

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XXVIII. KÖTET

2-4. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1973

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:
LAKÓ GYÖRGY, SÓTÉR ISTVÁN, TAMÁS LAJOS

A SZERKESZTÉSÉRT FELEL:
ORTUTAY GYULA
OSZTÁLYELNÖK

SZERKESZTŐ:
GARAMVÖLGYI JÓZSEF

Szerkesztőség: 1051. Budapest V., Münnich Ferenc u. 7., I. 113.

Kiadóhivatal: 1363. Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya
a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica
Acta Litteraria
Acta Orientalia

A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, valamint a Társadalmi-Történeti
Tudományok Osztályának közös folyóirata:

Acta Antiqua

Az Actákban orosz, német, angol, francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika-filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségéhez küldendők be. Az Acta Linguistica szerkesztősége: Budapest V., Szalay u. 10., az Acta Litteraria szerkesztősége: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Orientalia és az Acta Antiqua szerkesztősége: Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként 60 Ft (egy kötet négy füzetből áll). Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadónál (1363. Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488), külföldi megrendelések a „KULTÚRA” Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat útján (H-1389. Budapest I., Fő utca 32. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 218-10990) eszközölhetők.

TUDOMÁNYOS ÜLESSZAK PETŐFI SÁNDOR SZÜLETÉSÉNEK 150. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

1973. MÁJUS 16.

ORTUTAY GYULA elnöki megnyitója:

Elnök elvtárs, igen tisztelt hallgatóink!

A Magyar Tudományos Akadémia kötelességének és tisztjének is érzi, hogy áldozzon Petőfi Sándor emlékezetének e nevezetes évfordulón, hogy mi is ott álljunk tisztünk szerint is az ünneplők sorában.

Az utóbbi években jelentősen megnövekedett — érthetően is — a Petőfi-kutatás. Tudjuk, a Petőfi-kép története is megmutatja az egymást követő korszakok politikai, ideológiai, esztétikai elveinek korlátait, illetőleg fejlődését. A hamisítások, naiv nosztalgiák, lapos elemzések után azt hiszem, nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy a két világháború között — különösen ha a két világháború közötti időszak második felét tekintjük — szinte egyetlen mű, ILLYÉS GYULÁnak a portréja állta meg az idő próbáját. A munka, az új értelmezés a mi korszakunk kutatóira, a marxista elemzésre vár. Ennek a két-három mondatos bevezetőnek, ami a tisztem, nem feladata, hogy a felszabadulás utáni Petőfi-kutatást elemezze, s különösen nem lehet szándékom valaminő névsor bemutatása, értékelő jellemzése a felszabadulás utáni Petőfire vonatkozó irodalomnak. A munkának ez a része éppen a mi ünnepi ülészánkunkon úgyis kibontakozik majd. Elég, ha PÁNDI PÁLnak a monográfiáira, FEKETE SÁNDOR kötetére, tanulmányaira, SÓTÉR ISTVÁNNak a korszakot bemutató összefoglalásaira emlékeztetek — olyan tanulmányok sorára, amelyek Petőfi műveltségének európai eszményeit, politikai elveinek forradalmár előképeit tárták fel éppen a legutóbbi években nagyon tanulságos módon. Nem folytatom; ismétlem, mindez — a többi közt — ennek az ülészagnak a munkája, és munkája lesz majd a következő évek során is elsősorban az Irodalomtudományi Intézetnek és az I. Osztály területére tartozó kutatóknak.

Most szabadjon mint folkloristának bevezetőként mégis egyetlenegy mozzanatra felhívnom a figyelmet. Nem Petőfinek és a népművészetnek a kapcsolatára gondolok itt. Erről a témáról is több tanulmány szólt a két világháború között is — hogy csak az utóbbi korszakot említsem —, a felszabadulás után már szinte alig; holott az a meggyőződésem, hogy ezt a kérdést is gondos elemzéssel jobban lehetne és kellene vizsgálnunk. A Petőfi-kép irodalmi prob-

lematikája is világosabban állna előttünk, ha Petőfi költészetének a népköltészetben való megjelenését is, tehát nemcsak a népköltészetnek Petőfire való hatását, de Petőfi költészetének a népköltészetben való megjelenését is jobban figyelőre vennők. Nagyon tanulságos ezzel kapcsolatban Kálmány Lajos balladáinak, kiadatlan, kéziratban maradt balladáinak elemzése és kiadása, mikor is kiderült, hogy Petőfi költészete maga is nem jelentéktelenül hatott a népköltészetünkre, a szóbeli költészetre. De nem erre hívnám föl a figyelmet. 1947-ben és 48-ban az Eötvös Loránd Tudományegyetem Néprajzi és Folklor Tanszéke nagy kutatást szervezett. 1848 emlékezetét vizsgáltuk népünk tudatában, a paraszt szó hagyományban. Közel ötszáz önkéntes gyűjtővel és szakemberrel együtt többszáz ezernyi adatot gyűjtöttünk össze, amelynek csak egy jelentéktelen része került elemzésre. Ennek az anyagnak az ismeretében magam a Kossuth-képet próbáltam kibontakoztatni a gyűjtött — ismétlem, többszáz ezernyi — adat, anyag alapján. Kiderült, hogy a parasztságunk emlékezetében — néprajzi gyűjtőként ezt a társadalmi osztályt vizsgáltuk, ennek a tudatát vizsgáltuk — valójában a középponti főhős, Kossuth Lajos mellett népünk emlékezetében tisztelettel és szeretettel csak az aradi tizenhárom és Petőfi Sándor képe él. Széchenyiről alig szól például emlékezés, a paraszti tudatban szinte semmi sem reflektálódik Széchenyi emlékezetére. Görgey mint áruló szerepel, ez másíthatatlan ítélet, ezen semmiféle történeti kutatás nem változtatott, a paraszti emlékezetben így jelenik meg; és Kossuth Lajos mellett — ismétlem — csak az aradi tizenhárom és Petőfi Sándor képe rajzolódik ki. Ez az a kép, kutatási terület, ami gyümölcsöző lehet még számunkra; mondom, a Kossuth-képet magát elemeztem volt. Fölhívnám irodalomtörténészeink figyelmét, vagy akár a folkloristákét is, hogy a paraszti emlékezetben meglevő, megőrződött Petőfi-képet érdemes lenne szembesíteni nemcsak az olyan típusú legendákkal, mint amelyeket az Ál-Petőfiben Krúdy Gyula is feldolgozott, hanem egyáltalán a Petőfi-kép kialakulásához, történeti változásainak sorsához érdekes anyagot szolgáltathat ez a Petőfi-kép is, amely nagyobbára ismeretlen a magyar kutatás előtt. Erre az egy mozzanatra szerettem volna megnyitóként felhívni a figyelmet.

PÁNDI PÁL

PETŐFI SÁNDORRÓL*

A hivatalos Petőfi-ünnepségek már lezajlottak, s ezen az évfordulón, elfogultság nélkül állíthatjuk, nem a „vak megszokás”, nem a „süket Hivatal” tette le koszorúit a Petőfi-emlékmű talapzatára. Nem harsány, nem prakticista-vulgarizáló ünnepségek voltak ezek az emlékülések, tudományos viták, vándorgyűlések és versmondó erőpróbák, hanem tartalmas tisztelgések annak a költőnek a nagysága előtt, aki a szülőkről és a szerelemről, a népről és a hazáról, a nemzetről és az emberiségről, az Emberről és az emberségről nagyszerű igazságokat vésett bele a magyarság jobbik felének a tudatába. És a világirodalomba.

Megjelent a 150. évfordulóra tervezett kiadványsorozat egy része is, közte a Petőfi-filológia olyan fundamentális teljesítménye, mint az Összes Művek kritikai kiadásának KISS JÓZSEF és MARTINKÓ ANDRÁS munkáját dicsérő első kötete. Elkészült a Petőfi-életrajz első része FEKETE SÁNDOR értékes műhelyében. Okkal-joggal keltett figyelmet RÉVAI JÓZSEF Petőfi-jegyzeteinek a publikálása az Irodalomtörténet hasábjain, hiszen a „pepita-füzet” feljegyzései egyszerre járulnak hozzá a Petőfi-kép történetének és Révai szellemi arculatának a megvilágításához.

Korai lenne még elvégezni a Petőfi-kutatás új-hullámának bármiféle összegező értékelését. Annyit azonban megjegyezhetünk, hogy azt a széles körű munkát, amelynek körvonalai kirajzolódnak a LUKÁCSY SÁNDOR és VARGA JÁNOS szerkesztette *Petőfi és kora* s a TAMÁS ANNA és WÉBER ANTAL szerkesztette *Petőfi tüze* című tanulmánykötetektől, s amelyhez sokoldalúan járultak hozzá irodalomtörténészek, nyelvészek és történészek — nos, ezt a teljesítményt aligha jellemezhetjük azokkal a szavakkal, amelyekkel Babits Mihály annak idején Barabás Ábel és Oláh Gábor könyveit minősítette: „nagy pipájú, de kevés dohányú” munkáknak nevezte őket. Éppen ezért remélhetjük talán, hogy egy későbbi „fehér könyvben” az Akadémia elnökségének írásos beszámolója a 18. és 19. századi kutatásokkal együtt erről a munkáról is több méltánnyal fog szólni.

* Az itt közölt szöveg rövidített változata hangzott el az MTA Petőfi-ülésszakán.

I.

A Petőfi-irodalom összefoglaló értékelésének mégoly vázaltszerű előkészítése helyett (ez a minősítés egyébként is kollektív szellemi munkát kíván) inkább a Petőfi-mű értelmezésének néhány kérdését érinteném itt. Nem Petőfi az egyetlen igazolója annak — csak művészi nagyságával a példák sorából is kiemelkedik —, hogy ami művészileg realizálódik, az van, az jelenlevő a társadalmi-szellemi valóságban. Mindez abból következik, hogy művészet csak a legtágabban értelmezett valóság alapján jöhet létre, s ez a feltétel nem azt jelenti, hogy a művészet csak reprodukálja, lefényképezi a valóságot, hanem azt, hogy a művészi visszatükrözés reprodukciónak, megismerő felfedezésnek s a mindebben megnyilatkozó művészi újat-teremtésnek, valóságelmozdításnak az egysége. Amikor azt mondjuk, hogy a művészileg létező valóságosan létező, akkor nem azt állítjuk, hogy mindaz, ami a műalkotásban jelenlevő, az már a műalkotás *előtt* is ugyanabban a pozícióban volt jelen a valóságban, mint a műalkotásban, hanem azt, hogy a művésznak a valóságot érzékelő teremtő ereje a valóságba beleilleszkedni képes, a valóságot belülről módosító, azaz a valósággal szervülő művészi képződményt eredményezhet. Az igazi művészetnek ez a teremtő kritikai összhangja a valósággal — tehát a harmóniában bennerejlő módosító tendencia, és a módosításban jelenlevő harmónia — ma már bizonyított igazsága a marxista művészetszemléletnek, s kiváltképp LUKÁCS összefoglaló esztétikai művének megjelenése óta mind nagyobb körben elfogadott igazság.

Petőfi költészetében sem a kor „statisztikailag” pontos képe fejeződik ki. Lírai világának kiterjedései, arányai a kor valóságának nem mértanilag pontos ábráját rögzítik. Költőileg tartalmazzák, de nem rögzítik a valóságot. Az a szellemi hatalom, amelyet Petőfi költészete szerez a radikális fiatal magyar értelmiség néppel összekapcsolódó csoportjának, nem tükrözi pontosan a magyar közgondolkodás tág és heterogén mezejének modor- és ízlésbeli, szemléleti és ideológiai viszonyait, arányait, azt is mondhatnánk: erőviszonyait. De egyebet is kimondhatunk: Petőfi költői nyelve nemcsak kötődik a korabeli magyar köznyelv népi, értelmiségi változataihoz, hanem különbözik is tőlük. Nem csupán reprodukálja őket szóhasználatában, stílusfordulataiban, hanem beolvasztja ezt a nyelvi állapotot a maga eredeti, több szálból kialakított, gazdag egyszerűségű nyelvi világába. Témavariációinak hazai közkeletűségéről inkább csak a Petőfi-versek megszületése után, mint azok megszületése előtt beszélhetünk. Az a költői világ, amelynek színtere az Alföld és Pest városa, hősei a szegénylegények, vándorszínészek, diákok és egyéb outsiders az akkori társadalomnak, s amelynek példaadói Cassius, Dózsa György, Rákóczi, Desmoulins Kamill, Martinovics Ignác, s amelynek programba foglalt vágya — vágya? akarata! — a szellemi és anyagi egyenlőség feltételeit megteremtő társadalmi berendezkedés, ez a költői világ abszolút értelemben

uralkodott Petőfi lírájában, de a lírán kívüli valóságban nem volt uralkodó ez a világkép. Még az 1840-es években sem jutott hegemoniára az a szemlélet, világnézet, amely ilyen képben összegezte a valóságot s a valóságra vonatkozó elképzeléseket.

Petőfi költői világa és az ezt kialakító szemlélet mégis valóság, s nem önkényes konstrukció. A magyar társadalom — sőt, túlzás nélkül állíthatjuk, a világtörténelem belátható szakaszának fejlődése — visszaigazolta Petőfi költői igazságát. S ez csak azért következhetett be, mivel Petőfi a való világban bennerejlő meghatározások, felhatalmazások lírai megragadásával, kombinációival építette fel a maga világát, amely úgy kapcsolódott a meglévőhöz, hogy kritikailag és programadóan kiemelkedett a meglévőből, s mint művészi valóság hatott vissza a nem-művészi valóságra.

II.

Valóságosnak és megvalósítandónak, átformálандónak és az átformálás tendenciájának egységes művészi valóságként történő lírai felmutatása az egész alkotói folyamat mozgósítását követeli meg. Ennek a folyamatnak volta-képpen minden jelentős alkotónál, művészi újítónál jellegzetes tényezője az *összekapcsolási készség*, az az adottság, amellyel hiteles emberi nexust tud teremteni a költészet világában szokott és szokatlan, valódi és vágyott, közhasználatú és ritkán előforduló, lokális és egyetemes, konkrét és elvont között. A fiatal Petőfi talán 1840-ben vagy 1841-ben írta meg *Az órágyhoz*¹ című disztichonos vallomását:

Égig emeljen bár a játszi szerencse kegyelme,
 És legyen első rang rangom az isten után;
 S bár csak azért szüljön két India kincset özönnel,
 Hogy büszkén ajakam mondani tudja: enyém!
 Durva faalkotmány! emléked nem leszen irtva
 Szümből s akkoron is hajlik öledbe fejem;
 Hisz te az inségnek mikor éje boronga körülöm
 S hervasztott a bú: balzsamos enyhet adál.
 Enyhet adál! az öló vad kínok örömtelen ifja
 Leggyönyörűbb álmit kebleden álmodozá.

Bizonyára nem a tudatos ars poetikai eltökéltségnek, hanem a konvenciók burkát fessegető tehetségnek, a versbetörő élmény erejének köszönhető

¹ P. S. Összes Művei új kritikai kiadásának sajtó alá rendezői a költemény keletkezését 1841. február-márciusra teszik. A vers jegyzetében a többi közötteztolvassuk: „*órágy*: a nyelvújítási mintára készült szó egyelőre Petőfi alkotásának látszik . . .” (I. k. 251. o.)

ez a kis költemény, amelyben felfigyeltető egységet alkot a hagyományos-konvencionális stílus és vallomásréteg a szokatlanul magasba csapó, istenutáni pozícióba emelő öntudattal. Ez az összekapcsolás is merész, szokatlan, de a teljesebb lírai, szemléleti izgalmat az teremti meg, hogy a vers címzettje az Őrbódé priccse, a „durva faalkotmány”, amely az isten után következő rang, a „két India”, a „balzsamos enyh”, az „ölő vad kinok” társaságában a nyers valóságot képviseli, valóban szokatlanul (bár nem minden előzmény nélkül — gondoljunk Csokonaira). S ez az „örág”, összekapcsoltan a hagyományos vallomás-tónussal és az önérzet felszíkrazásával, „beleszól” az egész vers-jelentésbe. Logikai magyarázat nélkül is markánsan hozzájárul az önérzet és a méltatlan helyzet közti feszültség felfokozásához, az isten utáni első rang öntudatának és a rang nélküli közlegényi létnek a konfrontálásához. Íme, a kamasz-Petőfi kombinációs ereje spontánul is mily élénk felidéző erővel emeli költészetbe a korai öntudat és a rideg élethelyzet élményét.

Egy másik, későbbi példatípusként megemlíthetjük az *Imádságom* című verset. Az 1845 augusztusának végén vagy szeptemberének elején született költemény heinés kedélyességgel, az önszemlélet játékos lendületével indul:

Elkárhózástól félt szegény anyám,
S talán féltése nem alaptalan.
Tart tőle — s ebben igazsága van —
Hogy már régóta nem imádkozám.
Imádkozom hát . . .

Ez a kedélyes, enyhén profán, bevallott szerepjáték folytatódik a második strófa első két szavával, hogy ott — nem megtörve, csak — módosítva a vers eddig egységes tónusát, a kedélyességnek, sőt iróniának egy drasztikusabb fordulataival folytassa érzelmeinek és gondolatainak menetét a költő:

Adj énnékem . . . hó, első a haza.
Hatalmas isten, népem istene! . . .
De kérni vajjon mit is kellene
Hazámért, melynek annyi a baja?

Ez a belekurjantás a versbe — „hó, első a haza” és nem az „én” (amihez hasonló, de csak hasonló fordulattal találkozunk a *Levél Várady Antalhoz* című versében is!) — az önkorrekcio mondatszerkezeti formulájában tulajdonképpen vágás is ama hangoskodó hazafiasság, illetve hazafiak felé, akikről két év múltán példás határozottsággal állította Petőfi Sándor, megtapasztalván a vidéki nemesek korlátoltságát: „Kinék a hon mindig ajkain van, — Nincsen annak, soha sincs szívében!” (*A szájhősök*). Ez a lírai játék az *Imádságom*-ban, ez a megjátszott zavar, tanácstalanság, amely a kurjantást követi, tulajdonképpen

annak az embernek a fölénye, akinek nemzeti illetékessége és öntudata felette áll a hangoskodó sürgetők és a kiszorító számonkérők agresszivitásának. S ebből a nemzeti ügyekben teljesen biztos emberi pozícióból, nem zökkenve ki a játékosság tónusából, fordítja rá a verset Petőfi Sándor a meghökkentően nagy kérésre, amelynek hökkentő erejét csak fokozza a szándékosan egyszerű fogalmazás:

Ezért csak egy, csak egy a kérelem:
Mely így, mint van, már nem sok évet lát,
Teremtsd egészen ujja a hazát,
Hallgass meg engem, édes istenem!

Íme, mire képes az összekapcsoló erő! A játékos, ironizáló, már-már profán tónust egybehangolja a hazai állapotok radikális kritikájával, a teljes változás követelésével. Íme, együtt van Petőfi versében a jókedvű emberi felszabadultság a legkövetkezetesebb, legfenyegetőbb helyzet-, azaz a hazaváltoztatás óhajával! Elgondolkoztató ez az egység. Bizonyára irritálóan hatott arra a hazafi-típusra, aki semmire sem hajlott könnyebben, mint a nagyhangú haza-pufogtatásra, és semmitől sem irtózott jobban, mint a hazai állapotok Petőfi-elképzelte megváltoztatásától.

Az érett korszak lírája ismertebb példákkal szolgálhat. Talán nem felesleges emlékeztetni arra, hogy az 1848 augusztusában született *Respublika* című költemény milyen természetes lírai gesztussal, egy megszemélyesítő hasonlattal *kapcsolja össze* az általános szabadságfogalmat és *respublika-eszmét a hazai tudattal, öntudattal*:

Respublika, szabadság gyermeke
S szabadság anyja, világ jótevője,
Ki bujdosol, mint a Rákócziak,
Köszöntelek a távolból, előre.

A *bujdosó* Rákócziakkal érzékletessé tett bujdosó, üldözött köztársasági eszme *köszöntése* már az első strófában megteremti azt a konfrontációt, amely a második és a harmadik szakaszban hozzákapcsolja, kezdi hozzákapcsolni az eszme sorsához-helyzetéhez a költő sorsát-helyzetét. („... most üdvözöllek én, Hisz akkor ugyis hódolód elég lesz, — Ha a magashól ellenidre majd — A véres porba diadallal nézesz”.)

A költői elkötelezettségnek ez az egész versen végighúzódnó pátosza voltaképpen a vers első két sorában kimondott új távlatot nyitó felfogásával találkozik. Az erős érzelmi rázendítéssel érvényesített racionális, szigorúan logikus állásfoglalásból. A kettős, kétirányba mutató birtokviszonyt tartalmazó invokáció — „Respublika, szabadság gyermeke — S szabadság anyja, világ jótevője...” — azt jelenti, hogy el kell érni a szabadság egy fokát ahhoz, hogy megvalósuljon a republika, s a republika megvalósulása teremti meg a

feltételét a még nagyobb, világot megváltó szabadságnak. Cabet már a *Comment je suis communiste et mon credo communiste*-ben² azt fejtegette, hogy miként a monarchiát nem lehet az emberi bajok egyetlen fokának tekinteni, a köztársaság sem minősíthető a bajok egyetlen orvosságának. Persze egyáltalán nem biztos, hogy Petőfi olvasta ezt a credo-t, viszont olvashatta Irinyi József útijegyzeteit; többek között azt a megállapítást: „ezen szó: köztársaság, még semmit sem mond, s mindössze is csak azt teszi, királytalan ország, ez pedig még azon kérdést, ha vajon szabadság vagy pedig arisztokrácia legyen-e az országban, teljesen feloldozatlanul hagyja”. Petőfi nagyon is jól tudta, jobban, mint Irinyi, hogy az a bizonyos „mindössze” nagyon is sokat jelent a mi viszonyaink között. S ezzel a realitásban gyökerező, történelmi jelentőség-tudattal mutatott túl a republikán, a permanens szabadságtörekvés költői pátozával. S ez a pátoz nem rajongó és súlytalan fellegjárás, hanem a finom és tömör lírai analízissel is bizonyított dinamikus valóságismeret. Költészetté tett tudás.

A negyedik strófa — egy újabb, hasonlattal megvalósított hozzákapcsolással — még sűrűbbé teszi a vers történelmi és aktuális közegét:

Mert győzni fogsz, dicső republika,
Bár vessen ég és föld elédbe gátot,
Miként egy új, de szent Napóleon,
Elfoglalod majd a kerek világot.

Ebben a strófában nemcsak arra érdemes felfigyelni, hogy a „kerek világot” kifejezés a népi képzet bizonyosságát pendíti bele a versbe, stílusárnyalattal erősítve meg a szakasz első felében kimondott rendíthetetlen meggyőződést. Érdemes felfigyelni a Napóleon-hivatkozásra is, amely nem az egyetlen Petőfi költészetében — de alighanem itt a legtartalmasabb, a személynév korrektív, kritikai jelzői tartozéka miatt. Az „új, de szent Napóleon” szintagma tömörségével hatásos kifejezése annak, hogy Petőfi nagynak, világhódítónak tartotta Napóleont, de nem szentnek, — alighanem azért, mert kezdett ráébredni arra az igazságra, hogy még a forradalmi eszme világszerűvé válását sem helyettesítheti a hódító háborúval történő eszmeterjesztés. Ám hogy ez a feltételezett kritikai tartalom nem jelentette azt, hogy Petőfi naiv illúziót táplált magában a forradalmi, köztársasági eszme terjedését illetően, azt meggyőzően bizonyítja a költemény két következő strófája, amelyekben az eszme megvalósulásának két lehetőségét, a békés és a véres út alternatíváját kapcsolja bele a vers menetébe. Az alliteráló ellentétpárokat („térítő szép szelíd szemed”, amellyel ellentétben a „halálos vésznek kardja villog” — mint a másik lehetőség) olyan alliteráció követi, amely összeköti a két lehetőséget,

² Cabet munkájának általam használt 4. kiadása 1845-ben jelent meg Párizsban.

ezzel az elvont jelzéssel jelezvén a konkrét vershelyzetben a két lehetőség egységét, hiszen a „virágos tarka pázsit”-on és a „vérnek vörös tengerében” is a republika halad előre. A költemény harmadik egysége az utolsó három strófa. A versindítással megpendített s a versfolytatásban felnövelt személyesség itt a fátyolos bizakodás jegyében teljesedik ki: a személyes sors megítélésében jelentkező komor bizonytalanság („Ha meg nem érem e nagy ünnepet . . .”) kapcsolódik itt össze lírai harmóniában a történelmi optimizmussal. S az első strófa nyomatékos „bujdosol” állítmányával összecseng a verszáró sor „üldözött” jelzője, kifejezve a költő szorongását amiatt, hogy személyes élete az eszme történetének azzal a szakaszával rokonítható-azonosítható, amelyet verse elején a *bujdosó* Rákócziak történelmi példájával tett érzékletessé.

Íme, egyetlen kis költeményben Rákóczi és Napóleon, sőt Napóleon-kritika; a republika dicsőítése és történelmi dialektikával megoldott értelmezése; világméretű derülátás és szorongás a személyes sorson; poétikus emelkedettség a plebejus tudattartalom érvényesítésében, s népi tónus az emberiség jövőjének érzékeltetésében: mekkora gazdagság ez, az intenzív, gondolatot mélyítő-társító képességnek milyen tömör és plasztikus példája.

A példaként idézett három költemény az összekapcsolási készségnek háromféle érvényesülési módját jellemzi-jelzi. *Az órágyhoz* disztichonjaiban még a *poétai ösztönösség* szintjén fonódnak össze — elbűvölő természetességgel — egymástól távoli fogalmak és minőségek. *Az Imádságom* ölelkező rímekkel pántolt, mindvégig azonos szótagszámú jambikus soraiban az iróniát súroló könnyed-kedélyes *modor* ölelkezik a legsúlyosabb és legtöbbet jelentő változtatási *radikalizmussal*; a plebejus költőegység szélesmozgású természetességét manifesztálva modornak és eszmének e szokatlan kombinációjával. *A Republika a belterjesebb*, intenzívebb gondolati és érzelmi kapcsolódás-érzékenység lírai példája.

Szaporíthatnánk a variációk példatárát a *Levél Várady Antalhoz* elemzésével, amelynek egyre emelkedő hullámvázában a tréfás baráti évődés játékkal („Hát megtörtént a párba? s élsz-e még? — Ha főbelőttek — tudósíts felőle . . .”) a haza remélt sorsának gondját, majd a világ forradalmi megtisztulásának nagyszerű látomását kapcsolja össze Petőfi. *A Levél Arany Jánoshoz* a kombinációk merész láncolatának lírai remeke: a „Meghaltál-e? vagy a kezedet görcs bántja, imádott Jankóm?” verskezdetétől a fesztelen játékoság licánkolásain és az érzelmi és gondolati mélyrétegeket érintő merüléseken keresztül jut el a vers a megrendítő tónusú versszárásig: „. . . én — a Lant idegébe kapok, s vad tűzzel zengi el ajkam — Harsány himnuszodat, százszor szent égi szabadság!” A versbeli *túróstészta*, *dohány*, *komámasszony* harmonikus egységet alkot a „lant idegébe” kapó, „vad tűzzel” zengő költő *önarcképével*; önmagukban véve nagyon is különféle tárgyak, fogalmak, képződmények lírai egységével fejezve ki a *legmagasabb emberi igény szerves összefüggését a legteljesebb emberi felszabadultság gazdagságával*. Ebben a versében

írja Petőfi, a verszárás magaslati pontjához közeledve: „az elragadó szél — Képzetelem százrétű vitorlájába beléfűjt . . .” Jelezvéen eképpen nemcsak azt, hogy költői képzelete százrétű vitorlához hasonlítható, hanem azt is, hogy Petőfi ekkor már *tudatosította magában e sokrétűség lírai egységbehango-lásának képességét*.

Ám, hogy ez a készség nemcsak a kötetlenséget formáló elvvé emelő költői levélformában nyilatkozott meg, hanem egyéb verstípusokban is, azt a fentebb már elemzett költemények mellett példázhatjuk *Az őrült* című költe-mény — SÖTÉR ISTVÁN találó szavaival — „szabad és mégis vaslogikájú kép-zettársításával”. Ez a bizarr vágásokkal és váltásokkal konstruált őrült-kép tehát egységesen értelmezhető. Ebben az értelmezésben nemcsak annak a ténynek van jelentős szerepe, hogy *Az őrült*-beli gyümölcserés képével és gon-dolatával majd *Az apostol* centrumában találkozunk, s hogy az a versrészlet, amely az „óh ég, te vén, kiszolgált katona” metaforával kezdődik, nagyon is köznapi, nagyon is reális és a verstendenciát erősítő elemet visz a költemény nem mindennapi közegébe. A versértelmezésben annak a képnek, annak a metaforának is jelentős szerepe van, amely a tengert korbácsoló fergeteget a fenyegető paraszt alakjához hasonlítja:

Láttátok-e már a tengert,
Midőn a fergeteg szánt rajta
És vet beléje halálmagot?
Láttátok a fergeteget,
E barna parasztot,
Kezében villámösztrókével?

A verszárást megelőző kérdés a kettőzött tenger-hasonlat motívumából nőtteti ki egy hirtelen váltással ezt a megszemélyesítéssel fenyegető meta-forát. [Aminek szövegi, de nem jelentéselőzményével Lenau *Die Heideschenke* című költeményében találkozunk.] A szerkezeti hely ezúttal is fontos, beszédes hely, hiszen megelőzve a világfordulatot őrülti logikával jelző és sürgető verszárást, az excentrikus őrült-figura mellett-mögött felrajzolódik itt a reális barna parasztalak, kezében fenyegető és mitológias villámösztrókével. A vers őrült-képével párhuzamos valóság-szintet sejtet az a parasztalak, folytatva a kiszolgált katona valódiságát, a köznapisággal fenyegetően összekapcsoló motívumot szöve bele a gyümölcs-kép világfordulatot előkészítő, elvontabb közegébe. Eképpen az 1846 januárjából datált vers, *Az őrült*, nemcsak *Az apostol* előfutára és a *Katona-élmény* továbbbrezgése, hanem *A nép nevében* előzménye is.

E körben szükségtelen részletes elméleti fejtegetéssel bizonyítani, hogy Petőfinek ez a villódzó kombinatív készsége a művészi teremtőerőnek olyan képessége, amely esztétikai szférába fordítja az alkotói egyéniséget, az emberi

személyiséget, s amelynek „kidolgozásában”, kibontakoztatásában hatalmasan közreműködtek azok a közvetlen élet- és tágabb valóságfeltételek, amelyek nemcsak Petőfi egyéniségét, hanem költői karakterét és eszközeit is formálták. Mondhatná valaki, hogy az összekapcsoló készség, kombinatív fantázia sok más, Petőfitől lényegesen különböző művészt is jellemez, jellemezhet. Ez igaz is, de azt, hogy mivé lesz a készség, hogyan valósítja meg önmagát a képesség, hogy ez az érzékenység túljut-e a világ, a dolgok héján, s versbe emeli-e a dolgok, a világ magvát is — arra csak a konkrét mű, a konkrét élet adhat érvényes választ.

Az összekapcsoló készség működtetéséhez Petőfi intenzív ösztönzést kapott a romantikától. Iskolakönyvek is tanítják ma már, hogy a romantika jellemzői közé tartozik a végletek közti mozgás, a különféle síkok egybeszerkesztése, gyakran az epika valószínűtlenül kanyargó körútjain. Az összekapcsolásoknak frappáns példáival találkozhatott Petőfi Victor Hugo regényeiben és verseiben is; és bizonyára felkeltette figyelmét az a gátlástalan egyesítés, amely Sue regényeiben fonta össze a fantasztikus történetet és a naturalisztikus Párizs-képeket, a minden realitást nélkülöző epikus kombinációkat és a szociográfikusan pontos életjelentéseket — teszem — a munkások létkörülményeiről. Sorolhatnánk tovább a példákat a bizonyos és feltételezett Petőfi-olvasmányok nyomát követve. Kitérhetnénk arra, hogy az ideológiai művekben jelentkező romantika is prezentálta az összekapcsolások merész példáit, gondoljunk csak Lamennais *Paroles* . . .-jában a költőien emelkedett, vizionáló stílus összefonódására a valóságos társadalmi kérdések exponálásával. A lényeg azonban mégis az, a romantika ösztönözhetett a merész kombinációk művészi gyakorlatára, s nyilván ösztönzött is, ám a romantika meghaladása kellett ahhoz, hogy a gyakran nagy feszítávot átívelő kombinációk ne rekedjenek meg a kapcsolatteremtés lokális merészségének, meghökkentő külsőségének a szintjén, hanem mégoly meglepő asszociációkkal is valóságos tendenciákat érvényesítsenek. Nem kívánjuk tagadni a tagadhatatlant: a romantika ösztönző hatását Petőfi költői szemléletének, lírai eszközeinek formálódására. Még csak azt sem állítjuk, hogy Petőfi a romantikát eltüntetve haladta meg a romantikát. Nem, Petőfi a romantikus ösztönzéseket mindvégig megőrizve, a romantikát részlegesen beépítve életművébe haladta meg azt, s vitte diadalra a lírai realizmust.

III.

Ha Petőfi hatásának költői titkait vizsgáljuk, a szakirodalom előzményeire támaszkodva állíthatjuk, hogy a lírai összekapcsolásoknak ezt a hatalmas alkotói energiát, koncentrációt követelő műveletét, illetve annak eredményeit Petőfi a *természetesség* szférájába tudta helyezni. Ezek a világot meghódító

és világot teremtő kombinációk Petőfi szóhasználatától kezdve a nyelvi stíluson át a lírai tónusok, témák és eszmék összefonódó rétegeiben jellemzik Petőfi költészetét, tehát a kapcsolásokat természetessé oldó emberi és költői készség totális, az egészét átfogja. Elvászthatatlan a költői szemlélettől és magatartástól. Nemcsak akkor teremti meg Petőfi a természetesség atmoszféráját, amikor pompás költői tömörítéssel adja vissza a köznapi, kötetlen beszélgetés hangulatát („Beszéltünk erről, arról, — Amint nyelvünkre jött; — Még a színészeztől is — Sok még egyéb között.”), vagy amikor egy látszólag keresetlen-határozatlan közbevetéssel tágítja a magyar költészet határait („Továbbá elszavaltam — Egy bordalom neki”). S nemcsak akkor érvényesül Petőfi természetessége, amikor a legszelesebb nyilvánosság előtt a legintimebb hangütéssel szólítja meg István öccsét vagy jóbarátait. Akkor is a természetesség közegét alakítja, amikor a magyar falu motívumaival és a paraszti ésjárás és stílus fordulataival hinti meg a francia királyi környezet és Tündérország mesés világát, vagy amikor az absztrakciók körét vagy a természeti képződményeket a legszemélyesebb, intimizáló hangon mozgatja meg. Gondoljunk pl. *Az Alföld* verskezdetére vagy az ilyen sorokra: „Sors, nyiss nekem tért, hadd tehessenek — Az emberiségért valamit!” És gyakran teremti meg Petőfi a szuggesztív természetesség légkörét azzal az egy mozdulatú határozottsággal, amellyel a sűrűbb metaforát alkalmazza az oldóbb hasonlat helyett.

A természetességet alakítja az öntudatnak és a saját verse fontosságába vetett hitnek az a magától értetődő megnyilatkozása, amely oly meghatározó erejű Petőfi lírájának (és prózájának) a közegében. Figyeljük csak, hogyan indul, milyen magabiztosan, a természetes öntudat nyomatékával *A nemzetgyűléshez* apostoli monológja:

Ott álltok a teremnek küszöbén,
Melyből a nemzet sorsa jön ki majd,
Megálljatok, ne lépjetek be még,
Hallgassátok ki intő szózatom . . .
Egy ember szól, de milliók nevében!

Az eszme majd a „Nem én kiáltok, a föld dübörög” öntudatában folytatódik, de ennek az öntudatnak ez a korai (pontosan 1848. június 4-i) megnyilvánulása éppen a közhasznú személyesség gátlástalan kimondásával jelent — a Kazinczy Gáborhoz írott vers öntudatának folytatásaként — egyszerre újító és természetes lírai mozdulatot. Ahhoz hasonlóan, ahogy néhány hét múlva a híres forradalmi rázendítés:

Haloványul a gyáva szavamra . . . dalom
Viharodnak előjele, forradalom!

Aminek megfelelőjét nem nehéz felfedezni Petőfi prózájában, például a Kosuthoz írott második levelében.

Folytathatnánk azoknak a költői-magatartási gesztusoknak, eszközöknek, kombinációtípusoknak a felsorolását, amelyek hozzájárulnak a természetesség szférájának kialakításához Petőfi lírájában. Valamennyi arról tanúskodik, hogy őbenne megvolt a képesség arra, hogy az általa igaznak, kifejezőnek, emberinek tartott személyi, nyelvi, tárgyi, fogalmi momentumokat még akkor is szilárdan, magától értődően, természetesen vonja be a költészet világába, ha azok még újak, szokatlanok, akkor-születők a magyar lírában, vagy általánosabban: a magyar nyelvterületen. Íme: a szokatlan, az új természetesként való költői kezelése, mint a művészi valóság jelentéserejének egyik legmélyebb forrása Petőfinél. A „legmélyebb” jelzővel itt arra utalunk, hogy a természetesség szférájába csak az képes beleilleszkedni a költészetben belül, ami jelenlevő vagy valóságba készülő, vagy feltételeiben létező a költészetben kívül. A művészileg értékes, igazi természetesség tehát sohasem nélkülözi a személyiség varázsa, a tehetség mélyrétegei mögött a valóság közlől-távolról érvényesülő felhatalmazását.

Petőfi természetessége és lírai kapcsolatteremtő képessége nem a naivitás, nem a kezdetlegesség fesztelensége. Nem hályogkovácsi remeklés. Csokonai rendkívül gazdag és széles körű szó- és fogalomhasználatának elemzése kimutatja, hogy ebben a pazar bőségben még szerepet játszott az egységes nyelvi normák és az összefüggő irodalmi élet hiánya is.³ Petőfiről szólva erről már nem beszélhetünk, s költészete titkait fejtegetve alighanem azok járnak a helyes úton, akik érzékelik a húsz- vagy huszonötéves fiatalember egyszerűségében, természetességében a naivitást is lírai eszközzé tevő tartalmasabb formálóerőket. Aminek nem mond ellent az a tény, hogy évtizedet átfogó költői pályáján Petőfi is produkált olyan verseket, amelyek az utókor szemében okkal tűnnek fel naivaknak. A lényeg azonban az, hogy Petőfi természetessége, lírai kapcsolatteremtő képessége nem független látóköre tágulásától és gyarapodó tudásától s e növekedés plebejus meghatározottságától. Nem független ez az érzelmekben gazdag értelem plebejus magabiztosságától. A tudást, felismerő erőt, humánus értelmet követelő népiség hatalmától. Amely eszményformáló, sőt eszményeket átformáló erővel érvényesült a népdaltól a nagy lírai-gondolati versekig, a szülőkről írt strófáktól a Júlia-dicséretedig. És jóllehet Petőfi is átélte a megismerés kínját, a látás gyötrelmét, s az ő írásaiban is tükröződik a tudás hozta — és legyőzött — dilemma (gondoljunk például a *Szomorú éj* strófáira!), szellemi felemelkedése az európai haladás legjobb színvonalára a természetesség szféráján belül zajlott le, nem tompítva el, hanem elmélyítve lírai kombinációs érzékenységét. A történelem magaslatain is.

A legyőzött dilemma és a természetesség tekintetében is emlékeztet Petőfi műve a Heinécéra, noha — például — a tudás-dilemmára adott válaszaik

³ Vö. SZILÁGYI FERENC: *Cs. költői szókinéséről* (Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Szerkesztette: Pais Dezső. Akadémiai Kiadó, 1960).

eltérőek. Ám a nagy német inspiratív szellemi jelenlétét Petőfi világában csak a szellemi tényekkel nem számoló szűkkeblűség hagyhatja figyelmen kívül.

IV.

Rá kell mutatnunk arra is, hogy Petőfi lírai kapcsolatteremtő készségének nemcsak az a jellemző vonása, hogy szokatlant szokatlannal kombinál a természetesség atmoszférájában, hanem jellemző vonása az is, hogy képes kapcsolatot teremteni hagyományos és új, köznapi és kivételes, régtől fogva ható és kezdeményezően jövőbetörő között. Petőfi forradalmiságának szerves-sé válása a magyar fejlődésben nem annak köszönhető, hogy volt benne valami különös képesség arra, hogy a radikálisan újat, a teljesen szokatlant valóságként bűvészkedje bele a köztudatba. Az „új” és a „szokatlan”, amit ő a költészetben kirajzolt, nem gyökértelen fantazmagória, radikalizmusa nem a valóságból önmagát kiszorító absztrakt-magányos hős konspiratív forradalmisága volt, még akkor sem, ha Petőfi nézetei és a közvélemény között nemegyszer támadt drámai fáziskülönbség 1848—49 szép és tragikus hónapjaiban is.

Petőfi rendkívüli érzékenységgel kapcsolta össze a múltat a jelennel, sőt a jövővel, a hagyományosat a hagyományon túllépővel. Az ő újításának a legmerészebb lendületét éppen ennek a nagy, hatalmas feszítávnak az áthidalása jelenti, a világrendítő és világhódító magyar ősapák és a világhódító új egyenlőségi eszme, az új-szociális perspektíva összekapcsolása. Petőfi nemcsak akkor volt nemzeti, magyar, amikor a hagyományokat idézte, hanem akkor is, amikor ingerülten támadta azokat, akiknek magyarsága csak a múlt őrzését, a hagyományok védelmét jelenti. Az újításra képtelen, befogadásra, változásra alkalmatlan múltat-őrzők a megvetés tárgyai voltak az ő szemében. A már idézett versében nagyon is tartalmasan jellemzi a saját reményét s a „száj-hősök”, az „ordítók” impotenciáját:

Hiszem én, hogy mint a fák tavasszal,
Megifjodnak a vén nemzetek,
De ti hernyók új lombot nem adtok,
Sőt a régit is leeszitek.

A nemzetek megifjodásának és az „új lomb” sürgetésének természeti képbe zárt gondolata nemcsak itt jelzi Petőfi lírájában a kép természetével a folyamat megállíthatatlanságát, törvényszerű voltát. S a költő, aki 1847-ben az *új lombok* hírnökeként lép fel, 1848-ban teljes és felelősségteljes forradalmi eréllyel diktálja a nemzetgyűlés tagjainak:

Nem mondom én: a régi épületnek
 Dobjátok félre mindenik követ,
 De nézzetek meg minden darabot, mit
 Alapnak vesztek, s amely porhatag már,
 Vessétek azt el kérlelhetetlenül,
 Bármily szent emlék van csatolva hozzá,
 Mert jaj a háznak, mely alapba gyöngö . . .

Vagy itt van például jól ismert költeménye, a *Magyar vagyok* (1847. febr.). A lelkesítően emelkedett és Petőfi után is ritkán kivallott mélységig hatoló vallomás a hazához való kötődés kettős húrját pendíti meg. A „Magyar vagyok. Legszebb ország hazám — Az öt világrész nagy területén” szövegezésű verskezdet a természetes hazaszeretet, a kiemelő, érzelmi érvényű szülőföldszeretet hangja. A másik húr pengése már tartalmazza a reformkori nacionalizmus múltidéző ideológiáját: „Európa színpadán mi is játszottunk, — S mienk nem volt a legkisebb szerep; — Úgy rettegé a föld kirántott kardunk, — Mint a villámot éjjel a gyerek.” A szülőföldszeretettel összekapcsolódó nacionalista érvelés nem programot, hanem ellenpéldát nyújt a költő jelenének. „Mi mostan a magyar? — Holt dicsőség halvány kísértete; . . .” A programot, a követésre méltót a haladottabb, haladást megvalósító Európa jelenti: „Itt minálunk nem is hajnalik még, — Holott máshol már a nap úgy ragyog.” Arról, hogy ezt a „máshol”-t nem önkényesen értelmezzük, meggyőzhet bárki kételkedőt *A hazáról* című vers kéziratban maradt strófája („A nemzetek mind zajlanak — Európa hangos színpadán; — S milly csendes a magyar! — Hazánkat ők híreből sem ismerik talán”), vagy az 1848 januárjában írt *Van-e egy marok föld . . .* gondolati és érzelmi építménye.

Mindehhez két megjegyzést kell fűznünk. Először azt, hogy a fenti példakkal jelzett verstípusban nem egymástól függetlenül, hanem egymásra vonatkoztatva érvényesül *három* érzelmi és gondolati motívum: a *szülőföldszeretet*, a *reformkori-hagyományos nacionalista vonás* és a *haladottabb, független világ példája-vonzása*. Ez a hármasegység tehát nem nacionalista, hanem tartalmaz nacionalista elemet *is*, és tartalmazza a nacionalizmus meghaladásának készülétét *is*. Másodikként azt a megjegyzést kell itt tennünk, hogy semmiféle visszaminősítés sincs abban, ha a Petőfi világában meglévő nacionalista vonásokat néven nevezzük. Aki történeti kategóriaként értelmezi a nemzetet, az csakis így tekintheti a nacionalizmust is; tehát tudja azt, hogy nem mindig volt és nem mindig lesz, továbbá azt is, hogy a nacionalizmus létezésének nem minden szakaszán képvisel azonos értéket (ezzel különbözve a nemzet értékállandóságától). A nemzetévtálás korának nacionalizmusa konstruktív, bár nem ellentmondások nélküli, viszont az imperializmus nacionalizmusa retrográd képződmény. Ha mindezt végiggondoljuk, nem lepődhetünk meg azon, ha Petőfi nacionalizmusát említjük. Sőt, kimondhatjuk azt is, hogy a nem-

zettéválás és függetlenségi törekvés összefonódó helyzetében, a tudományos szocializmus jelentkezése előtt csak az kerülhette ki nálunk a nacionalizmust, aki a valóság jelentős összetevőit kerülte ki. Petőfi nagysága nem utolsó sorban abban rejlik, hogy költőként nem csorbította meg a valóságot, sőt olyan teljességet volt képes átfogni a tekintetével, hogy a nacionalista vonásokat már a nacionalizmust meghaladó eszmei-költői törekvésnek tudta alárendelni.

A Petőfi tágas világában érvényesülő költői összekapcsoló képesség gyakran tud bonyolult összhangot fenntartani olyan nézetek, szenvedélyek indulatok között, amelyeknek logikai-fogalmi tartalma nyilvánvalóan ellentétes vagy ellentmondásos az ideológiai síkon. Legyen szabad itt egyetlen példával igazolni ezt az állítást. Petőfinek a nemzetiségekről, szomszédnépekről alkotott véleményéről van szó. Petőfi 1848 áprilisa és szeptember 30-a között öt—hat versében irányította keserűsége és haragja villámain a magyar szabadságtörekvésekkel nem szolidarizáló, a bécsi praktikának teret engedő nemzetiségek, szomszédnépek ellen. Költőileg legjelentősebben az *Élet vagy halál!* című versében. Nem térhetünk itt ki a nemzetiségi kérdés 1848-as alakulásának részletes elemzésére, ehelyett utalhatunk ARATÓ ENDRÉNEK az Irodalomtörténetben megjelent tartalmas tanulmányára (*Petőfi és a nemzetiségi kérdés 1848—49-ben*)⁴. Csupán azt jegyezzük meg, hogy a nemzetiségek, szomszédnépek reagálása a magyar forradalmi fejleményekre 1848 szeptemberétől zömben elutasító, ellenséges volt, és már áprilistól kezdve ellentmondásosnak, többszínűnek minősíthető. Amikor tehát ezekben a versekben (közülük négyben néven nevezve a nemzetiségeket, szomszédnépeket) Petőfi szót emelt a nemzetiségek ellen, akkor elsősorban nem *mint* nemzetiségeket, szomszédnépeket támadta őket, hanem mint a magyar törekvésekkel szembeforduló erőket. Mindez nem jelenti azt, hogy Petőfi nemzetiségi elképzelései egy konkrét és végleges, minden vonatkozásban kidolgozott koncepcióban gyökereztek. Nem, Petőfi nem jutott el — nem juthatott el — addig, hogy konkrét tervek formájában adjon választ a kor nemzetiségi kérdésére. Az egyetemes szabadságelvek korlátlan kiterjesztésén belül ő sem vetette fel a kollektív nemzetiségi jogok megadásának szükségességét. S tegyük ehhez hozzá, hogy még Marxnak és Engelsnek is a 48-as európai tapasztalatok elvi általánosítására volt szüksége ahhoz, hogy kialakítsák elméleti álláspontjukat e kérdésben. Ismeretes — MOLNÁR ÉRIK mutatott rá erre a vitathatatlan tényre *A marxizmus szövetségi politikája* című gondolatmozgató és vitára is hívó posztumusz megjelent művében! —, hogy — például — a negyvenes években hatá-

⁴ E problémakör gazdagodó irodalmából meg kell még említenünk I. TÓTH ZOLTÁN: *Kossuth Lajos és a nemzetiségi kérdés 1848—49-ben* c. tanulmányát (Kossuth-életrajz II. k. Akadémiai Kiadó, 1952); KOVÁCS ENDRE: *Magyar—dél-szláv megbékélési törekvések 1848—1849-ben* (Akadémiai Kiadó, 1958); CSUKÁS ISTVÁN: *P. és a szlovákok* (Szeged, 1965); SPIRA GYÖRGY *A pesti forradalom baloldalának nemzetiségi politikája 1848 márciusában* (Magyar Tudomány, 1970. 10. sz.); ARATÓ ENDRE: *Egykorú demokratikus nézetek az 1848—1849. évi magyarországi forradalomról és ellenforradalomról* (Kossuth Könyvkiadó, 1971).

rozott különbség mutatkozott MARX és ENGELS nézetei között az I. Napoleon elleni nemzeti háborúk értékelésében. De térjünk vissza Petőfihez. Némelyik verse is, útileveleinek egy-egy megjegyzése is arra enged következtetni, hogy fel-feltört belőle egy olyan nemzeti fölényérzés, ami nem volt ismeretlen e nacionalista töltésű korban. Mindebből következik az is, hogy nem érthetünk egyet azokkal, akik úgy egyszerűsítik le a 48-as helyzetet, hogy Petőfi néhány verséért s főleg a kossuthi politika ez irányú szűkkeblűségéért, nacionalista korlátozottságáért a nemzetiségek politikai magatartását teszik felelőssé. Ez legalább olyan történelemtorzítás, mint az a másik, amely a nemzetiségek retrográd hatású fellépéséért csakis a kossuthi politikát okolja.

Petőfi két úton, kettős megközelítéssel formálta ki a maga álláspontját a nemzetiségek, szomszédnépek dolgában. A közvetlen kapcsolatban jó személyes ismeretségek benyomásai és a reformkori nacionalizmus hatásai keveredtek. Ebben a keretben úgyszólván egyszerre voltak jelen a barátság szálai szerb, német vagy szlovák fiatal értelmiségiekkel és a reformkori töről metszett, petőfi-változatú szilaj magyarság ingerületei. A nemzetiségi kérdéshez nagyobb ívvel odakanyarodó másik utat, a közvetetten érvényesülő állásfoglalást azok az emberiség egészét és jövőjét illető nézetek határozták meg, amelyeket a kor hazai szellemi térképén is megjelenő demokratikus és korai szocialista-kommunista, összefoglalóan: új-szociális áramlatok kínáltak fel Petőfinek. A szennytől megtisztuló világból Petőfi egyetlen népet sem rekesztett ki, az isten képéhez hasonlító szabad emberek remélt közösségéből Petőfi egyetlen nemzetet sem közösített ki. S amikor azt hirdette, hogy akkor következik el az általános boldogság kora, amikor „a bőség kosarából mindenki egyaránt vehet”, akkor nem tett olyan megszorítást, hogy „kivéve” a szlovákokat, románokat, horvátokat, szerbeket. A két út, a két megközelítés — a személyesebb, de a politikai praktikumhoz is kapcsolódó közvetlen és az egyetemes érvényű, szilárd elvi állásfoglalás, amely éppen a nemzetiségek és szomszédnépek kérdésében többnyire csak közvetetten nyilatkozott meg — tulajdonképpen egyszerre érvényesült Petőfi világában, kisebb-nagyobb belső súrlódásokat és ellentmondásokat is okozva. Dinamikus, vitális ellentmondások voltak ezek. A súrlódások és ellentmondások ugyanis nem azért keletkeztek, mert egy általánosan elterjedt, közvélemény-erejű világszabadság-programot megzavart egy még csak keletkező, az előbbihez képest konzervatív nacionalizmus. Éppen ellenkezőleg, a hagyományos, széles körben érvényesülő nacionalista felfogást kezdte ki Petőfi világában egy még csak keletkező, ám dinamikus és nagyrahatott emberiségprogram.⁵ S ahol ez a népek-nemzetek közösségét

⁵ Talán nem szükségtelen itt felhívni a figyelmet arra, hogy *Krúikái megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban* c. munkájában (1913) LENIN nemcsak azt fejtette ki, hogy „Két nemzet van minden jelenkori nemzetben”, hanem azt is, hogy „A fejlődő kapitalizmus a nemzeti kérdésben két történelmi tendenciát ismer. Az első: a nemzeti élet és a nemzeti mozgalmak ébredése, harc minden nemzeti elnyomás ellen, nemzeti államok alakítása. A második: a nemzetek közti különféle kapcsolatok kifejlődése és élénkülése,

orientációs elvként kiemelő gondolkodás és lírai elrendezés közvetlenül is hozzákapcsolódott a magyarországi és közép-európai helyzethez, ott elgondolkoztató eredmények születtek. Emlékeztetnünk kell itt az *Ausztria* című versre, amelyet Petőfi 1848 júniusában írt. Ez a bibliai átkokat görgető, zárt formától nem korlátozott hatalmas kifakadás a Habsburg-monarchiát mint a népek jogfosztóját, a szabadság kálváriáját, a butaság tenyészetét — ezek Petőfi kifejezései! — aposztrofálja. S a költemény így zárul:

Dögtestetekre hollók szállanak,
Mert nem lesz és ne légyen ember az
Utálat miatt, aki eltemessen,
A hollók gyomra lesz majd sírotok
És szemfedőtök a népeknek átka!

Az első megfogalmazásban a két zárósor így hangzott:

A hollók gyomra lesz majd sírotok
És szemfedőtök öt nemzetnek átka!

Nos, az *Ausztria* átkaiban azt közli a világgal Petőfi, hogy a Habsburgok elnyomói a népeknek, *öt nemzetnek*. Magyaroknak, olaszoknak, horvátoknak, lengyel-

a nemzeti válaszfalak ledöntése, a tőke, általában a gazdasági élet, a politika, a tudomány stb. nemzetközi egységének megteremtése. Mindkét tendencia a kapitalizmus egyetemes törvénye. Az előbbi a kapitalista fejlődés kezdetén dominál, az utóbbi az érett, a szocialista társadalommá való átalakulás felé haladó kapitalizmusra jellemző." Azzal, hogy a két tendencia a kapitalizmus különböző szakaszaiban „dominál”, Lenin nem állítja azt, hogy azokban a szakaszokban, ahol az egyik tendencia nem dominál, ott nem is létezik. ENGELS már 1847-ben, a Kommunista Párt kiáltványához készített tervezetében ezt írta: „A nagyipar már azáltal, hogy megteremtette a világpiacon, olyan kapcsolatba hozta egymással a föld minden népét, de különösen a civilizált népeket, hogy minden egyes nép függ attól, ami egy másiknál történik.” A *Kommunista Kiáltványban* MARX és ENGELS pontosan leírta ennek a folyamatnak anyagi alapját, hozzátéve: „És ez így van nemcsak az anyagi, hanem a szellemi termelésben is. Az egyes nemzetek szellemi termékei közkinccsé válnak. A nemzeti egyoldalúság és korlátoltság mindinkább lehetetlenné válik, és a sok nemzeti és helyi irodalomból világirodalom alakul ki.” A LENIN által másodikként jellemzett tendencia, a kapitalizmusnak ez az „egyetemes törvénye”, olyan irányzat, amelyre ráépülhetett és ráépülhet az imperialista kor nemzeti nihilizmusa is, de ezt az egyetemes törvényt nem lehet *csak* a nemzeti nihilizmus oldaláról értelmezni. Többek között nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy e második tendencia korai, nem dominálón jelentkező szakaszán, már Marx és Engels előtt kezd rácszméltetni a különböző radikális kispolgári, plebejus mozgalmak legjobbjait, a demokratizálódó értelmiség tájékozódó rétegeit arra az igazságra, hogy „minden egyes nép függ attól, ami egy másiknál történik”. Ismeretes, hogy ez a kibontakozó felismerés nemcsak a francia felvilágosodásban, hanem azt előkészítve s azt követve, már 1848 előtt is, a haladás mozgója volt. Ideológiai és irodalmi jelentkezéseiről I. THÉODORE RUYSSSEN: *Les sources doctrinales de l'internationalisme* (Tome second. De la Paix de Westphalie à la Révolution Française. Paris, 1958). Ez a „második tendencia”, amely jelentkezett a XIX. század első felének radikális és utópisztikus irányzataiban is, hatott Petőfire is. Nem becsüljük le a nemzeti keretek és tartalmak jelentőségét azzal, ha már a nemesi és polgári társadalmak alakulásában is érzékeljük a szélesebb körből, messzebből kiinduló valóságmeghatározásokat, a kontinens-társadalom befolyásoló aktivitását.

nek, szlováknak, csehnek, itt élő szerbeknek, erdélyi románoknak — bárki, bárhogyan kombinál, egy öt nemzet nevét tartalmazó listát nem lehet úgy megszerkeszteni, hogy valamennyi, az *Élet vagy halál!*-ban támadott nép kimaradjon belőle. A szeptembervégi versben ugyanis Petőfi ilyen névsort szedett jambusokba: „Te rác, te horvát, német, tót, oláhság, — Mit marjátok mindnyájan a magyart?”⁶ Tehát van olyan verse Petőfinek, amelyben a több ízben támadott népeket konkrét módon is mint a magyarsággal együtt a Habsburgok elleni szabadságküzdelem oldalán álló erőket említi. Íme: az egyetemes szabadság, a népek szabadságának eszméje és a 48-as nyár politikai követelményének egyszerre történő alkalmazása a monarchia népeinek, nemzeteinek közösségére, a közös érdekek szerint. Hogy az Életképekben megjelent költemény utolsó sorát mért változtatta meg Petőfi, ez érdekes kérdés; de bármi legyen is a válasz, a vers egésze nem hagy kétséget afelől, hogy az első megfogalmazás „öt nemzete” hiteles értelmezőként állítható a végleges szöveg „népeknek” kifejezése mellé. Idő hiányában csak jelezni tudjuk, hogy az eddig elmondottakhoz hasonlóan elgondolkoztató tény az, hogy 1848. szeptember 30-a után Petőfi egyetlen költeményében sem támadja néven nevezve a nemzetiségeket és szomszédnépeket (legfeljebb egy töredékben esik róluk szó név szerint), s hogy az erdélyi háborús dűlások borzalmait ecsetelve: a szembenálló felek pusztításainak teljes, tárgyilagos bemutatásával éppen nem a nemzetiségek elleni gyűlöletet, hanem a pusztulás tragikumát sugallja. Egy emelkedettebb, de nem a nemzeti érdekkörtől eltávolodó nézőpontról.

V.

A nem eklektikus s nem naiv *összekapcsolás* jellemzi Petőfinek azt a hídépítői teljesítményét, amellyel összeköttetést teremtett *haza* és *nagyvilág*, *nemzet* és *emberiség* között. Nem volt ez „természetes” a nemzettévalás és a nemzeti függetlenségi törekvés egyidejűsége által formált tudati és érzelmi viszonyok közepette, amelyeket számottevően motiváltak a többoldalúan is szélsőséges nacionalizmussal terhelt nemzetiségi relációk. De a másik eszmekör, az emberiséget átölelő sem jelzett „természetes” készséget a nemzeti gondolattal való összefonódásra. Gazdasági és társadalmi fejlődésünk viszonylagos hátramaradottsága miatt nem jelentkezett még nálunk széles városi és vidéki plebejus réteg, amelynek társadalmi tudatossága adekvát lett volna társadalmi helyzetével s főleg perspektívájával. Még az az értelmiségi kör, mely fogékonyságot mutatott a korai szocialista és kommunista nézetek, a

⁶ Az *Élet vagy halál!* különböző értelmezéseit I. HORVÁTH JÁNOS: *Petőfi Sándor c. monográfiájában*, ILLYÉS GYULA: *Petőfi Sándor c. könyvében* (1971) és FEKETE SÁNDOR: *Petőfi és Széchenyi c. tanulmányában* (1969 — *Mezőláb a szentegyházban c. kötetében* újraközölve — 1972).

következetes demokratizmus iránt, még az sem volt — nem lehetett! — olyan nagysugarú, mint a fejlettebb országok ideológiát teremtő és hordozó rétege. Ám az egyenlőtlen fejlődés törvénye is a valóság törvénye, s azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a múlt század első felének, s különösen az 1830-as, 1840-es éveknek magyar viszonyai olyan nagyfokú nemzeti érzékenységet tápláltak, s különösen a függetlenségi törekvés olyan szerkezetű nemzeti érzést és tudatot alakított ki, amely nemcsak a szélsőséges nacionalizmus változatait termelte ki, hanem — s éppen a plebejus értelmiségiek, honoráciorok körében — erősítette a világszabadító eszmék befogadásának készségét is. Az eszmei fejlődésnek erről a változatról szólva: egyetlen mozzanatra szeretném ráirányítani a figyelmet.

Az a Petőfi világában többféleképpen megnyilatkozó, ellentmondások fölé kerekedő bonyolult összhang, amely egyazon lírai közegben teszi szervesen jelenlévővé a nemzeti gondolatot és a demokratikus nemzetköziséget, a hazaszeretetet és az emberiség szeretetét — nem úgy keletkezett, hogy Petőfi egyszerűen „összeadta” a két érzelmi és gondolatkört. Az igazi művészet nem ismeri az efféle mennyiségi összeadásokra emlékeztető egyesítő műveletet. A „művészi összeadás” csakis a művészi „összeadhatóság” feltételeinek realista megteremtése útján érhető el. Köztudott, hogy ez a megvalósulás egy hosszabb folyamat eredménye Petőfi útján, nem pedig tüstént megteremtett, mindig, minden pályaszakaszon egyenletesen érvényesülő egység. Inkább arra érdemes kitérni itt, hogy Petőfi mindkét érzelmi- és gondolatkört alakította, formálta, idomította, hogy azok behelyezkedhessenek az egységes költői világképbe.

Petőfi a *nemzeti* öntudat múltat idéző, nacionalista nyomatékú lírai kifejezését már 1845-től kezdve összekapcsolta a demokráciában előrehaladott országok példaként való emlegetésével (*A hazáról, Magyar vagyok* stb.); plebejus következetességgel tekintette a nemzeti létezés feltételének a népi felemelkedést (*A nép, A nép nevében* stb.), ekként kötve össze a radikális társadalmi követelményt a nemzeti létkérdéssel. Az Erdéllyel való egyesülés sürgetését — amely célkitűzése volt a középnemesi politikának is — Petőfi összekapcsolta a „nagyszerű” és „vészes” világváltozás jóslatával. A nemzetiségek és szomszédnépek ellen irányuló lírai kifakadásai lényegileg 1848 néhány hónapjára korlátozódnak. [S a hat leginkább támadó költeménye közül három nem is jelent meg nyomtatásban a költő életében. Nem jelent meg az 1847-ből való *Meddig alszol még, hazám?*, továbbá a *Már minékünk ellenségünk . . .* és *A székelkekhez.*] Azt sem érdektelen talán megjegyezni, hogy noha Petőfi lírájában is tükröződik a hajdani nagyság iránti nosztalgia, lírai vallomásaiban az országterület gondjánál sokkal előbbrevaló a haza népének a gondja, s a magyar múlt versben megidézett nagyjai közül hiányzik a hódító Nagy Lajos de nagy nyomatékkal jelentkezik költeményeiben Rákóczi alakja és példája. Az is figyelemre méltó, hogy a múltidézéssel nacionalista hangsúlyt is versbepréselő Petőfi nem utolsó sorban a társadalmi és függetlenségi harc biztatására

átkozza el 1848 szeptemberében ezt a múltat. („De mielőtt síkra szállunk, — Mondjunk el egy imádságot, — És mi légyen az imádság? — Egy nagy átok, egy vad átok! — Átkozzuk ki őseinket — A nyugtató föld ölébül, — Miért hagytak fiaiknak — Szolgaságot örökségül!” — *Jöjj el végre, valahára . . .*) Ha e pusztán tartalmi természetüknél fogva ideidézett mozzanatokat kiteljesítjük a Petőfi-líra nemzetszemléletének a költészeti sajátosságokban kifejeződő karaktervonásaival, a *haza* Petőfi lírájában megformált plebejus értelmezésével, akkor minden túlzás és önkényes interpretáció nélkül állapíthatjuk meg, hogy Petőfi nemzetszemlélete végső soron nem egy vegytisztán nacionalista nemzetértelmezést, nemzetmítoszt juttatott a költészet közegébe, hanem egy olyan nemzetfelfogást, amely tükrözte a *nemzetén belüli társadalmi megosztást*, a nemzeti egységet *plebejus feltételekhez* kötötte, s e feltételek alapjáról diktálta azt.

Lássuk a másik oldalt. Petőfi — hirdetve és vállalva a forradalmi utat — radikálisabb volt azoknál az utópista szocialistáknál, akiknek az 1830-as, 40-es években különösen nagy szerepük volt az új világról kialakított nézetek, tervek elterjesztésében. Ugyanakkor Petőfi elvontabban érzékeltette a jövő képeit, elvontabban mind a korai szocialista, mind a korai kommunisztikus gondolkodóknál. Ez a különbség részben, természetesen, műfaji természetű: a költészet világa nem képes befogadni olyan részletes terveket, mint az elméleti irodalom. Volt a különbségnek egyéb oka is. Petőfi „világszabadságának” nem részletezett, ilyen értelemben elvont jelentkezése összefüggött azzal is, hogy a *költő* Petőfi *gyakorlati* forradalomra és függetlenségi harcra készült, s ez a gyakorlati perspektíva „beleszólt” abba, hogy mit mondjon ki (és mit ne mondjon ki) az emberiség jövőjéről. (Itt csak zárójelben jegyezzük meg, hogy ebből az elvontságból *A XIX. század költői*-ben tört ki a legmarkánsabban Petőfi, abban a versében, amelyben a világváltozás elkövetkezését nem egyetlen, végső harc remélt eredményeként értelmezi.) Tehát a stratégiai célkitűzést Petőfi alárendelte a taktikainak? Nem tette ezt, hiszen megfogalmazta a maga emberiség-stratégiáját. De ez a megfogalmazás egy eleven gyakorlathoz kapcsolódott, abba épült bele, s költői szervezősége bizonyítja életképességét. Győzelmét. Annak ellenére, hogy a vállalt ügy átmenetileg vereséget szenvedett.

Mindez nemcsak azt jelenti, hogy a magyar és európai helyzet gyakorlati szemlélete reálisan közelítette Petőfit az emberiség szabadságának gondolatához, hanem jelenti azt is, hogy az emberiség szabadság gondolatának birtokában Petőfi mélyebben és több síkon érzékeltette a hazai valóságot. Amikor a „távolból előre” köszöntötte a világszabadságot szülő respublikát, akkor ő ezt nem abban a lehangoló tudatban tette, hogy a köztársaság, a republikánus eszme távol van, idegen Magyarországtól, hanem annak a nyugtalanító és egyszersmind serkentő észlelésnek a birtokában, hogy Magyarország, a hazai közvélemény van távol a respublikától. Tehát tenni kell, tenni lehet azért, hogy leküzdjük az elmaradást. A kétféle „távolságmérés” között hatalmas a

különbség. Az egyik: a valóságtól elszakadt doktrinér szektásság arisztokratikus utópizmusa, amely oly gyakran kapja maga mellé társnak az elmaradottságot mitizáló konzervativizmust. A másik, a Petőfi-féle „távolságmérés” a valóságból indul ki, hogy érvényes elvek jegyében változtassa meg a világot. Ezért volt képes, ha a képviselőház karzatára szorítottan is, költőként és baloldali ellenzékiként kapcsolatban maradni 1848—49 hullámozó eseményeivel. Ő ismerte a forradalmi magány kínját, a tábor nélküli vezérség gyötrelmét, a plebejus forradalmár öröklődését a nemesi vezetésű függetlenségi harc viszonyai között. De Petőfi nem volt és nem lett szektás aszkétája a forradalomnak, az emberiség szolgálatának. A Petőfi-művet kisebbbítenék azzal, ha eszmei és etikai világának hátterét, előzményét, rokonságát egyetlen — mégoly radikális — törekvésre szűkítenék le. Az ilyen egytényezős magyarázat a többtényezős jelenségről — a szándéktól természetesen függetlenül — egyrészt a Petőfi-mű tényeinek szelektálására kényszerít, másrészt egyetlen összetevőre redukálja a kor szellemi világát Petőfivel kapcsolatban, noha ezzel a világgal nagyon is széles felületen érintkezett a költő.

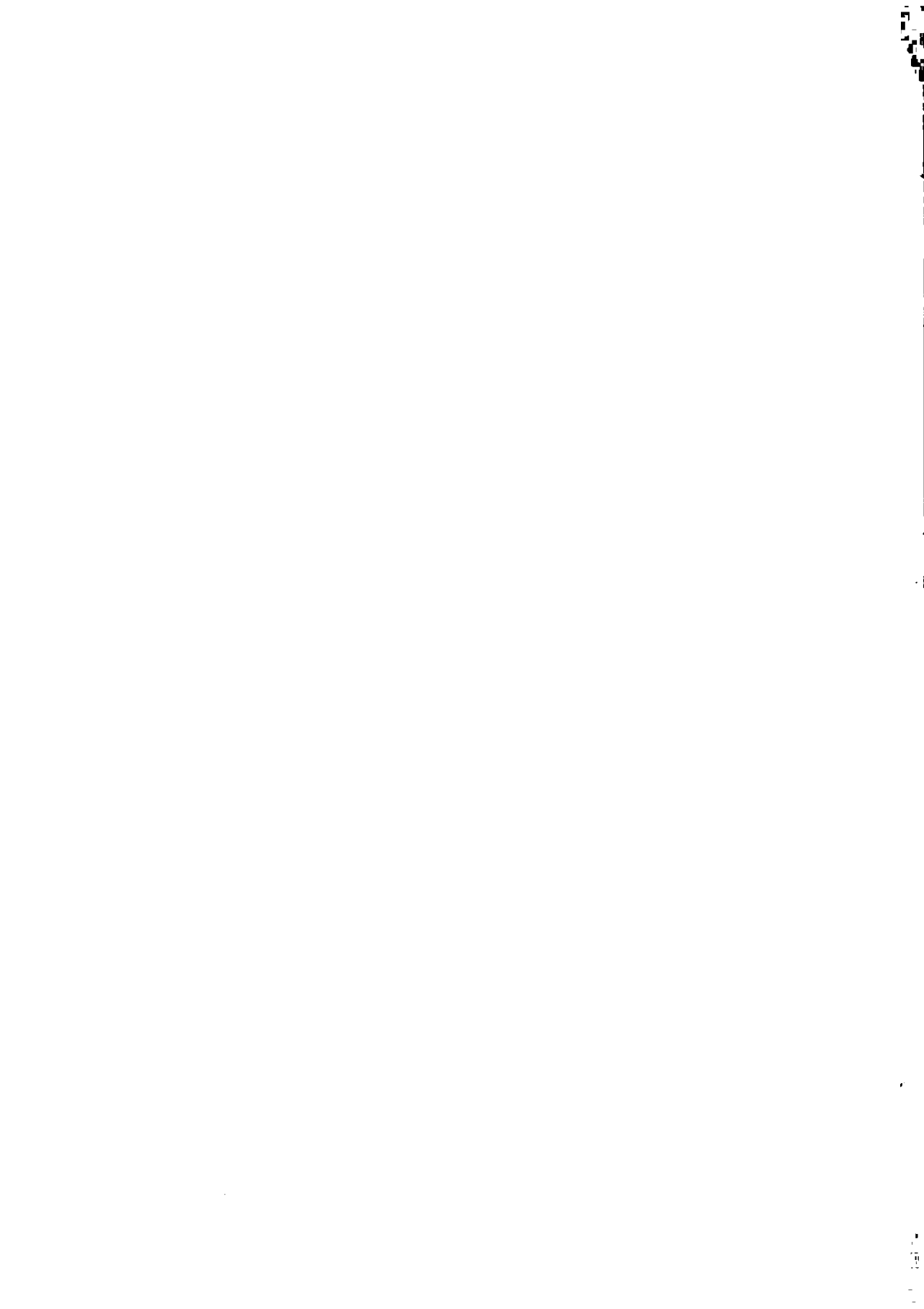
Egyáltalán nem tartom lehetetlennek, hogy ilyen vagy olyan Petőfire gyakorolt — akár közvetlen — hatás, inspiráció feltételezése filológiai igazolódhat. Ám számunkra ő elsősorban költészete *teljes*, ellentmondásokat is jelző világán keresztül érthető meg. S ez a világ, ez a költői világ nem a valóságtól független, doktrinér hatásradikalizmust sugároz, hanem a hazai gyakorlattal kritikailag összefogódzó társadalmi következetességet. Így találkozik össze az ő világában a nemzeti gondolat és a demokratikus nemzetköziség, a szilaj magyarság és a világmegváltó eszmék vállalásának pátosza. Ez a találkozás nem old fel és meg logikailag, fogalmilag minden ellentmondást, de a találkozás erkölcsi és gondolati ereje, *esztétikuma* maga alá rendeli a megoldatlan mozzanatokat a fő orientációs irány kijelölésével

*

Petőfi — KIRÁLY ISTVÁN egy régebben írt tanulmányának címéből kölcsönözve a szót — sok tekintetben *vízválasztó*. Ugyanakkor egyre tisztábban látjuk: *egységbe-hozó*, egyesítő erő is. *Vízválasztó* és egyesítő. Ma, csaknem három évtizedes társadalmi harcok után, amelyeknek eredményeként egy új tartalmú, szocialista nemzeti egység kezd megvalósulni, Petőfinek ezt a kettős-egységes sugárzását pontosabban érzékeljük, mint e negyedszázad harcai előtt. Petőfi a történelmi tapasztalatokkal egybehangzóan mondja ki számunkra, hogy a mindenkori progresszió erőinek egysége, progresszív nemzeti egysége csak úgy valósulhat meg, ha leküzdí a regresszív egység szűkítő és múlthoz béklyózó ideológiáit. És ezeket az igaz egység ellen ható nézeteket és indulatokat — a máról szólva — csakis az igazi egység, a szocialista társadalomformálásból felnövő egység komoly és fegyelmezett erejével lehet leküzdíteni.

Ennek az igazi egységnek voltak előkészítői, kovácsai, s azok ma is, művésztünk, költészetünk legjobbjai.

Így érkeztünk vissza előadásunk kiindulópontjához. Amit a művészet hitelesen kimond, az érvényes igazság. Lehet, hogy még nem *valódi*, de máris *igaz*. Az a nyers harmónia, amelyben Petőfi egyesítette a népet és a nemzetet, a népet-nemzetet és az emberiséget, a Duna—Tisza táj plebejus szabadságakaratát és a világszabadság óhaját, a magyar alföldet és Európát, a Kiskunságot és Párizst — ez a harmónia Petőfi korában még nem volt megvalósult valóság. De mert Petőfi művészi hitelességgel tudta állítani ezt a harmóniát biztosak lehetünk abban, hogy minden ízében meg fog valósulni.

ARATÓ ENDRE

PETŐFI ÉS A KOR NEMZETISÉGI PROBLÉMÁI

E sok szálból összetett, bonyolult kérdéskör három összefüggését kívánjuk — természetesen — csak felvillantani: így Petőfi felfogásának helyét a magyar társadalom különböző irányzatain belül; továbbá azt, hogy nézetei miképpen viszonylanak Marx és Engels egykorú írásaihoz — és a kelet-európai plebejus demokraták koncepciójához.

Ami az első kérdést illeti, nem feledkezhetünk meg a nemzeti ideológia két egymástól elválasztható, de szorosan összefüggő oldaláról: a magyar függetlenség eszméjéről, és a nem magyar népekhez való viszonyról, a nemzetiségi politikáról. E két tényezőt fűzte egységbe a magyar plebejusok körében, akiknek sorába Petőfi is tartozott, a nép nemzetbe fogadásának a liberális közepemességnél következetesebb koncepciója. A liberálisok is az „alkotmány sáncaiba” kívánták emelni a népet, de a radikálisok a nép és nemzet azonosításánáluknál jóval többet értettek: a nemesi földterület részleges felosztását, a mindennemű földesúri kárpótlás visszautasítását, a jobbágyfelszabadítás kiterjesztését valamennyi paraszti kategóriára.

Elvetették a nép nemességhez való felemelésének feudális színezetű indokolását, noha ők is magukévá tették az érdekegyesítés elvét. Ebben azonban a nép érdeke került az első helyre. Talán bizony — vallották — a kicsiny rész, az arisztokrácia fogadhatná be „nyomorult árkaik közé a sok millióból álló népet?” Ezzel összefüggésben a plebejusok a nép jogtalanságát határozottabban hangsúlyozták, mint a liberálisok, s a kivezető utat is világosabban látták: „Hol a szabadság, ott van a haza”; „Haza csak ott van, hol jog is van, s a népnek nincs joga”.

E nézeteknek Petőfi és Táncsics voltak a legkövetkezetesebb képviselői.

A plebejusok elismerték, hogy 1848 vívmányai nyomán „nemzetté lett a nép”, de ezzel még korántsem voltak elégedettek. Ezt a népi nemzetfogalmat formálta költeményé Petőfi jól ismert versében, amelyet 1848 júliusában a megnyíló országgyűléshez írt:

Hazát kell nektek is teremteni!
Egy új hazát, mely szebb a réginél

És tartósabb is, kell alkotnotok,
 Egy új hazát, ahol ne légyenek
 Kiváltságok kevély nagy tornyai,
 Sötét barlangok, denevértanyák,
 Egy új hazát, hol minden szögletig
 Eljusson a nap s tiszta levegő,
 Hogy minden ember lásson s ép legyen.

(*A nemzetgyűléshez*, 1848. július 4.)

Az 1848 őszen meginduló fegyveres harcok idején is figyelmeztetett Petőfi arra, hogy az érdekegyesítés, a haza megvédése a néptől követel nagyobb áldozatot, s ha már másért nem, ezért vegyék tekintetbe erőfeszítéseit. A gazdag — írta halhatatlan verseiben — a maga vagyonát védi, igazán a szegény szereti hazáját, pedig a haza neki csak „kemény mostohája”.

Ehhez a népi nemzet-fogalomhoz kapcsolódott ugyancsak rendkívül modernül ható munkás hazaszeretet koncepciója, amelyet sajátos ellentmondásképpen, de nem kevés meggyőző erővel úgy fogalmazott meg, mint aki egy rövid időre el akarta feledni ádáz küzdelmeit:

Miért kísérsz minden lépten-nyomon,
 Te munkás hazaszeretet?
 Éjjel-nappal mért mutatod nekem
 Gonddal borított képedet?
 Örökké itt vagy, itt vagy énvelem,
 Úgy is látlak, ha behunyom szemem.
 Tudom, kevés, mit a honért tevék,
 De megtevém, amennyi telt,
 Van, akinek nagyobb az ereje,
 S mégis kevesebbet mívelt;
 Kérlek, fordítsd el tőlem képedet
 Csak egy időre, hazaszeretet!

(*Miért kísérsz . . .* 1848. május)

Nem lehet feladatunk, hogy Petőfi nemzetszemléletének jellemző vonásait, a haza és a világ, a nemzet és az emberiség összefüggéseit, a hagyományos nacionalizmusnak és a jövőbe mutató progresszióknak az összhangját akár megközelítően is bemutassuk. Ezt *Pándi Pál* kitűnő könyvében elvégezte, és megállapításait most elhangzott előadása is számos új gondolattal gazdagította. Meg kell elégednünk tehát egy összefüggés felvázolásával, s ezzel most már a nemzeti ideológia említett másik mozzanatát, a nem magyar népekkel való viszonyt is szemügyre vesszük.

A 19. század első évtizedeihez képest a negyvenes években türelmetlenebbé vált a nemzetiségi politika. Ennek élharcosa a polgári átalakulás legizmosabb csoportja, a magyar középneemesi ellenzék volt. E csoport elgondolása

nemcsak a nem magyar népeket asszimiláló vágyakat és törekvéseket tartalmazta, hanem együtt járt a nemzetiségek számára kellemetlen intézkedésekkel is. Az ellenzéktől jobbra álló politikusok, például Széchenyi István, vagy a konzervatívok, az utóbbiak, ha nem is őszintén, de türelmesebb nemzeti politikát követtek; az ellenzéktől balra helyet foglaló radikálisok pedig náluknál még türelmetlenebbek voltak. Ez a fokozati különbség megfigyelhető volt az ellenzéken belül is: Deák, Batthyány és Eötvös pl. türelmesebb volt, mint Kossuth. Az összefüggés kézenfekvő: ugyanis azok, akik az ellenzéknél kevésbé óhajtották a polgári-nemzeti átalakulást, toleránsabb nemzetiségi politikát vallottak magukénak, mint azok a plebejusok, akik teljesen el akarták szakitani az osztrák birodalomhoz fűződő láncokat, valamint szélesebb körű jobbágyfelszabadításra törekedtek, tehát az ellenzéknél türelmetlenebb nemzeti-polgári felfogást képviseltek, s ennek megfelelően a nemzetiségi kérdésben még intranszigensebb koncepciót alakítottak ki. Az ellenzéken belül említett differencia is ezt a törvényszerűséget igazolta: a magyar nemzeti függetlenség kivívásának radikalizmusa szükségképpen kapcsolódott egybe a türelmetlenséggel a nem magyar népekkel szemben.

Vajon e téren is a magyar plebejusok sorába tartozott Petőfi? Nemzeti ideológiája alapján megegyezett az övékkel, de 1848 áprilisa, a nemzetiségi ellentétek nagyarányú kiéleződése előtt érdemlegesen nem foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel; Petőfinek, a költőnek politikus társainál, Tánics Mihálynál vagy Irinyi Józsefnél is kevésbé megformált nemzetiségi programja volt. Írásaiban, verseiben 1848 előtt csak itt-ott találkozunk e kérdésre vonatkozó utalásokkal, amelyek nem adnak elegendő alapot arra, hogy nemzeti ideológiájának más összetevőitől eltérően (népi nemzet-fogalom, magyar függetlenség) a nem magyar népek nemzeti mozgalmairól tanúsított magatartását kibonthassuk. Különben is nehéz a magyar radikálisok nemzetiségi politikáját figyelemmel kíséreni, mert a reformkorban nem rendelkeztek sajtóval. A kutató munkáját még az is megnehezíti, hogy a radikális elnevezés mögött a negyvenes évek derekán eltérő nézeteket valló egyének és csoportok álltak. Ez a különbség 1848—49-ben még szembetűnőbb, amikor több sajtóorgánium mögé sorakoztak fel, s az országgyűlésen, ha nem is alkottak egységes csoportot, de fontos kérdések kapcsán (olasz segítség ügye, az elemi oktatásról szóló törvényjavaslat stb.) együtt szavaztak. Az így formálódó irányzatban mindezekelőtt azokat találjuk, akik inkább a nemzeti s nem az agrárkérdésben képviseltek radikális nézeteket.

Visszatérve Petőfire, eddig még nem adtunk kielégítő választ erre a szótlanúságra, amelyet csak részben magyaráz az a tény, hogy a költő más eszközökkel fejt ki programját, mint a politikus, és hogy a formálódó radikális irányzat nem rendelkezett sajtóval.

Minden bizonnyal 1848 áprilisáig a költő tudatáig nem hatolt el e nemzetiségi probléma nagysága. Valóban, a negyvenes években egyedül a magyar —

horvát viszony éleződött ki; ebben az ellentétben azonban a horvát nemesi-nemzeti privilégiumok következményeképpen a feudális közjog játszott döntő szerepet, s ez iránt a forradalmár költő — érthetően — kisebb fogékonyságot tanúsított. A szászok kis száma és feudális kiváltságaik védelme sem kelthette fel Petőfi érdeklődését.

Ami a szerbeket illeti — bár ők a legerősebb magyarországi nemzetiségek sorába tartoztak — 1848 előtt alig volt jelentős magyar—szerb összeütközés. A románokról ugyanezt mondhatjuk. S noha a szlovák nyelv érvényrejuttatásáért folytatott harc a szláv népek támogatása révén országos méreteket öltött, e küzdelem mégis csak szűk értelmiségi köröket érintett.

Lényeges változást hozott 1848. Ekkor, a forradalom atmoszférájában, a nemzeti mozgalmak mögé paraszti tömegek sorakoztak fel. A nemzetiségi parasztság is az áprilisi törvények agrárintézkedéseit akarta mindenekelőtt tovább vinni, s Horvátország kivételével a magyar úr — nemzetiségi paraszt felállás következtében, nem elsősorban nemzeti célokért, hanem inkább szociális kívánságainak kivívása érdekében a nem magyar parasztság számottevő része csatlakozott az agrárkérdés iránt nem érzéketlen nemzeti mozgalmakhoz. Tömegmozgalmakká válásuk lepte meg tehát Petőfit, bázisuk kiszélesedése; valamint a már meginduló fegyveres küzdelemmel magyarázható, hogy e probléma a forradalom és szabadságharc egyik döntő belpolitikai ügye lett.

Ezután írta meg 1848 áprilisa és szeptember vége között azt az öt—hat verset, amelyre az imént PÁNDI PÁL is utalt. Érdekes egy korábbi és egy későbbi, egy júniusi és egy szeptemberi költemény egybevetése. Az elsőben (*A magyar nép*) még összefonódott a magyar történeti jog tipikusan liberális koncepciója a polgári átalakulást óhajtó és nemzeti függetlenséget védő forradalmi eszmével, s benne a hagyományos nacionalista momentum erőteljesen csengett:

E földön legyen úr a tót vagy a német?
E földön, hol annyi vitéz magyar vérzett!
Magyar vér szerezte ezt a dicső hazát,
És magyar vér ezer évig ótalmazá!

Nincs itt urasága csak az egy magyarnak,
S kik a mi fejünkre állani akarnak,
Azoknak mi állunk feje tetejére,
S vágjuk sarkantyúnkat szive közepébe!

Szeptember 30-án, a PÁNDI PÁL által is említett *Élet vagy halál* című költeményében is hangot kapott ez a motívum, de már a tragikus összecsapás felett érzett aggodalom és a magyar szabadság, európai szabadság azonosulása volt a döntő eszme:

Te rác, te horvát, német, tót, oláhság,
 Mit marjátok mindnyájan a magyart?
 Török s tatártól mely titeket védett,
 Magyar kezekben villogott a kard.
 Megosztottuk tivéletek hiven, ha
 A jószerencse nekünk jót adott,
 S felét átvettük mindig a tehernek,
 Mit vállatokra a balsors rakott.

S ez most a hála! . . . vétkes vakmerőnyel
 Reánk uszít a hűtelen király,
 S mohó étvágyal megrohantok minket,
 Miként a holló a holttestre száll . . .

Ehhez hasonló hangvétel figyelhető meg a Neue Rheinische Zeitungnak a magyar forradalomról és a szlávokról írt cikkeiben. Ezek az írások, amelyeket a fiatal ENGELS vetett papírra, persze nem voltak egy idősek Petőfi verseivel; 1849. január—május között keletkeztek, de változatlanul abban az időben, amikor a magyar forradalom és nemzeti felszabadító harc azonos jelentésű volt az európai forradalommal. Amikor egybevetjük MARX és ENGELS fel-fogását Petőfiéval és a magyar radikálisokéval — az ő koncepciójuk ugyanis megegyezett a költőével —, azt a Kommunista Kiáltvány alapján tesszük, amely ugyan a magyarokról nem tett említést, de jól illenek a kiemelkedő magyar radikálisokra, s köztük Petőfire a következő sorok: „A lengyeleknél a kommunisták azt a pártot támogatják, amelyik az agrárforradalmat vallja a nemzeti felszabadulás feltételének, azt a pártot, amely az 1846. évi krakkói felkelést életre hívta.”

Ez a — mondhatni — szövetségi viszony indokolja az összehasonlítást, persze a megközelítés más és más: Petőfi nem volt proletárforradalmár, s fellépését nacionalista-nemzeti motívumok is indokolták. S ha a forradalmi türelmetlenségben nagyon is közel állottak egymáshoz, Petőfi történeti-társadalmi okokból nem juthatott el a nemzetiségi kérdés megnyugtató megértéséhez — arra a színvonalra, amelyre Marx és Engels, nem utolsósorban éppen 1848—49 tapasztalatai alapján érkeztek el.

Mégis, az egybevetés más ponton is lehetséges. A forradalom elmélyítése és kiszélesítése kívánságához, a német liberális burzsoázia politikájának marxi-engelsi megsemmisítő bírálatához volt hasonló Petőfi és más magyar radikális, a felelős kormány magatartását ostorozó kritikája, és a magyarországi forradalom plebejus irányba való továbbfejlesztésének kívánalma.

A bírálat lényege tehát egy irányú: a forradalom saját nemzetbeli kerékkötői ellen fordultak, a különbség pedig nemcsak a politikus és a költő eltérő hangvételében, hanem abban is megmutatkozik, hogy a fejlettebb Németország

ban ekkor már felsorakozott a munkásosztály, s ez önmagában is döntő hatással volt a német polgárság magatartására. Az európai forradalmak és szabadságküzdelmek, köztük mindenekelőtt a lengyel és az olasz mozgalmak iránti aktív rokonszenv hasonló volt Marxnál, Engelsnél, Petőfinél és a magyar radikálisoknál.

Ez vezet át bennünket a harmadik vizsgálandó témánkhoz: Petőfi és a magyar plebejusok helye a kelet-európai forradalmi demokraták, radikálisok között. Azért szűkítjük le szükségképpen a kört Kelet-Európára, s mondanunk sem kell, hogy e gazdag kérdéscsoportnak is csupán egy-két momentumát tudjuk érinteni, mert a nemzetiségi kérdés érdekel mindenekelőtt bennünket — s e térség egyik számottevő problémája a nemzeti önállóság eszméje volt.

Mindenekelőtt különbséget kell tennünk azon népek plebejusai között, akik az uralkodó vagy az elnyomott nemzet részeit alkották, illetve olyan nemzethez tartoztak, amely függő és ugyanakkor népek egész sorával szemben kedvezőbb, mondhatjuk az elnyomó helyzetében voltak. Az első csoportba az orosz forradalmi demokrácia, a másodikba pedig a csehektől az ukránokig valamennyi balszárny tartozott. A harmadik, említett ellentmondásos körülmények között a magyarok, a lengyelek és a görögök éltek.

Az első és a harmadik csoport plebejusai úgy vélték, hogy a demokratikus, a liberálisnál sokkalta szélesebb jogok maradéktalan biztosítása automatikusan megoldja a nemzetiségi kérdést; nem érzékelték, hogy az elnyomott nemzetek kollektív nemzeti jogokat is követeltek.

A sort a dekabristákkal kezdetjük. Legdemokratikusabb képviselőjük, Pesztyel kifejtette, hogy a „kis népek számára is jobb és előnyösebb lesz, ha szellemileg és társadalmilag egyesülnek egy nagyobb állammal, és a maguk nemzetiségét tökéletesen összeolvasztják az uralkodó nép nemzetiségével, s vele egy népet alkotva felhagynak azzal, hogy hiábavalóan álmodozzanak egy lehetetlen és megvalósíthatatlan ügyről”.

A negyvenes évek kortárs orosz forradalmárainál, Belinszkijnél és Herzennél, ha érthetően nem is állott a nemzeti gondolat eszmerendszerükben annyira előtérben, mint Petőfinél is társainál, mély meggyőződéssel írtak arról a belső erőről, amely az orosz tömegeket történetüknek oly nehéz viszonyai közepette fenntartotta — és rávilágítottak a forradalmi átalakulás és a nemzeti fejlődés összhangjára: a jobbágyrendszer megszüntetése jelenti az ország „legelevenebb, legkorszerűbb, legnemzetibb kívánságát”. Mindezzel náluk sem kapcsolódott egybe valamennyi elnyomott oroszországi nép nemzeti kívánságainak megértése. Ugyanezt mondhatjuk a lengyel balszárnyról, amely az ország függetlenségét a régi határokkal, belorusz, ukrán és litván területekkel, nemzeti jogok nélkül, kívánta helyreállítani.

A Balkánon viszonylag kedvezőbb körülmények között élő görög uralkodó osztály, amely a görögkeleti egyházban és gazdasági téren is jelentős szerepet játszott, a régi Bizáncot akarta természetesen görög vezetéssel

viszsaállítani — és e birodalom szerves részeinek tekintette a balkáni szláv és román területeket. Ezt a görög koncepciót a radikálisok is magukévá tették.

A második csoportba tartozó balszárnyak résztvevői, mint elnyomott nemzetek fiai, természetesen jól látták a nemzetiségi kérdés megvalósításának útját: az egyéni polgári demokratikus szabadságjogok mellett a kollektív nemzetiségi jogok szükségességét. Náluk a nacionalista-nemzeti türelmetlenség abban nyilvánult meg, hogy a forradalom idején hosszú, döntő hónapokon át nem ismerték fel, hogy a közös ellenséggel szemben érdemes volna összefogni, még a nemzeti jogok átmeneti sérelme árán is, azokkal a nemzetekkel, amelyeknek uralkodó osztálya útját állta nemzeti jogaik érvényesítésének. Persze, az erősebb elnyomott nemzetek balszárnyainak nemzeti ideológiájában helyet kapott más népek nemzeti területe magukéhoz csatolásának kívánsága is. Így a horvátok hívei voltak Nagy-Iliria megteremtésének; ebben a törekvésben egy horvát vezetés alatt álló délszláv állam körvonalai bontakoztak ki. Szinte kísértetiesen ezt a területet vették számba az 1830-ban létrejött Szerb Fejedelemség baloldali körei: ők szerb vezetés alatt óhajtották ugyanezt a délszláv államot megteremteni.

A nem magyar radikálisok türelmetlen nemzeti ideológiája, amelyet ugyanaz a törvényszerűség ösztönzött, mint a magyart is, nagy akadályt képezte az egymásra utalt népek együttműködésének. A nemzeti mozzanatnak ez a jelentős szerepe a magyarázat arra, hogy az agrárkérdés demokratikus megoldása háttérbe szorult programjukban. Ezt a magyar és más kelet-európai példák egyaránt bizonyítják. Kivétel az orosz forradalmi demokraták állásfoglalása: az ő eszmerendszerük alapjait szinte kizárólag a polgári demokratikus kívánságok, az agrárkérdés plebejus megoldása alkották. Ennek a kulcsa mindenekeelőtt a nemzeti függetlenség volt; a nemzetiségi probléma ugyanis nem akadályozta az osztályharc kieleződését, az osztálycsaták megvívását. Így telítődött az orosz plebejus ideológia minden zavaró körülmény nélkül a polgári átalakulás forradalmi eszméivel. Csak kevesen voltak Kelet-Európában olyanok, akiknek koncepciójában, ha központi helyet is foglalt el a nemzeti gondolatvilág, a következetes agrárátalakulás mellett tettek hitet.

E kevesek között tarthatjuk számon a mi Petőfinket és Tánacsicsunkat, a cseh Sabinát és Arnoldot, a lengyel Lelewelt, Sécigiennyt, Dembowskit, a szlovák Král't és az ukrán Sevcsenkót.

A forradalmak és szabadságharcok keserves tanulságai a türelmetlen nemzeti ideológia ellenére a megbékélés irányába terelték az egymással szembenálló nemzetek radikálisainak egy részét. Kezdjük talán a magyarokkal:

1849 márciusában a *Debreceni Március Tizenötödike* című lap mögött felsorakozó radikálisok a magyarországi nemzetiségeknek messzemenő autonómiát akartak biztosítani. „Az idők és a körülmények oda fejlődtek — olvashatjuk a lap egyik cikkében —, hogy e hazában létező külön nemzetiségeket többé lehetetlen ignorálnunk. Meg kell ezen nemzetiségekkel egyszer alkud-

nunk, és pedig ma inkább, mint holnap. És midőn alkudni akarunk, tegyük félre a corpus jurist s annak elkopott fictióit. Ne beszéljünk rác vajdaságról s a rác egyháznak az oláhoktól elválasztásáról; gyökeresb reformra van itt szükség, olyanra, mely a rác demokrata pártot teljesen kielégítse. Ha előttünk, a haza rendezésében tabula rasa volna, tehetnők szabadon, ami tetszik; akkor minden kétkedés nélkül azt mondanók: Magyarország, Erdély, Horvátország, sőt, ha kívánják, a felső megyei szlávtság, külön e naptól fogva egy szövetséges köztársaság.” (1849. márc. 6.)

Jó volna — fejtegették egy másik cikkben —, ha sikerülne a „régii históriai határaink között lakó népekből egy erős, szabad és tisztán magyar nemzetiségre fektetett hazát alapíthatni. De ez a mi véleményünk szerint többé nem tartozik azon lehetőségek közé, melyeknek hosszú és biztos jövődjét remélhetnők. A rácokban és az oláhokban felkelt a nemzetiség érzete, melyet ugyan fegyverrel tán sikerülne elnyomhatnunk, ámde az ilyen győzelemben valóban nagy köszönet nincsen.” A cikkíró jól tájékozódott a bonyolult események között; és javaslata igen helyes megoldást tartalmazott: „Magyarországnak a velünk együtt lakó nemzetek elébe a szabadság és függetlenség zászlájával kell járulni. Ha ők e zászlót ismerni tanulandják, el fog sze-meikről oszlani a köd, melyet felibök a hazug Ausztria oly sűrűen öntött. Úgy kell intézkednünk, hogy most jó korán vessük meg az alapokat, melyekre egykor a pesti kormányban egyesült föderatív respublikák felépülhessenek.” (1849. márc. 10.)

Táncsics még ekkor sem értette meg a nemzetiségi kérdést, ő következetes maradt türelmetlenségében is. E két felfogás között helyezkedett el Petőfi, aki Bem táborában — bár ezt többen kétségbevonják — közeledett a nagy lengyel tábornok megértő nemzetiségi politikájához. A költő egyetértését valószínűsítik azok a Petőfi-kéziratok is, amelyek ugyan nem a költő fogalmazványai, de Bem tábornok diktálta a mellette segédtisztként harcoló és fiaként szeretett költőnek. Ismerve ezt a viszonyt, feltételezhetjük, hogy egyetértett a kemény és türelmes tábornokkal. Különösképpen érdekes egy Petőfinek 1849. április 30-án diktált Bem-levél utószava, amelyben a következő sorokat olvashatjuk: „Egy görög lelkész [értsd: görögkeleti — A. E.], ki velem volt a főhadiszállásomon, könnyes szemmel mesélte nekem, hogy amnesztiám ellenére a vidéken még továbbra is előfordul s folyik a románok lemészárlása; hogy tucatszámra tartóztatják le és lövik őket agyon. Ezek hát azok az intézkedések, Csányi Ur, melyek egy új lázadást robbanthatnak ki, s ennek Ön lesz az oka. [Csányi László ekkor Erdély kormánybiztosa, akivel Bemnek, nem utolsósorban a nemzeti kérdésben, jelentős ellentéte volt. — A. E.] Derék csapataink, kik vérüket ontották a hazáért, helytelenítik ezeket a kegyetlenkedéseket, mert csak a gyávák kegyetlenek. És meglehet, hogy rövidesen nyílt háborúra kerül sor Erdélyben, mégpedig a katonák között, kik védelmezik a lakosságot, s az Ön védenicei között, akik el akarják őket tiporni

és halomra akarják őket gyilkolni.” (H. TÖRŐ GYÖRGYI közlése: ItK. 1963. 2. sz. 225. l.)

Az elnyomott népek radikálisai is okultak az elkeseredett és csak az ellenforradalmat segítő küzdelmekből. A horvát balszárny képviselői, akik hosszú évekig bíztak Jelačićban, s azt hitték, hogy az osztrák tábornok a horvát érdekek igazi harcosa, később kiábrándultak belőle, és felléptek Ausztria ellen. Ez az osztrákellenes felfogás vezetett el a magyar szabadságharcra való együttérzésig, majd az 1849. júniusi tárgyalásig, ami a magyar kormány és a horvát baloldal egy képviselője között zajlott le a szövetség megkötése érdekében.

A szerb—magyar megegyezést a balszárnyon kívül a Száván túli Szerb Fejedelemség és a lengyel emigráció is egyengette. A fejedelemségi politikusok és a lengyelek koncepciója egybeesett; egyaránt felléptek a feudalizmust és az abszolutizmust védő két szövetséges nagyhatalom, Ausztria és a cári Oroszország ellen. E politika szolgálatában állottak azok a megbékélési tárgyalások, amelyek 1848 őszétől, de különösen 1849 márciusa után magyarok és szerbek között folytak.

Az erdélyi román és magyar megállapodást a havasalföldi és magyarországi román forradalmárok kezdeményezték. Ők voltak azok, akik mindent elkövettek, hogy erdélyi testvéreiket megnyerjék a magyar szövetség gondolatának. Különösen sokat fáradozott e téren a havasalföldi demokrata, Bălcescu, aki egyaránt bírálta a magyar kormány helytelen nemzetiségi politikáját és az erdélyi román türelmetlenséget. Ő a rendkívül bonyolult viszonyok között kitűnően eligazodott, és példáját adta annak, miképpen lehet összeegyeztetni a nemzeti érdekeket a haladás ügyével. Így azt ajánlotta a magyaroknak, hogy engedmények árán egyezzenek meg a románokkal, mert különben mindkét nép áldozata lesz az abszolutista reakciónak. A románoknak pedig azt tanácsolta, hogy a jövő érdekében, a nemzeti viszályok ellenére, a magyarok oldalán kell harcolniuk.

A cseh radikálisok körében a horvátokhoz hasonló folyamat játszódott le: a plebejusoknak és a cseh népnek az osztrák reakció elleni harcával párhuzamosan fordulat következett be a magyar szabadságharcra való viszonyban is.

Az ukrán és a lengyel forradalmárok a dekabrista mozgalomtól kezdve az 1863-as lengyel felkelésig megható példáit nyújtották az orosz demokratákkal való összefogásnak. Ez az együttműködés a cári Oroszországban azonban könnyebben megvalósult, mint a Habsburg- vagy a porosz birodalmakban. Az orosz forradalmi demokraták ugyanis — s erről még nem szóltunk — a lengyel önállóság eszméjét kivételképpen elfogadták; a nem sokkal több, mint fél évszázaddal korábban felosztott Lengyelország jogát a függetlenségre nemcsak elismerték, hanem harcoltak is érte. Az ukránok pedig, akiknek nemzeti mozgalma Oroszországban még nem bontakozott ki oly mértékben,

mint Ausztria vagy Poroszország népeié, hamarabb megtalálták az utat az orosz forradalmárokhoz.

A nemzeti ideológiában ekkor még túlnyomó volt a pozitív elem. Negatív vonása viszont, a valamennyi oldalon szükségszerűen jelentkező nacionalizmus megakadályozta, hogy népeink jobban egymásra találjanak, és megvalósuljon a nemzeti és társadalmi haladás összhangja. Azonban a nacionalizmus által egymás ellen fordított fegyverek ellenére sem halványult el a jövőbe mutató elv: a népek barátsága szent, amely a mindenkori progresszió, napjainkban a szocializmus és a nemzeti érdekek harmóniáján alapul.

A PETŐFI-KUTATÁS ÚJ FELADATAI

A Petőfi-év tudományos termésében bennfoglaltatik az eddigi Petőfi-irodalom nagy részének kritikai felmérése, és ez lehetővé teszi, hogy a Petőfi-kutatás jövőző feladataira is kitekintsünk. PÁNDI PÁL 1962-es monográfiája széleskörűen hajtotta végre HORVÁTH JÁNOS Petőfi-képének kritikáját, de nem kevésbé fontosnak érezzük, hogy ugyanő Horváth János vállalkozásának maradandó eredményeire is felhívta a figyelmet. Ezek közül most csak arra hivatkozom, hogy Horváth poétikai elemzései jó alapot szolgáltatnak egy korszerű poétikai módszerrel dolgozó kutatás kialakítására. FERENCZI ZOLTÁN Petőfi-életrajzát máris kritikai mérlegre tette FEKETE SÁNDOR, és szóba kerültek újabban azok a kérdések is, melyek HATVANY LAJOS Petőfi-képében nyitva maradtak. Az *Így élt Petőfi* értékes dokumentumanyaga, valamint Hatvany lírai és szenvedélyes kommentárjai maradandó fejezetet nyitottak a Petőfi-kutatás történetében. Ez a nagy mű nem utolsósorban magának a szerzőnek egyéniségére és életszemléletére vet világot. Ugyanakkor az is bizonyos, hogy Szendrey Júliáról és Jókairól alkotott ítéleteiben Hatvany a maga Adyhoz való viszonyát mintegy Petőfire is átvitte, és Petőfinek elsősorban azokkal a kortársaival szemben juttatta érvényre kritikusi szenvedélyét, akik ebben a környezetben a nem-polgári Magyarországot képviselték. Pedig Petőfi körül aligha lehet még olyasfajta radikális-polgári környezetet igényelnünk, mint amelyet Ady körül már megtalálhatunk. A Petőfi-kutatásnak még vissza kell térnie a Szendrey Júlia-kérdésre, melynek egyik fontos adalékát TÖRŐ GYÖRGYI cikke és adatközlése nyújtotta nemrég. A Petőfi halálát követő időszak érthető megrendültségén és éppen nem jogtalan elfogultságán kell túljutnunk ahhoz, hogy Szendrey Júlia helyét és szerepét az igazságnak megfelelően láthassuk. Ebben a tragikus és kényes kérdésben nem utolsósorban mégiscsak magának Petőfinek meggyőződését kellene figyelembe vennünk, és hinnünk abban, hogy Petőfi tudta: kit ajándékoz meg vonzalmával és érzelmeivel.

Ha a gazdag és fellendült Petőfi-kutatás új eredményein körülnézünk, egyre sürgetőbbnek érezhetjük a rész kutatások egymáshoz közelítését és egy végső szintézis kialakítását. Ezek a rész kutatások valójában már eddig is felmutattak egy bizonyos komplexitást. FEKETE SÁNDOR életrajzi kutatásai

szoros kapcsolatban maradtak Petőfi eszmetörténetével, valamint a költői életmű problematikájával. PÁNDI PÁL Kísértetjárásában az eszmetörténetnél nem csekélyebb helyet foglal el Petőfi költői életművének esztétikai elemzése, és LUKÁCSY SÁNDORNÁL is az eszmei fejlődés menet rajza verselemzésekkel kapcsolódik össze. A Petőfi-textológia Petőfi alkotói módszerére is új fényt vetett. A további kutatás komplexebb jellegét az is előmozdíthatja, hogy tekintünk Petőfi világirodalmi szerepére, vagyis arra a funkcióra, amit Petőfi az egész európai líra fejlődésében betölt. Ugyanilyen fontos, hogy Petőfi életművét a magyar irodalom fejlődésmenetébe illesszük. Közép- és Kelet-Európában az irodalmi irányzatok másféle szerepet töltenek be, mint Nyugaton; és a romantika éppúgy megváltoztatja funkcióját ebben a zónában, mint akár a klasszicizmus vagy a realizmus. A magyar irodalomnak olyan sajátos jelenségei tűnnek fel a múlt század derekán, melyek az Európában elterjedt iskolákkal, programokkal alig vagy egyáltalán nem illeszkednek össze. Maga Petőfi olyan jelenség, hogy őt a nyugati költészetekben ismert irányzatok egyikéhez sem lehet hozzásorolnunk. A magyar irodalmi népiesség vagy népies-nemzeti irányzat ugyancsak sajátos magyar jelenség, és benne a költészeti realizmus létrejöttének, illetve romantika és realizmus valamiféle szintézisének olyan tényeivel állunk szemben, hogy magát a népies, a népi-nemzeti terminust sem lehet oroszra, franciára vagy angolra fordítani megfelelő kommentár és magyarázat nélkül. HORVÁTH JÁNOS népiesség-elméletének bizonyos megállapításait ma is érvényeseknek érezzük, magán az elméleten azonban azért kellett túlhaladnia a marxista irodalomtudománynak, mivel Petőfinél, de még Aranynál és Erdélyinél is, a népiesség nem csupán irodalmi kategóriát jelent. Az orosz forradalmi demokraták teremtette népiség-kategória viszont nem azonos a népiességgel azzal a fogalmával, melyet Petőfi, Arany és Erdélyi tudatosan használnak levelezésükben, illetve elméleti írásaikban. Volt idő, amikor a két terminus azonosítása zavart és félreértést okozott.

Az irodalmi népiesség, illetve a népies-nemzeti irányzat kutatása terén NACSÁDY JÓZSEF hozott új eredményeket. Szükséges, hogy ez a kérdés továbbra is a Petőfi-kutatás programján szerepeljen, de ha valamit, úgy épp ezt a sajátosan magyar jelenséget, csak egy össz-európai összehasonlító vizsgálat segítségével lehet igazán megértenünk. Nem kétséges, hogy az 1848-hoz vezető forradalmi fejlődés hívja életre az irodalom népiességét, de azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Petőfi forradalmi költészete a mégoly demokratikus tartalmú népiességhez képest is továbblépés, tehát még önmaga első, hangsúlyozottan népdalszerű korszakának is meghaladása. HORVÁTH JÁNOS maradandó eredményeit épp Petőfi népiességének poétikai elemzésében, e népiesség költői jelentkezésének nyomkövetésében találjuk meg. A népiesség megvalósulásának egyik lehetőségét világíthatja meg az életkép-műfaj további kutatása is, melyre VERES ANDRÁS vállalkozott újabban. Hisz itt olyan poétikai jelenségről van szó, melynek hagyománya egyrészt igen mesz-

szire nyúlik vissza, másrészt ez a hagyomány gyökeresen át is alakul Petőfinél. A népiesség tartalmi és formai sajátosságának feltárását az új poétikai módszerek oly módon végezhetik el, hogy a történeti problematikához is szorosan kapcsolódnak. A NÉMETH G. BÉLA szerkesztésében megjelent kötet, mely Arany költeményeire alkalmazza a poétikai elemzés új módszereit, Petőfi költészetének új megközelítése felé is utat tört. A dalforma, az ódából kialakult új költeménytípus, mely a romantika fellépése óta a líraiság érvényesülését segítette elő, a költői levél kedélyesen-ironikusan megújított változata, a pikúra-költészet újszerű jelentkezése, a népköltészeti hangnem érvényesítése a verses nagyepikában és általában az elbeszélő költészet terén, az epigramma felújítása immár nem klasszicizáló, hanem romantikus ízlés szerint, a drámai monológ átvitele a líra területére, a lírai formák közvetlen, személyes, helyenként naplószerű demokratizálása: íme csak néhány példa Petőfi költészeti újításaiból, melyek az egzakt poétikai elemzést igényelhetik, s melyeknek ilyen tárgyalása közelebb vihet a Petőfi végrehajtotta költészeti forradalom megértéséhez. Ha egyáltalán beszélhetünk irodalmi-költői irányzatról Petőfinél, úgy csak olyanról, amelyet ő maga teremtett meg, melynek megteremtésében azonban nemegyszer az Európa-szerte uralkodó irányzatokhoz is folyamodott. Az említett Arany-elemzések azonban arra is figyelmeztetnek bennünket, hogy Petőfi poétikai elemzése nehezebb feladat lesz, mint Aranyé volt. Arany rendkívül bonyolult versművészetének képletei, megoldásai mégis könnyebben megfoghatóak, mint Petőfi rendkívüli egyszerűsége, és épp ebben az egyszerűségben rejlő evokatív ereje. Bizonyos azonban, hogy a Petőfi-pályakép legfontosabb mozzanatait csak ilyen elemzések segítségével lehet majd konkretizálni. Ezek az elemzések mutatják majd meg Petőfi költői hangnemének sokatmondó változásait, melyek szorosan összefüggnek szemléletének változásaival. A népköltészetben használatos kifejezésmódot Petőfinél időnként olyanok váltják fel, illetve teszik változatossá, melyeknek a népköltészethez közvetlen közük nincs, s melyeket a romantika hozott létre. A népies hangnemtől eltérő stílusjegyek felbukkanására régóta felfigyeltek; ilyen stílusjegyekkel a Felhők korszaka előtt is találkozunk, különösen két szerelmi ciklusában, a Cipruslombokban és a Szerelem gyöngyeiben. Annyi még a mostani ismereteink birtokában is világos, hogy Petőfi költői hangnemében a népköltőiségen kívül egy másik hangnem is jelen volt, de az előbbivel szoros összhangban, azzal elvegyülve, és néha persze, különvált, sőt túlnyomó módon is. A Petőfi-költemények poétikai és stilisztikai sajátosságának elemzése, rendszerezése teszi csak lehetővé, hogy Petőfi továbbfejlődési irányát tisztábban követhessük, illetve, hogy ezt a tragikusan félbeszakadt, tehát továbbfejlődésében csak feltételezhető irányt megsejthessük.

Petőfi nem csupán magyar irodalmi, hanem világirodalmi jelenség is. Heine mellett egyik csúcspontja egy több mint fél évszázados európai átalakulási folyamatnak, mely a 19. század új és sajátos költészetét megteremti.

Az európai költészet átalakulási folyamatainak széles körű áttekintése győzhet meg bennünket arról, hogy Petőfi továbbviszi és betetőzi azokat a törekvéseket, melyek a századelő nyugati irodalmaiban kibontakoztak. Az európai irodalom fejlődésének menetében sajátos szerepet nyer a 19. század derekától kezdve a kelet-európai irodalmi zóna. A megkésve fejlődött kelet-európai irodalmak épp a 19. század derekától kezdve emelkednek világirodalmi szintre. Petőfi ennek a kelet-európai folyamatnak első nagy hulláamához tartozik, ahhoz a hullámhoz, mely Puskinnal és Mickiewicz-csel jelentkezett az 1820-as években. Ebbe a hullámba tartoznak bele Petőfi közvetlen magyar elődei, Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty is. Ennek a kelet-európai fejlődésnek második hulláma a 19. század legnagyobb orosz íróit emeli majd a magasba. Petőfi életművének jelentőségét nemhogy csökkentenők az összehasonlító-szembeesítő vizsgálattal, hanem ellenkezőleg: Petőfit sokkal nagyobb költőnek látjuk, ha őt nem csupán valamely „magyar globuson” helyezük el. Egyelőre még csak a kezdeténél tartunk az európai költészet olyan vizsgálatának, mely egymással szembeesítve vizsgálná a magyar költészetet, valamint a nyugati és kelet-európai költészeteket. Már most is világosan felismerhetjük azonban két nagy magyar költő nemzetközileg is kiemelkedő helyét az európai líra fejlődésében. Ha a felvilágosodással kezdődő irodalmi átalakulási folyamatot a költészet forradalmának tekintjük, úgy a maga korában Csokonai nemzetközi mértékkel is az átalakulás egyik legmerészebb, leginkább előremutató alakja. A költészet forradalma, mely létrehozta a forradalom költészetének adekvát eszközeit: ez a folyamat pedig Petőfi életművében valósul meg a legtökéletesebben.

Az eddigi Petőfi-kutatást oly módon kellene tovább fejleszteni, hogy Petőfihez szorosabban kellene hozzákapcsolnunk mindazt, ami az ő korában, illetve azt megelőzően vagy követően a magyar irodalomban történik. A jövőbeli Petőfi-specialistákat úgy kellene elképzelnünk, hogy ők a magyar irodalom, sőt a világirodalom ama korszakának specialistái is lennének, mely megelőzte, illetve követte Petőfit. Petőfi megértése, és a benne tetőződő népiesség megértése a magyar irodalom elméleti és kritikai folyamatainak ismeretét is feltételezi; épp FENYŐ ISTVÁN legutóbbi kutatásai mutatták meg, hogy a népiesség elméleti gyökerei milyen messzire és milyen széles területre nyúlnak ki. A Petőfi-kutatás ily módon nemcsak az Arany- és az Erdélyi-kutatást feltételezi, hanem a reformkor kritikátörténetének beható kutatását is. Petőfi külön ágat jelent máris irodalomtudományunkban, vagyis olyan komplex területet, mely az irodalomtörténeten kívül magában foglalja az esztétikát, a poétikát, a történettudományt, a biográfiát, a nyelvtudományt és a művelődéstörténetet is. A jövőbeli Petőfi-kutatás azáltal válhatik szintézisigényűvé, hogy középpontba a költői művet, annak mondanivalóját és kifejezési művészetét állítja. Már az eddigi tanulások is azt bizonyítják, hogy ez a középpontba állítás nem valósulhat meg különféle tudományágak komplex közreműkö-

dése nélkül. Egy-egy Petőfi-költemény poétikai tárgyalása is a műhöz kapcsolódó történelmi, esetleg szociológiai, valamint életrajzi, eszmetörténeti, kritikátörténeti stb. kérdéskörök áttekintését igényli. Petőfi-kutatásunknak nem úgy kell eljárnia, hogy bármelyik kérdéskör javára a többit mellőzi, vagy annak feladatait halasztja — hanem úgy, hogy egy-egy kérdéskör feldolgozásánál a többire is támaszkodik. Említettem a Petőfi-kutatásban máris megvalósult komplexitásnak, életrajzírás, eszmetörténet és történettudomány együttműködésének példáit. Ezt a komplexitást a jövőben még tovább kell erősítenünk, és meg kell keresnünk az összefüggéseket a magyar irodalom szélesebb mezőnyeivel. Még nem tudtunk eléggé szakítani azzal a módszerrel, mely Petőfit a magyar irodalom egészéből kiragadva, elszigetelten vizsgálja. Mind Petőfinél, mind Adynál, mind pedig József Attilánál a forradalmi újítással együtt van jelen az az örökség és ösztönzés, melyet elődöktől, illetve kortársaktól nyertek. Petőfi éppen nem volt közömbös Arany teljesítményei iránt, és Vörösmartyval folytatott politikai polémiaja sem változtat azokon a kapcsolatokon, melyek nyelvileg épp Vörösmartyhoz közelítik. Bármilyen éles ellentét alakul ki 1849-ben Petőfi és Jókai között, azt is látnunk kell, hogy Petőfi 1846-os szemlélete mennyire közös Jókaiéval, illetve: ez utóbbinak írói eszközei egész pályája során mennyire hasznosítják mindazt, amit Petőfi költői forradalma a kifejezőmód közvetlensége, otthonossága, sőt bensőséges kedélye érdekében kivívott. Petőfiről nem írhatunk úgy, hogy kortársait, még a tőle leginkább különbözőeket is, magunk előtt ne látnók. A 19. század első felét úgy kell szemlélnünk, hogy e korszak fejlődésének csúcspontját Petőfi jelenti majd. Ugyane század második felének megértéséhez pedig abból a Petőfiből kell kiindulnunk, aki ezt a kort már nem érte meg. Eötvös József szociális problematikáját nem lehet elválasztanunk a rajta olyannyira túllépő Petőfitől, és ebben a tekintetben nem az döntő, hogy Eötvös művészetének eszközei, alkotói módszere egy a Petőfiéhez képest még tapogatózóbb és bizonytalanabb fejlődési fokra jellemzőek. A Petőfi utáni magyar lírát, úgyszólván Ady felléptéig, nagymértékben kell Petőfi folytatásának tekintenünk. Arany lírájában Petőfi költői hangnemének és formáinak továbbélésére, fel-feltűnésére is figyelünk kell; és hiba lenne azt hinni, hogy Arany lírája mindenestől ellenképe a Petőfi-lírának. Arany a népdallal sohasem szakít, és csak a dalformával történő visszaélések ellen lép fel kritikai írásaiban. Aranyak népdalszerű darabjai nem valamiféle kitérések egész költészetének általános jellegétől, hanem egy mindvégig fennmaradó, élő kapcsolat világos megmutatkozásai. Vajda egész gondolati költészete a Petőfi-líra által kialakított formákban helyezkedik el az 1850-es években; és ez a filozófiai mondanivaló, mely egyébként Petőfitől inkább idegen volt, Vajdánál mégis szervesen illeszkedik össze azokkal a népköltészeti fogantatású költői formákkal, melyeket Petőfi emelt végsőnek mondható tökéletességre. Petőfi népiességének elméleti kérdései már megfogalmazást nyertek Erdélyi Jánosnál, mielőtt Petőfi első népdal-

korszaka igazában kibontakozhatott volna. Erdélyi népiességelmélete azonban arra is figyelmeztet, hogy a népköltészethez fordulás igazi oka nem valamely irodalmi irányzat érvényesülése (pl. a romantikáé), hanem egy belső fejlődési szükségszerűség, vagyis a magyar irodalom fejlődésének olyan szakasza, melyben a korszerűnek, a polgárosultnak és a nemzetinek egysége csak a népköltészetben alapuló nemzeti költészetben valósulhat meg.

Amit a további Petőfi-kutatásnak legfőbb célként kell maga elé tűznie: az a különféle kutatási területek összekapcsolása — kölcsönös áttekintés a célok és az eredmények felett, és a különféle kutatási körök egymást tápláló, egymást ösztönző, ihlető működése. A Petőfi-kutatásnak az árthatna leginkább, ha részletkérdésekre korlátozódnék. Az olyan életrajzi kutatás, mely nem feledkezik meg a költői életműről — és az olyan műelemzés, mely nem feledkezik meg az életrajzról, de még az eszmetörténetről s a korszak történelmi valóságának kutatásáról sem —, valamint az olyan Petőfi-kutatás, mely ezt a nagy költőt nemhogy elszigetelné a magyar és a világirodalom fejlődésétől, hanem annak szövevényében és folyamataiban tudná látni: egy ilyen Petőfi-kutatás az egész magyar irodalom, sőt a kortársi világirodalom jobb megértéséhez vezethetne — és mentes lenne mindattól, amit néha irodalomtörténeti provincializmusként szoktak emlegetni.

BARTA JÁNOS

PETŐFI ÉS ARANY

A 48-as márciusi napok után Arany János egyideig nem kap levelet Petőfitől, s megriad attól a lehetőségtől, hogy nagy barátja nem annyira nem ér rá, mint inkább nem is akar neki többé írni. Amikor végre a várt levél befut, Arany maga így magyarázza riadalmát: „Pedig talán magad nem is képzeled, mily könnyen semmivé tudnád te tenni az én jövődöbeli íráságomat.” Ugyanezen a napon Tompához írt levelében a kijelentés még határozottabb: „Ahol Petőfi barátságának vége, ott irodalmi pályám is be van fejezve, érzem.” A következő év elején megint átéli Arany ugyanezt az ijedelmet: Petőfi 1849. január 16-án Debrecenből Bemhez, új állomáshelyére indul; nem tud időt szorítani, hogy írjon Aranyéknak, holott fontos közlendője volna, az ti., hogy nem mehet személyesen, családjával együtt Szalontára. A kimagyarázást Júliára hagyja; ez azonban elmulasztja a levél megírását. Arany pedig a hallgatásból azt olvassa ki, hogy Petőfi megharagudott rájuk. Ekkor fordul közvetlenül Petőfinéhez. Felpanaszolja, hogy Sándor „egy betűre sem érdekesíti”. „Hogy irántam hülni kezd, vagy pláne meghült, arra egyéb bizonyítvány nem kell, mint válaszában elmaradása. Ám legyen. Ő szötte a viszonyt, ő eltépheti. De csalódik, ha azt hiszi, hogy ha barátomnak neveznem nem szabad, kitörli belőlem a szeretetet, mellyel rajta az ábrándozásig csüggök . . .” Petőfi Erdélyből írt levelének vételéig élt ebben a szorongásban. Azt, hogy ez a baráti kapcsolat, amelynek fennmaradásától Arany költői pályájának további folytatását tette függővé, hogyan jött létre, melyek voltak külső történetének mozzanatai, a régebbi és újabb szakirodalom már tüzetesen föltárta. Viszont érdemes elidőzni annál a kérdésnél: mit jelentett ez a barátság belsőleg, milyen tényezőknél köszönhetette páratlan mélységét, mi volt az, ami a két géniusz között ilyen eltéphetetlen kapcsolatot tudott létrehozni?

Ha a szót egy kissé szélesebb értelemben vesszük, Petőfi ez idő tájt már egyáltalán nem szűkölködött barátokban. Az egész országra kiterjedő ismeretségi körén belül, attól kezdve, hogy életének és működésének központjává Pest válik, s ahogy a politikai légkör megélnkül, kialakul körülötte egy kisebb létszámú belső tábor. Azokra kell itt gondolnunk, akiket a szaktudomány hol Fiatal Magyarországnak, hol márciusi ifjaknak nevez, kissé szűkítve a Tizek-

nek vagy a közvélemény asztalának. Témánk szempontjából fontos, hogy ennek a nem túl merev közösségnek a jellegét tisztán lássuk. A szentszövetségi Európában, a restaurációs hatalom és ideológia ellen föllépő fiatal nemzedék körében mindenütt megnyilvánult a hajlam a csoportalkotásra. Eszmei alapon harcos baráti csoportok jönnek létre olaszoknál, franciáknál, németeknél. A Petőfi körüli pesti társulást, amely csak a legkiemelkedőbb, de nem az egyetlen politikai-ideológiai-irodalmi csoport a korabeli Magyarországon, ilyen eszmei-érületi közösség gyanánt kell felfognunk. Kohézióját növeli az erős elhatárolás és kizárás: a hatalom és a birtok emberei, a nagyrangúak, de hódolók és kiszolgálók is ellenségnek vagy legalábbis idegennek számítanak. Közös, pozitív és negatív ideálok kapcsolják össze a fiatalokat, és természetesen a világnézet és a társadalmi eszmék rokonsága. Ha éppen e két tekintetben teljes azonosságot nem is tételezünk fel róluk, végső értékeléseik, normáik és céljaik voltak azonosak; ez alapozta meg közéleti magatartásukat is. Hisznek eszméik közeli diadalában; forradalmárok és republikánusok, vagy ilyenekké fejlődnek; visszatérő kulcsszavaik a szabadság, a demokrácia; kissé ködbevesző bálványuk a nép. Az egymásratalálásnak, különösen Petőfi oldaláról mindig elvi alapja van; ahogy a maga tábort megteremtette, személyes hajlamait is ennek az érületi azonosságnak rendeli alá; a tagok nem annyira barátok, mint harcostársak, akiket összefűz a társadalmi helyzet és az életmód azonossága is. A csoport normáinak megsértését vagy érdekeinek megtagadását Petőfi részéről kitagadás és szakítás követi.

Amikor Petőfi a Kisfaludy Társaság döntése után a Toldit kéziratban elolvassa, saját szavai szerint magánkívül van az elragadtatás miatt. Amikor az ismeretlen szerzőt rögtön verses és prózai levélben üdvözli, ez a közeledés bizonyos részben az említett ideológiai és érületi csoport reménybeli új tagjának, az új harcostársnak és az új népköltőnek szól; erre vall az, hogy mind a verses, mind a prózai szövegbe beleszövi a maga költői és politikai programját. Az Arany iránti figyelemnek és a remélt csatlakozásnak külső, mintegy társadalmi előfeltételei eleve adva voltak, s ezeket Petőfinek, ha nem is mindjárt, érzékelnie kellett. Arany a fennálló jog szerint jobbágyszármazású volt, s a honoratiorok alacsonyabb szintjén konszolidálta életpályáját, miután belekóstolt előbb abba a szabad és kötetlen életformába is, amelyért a kor fiataljai rajongtak. Nem volt a hatalom embere, hiszen csak egy saját jogokkal is bíró jobbágyközség választott tisztviselője; amúgy pedig, főként Eötvös regénye óta, a falusi jegyzők feje fölé egy kis nimbuszt is szőtt a kor közvéleménye. Kedvező volt az a körülmény is, hogy Petőfi közeledése a magányos, önmagát elszigeteltnek érző Aranyt érte. Ezekben a politikailag és irodalmilag erjedő években Arany egyedül érezte magát Szalontán. Szilágyi István már eltávozott onnan, s noha a vele folytatott sűrű levelezés jelenti számára a legfőbb kapcsolatot irodalommal és tudománnyal, Szilágyi maga is vidéken telepszik meg; és éppen Petőfi közeledése ébreszti rá Aranyt arra, hogy az

„izaparti hű barát” az ő valódi szándékait nem érti meg, nem is olyan formátum, hogy egyenrangú partnerré tudjon nőni. Ami pedig a politikai szemhatárt illeti, elég utalnunk Arany többször idézett jellemzésére a szalontai „darázs-fészek”-ről és kannibalizmusáról. „Én elszigeteltem magamat tőlük . . . Én magam most is szabadelvű vagyok, de fájdalmasan hat rám érezni, hogy nincs e megyében elvrokonom.” Ebben a helyzetben éri őt Petőfi közeledése, s az új, ajándékszerű kapcsolatot kezdettől áthatja az a tudat, hogy most már nincs egyedül. Így üti meg a hangot Petőfi is: „mi költők”-ről beszél, s Aranyt is az hatja meg, „hogy drága jobbkezed osztályosa vagyok”. „Láng gyúlt a láng gerjelménél” — emlékszik vissza később, amikor megint magára marad. A közvélemény nagyon hamar kezdi együtt emlegetni a két „népköltőt”, s a kollektív jelleg érvényesül Petőfinek hamarosan megpendített gondolatában a „költői triumvirátus” felől.

Mindezen túl, mégis már az első levélből kiolvasható Petőfinek ezen az eszmei-ideológiai szinten túlmenő, mélyebb kapcsolatot teremteni akaró igénye. Ilyen igény, levelei és az életrajzi adatok szerint szinte már serdülőkora óta élt Petőfiben. Szeberényi Lajostól kérdi: „Érzesz-e valóban irántam oly meleg, forró indulatot, mi szívet szívhez kapcsol, erős, szent lánccal, szóval igazi barátságot?” Később: „Mit én Jókai iránt érzek, az igazság szerint nem is barátság, nem is testvéri szeretet, vagy tán e kettőnek keveréke, vagy talán mind a kettőnél több . . . valami le nem írható . . .” Nos, ennek a szavakba nem foglalható bensőséges találkozásnak az igénye olvasható ki abból, amikor kéri Aranyt: „Írjon ön nekem, ha nem fogja restelni, írjon magáról, akármit, mindent, hány éves, nőtlen-e vagy házas, szőke-e vagy barna, magos-e vagy alacsony . . . minden érdekelni fog.” A második levél már az ismerkedésnek ezt a fonálát szövi tovább: „Igaz, hogy ismernünk kell annak jellemét, kit barátunknak választunk, de hiszen, gondoltam, te az enyémet már ismerheted munkáimból, valamint én kiismertem a tiédet Toldidból. Aki ily dicsően festette a gyermeki szeretetet, annak magának is jó fiúnak kell vagy kellett lennie, s aki jó fiú, az nem lehet rossz ember, az szép, tiszta, nemes lélek. Ilyenek tartalak téged, s ezért neveztelek mindjárt barátomnak.” Erre visszhangzik aztán Arany válaszelevelében a megértő vallomás: „Téged épp oly eredeti fiúnak ismerlek, mint amily eredeti költő vagy; szíved jóságáról, lelked aether-tisztaságáról addig is meg voltam győződve, míg azt példával nem bizonyítád irányomban.”

Ha, kiindulásunkhoz igazodva, azt a kérdést fürkésszük: mi a titka annak a bűvöletnek, amelybe Petőfi Aranyt egy életen át ejtette — ezekben a szavakban megkapjuk az első választ. Kiadatlan előszavában Petőfi magamagáról mondja: „nálam nemesebb gondolkodású és érzésű embert nem ismerék” — s a két kulcsfogalom: a jellem nemessége és tisztasága jegyében kell találkozásuk mélyebb szintjét fölfedeznünk.

A „nemes”-nek, erkölcsi értelemben, ahogy Petőfi is felfogja, ellentéte a „közönséges”, az „alantas”, az „aljas”, mint ahogy ismételtelen tiltakozik is az aljasság vádja ellen. Jelenti ez a kicsinyestől, hitványtól, selejtestől való elfordulást, bizonyos fennkölséget, nagyszívűséget és nagyvonalúságot, magas ideálokra irányuló érzületet. Ez a „nemes indulat” gyűlöl minden kompromisszumot, még ha hasznos is: a meg nem alkuvás visszatérő vonása Petőfi ön-arcképeinek. Az „aetheri tisztaság”-nak, ahogy Arany kifejezi, ugyancsak megvan a maga petőfies változata. Megnyilvánul ez az erkölcsi szenny kényes elkerülésében, a saját maga bemocskolásától való irtózásban, a jellem „szep-lőtlenység”-ben — az érzelmekben, vágyakban, szenvedélyekben a földiesség, anyagiasság, önösség meghaladásában, kiszűrésében. Ez az, amit ma is még petőfiesnek érzünk; ebben van jellemének az az átlátszó tisztaságú varázsa. Tisztaságkultuszával függ össze lemondani és nélkülözni tudása, amelyre többször is büszkén hivatkozik. A tiszta és nemes érzületek révén az egyéniség az emberi lét magasabb szintjeibe nő bele. Ebből a szempontból Petőfi a magyar költészet és a magyar kultúra csúcspontjaihoz tartozik; a legmagasabb etikai normák és ideálok személyes, irányító eszményekké válnak életében. Az ezekhez és önmagához való hűség az ő önmaga elé állított magas mércéje, ezért nem szabad önjellemzéseiben — az ő szavával élve — praetensiót lát-nunk.

A levelezésből kitűnik: Arany is megérzi már első reagálásként a költő-társat és a küzdőtársat Petőfiben; neki, a magányosnak és bizonytalankodónak, az irodalmi „dilettánskodónak” nagyon is szüksége van nem akármilyen jóbarátra, hanem éppen olyanra, aki megérti legmélyebb intencióit, aki bizonyosságot és irányt tud neki adni. Azt is megérzik azonnal és mindketten, hogy van találkozásuknak egy mélyebb, elementárisabb szintje is: az érzületek, a lelki nemesség és tisztaság ideálja az, ahol egymásban önmagukra ismerhettek, s egymásban önmaguk igazolását átélhették. Nevének „mocsok-talanságát” Arany is legfőbb vagyona gyanánt említi később. Úgy látjuk: a nemesség és tisztaság révén teremődik meg bennük a kölcsönös barátsághoz kívánatos azonos szint, amelyen az érzelmi áramlás mindkét pólus között egyenlően erős lehet. Az adott helyzetben mégis Arany az, akit ez a sodrás életének és költői pályájának hullámvölgyéből az első nagy alkotói periódus felé lendít. Lelki rokonságukat mindketten egyre fokozottabban érzik és ki is mondják. „Kedves barátom, lelkem jobb fele” — kezdi Arany Petőfihez írt költői levelét — s amíg távol van tőle:

Magányomban veled társalkodom,
Könyvedből issza lelkem lelkedet,
Mint a dicsőült égi szellemeK
Az idvezülés harmattengerét.

Miként viszonzta ezt Petőfi — arról többek közt Aranynak egy Szilágyi Istvánhoz írt leveléből értesülünk, Petőfiék 1847. októberi szalontai látogatása kapcsán: „Midőn nálam létekor, október végén, én az ő Szécsi Máriaját olvastam, ő is olvasta az én Murányomnak már készen volt felét, miből az alapeszme nagyon tisztán kitűnvn, bámulva tekintettünk egymásra s Petőfi lélekrokonságot vélt fölfedezni ebben is, mint újabb bizonyosságát máskori mondásának: Te ebadta, te sokszor olyat gondolsz és mondasz, hogy nekem úgy tetszik, mintha én mondtam vagy gondoltam volna.”

Az a bizonyos bővülő hatás még fokozódott akkor, amikor Aranynak módjában volt többször is Petőfivel személyesen együtt lenni. Ekkor érezhette meg Petőfi egyéniségének és hatásának legfőbb titkát: ő nemcsak egyszerűen értékes emberi egyéniség, nem csupán csak költői lángelme, ő a szónak legigazibb értelmében génius volt. Nem pusztá szóvirágként mondom ezt, nem is természetfölötti értelemben gondolom; géniusznak azt az átlagon felüli emberi egyéniséget nevezném, akin meg nem fejthető módon a kiválasztottság bélyege érzik, akiből valami szuggesztív varázs árad, aki körül olyan bővülő atmoszféra alakul ki, hogy környezetét vitathatatlanul hódolójávé tudja tenni, eszméit, lendületét, akaratát rá tudja diktálni. Petőfi arkangyali dinamikájú hatalomtudata és küldetéstudata, a velük társuló messianisztikus hit, erős világnézeti telítettségű értékélmények és ideálok együttesen vonják bővőkörükbe egy forrongó, csodaváró nemzedék amúgy is följazott tömegeit. Van szuggesztív hatása annak a lelki nemességnek is, amelyről előbb beszéltem; a kivételes tisztaság is lehet olyan hatalom, amelyet valami felsőbbrendű étosz üzenete gyanánt fogunk fel. A hitek és eszmék varázsát még fölerősítette az az állandó tűz és lobogás, amely hirdetőjükből kiáradt. Ilyennek ismerte és ilyennek is akarta önmagát: „Előttem minden ember annyit ér, amilyen értékű a szíve . . . lángoló szív, lángoló szív, vagy fagyos sír! . . . Az én szívemet még a halál sem hűti meg . . .”

A génius kiváltképpen nem tettei és teljesítményei, hanem egyénisége és mivolta révén válik azzá, ami — s aki vele találkozott, egy életre szóló hatással lett gazdagabb. A kortársak felfogták Petőfi egyéniségének ezt a kiváltságos jellegét; valamennyiük közt legméltóbban és legfelejtetlenebb módon a nagy barát, Arany János. Az ő emlékein mindvégig átüt a „tűnény”-jelleg; az üstökös, a hirtelen felbukkanó és eltűnő fény — azok a képek, amelyek ezt az élményt rögzíteni próbálják. A *Névnapi gondolatok* c. versben, még a sejtett veszteség friss hatására, Petőfi emléke köré már valóságos mítosz fonódik:

Kis mécsfényt neked is, korod büszkesége,
Lángszellem! ki jövél s eltűnél . . . de hova? —
Mint üstökös, melyet élők nemzedéke
Egyszer lát s azontúl nem lát többé soha!

A későbbi, visszaemlékező glossza a Szépirodalmi Figyelőben ezt a szemléletet fűzi tovább: „A Petőfi-mítosz még most kezd ábrándos fordulatokat venni. Véleményünk szerint mindez nem tanúsít egyebet, mint a nemzet kultuszát nagy költője iránt. Ha az őskorban élnénk, azóta füstölnének oltáraink.” Majd aztán versben is:

Volna hitünk, mint a római, a hellén,
Már égne az oltár tovatűntöd helyjén,
Magad, istenülve, örök istenek tárt
Csarnokiban szív nád az üdítő nektárt . . .

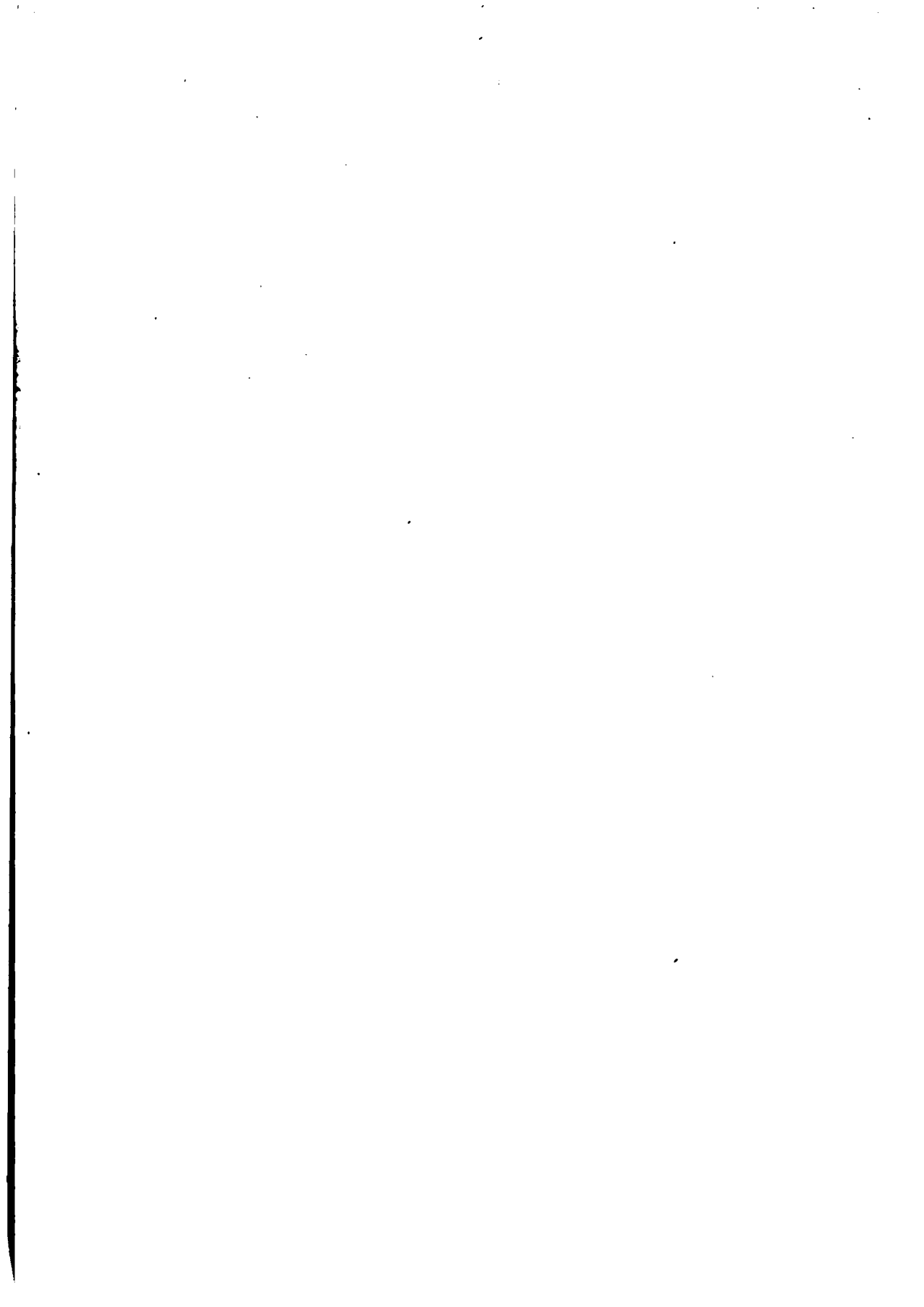
A géniusz-jelleggel függ össze Petőfi költői alkatának az a vonása, amelyet Arany biztonnal elérhetetlen csodaként, csábító ideálként bámult: az önmegnyilatkozás gátlástalansága, a kifejezés könnyűsége, a költői produkció szakadatlan áradása. Ennek a költőtípusnak Petőfi a legpregnansabb képviselője: nem egyszerűen csak ihletett „ömlés”-ről van itt szó, hanem alkotásról, nem formátlanságról, hanem alakításról; a kifejezéssel és a megformálással küszködő típus ellentétéként itt a spontán formalelés üli diadalait. Petőfi ennek is tudatában volt. Alkotásmódját egy többször használt kifejezéssel jellemzi: „vágni a verset”. Arany szerint „tudott is hozzá”. Így látta kora is őt, a szakadatlan, könnyű alkotás ígézetében. Gyulai ismeretes szavai szerint: „Benne minden íz egy költő volt. Iskolában, órhelyen, színpadon, úton-útfélen, nyomorban, kényelemben költött . . . Acél kedélye sohasem veszté el ruganyosságát. Minden nyomás dalt pattantott elé. Mintha minden csak azért történnék vele, hogy megénekelje. Mintha minden érzést csak azért érezne át, hogy dalok forrása legyen.”

Az Aranyt érő bűvölő hatás további vivőereje: Petőfi pályájának irigylésre méltó célratörése és következetessége, az önmegvalósulás lehető teljessége. Németh Lászlót idézem: „Petőfi az a költő, aki nem engedte eliszaposodni tehetsége kútfejét. Ami buzgott nála, az ömlött is; ami lehetőség volt, az mint szabad elem, már rántotta is magához a valóságot . . . Költészetében nyoma sincs a tétovázó erő gyűrődéseinek, az önmagán babráló szellem unalmának. Ő fejtette ki legteljesebben a benne lappangó potenciát.” — „Mily temérdek munka várt még! Mily kevés, amit beválték” — csaphatjuk hozzá mindjárt az öreg Arany keserű önvádját. „Aggódó természetének töprengése előzi meg és kíséri minden elhatározását” — olvassuk Gyulai jellemzését róla. Mindezt szem előtt kell tartanunk, ha fel akarjuk mérni: mit jelentett ennek a bizonytalankodó, önmaga elvesztegetésére hajlamos, az elsüllyedés határán járó tehetségnek Petőfi barátsága. A kapcsolatnak itt épp a jellem-ellentét adja meg energiáját: Arany az, aki Petőfi magabiztos, céltudatos, tépelődést nem ismerő alkatának bűvöletébe esik. Nemcsak arról a csodálatról van szó, amelyet szükségképpen kellett éreznie iránta, hanem arról a lelki varázslatról, amely

őbenne magában végbement: a barátság másfél-két éve alatt ő is kap kölcsön a fiatalabb géniusz acélos erejéből. A később emlegetett „örök kétely” még alig mer kopogtatni az ajtón. A sokféle hang és viselkedésforma közül, amely levelezésükbe beleszövődik, kivethető a növekvő biztonságerzet, önbizalom és céltudatosság. Persze itt nemcsak Petőfi személyes szuggesztíójáról van szó; az is emeli Aranyt, hogy az ő közvetítésével egy feltörekvő fiatal írói-közéleti csoport tagja. Amikor önmagát védi vagy támadóikat csúfolja, ezt többnyire kettejük vagy az „összes népköltészet” nevében teszi. Legjobban esik önértékelésének barátja föltétlen megbecsülése, amelyet a nyilvánosság előtt sem hallgat el. Kovács Pált, a győri Hazánk szerkesztőjét biztatja: „szerezze meg” Aranyt, mert „nagy költő, annyit mondhatok”. Az ismert biztatáshoz — írja meg a Toldi középítő részét is — ezt fűzi hozzá: „Olvaszd egy nagyszerű egész-szé . . . Ha így bevégezd Toldit, Homér és Osszián szerencséjének fogja tartani, ha kezet fogsz velük.” Észre vehető, hogy Arany addig, amíg a jóbarát mellette van, szilárdabban áll a lábán, tudja, mit akar; a költői alkotóerő benne is erősebb, felszabadultabb buzgást vesz. Már NÉGYESSY utalt rá, hogy Petőfitől Arany, a költő, serkentő hatásként a költői energia felszabadulását kapta.

Nem így, magánosan, daloltam:
 Versenyben égtek húrjaim;
 Baráti szem, művészi gonddal
 Fügött a lantos ujjain . . .

Aztán az *Elegyes-előszó*ban prózában is utal arra a dús költői tenyészetre, amelynek egy része a Petőfi-barátság idejére esik. Ami benne gátló és negatív, oldódik Petőfi közelében; vele együtt a biztonságot és a céltudatosságot is elveszti majd. De a valóságos elvesztés fájdalmaival is fölért volna az a válság, amelybe akkor jutott volna, ha az élő Petőfi elhidegedik iránta és felmondja a barátságot. Ebben a válságban teljes önmagát veszítette volna el.

PETŐFI ÉS HEINE

A téma, amellyel foglalkozni szeretnék, oly régi, mint maga a Petőfi-kritika, de nem tisztázott, még ma sem. Az a monográfia, amely teljes terjedelmében feltárná az 1840-es évek e két legjelentékenyebb európai lírikusának kapcsolattörténetét, megrajzolná összehasonlító képüket, még megírásra vár. A körvonalak IMRE SÁNDOR, MELTZL HUGÓ, RIEDL FRIGYES, HORVÁTH JÁNOS, TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF, SÓTÉR ISTVÁN, PÁNDI PÁL, valamint MARTINKÓ ANDRÁS, KISS JÓZSEF, FEKETE SÁNDOR és mások kutatásai nyomán kirajzolódtak ugyan,¹ de hiányzik mind az összefüggések részleteinek pontos felkutatása, mind a megnyugtató összefoglalás. Tudjuk, hogy Heine ihletése jelen volt Petőfi költészetében a legkorábbi zsenyéktől kezdve egészen az utolsó évek prózájáig és politikai lírájáig; és sejtjük, hogy Heine nézetei Petőfi ideológiai-politikai álláspontjának kialakulásában is nagyobb szerepet játszottak, mint amekkorát eddig tulajdonítottunk nekik. A mi szemünkben nem kisebbiti, hanem nagyobbítja Petőfi érdemét, ha saját eredetiségének kialakítására Shakespeare-hez, Victor Hugóhoz, Béranger-hoz, Byronhoz, Shelley-hez, a francia forradalmárokhöz, Saint-Simon híveihez, az utópista szocialistákhoz fordult segítségért. Azt jelenti ez, hogy benne élt az európai művészet és gondolkodás körforgásában. A fenti, korántsem hiánytalan névsor egyik első helyét Heine foglalja el.

Az ő helye a névsorban még más szempontból is megkülönböztetett. Egyre valószínűbbnek tűnik ugyanis, hogy Heine és Petőfi esetében az ihletés és az ihletettség ha nem is egyenlő, korántsem egyenlő intenzitásával, mégis bizonyos kölcsönösséggel találkozunk, ami ritkaságnak számít Európa „nagy” és „kis” nyelvein írt költészetének közös történetében. Akadt egy történelmi

¹ IMRE SÁNDOR: Petőfi és némely külföldi költők. In: Irodalmi tanulmányok II. Bp. 1897. — MELTZL HUGÓ: Petőfi-tanulmányok. Bp. 1909. (Petőfi Könyvtár 10.) — RIEDL FRIGYES: Korhatások Petőfi költészetében. Bp. Szle. 1911. 146. köt. — HORVÁTH JÁNOS: Petőfi Sándor. Bp. 1923. — TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Petőfi-tanulmányai a Magyar irodalom — világirodalom I—II. Bp. 1961, valamint az Acta Litteraria kötetében 1961-ig. — SÓTÉR ISTVÁN legújabb tanulmányai közül: Petőfi és a világlíra. In: Petőfi tüze. Bp. 1972. — PÁNDI PÁL: Petőfi. Bp. 1961. — MARTINKÓ ANDRÁS: A prózaíró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése. Bp. 1965. — KISS JÓZSEF: A Nemzeti dal német fordításai. In: Petőfi és kora. Bp. 1970. — FEKETE SÁNDOR: Heine Petőfiről. ItK 1973.

pillanat, amikor Petőfi belépett Heine költészetének ihletői közé. Egy pillanatra lépett be csupán, de e pillanat fontossága nagy volt, mert éppen olyan költeményeken vélhetünk felismerni egy-egy vonást, mit Petőfi „szellemujja” vont, amelyeket „kulcs-versekként” tart számon a progresszív Heine-kutatás. Ha e feltevés első pillanatra meglepőnek látszik is, ha teljes bizonyosságra nem is hivatkozhatunk, nincs benne semmi lehetetlen. Hiszen ha Heine nem hordozta is a zsebében Petőfi köteteit, mint az övéit amaz,² ha nem tudott is magyarul: hasonló fogalmakkal gondolkodott, mint Petőfi. Hasonló, noha nyelvénél fogva nála nagyobb küldetést töltött be az európai költészetben, és egy hitet vallott vele: a negyvenes évek forradalmi demokratáinak hitét, akik Oroszországtól kezdve Angliáig együtt készítették elő a „népek tavaszát”.

Petőfi és Heine tudtak egymásról, de nem ismerték egymást személyesen. Kertbeny Károly Mária közvetített közöttük — e zavaros, szószátyár és megbízhatatlan „literary gentleman”, aki azonban mégis többet tett irodalmunk első fénykorának nemzetközi megismertetéséért, mint nemzedékek őtána. A Petőfi-kutatás keretében és érdekében a magyar komparatiztika e korai ügynöke is megérdemelne — egy közel negyven éve megjelent derék doktori disszertáció után³ ismét — egy alapos és megbízható életrajzot. S főleg megérdemelne szétszórt és hozzáférhetetlen vagy nehezen hozzáférhető feljegyzéseinek és levelezésének, félig igaz és félig kitalált emlékezéseinek összegyűjtött kiadását. E munkának legalább annyi hasznát látnók, mint amennyi fáradságba kerülne.

Heine és Petőfi „kapcsolattörténete” tehát, az eddigiekből következően, két nagy fejezetre osztható. Az egyik történeti és esztétikai: az európai irodalomban elfoglalt helyükre, költészetük jellegére, gondolkodásuk megfelelésére és különbözőzésére, egyéniségük egybevetésére vonatkozik. A másik személyes jellegű. Ebben játszik szerepet Kertbeny Károly; ez mintegy „érintkezésük” története. Talán nem hullik rám a könnyebbik rész választásának a vádja, ha erről próbálok nem összefoglaló képet adni, hanem néhány idevágó észrevételemről beszámolni. A Petőfi-filológia gazdagsága ellenére úgy látszik: még mindig van mit mondani róla, még mindig van mit helyesbíteni Petőfi és Heine „érintkezésének” történetén.

A történet nem ott kezdődik, amikor Petőfi, még pápai diákként, legkorábbi zsengei közt lefordította Heine egy kis dalát,⁴ és azután számos Heinére emlékeztető verset írt, amelyről Gyulai Pál szavaival elmondható, hogy „érzelgőn kezdődő és tréfás végzetű dal”.⁵ Természetes, hogy Petőfi felfigyelt a nála negyedszázaddal idősebb világhírű költőre, akit már diákkorában is eredeti nyelvén tudott megközelíteni, s aki a népdal könnyedségével emelte be

² HATVANY LAJOS: Így élt Petőfi. Második kiad. I—II. Bp. 1967. I. 726., II. 206.

³ DETRICH MÁRTA: Kertbeny Károly élete és műfordítói munkássága. Szeged 1936.

⁴ *Hazatérés*, 1842.

⁵ Idézi BÁN MARGIT: Heine hatása a magyar költészetre. Dissz. Bp. 1918. 11.

az egyszerű mindennapok világát a költészetébe — olyan példát állítva Petőfi elé, amely felé az saját költői természete szerint is haladt. Közös történetüknek mégis ott van az igazi kezdete, amikor Heine is meghallotta Petőfi nevét és megismerkedett korai verseivel, mégpedig Kertbeny Károly lelkesedésén és hiányos tolmácsolási készségén keresztül. Ez, amennyire az ellentmondó adatokból megállapítható, 1847 februárjában vagy márciusának elején történhetett.

Kertbeny 1846 közepén hagyta el Magyarországot, és 1853 elejéig nem is tért haza. Bizonyosnak látszik azonban, hogy amikor bejutott Heinéhez, nála voltak Petőfi 1846-ig megjelent kötetei, tehát *A helység kalapácsa* és a *Versek*, a *János vitéz*, nála lehetett még a *Cipruslombok* és a *Szerellem gyöngyei* is — a *Felhők* már valószínűleg nem. Maga jegyzi meg, hogy egész kis könyvtárral utazott. Mindenképpen vele volt néhány más, korábbi magyar verseskötet vagy gyűjtemény is, továbbá Vörösmarty Mihály németre fordított versei, Greguss Ágost német nyelvű magyar népdalfordítás-kötete és Dux Adolf 1846-ban Bécsben megjelent Petőfije, amelyre Kertbeny útközben Milánóban tett szert. Felszerelkezett magyar útikönyvekkel is. Nyomtatott Petőfi-gyűjteményét kéziratokkal egészítette ki. Triesztben Steinacker Gusztávtól szerzett néhány Petőfi-tolmácsolást; sőt, valahol az olasz határ körül még egy dán útitársát (Tempest vagy Templst a neve) is rávette, hogy szedjen rögtönzött német rímekbe néhány Petőfi-dalt. Párizsba érve mindezt a dilletáns buzgalmat Heinére zúdította. „S volt aztán — írta 1853-ban, a Pákh Albert-féle Szépirodalmi Lapokban közzétett beszámolójában — olvasás, csevegés, beszélgetés Heinénél. Feszült figyelemmel lestem ítéleteit”.⁶

Érdekes, hogy Kertbenynek e rövidéletű folyóiratban közölt tíz tudósítása, amelyekben főként Petőfi külföldi fogadtatásával foglalkozott, milyen kevésbé keltette fel a kutatók figyelmét. Pedig legérdekesebb részleteit később FERENCZI ZOLTÁN Petőfi-Múzeuma is publikálta.⁷ Ennek ellenére Hatvány Lajos például mégsem használta fel őket.⁸ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF tudott róluk, idézett is belőlük, de nem jelölte meg a lelőhelyüket, úgyhogy az innen vett szövegek összevegyültek a Kertbenytől átvett német szövegek magyar fordításával.⁹ Pedig amit Kertbeny a Szépirodalmi Lapokban írt Heinéről és Petőfiről, azt tudtommal nem ismételte meg hasonló terjedelemben sehol, még Heinével való találkozásainak legbővebb leírásában, a szóban forgó magyar szövegnek nyolc évvel később megjelent *Silhouetten und Reliquien* című

⁶ A fenti adatokra lásd KERTBENY KÁROLY: Irodalmunk túl a határokon. Nyílt levelek e lapok szerkesztőjéhez. Szépirodalmi Lapok 1853. I. félév, 275—276., 291—295., 307—310., 387—393., 403—408., 579—584., 595—599., 611—615., 627—632., 643—645. Főként: 390. kk. Idézet: uo.

⁷ *Petőfi-Múzeum*. Kolozsvár 1890. 3. évf. 1. sz. 22—25.

⁸ *Az Így élt Petőfi*-ben.

⁹ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Petőfi világirodalmi jelentőségéhez. In: Magyar irodalom — világirodalom II. Bp. 1961. 479—579.

kötetében sem.¹⁰ Petőfi a Szépirodalmi Lapok hasábjain a Heine szájába adott, nyilván jórészt fiktív jellemzésben, hazai környezetébe került, és a jellemzés nemcsak őt érintette, hanem a környezetet is, amelynek produktumaként Heine Petőfit először megismerte. Hiszen Kertbeny látogatásakor csupán a kezdő Petőfit ismerhette meg, az érettebbel csak két év múltán találkozott. Első benyomásai alapján alkotott ítélete ilyenformán hangzott tehát:

„Ön egészen új, nem is sejtett világot tár föl előttem, melyen annyi erő, fiatalság s annyi tavaszi szín és fény árad el. S mindez oly közel állott hozzánk, hogy csaknem megbotlottunk benne, s mi mégsem vettük észre! Ismerőseim közé ugyan már több honfitársát számítám, s különösen közel viszonyban állék gróf Dessewffy Auréllal, de ezek mindnyájan csak engemet jöttek kihallgatni, a helyett, hogy nekem adtak volna hallgatni valót; tőlem várták az ő civilisatiójokat, a helyett, hogy felfogták volna lelkemet, mely a civilisatióval jóllakva, azon természetes, leplezetlen és erőteljes táp után vágyódik, mit nagyon szeretnek embereink egyremásra barbárságnak nevezni. Oly barbár azonban, mint minő az Ön Petőfije, ezerszer kedvesebb előttem, mint túláradó miveltségünk valamennyi illedelem-pagódjai.¹¹ Igaz, hogy Ön magyarázatai, édes barátom hiányosak, a jó szándékon kívül alig képes Ön egyebet felmutatni, mi által honfitársait képviselje; s a szépségeket nekem csupán sejtennem kell és csak lelkem füle hallhatja a forrás csörgedezését — de hiszen éppen ez a lángész jelleme, hogy csillámlását s ragyogását még az iszapban sem veszti s magát mindig éppen ezáltal áruja el. Ez a Petőfi s költőik közül többen valóban megérdemelnék, hogy egészen nekik szentelje Ön magát . . .”

Eddig Heine állítólagos szavai, amelyek között, mint a kontextusból, a képekből, a gondolatársításból kitűnik, lehetnek hitelesek is. A *Silhouetten und Reliquien* — mint mondtuk — ezt a szöveget így nem tartalmazza; helyette azonban azt, hogy amikor Kertbeny 1847 áprilisában Londonba indult tovább, Heine a búcsúzáskor a kezét szorongatva néhány szubjektív szót mondott neki, majd így fejezte be: „Grüssen Sie mir Petőfi” (Üdvözlöm Petőfit).¹²

Nem kétséges, hogy az üdvözlést Petőfi megkapta és hogy örült neki. Feltételezhető, miként HATVANY feltételezi, hogy Kertbeny azóta elveszett leveléből értesült róla. 1847. július 4-én ugyanis Tompa Mihállyal Murány vára felé menet, Bejében így replikázott a költőtárs heves kritikái megjegyzéseire: „Költeményeimből olvastak Heinének, ki így kiáltott fel: 'ah ez nagy költő,

¹⁰ KARL M. KERTBENY: *Silhouetten und Reliquien*. I. köt. Prag und Wien 1861.

¹¹ Szómagyarázat: kelet-ázsiai istenszobrocska, ülő porcelánfigura, amelynek mozgatható feje mintegy „illemre int”.

¹² I. 242.

mint Burns vagy Béranger' ". Legalábbis ebben a formában őrizte meg Petőfi szavait Tompa levele, amelyet 1858. október 25-én Aranyhoz írt.¹³

Kedves kötetét, a *Dalok könyvét* Petőfi, úgy látszik, ekkor is poggyászában tartotta, mert egyetlen érett Heine-fordítását nem sokkal később, Szatmáron készítette el, ahová tíz nap múltán érkezett, s ahol a Júliával való gyűrűváltásra várva boldogságban élt. Mint mindig, ha fordított, olyasmit választott fordításra, amiben — FERENCZI ZOLTÁN szavaival — „pillanatnyi kedélyállapotának kifejezését találta”.¹⁴ S mennyire illett hangulatához a kiválasztott heinei vers — legalábbis a kezdete:

Föl, föl, dalaim, jó dalaim!
Föl, fegyverkezzetek!
Hangoztassátok a harsonákat,
S emeljétek paizsra
Ez ifjú leányt,
Ki mátul egész szívemet
Birandja, mint királyné . . .

Még hozzá is segített egy kicsit, hogy az ő érzelmeihez alkalmazkodjék a Heine-vers. „Ihr Lieder! Ihr meine guten Lieder! — kezdte Heine — Auf, auf! Und wappnet euch!” Petőfi hevesebben, mindjárt a felszólítással kezdi: „Föl, föl, dalaim”! Utána a heinei sort, „Lasst die Trompeten klingen”, alliterációval gazdagítja: „Hangoztassátok a harsonákat”. — A lány pedig, akit királynőként pajzsra emelnek a dalok, „mátul” „birandja” Petőfi szívét: míg Heine csak annyit mond a leányról: „Das jetzt mein ganzes Herz/Beherrschen soll” — hadd bírja jelenleg egész szívemet, azaz, most ő van soron. Petőfi természetesebbé és főleg egyértelművé alakítja Heine frivolkodóan játékos versét, ahol az diadémról beszél; ő koszorút fon a lányka hajába, elhagy néhány fölöslegesnek tűnő fordulatot. Ahogy GÁLDI LÁSZLÓ általában jellemezte műfordításait —¹⁵ a stílushűség és a lényegretörés csodálatos egységét hozta itt is létre, egy szép enjambement-nal és egy gyönyörű alliterációval dúsitva a heinei szöveget, mintegy kárpótlásul azért, hogy a végén két sort összevont és elhagyta a királynő uralkodásának ideiglenességét kihangsúlyozó határozót az utolsó sorból. „Deine Vorgängerin im Reich”, ENDRÓDI SÁNDOR szerint: „Birodalmad elődje”,¹⁶ azaz elődöd az uralkodásban. Petőfiénél: „átnyújtom a kis darab észet, /Amelyet elődöd/ Még irgalomból meghagyott”. Még így sem illett ez a vers az érzelemhez, amely Júliához kötötte Petőfit; ezért hát kihúzta a kéziratból.¹⁷ Valóban, ez a fordítás is azt bizonyította,

¹³ HATVANY i. m. II. 130. Vö. IMRE LAJOS: Petőfi második felső-magyarországi útja. In: Petőfi és kora. Bp. 1970. 145.

¹⁴ FERENCZI ZOLTÁN: Petőfi fordításai. Petőfi-Múzeum, Kolozsvár 1893. VI. köt. 36.

¹⁵ GÁLDI LÁSZLÓ: Petőfi kisebb műfordításai. ItK 1969. 407—421.

¹⁶ ENDRÓDI SÁNDOR fordításában Heine: Dalok könyve. Bp. [1882].

¹⁷ FERENCZI i. m. uo.

hogy bizonyos szempontból, nem költői rangja, de érzelmei egyenessége szempontjából Petőfi közelebb állt Burnshöz és a jó Béranger-hoz, mint Heinéhez, aki hozzájuk hasonlította.¹⁸

Térjünk vissza e hasonlításhoz. Előfordult-e ugyanis eddig ez a két név Heine idézett nyilatkozataiban is? Nem fordult elő. HATVANY úgy gondolja, hogy Kertbeny tódította őket hozzá a Heine által küldött üdvözlethez ama elveszett levélben, amelyet Petőfinek írt.¹⁹ Valószínűbb azonban, hogy Tompa Mihály adta ezt a két nevet Petőfi szájába. Heine ugyanis Kertbeny tanúsága szerint, amelyet a modern kritikai kiadások is elfogadnak, csakugyan említette e két nevet, de csak 1849-ben, már *Petőfi halála után*. Honnan tudhatott erről Tompa? Csak onnan, hogy Heine levelének állítólagos szövegét Kertbeny két évvel a Tompa-féle levél előtt közzétette, mégpedig az Ostdeutsche Post című bécsi lapban (1856. 43. sz.). Ezt Tompa esetleg nem olvasta személyesen, de hallhatott a levelet tartalmazó, Heine halála alkalmából írt és Petőfivel is foglalkozó cikkről, benne Burns, Béranger és Petőfi nevének összekapcsolásáról, ami itthon 1858-ban már egyáltalán nem volt meglepő, sőt természetesnek tűnt. Petőfi azonban, 1847-ben, ilyen nyilatkozatról aligha tudhatott.

Heine levelének szövegét „állítólagosnak” kellett mondanom, hiszen eredetije nem maradt fenn, Kertbeny pedig különböző helyeken más-más változatokban közölte, illetve mindig csak *részleteit* vagy kivonatát tette közzé. Az Ostdeutsche Post számára írt emlékezéseiben azt jegyezte meg erről, hogy a levélben, mely a szabadságharc bukása körüli időben kelt, Heine olyasmit írt neki, amit egyelőre nem tehet közzé, ami „vielleicht in späterer Zeit einmal mitteilbar sein wird” (talán egyszer majd később közölhető).²⁰ Általában: mintha örömét lelte volna abban, hogy összekavarja a dolgokat. A német kritika Kertbeny írásai alapján Heinének végül is két hozzá intézett levelét fogadta el hitelesnek. Mindkettő az 1849-ben megjelent Kertbeny-féle Petőfi-fordításkötethez kapcsolódik, amelyet Kertbeny Heinének ajánlott és ugyanakkor ellátott egy Petőfihez szóló magyar nyelvű ajánlással is. Heine levelezésének Friedrich Hirth-féle kiadása szerint a kötettel együtt Kertbeny egy 1849. július 30-ról, Bad Homburgból datált levelet is útnak indított Heinéhez, s ebben emlékeztette őt két évvel korábbi látogatására, amelynek a fordításkötet mintegy az eredménye lett. Ebben a levélben Kertbeny állítólag Petőfiről magáról is írt valamit Heinének, talán a forradalomban és a szabadságharcban játszott szerepéről emlékezett meg. A Hirth-féle kiadás azonban a

¹⁸ Így vélekedett már 1857-ben FRIEDRICH BODENSTEDT (Dichtungen von Alexander Petőfi. Aus dem Ungarischen, in eigenen und fremden Übersetzungen herausgegeben von Karl Maria Kertbeny. Mit einem Vorwort von Friedrich Bodenstedt. Leipzig 1858): „Seine Landleute haben ihn, seines sprudelnden Witzes wegen, oft mit Heine verglichen; aber er hat Heine's Witz und Anmut ohne seine Bosheit, und durch sein Leben und Dichten geht ein Zug von Wahrhaftigkeit, den wir leider oft bei Heine vermissen.” IX.

¹⁹ I. m. II. 130.

²⁰ Vö. Heinrich Heine, Briefe. Erste Gesamtausgabe nach den Handschriften. VI. köt. Mainz 1951. 89. Kiadta Friedrich Hirth.

levélnek ezt a részét nem tartalmazza, az eredeti kéziratba pedig nem tudtam betekinteni. Heine válasza 1849. augusztus 15-ről kelt. Szövegének lényeges mondatai a következők: „Mein trauriger Gesundheitszustand ist schuld daran, dass ich Ihnen erst heute und nur wenige Zeilen schreiben kann. Vor einigen Tagen habe ich Ihre Übersetzung der ungarischen Gedichte nebst Ihrer freundlichen Zuschrift erhalten; ich danke Ihnen vorläufig für die darin ausgesprochenen freundschaftlichen Gesinnungen, und ich hoffe, Ihnen später in einem erweiterten Schreiben alles das sagen zu können, was ich heute, wie gesagt, nur in einem flüchtigen Dankworte zusammenfassen kann . . .” (Szomorú egészségi állapotom az oka, hogy csak ma és csak néhány sort írhatok Önnek. Néhány napja kaptam meg magyarból készült versfordításait, valamint kedves levelét; egyelőre csak megköszönöm Önnek az azokban kifejezett baráti érzéseket, és remélem, hogy később majd egy bővebb levélben mondhatom el Önnek mindazt, amit ma, mint mondom, csak rövidke köszönetben tudok összefoglalni . . .) — S ezután még arra kéri Kertbenyt: adja meg az állandó címét, ha Bad Homburgból távozik. Kertbeny már augusztus 18-án válaszolt e levélre, beszámolva arról a tervéről, hogy megpróbál Konstantinápolyon keresztül hazajutni, hogy a harctérre siessen.²¹ A szabadságharc utolsó hetei voltak ezek, Petőfi tizennyolc napja halott. Vajon tudott-e haláláról Kertbeny és tudott-e Heine? Erre nézve egyelőre nincsenek adataink. Annak a második, hitelesnek elfogadott Heine-levélnek a töredékes szövegéből nem tűnik ki ez, amelynek változatait alább közöljük. Ez volna talán az a levél, amelyet Heine az augusztus 15-iben előre jelzett.

E kettő között helyezkedik el azonban egy harmadik, mégpedig *magyar* szöveg. Lelőhelye: ugyancsak a Szépirodalmi Lapokban Kertbeny 1853. évi cikksorozata. Az itt közölt levél dátumozása teljesen valószínűtlen, 1849. július 4. Német megfelelője nem ismeretes. Fiktív lenne tehát ez a levél?

„Minő örömet szerzett Ön nekem, hogy tanácsomat megfogadta s dalra termett földijét immár nagyobb válogatásban mutatá be nekünk! S mivel köszönjem meg Önnek, hogy nekem, szegény, beteg és elfeledett németnek ajánlá Ön e szép könyvet? Bizonyára legméltóbban úgy, ha egészen őszintén nyilatkozom. Ennélfogva egyrészt meg kell Önnek vallanom, hogy e rendkívüli, valóban isteni talentum egész horderejét csak most valék képes fel-fogni, miután Ön könyve bő tartalmát minden oldalról, még hibáiban is átvizsgálhatnám; más résztől azonban, hogy őszinteségemet bebizonyítsam, kénytelen vagyok megvallani, hogy Ön fordítása igen sok kívánnivalót hagy hátra . . . Igen szeretnék az egyes költemények és szellemök boncolásába ereszkedni, de félek, hogy soraim nem találják Önt többé kiindulási pontján, a homburgi fürdőben — míg tehát bizonyosságot s állandóbb címét nem bírom,

²¹ Uo.

nem írhatok . . . ”²² Kertbeny hozzáfűzi még, hogy a következő hónapok eseményei következtében a levelezés — érthető módon — megszakadt.

Ez a levélszöveg nem lehet egészen fiktív, mint ahogy valószínűleg nem is egészen hiteles. A vége a Heine kritikai kiadásaiban augusztus 15-ről dátumozott levéllel egyezik; a tartalma azonban inkább az azt követő, dátum nélküli Heine-levéltöredékre utal, amelyet, mint már említettük, Kertbeny később közölt. Először az Ostdeutsche Post 1856. évi 43. számában, azután 1861-ben a *Silhouetten und Reliquien* című kötetében, majd újabb változatát, illetve kissé eltérő szövegű részletét 1866-ban, a *Hundertsechzig lyrische Dichtungen von Alexander Petőfi* című kötetében közölte.²³ Végül még egyszer közzétette, ismét kissé másként, műveinek bibliográfiájához csatolva „kéziratként” (Als Handschrift gedruckt), amely nyomtatott „kéziratot” Berlinből, 1873. október 1-ről datált.²⁴ Míg a fentebb felsorolt három levéltöredék-változat dátumot nem tartalmaz, az 1873-ban közölt változat alá Kertbeny dátumot, mégpedig teljesen lehetetlen dátumot írt: „Paris, 19. Februar 1849”. Ebben az időpontban, tudtommal az 1849. évi frankfurti Petőfi-kötet, amelyre Heine reagált, még meg sem jelent. Kertbeny „nagyvonalúsága” itt is meglehetősen homályt teremt. Ez a levél az, amelynek két változata tartalmazza Burns és Béranger nevét. Annyi bizonyos, hogy az 1849. augusztus 15-i levél után keletkezett. Így könyvelni el mind a Heine levelezésének Hirth-féle kiadása, mind a Säkularausgabe²⁵ (amelyben egyébként a levélszöveg a Hirth-féle kiadásétól eltér).

És most lássuk a szövegeket.

Az 1856-ban és 1861-ben közzétett változat Petőfire vonatkozó része a következő:

„Sie haben mir viel Freude durch Ihr Buch gemacht . . . Petőfi ist ein Dichter, dem nur Burns und Béranger zu vergleichen . . . so überraschend gesund und primitiv inmitten einer Gesellschaft voll krankhafter und Reflexionsallüren, dass ich ihm in Deutschland nichts an die Seite zu setzen wüsste; ich selbst habe nur einige solche Naturlaute; dagegen scheint mir sein Geist nicht eben sehr tief und ihm jener Hamletzug ganz zu fehlen, zu seiner und seiner Nazion Glück.” (Sok örömet okozott nekem könyvével . . . Petőfi olyan költő, akihez csak Burns és Béranger hasonlítható . . . oly meglepően egészséges és primitív egy betegesen töprengő viselkedésmóddal teli társadalom közepette, hogy Németországban semmi hasonlót nem állíthatnék mellé; magamnak is csak néhány hasonlóan természetes hangom van; ezzel

²² Szépirodalmi Lapok, 1853, 389—391.

²³ Hundertsechzig Lyrische Dichtungen von Alexander Petőfi. Aus dem Ungarischen im Versmasse der Originale übersetzt von K. M. Kertbeny. Elberfeld und Leipzig 1866. 28.

²⁴ Biographie der Werke publicirt von K. M. Kertbeny. 1846—1874. 14.

²⁵ Hirth-féle kiadás. III. köt. Mainz 1950. 186. — Heinrich Heine Säkularausgabe. 22. köt. Berlin—Paris 1972. 320. Kiadta Fritz H. Eisner.

szemben a szelleme nem látszik éppen nagyon mélynek és ama hamleti vonás egészen hiányzik belőle, a saját maga és nemzete szerencséjére.)

Az 1866. évi német Petőfi-kiadásban a következő Heine-„nyilatkozat” található:

„Ich selbst fand nur wenige solcher Naturlaute, an welchen dieser Bauernjunge so reich ist wie eine Nachtigall. Wir Reflexionsmenschen erscheinen neben solcher Ursprünglichkeit wahrhaft bemitleidenswert.” (Magam is csak kevés olyan természetes hangot találtam, mint amelyekben ez a parasztfiú oly gazdag, mint a csalogány. Ekkora eredetiség mellett mi, töprengő emberek valóban szájalomra méltóknak tűnünk fel.) — Ez a szöveg az előbbivel, ha jól megfigyeljük, csupán tartalmában egyezik, és szinte egyetlen azonos szót sem tartalmaz. A Heine-Säkularausgabe kiadója ezt a szöveget beiktatta az előbbinek ama mondata helyébe: „ich selbst habe nur einige solche Naturlaute”, ami lényegében önkényes eljárás.

Végül az 1873. évi szövegváltozat a következőképpen hangzik:

„Sie haben mir viele Freude durch das mir gewidmete Buch gemacht. — Petőfi ist ein Dichter, dem nur Burns und Béranger vergleichbar sind, eine Natur, so überraschend, so gesund und primitiv, dass ich ihm in Deutschland nichts an die Seite zu setzen wüsste. Ich selbst fand nur wenige solche Naturlaute an welchen dieser Bauernjunge so reich ist wie eine Nachtigall. Wir Reflexionsmenschen erscheinen neben solcher Ursprünglichkeit wahrhaft bemitleidenswert . . . Sein Geist scheint mir eben nicht sehr tief, und ihm fehlt völlig jener Hamletzug — zu seinem und seiner Nation Glück . . .”²⁶ (Sok örömet okozott nekem a nekem ajánlott könyvvel . . . Petőfi olyan költő, akivel csak Burns és Béranger hasonlítható össze, oly meglepő, oly egészséges és primitív természet, hogy Németországban semmi hasonlót nem állíthatnék mellé. Magam is csak kevés olyan természetes hangot találtam, mint amelyekben ez a parasztfiú oly gazdag, mint a csalogány. Ekkora eredetiség mellett mi, töprengő emberek valóban szájalomra méltóknak tűnünk fel . . . Szelleme nem tűnik nekem éppen mélynek, és teljességgel hiányzik belőle ama hamleti vonás — a saját maga és nemzete szerencséjére . . .)

Heine nyilatkozataiból, amelyek Kertbeny szövegváltozataiban állnak előttünk, a következő tanulság vonható le:

Heine, bármilyen beteg volt is már 1849-ben, kétségtelen érdeklődéssel és elég alaposan tanulmányozta (nyilván idegen segítség igénybevételével) a Petőfi-kötetet, és határozott körvonalú képet alakított ki magának Petőfiről. A Kertbeny által 1853-ban közzétett magyar szövegben csak az osztatlan elismerés szavai olvashatók: „. . . rendkívüli, valóban isteni talentum . . . szeretnék az egyes költemények és szellemök boncolásába ereszkedni . . .” Hadd jegyezzem meg közbevetőleg, hogy ezek a magyarul és itthon közzétett

²⁶ Vö. 23. és 24. jegyz.

szavak elegendőképpen magyarázzák, miért terjedt el az a vélemény, hogy Heine feltétel nélkül elismerte Petőfi nagyságát — korrekcióra szoruló vélemény, amelyet FEKETE SÁNDOR meggyőzően cáfolt.²⁷ Németül ránk maradt szövegeiben Heine Petőfi költészetének jellegét, mintegy a „helyét” határozta meg. Burns és Béranger nevének említése, Petőfi költészetének egészséges, eredeti és „primitív” volta s a belőle, Heine szerint, hiányzó hamleti vonás mind-mind a *naiv* költőt jellemzi, a *naiv zsenit*, aki mint művésztípus szembenáll a „töprengővel”, azaz vele, Heinével magával is. „Wir Reflexionsmenschen”, „inmitten einer Gesellschaft voll krankhafter und Reflexionsallüren” — mi, töprengők, mi, betegesen elmélkedő, nem természetes, reflexiókkal tele „hamleti” emberek — és velünk szemben a „barbár”, a „primitív”, az „egészséges” Petőfi, aki úgy tud dalolni, olyan természetes naivsággal és magától értetődőséggel, mint a csaló. Nehéz fel nem ismerni ebben az ítéletben, ebben a jellemzésben a nosztalgiát, a vágyat a „természet” után, amelyet a romantika Rousseau-tól átörökölt, a népdal természetes tökéletességének elérésére irányuló költői törekvést, amely Petőfi fiatalos és férfias egyszerűségében csakugyan magasabb fokon valósult meg, mint Heine mellékgondolatokkal, sokszor frivol célzásokkal, raffinált iróniával, érzelmességgel elegy gúnynyal tele költeményeiben. Van a heinei jellemzésben valami a *décadence* hangulatából, a túlfinomult, túlcivilizált, túlérlett költő pózából s ugyanakkor a rousseau-ista romantikus vágyódásából a „természet” felé, amelyet csak ritkán tud megközelíteni. „Ich selbst fand nur wenige solcher Naturlaute” — ritkán sikerült igazán természetes hangot megütnie. A szembeállítás Petőfi és Heine között, ahogyan az utóbbi megfogalmazta, végső fokon a *naiv és szentimentális* költő schilleri kategorizálásának felelt meg.

E megfelelés, véleményem szerint, plasztikus és sok mindent magyaráz. Magyarázza az érdeklődést, mondhatni kíváncsiságot, amelyet Petőfi Heinében keltett. Magyarázza azt az enyhe vagy féltékeny kicsinylést is, amely a „barbár”, „primitív” szavakból érezhető (ámbar lehet, hogy Heine nem is *primitívet* mondott, hanem *naivat*, csak Kertbeny nem érzékelte a különbséget a kettő között). Magyarázza a „hamleti” vonás keresését, amely a túlfinomult, betegesen töprengő viselkedésformákkal, határozatlansággal megvert civilizált társadalom emberének sajátja, de ami — kissé öncsaló vigaszképpen — egyúttal a „mélységet” jelenti számára. Ha már hiánya van az áhított és csak ritkán utolérhető „természetben”, legalább megvan benne az elmélkedés és a töprengés mélysége: Schiller szentimentális költőtípusában a reflexió. Schiller esztétikai világában a *naiv* Goethe a „modell”, de híres értekezésének éppen az a ki nem mondott célja, hogy igazolja a „szentimentális”, azaz *modern* költő létjogosultságát, sőt szükségszerű jelentkezését a modern ipari társadalomban. Schiller tipológiájának megfelel a klasszikus és romantikus; s ha ezt

²⁷ Vö. 1. jegyz.

a típuspárt Petőfire és Heinére alkalmazzuk: Petőfiben csakugyan több van a klasszicitásból, Heinében pedig a romantikából — noha, történeti szerepük szerint, mindketten a romantikából indulnak ki és a lírai realizmus él-zászlóvivői lesznek az európai költészetben.

Ennyi indokolás, azt hiszem, elegendőképpen megérteti Heine álláspontját, amely, ha nem volt is feltétlenül magasztaló, tartalmazott egy olyan érzelmi elemet is, amelyet, magasabb hőfokon és sokkal mélyebb indoklottsággal, Schiller és Goethe kapcsolatában is felismerhetünk.

Így válik belsőleg hitelesíthetővé az a feltételezés, amelyet már igen óvatosan megkockáztatott TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: hogy tudniillik Heine egy költeményén feltűnik Petőfi hangulati ihletésének a nyoma.²⁸ Természetesen a leginkább kínálkozó lehetőségre, Heine 1849. októberében című költeményére gondolt. Első ilyen benyomásunk, még az ő sejtésétől függetlenül, talán DIENES ANDRÁS Petőfi haláláról szóló plasztikus leírásának hatása alatt,²⁹ nekünk is e költeménnyel kapcsolatban támadt, Kosztolányi fordításában olvasva azt:

Itt Liszt, a Franz, de ő okos,
Él, s nem fekszik véres-fehéren,
Nem ölte meg horvát, orosz
Magyarországon, künn a csatatéren . . .

Auch Liszt taucht wieder auf, der Franz,
Er lebt, er liegt nicht blutgerötet
Auf einem Schlachtfeld Ungarlands;
Kein Russe, noch Kroat' hat ihn getötet . . .

A Frankfurtban megjelent német Petőfi-kötet, *Gedichte von Alexander Petőfy. Nebst einem Anhang Lieder anderer ungarischer Dichter. Aus dem Ungarischen übertragen durch Kertbeny*. 1849 nyarán jutott Heine kezébe. Kertbeny ehhez a gyűjteményhez már az *Összes költeményekből* is válogatott, mert az *Egy gondolat bánt engemet* az utolsó darab benne, mint amabban. És ámbár a fordítások igen silányak — Kertbeny még a nyelvet sem bírta tökéletesen —, a zseni átütött a kezdetleges tolmácsoláson. Heine figyelemmel kísérte a magyar szabadságharc minden mozzanatát, értesült a dél-németországi megmozdulásokról és azok megtorlásáról. Szabadságharcunk bukását az „utolsó bástya” elestének tekintette: „Es fiel der Freiheit letzter Schanz’, /Und Ungarn blutet sich zum Tode”. Legújabb marxista monográfiusa és műveinek kiadója, HANS KAUFMANN azt is feltételezi, hogy tudott Petőfi halálá-

²⁸ Vö. 9. jegyz. 574—575.

²⁹ DIENES ANDRÁS: A Petőfi-titok. Bp. 1949. és: Petőfi a szabadságharcban. Bp. 1958.

ról,³⁰ ami a vers megírásának idejét, 1849 októberét tekintve valóban hihető és valószínű. Maga ez a valószínű tény hihetővé teszi azt is, hogy a vers megírásakor Petőfi alakja járt az eszében. Ezért is gúnyolja a költeményben a másik magyar zsenit, akit személyesen ismert, Liszt Ferencet, akit egyébként mint pianistát és mint zeneszerzőt egyaránt nagyra tartott (s kritikáiban csak a 30-as években ugyancsak Párizsban élő Chopint tartotta vele összemérhetőnek). Ugyanakkor régen elhidegült közöttük a kezdeti jóviszony, mert Heine a mégoly tisztelt művészt sem kímélte ideológiai-politikai színeváltozásai vagy legalábbis Heine által vélt színeváltozásai miatt; Liszt pedig a gúnyolódásra igen érzékenyen reagált.³¹ Innen a tipikusan heinei ironikus ki-térés a mélységesen komoly és keserű versben:

Er lebt, der Franz, und wird als Greis
Vom Ungarnkriege Wunderdinge
Erzählen in der Enkel Kreis —
„So lag ich und so führt' ich meine Klinge!” —

így táboroztam és forgattam harci pengém.

Ezután következnek a híres sorok:

Wenn ich den Namen Ungarn hör',
Wird mir das deutsche Wams zu enge,
Es braust darunter wie ein Meer
Mir ist als grüssten mich Trompetenkläge! —

gúnyám alatt tengermorajlás, s úgy tűnik, trombita hangja köszönt.

Es klirrt mir wieder im Gemüt
Die Heldensage, längst verklungen,
Das eisern wilde Kämpenlied —
Das Lied vom Untergang der Nibelungen.

Lelkemben *acéli zörej*: „klirrt mir im Gemüt”. TURÓCZI-TROSTLER a *Véres napokról álmodom* Kertbeny-féle szövegét idézte:

Schalle bald nur, schalle bald nur
Mir der Kriegstrompete Tönen,
Denn des Schlachtrufs, ja des Schlachtrufs
Harret meine Seel mit Sehnen . . .

³⁰ HANS KAUFMANN: Heinrich Heine — Geistige Entwicklung und künstlerisches Werk. Berlin und Weimar 1970. 202. Továbbá: Heinrich Heine, Werke und Briefe in zehn Bänden. Herausgegeben von H. Kaufmann. II. köt. Berlin und Weimar 1972. 616.

³¹ Vö. Heine: *Lutetia*. I. rész. XXXIII. fej. Véleményére Lisztról vö. H. HOUBEN: *Gespräche mit Heine*. Frankfurt 1926. 573.

Csak szólna már, csak szólna már
 A harcok harsány trombitája:
 A csatajelt, a csatajelt
 Zajongó lelkem alig várja! . . .

Azt hiszem, még ennél is meggyőzőbb azonban az *Egy gondolat bánt engemet* ihlető szerepe, mert hiszen a csatamezón óhajtott halál próféciája mint személyes motívum és a piros zászlók alatt felvonuló hősök harca a világszabadságért mint a történelemben tényyé vált tárgyi igazság minden hangulati hasonlóságnál intenzívebben kelthette fel Heinében azt a *nosztalgia*t a természetesség, az élet teljessége iránt, amelyről már szóltunk Petőfiről adott jellemzésének rövid elemzésekor. A szépség, a hősiesség és az emberi nagyság e gunyoros csodálója, aki megírta *A két gránátost* s aki félholtan is naponta elvánszorgott áhítatra a milói Venus elé, meg kellett érezze Petőfiben a költészet és az emberség esztétikumának egységét, saját emberi és politikai vágyainak természetes valóraváltását. „Ott essem el én / A harc mezején!” Kertbeny kezdetleges tolmácsolásában:

Dann sei auch ich,
 Dort auf der Schlachtwiese mit,
 Dort fließ mein junges Blut aus meinem Herz,
 Und wenn dann meine Lipp das freudevolle Abschiedswort
 aushaucht,
 Da fang es auf das Schwertgeklirr,
 Der Kriegstrompete Ton, Kanonenschall,
 Und trage meinen Leichman hin das Ross,
 Wo man den Sieg erkämpfet hat,
 Und lasst mich liegen dann zertreten dort.

Négy szó felel meg egymásnak Kertbeny tolmácsolásában és Heine *1849 októberében* című költeményének már idézett soraiban: Kertbenynél nyelviileg is esendően „der Kriegstrompete Ton”, Heinénél „Trompetenklänge”; ami természetesen a szavak által festett helyzetekből is következhet, de másrészt filológiai tényként áll előttünk. Egy másik, talán fontosabb átfedés a „Schwertgeklirr” szó Kertbenynél és Heine szokatlan szóhasználatú kifejezése: „Es klirrt mir wieder im Gemüt / Die Heldensage . . .” (Lelkemben acéli zörejjel kél a hősdal.) A hősdalhoz illik a fegyvercsörgés zaja a költői lélekben, ahol — Heine egy nagyon népszerű dalára utalva — a „tavaszi csengettyű” szava halkán lebegett keresztül, „leise zieht durch mein Gemüt liebliches Geräute”; a kifejezni kívánt tartalom különbsége indokolja a különös szóhasználatot az *1849 októberében*. Minden korábban felsorolt körülményt is tekintetbe véve, nem lehetetlen tehát, hogy a hangulati ihletésen kívül filológiai megfeleléssel is találkozunk.

Az 1849 októberében a következő évben, 1850-ben jelent meg először a *Deutsche Monatsschrift* című stuttgarti folyóiratban. Heine sürgette, hogy megjelenjék. Azután belekerült Heine 1851-ben kiadott *Romanzero* című kötetébe,³² mint a kötet *Lazarus*-ciklusának 16. darabja. A ciklus 20. és befejező verse, az *Enfant perdu* ismét nosztalgiával tele, ismét a szabadságharcra hivatkozik. Az ágyhoz kötött nagybeteg a szabadságharcosok közé álmodja magát, vagy inkább helyet vesz közöttük, hiszen közéjük tartozott.

Verlorner Posten in dem Freiheitskriege,
Hielt ich seit dreissig Jahren treulich aus.
Ich kämpfte ohne Hoffnung, dass ich siege,
Ich wusste, nie komm ich gesund nach Haus.

Szabó Lőrinc magyarításában:

Szabadságharc elveszett őrszemére,
harminc év hű kitartás néz reám.
Harcoltam, hogy győzők, nem is remélve,
s tudtam, nem látom épen a hazám . . .

Egy őrhely megürült! — Vér hull a földre —
egy őr eltűnt — a többi ott terem. —
De veretlenül halok: ami törve,
az nem a fegyver — az csak a szívem.

Hol ünnepélyes, lassú gyászzenével
És fátyolos zászlók kíséretével
A hősokeket egy közös sírnak adják,
Kik érted haltak, szent világszabadság!

Kertbeny szerint:

Wo feierlich mit Trauermelodien
Und schwarzen Fahnen man zur Grube trägt
Und allen Helden ein gemeinsam Grab gibt, die
Für dich gestroben, heil'ge Weltfreiheit!

Nehéz szabadulni attól az érzéstől és gondolattól, hogy Heinének ez a látomása is kapcsolatban volt Petőfi látomásával, amelyet nemrég ismert meg, valamint a látomás realizálódásával, amelyről minden bizonnyal tudott. S ha ez így van, akkor Petőfi és Heine kapcsolatában az európai irodalomtörténetnek egy sajátos, megragadó, mondhatni egyedülálló momentumával találkozunk, amely szépen dokumentálja a szellem és a fegyver szabadságharcosainak egyességét.

³² Heinrich Heine: *Romanzero*. Hamburg 1851. 192, 201.

GÁLDI LÁSZLÓ

PETŐFI NYELVE A PETŐFI-SZÓTÁRBAN

A közelmúltban többször volt alkalmam szólni, itthon és külföldön, első teljes életművön alapuló írói szótárunknak, a Petőfi-szótárnak (a továbbiakban: PSz.) problémáiról. Most, nem akarván ismétlésekbe bocsátkozni, a következő négy kérdésre keresek választ:

1. Miért kerülhetett sor éppen most a PSz. megszerkesztésére?
2. Miért éppen Petőfit dolgoztuk fel?
3. Az egyéni nyelv mint az egyéniség tükre.
4. A PSz. és a magyar szótárírás további távlatai.

1. Az első kérdésre legyen szabad önéletrajzi vallomással felelnem. Immár 45 éve, hogy a régi Eötvös-Kollégium könyvtárában megismertem nemcsak RUBINYI MÓZESnek születésem évében megjelent Mikszáth-szótárát, hanem a francia „Grands Ecrivains”-kiadáshoz csatolt Corneille-, Racine- és Molière-szótárt is; ezek persze még nem teljes szóanyagot nyújtottak, hanem „kontrasztív módon” azt foglalták össze, amit a 19. század második felében régiesnek, illetve a 17. századi nyelvállapokra jellemzőnek tartottak. Ezeket a szótárakat forgatva, s később a mi Akadémiánk Nagyszótárának műhelyén foglalatostkodva, sokszor gondoltam egy-egy nagy író nyelvének teljes szótárára. Képzeltetően nagy volt az örömöm, amikor 1950 után kezembe vehettem nem egy Nyugaton szokásos „Word-Index”-et, egy konkordancia-szótárt, hanem a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának teljességre törekvő s alapos lexikográfiai módszerességgel megszerkesztett Puskin-szótárát. Ez lett a mintája nemcsak a mi Petőfi-szótárunknak, melynek megszerkesztését mintegy 20 évvel ezelőtt javasoltam, hanem Romániában az Eminescu- s Bulgáriában a Botev-szótárnak is. Az írói szótárnak ezt a típusát, mely akkor nálunk alig volt ismeretes, ma is „exportképesnek” tartom: amikor 1966-ban Oxfordban jártam, s alkalmam volt találkozni az Oxford University Press egyik lexikográfiai irányítójával, neki is javasoltam: mily hasznos lenne nemcsak a nyelvészet, hanem az összehasonlító irodalomtörténet és stilisztika szempontjából is egy olyan Byron- vagy Shelly-szótár, mely a mi országainkban meghonosodott teljes írói szótárainkhoz lenne hasonlatos. Az Oxford University Press igazgatója sietett megjegyezni, hogy gondolkodnak majd ezen az érdekes terven (sajnos, ha nem csalódom, azóta is csak gondolkodnak).

A PSz.-nak a Puskin-szótárból kiinduló, de mégis sok tekintetben attól el is térő tervét az MTA illetékes osztálya és Nyelvtudományi Intézetének vezetősége nagy megértéssel karolta fel. Munkatársi gárdánk ugyan sohasem volt elegendő, és az évek során e csekély létszám is sokat ingadozott, de közvetlen munkatársaim, J. SOLTÉSZ KATALIN kandidátus, SZABÓ DÉNES és WACHA IMRE lankadatlan buzgalommal gondoskodtak közel 300 000 adatnak összegyűjtéséről és fokozatosan mintegy 20 000 szócikk megszerkesztéséről. Ennek az anyagnak kb. egy harmada, az A—F rész, a PSz. I. kötete mintegy 7000 címszóval még ez évben a közönség elé kerül, a költő születésének 150. évfordulója alkalmából.

2. Miért éppen Petőfit választottuk? Azt a költőt, akinek nyelvi művészetéről nyelvészek és irodalomtörténészek régebben annyi fenntartással és kétkedéssel nyilatkoztak. (E véleményeket legutóbb SZATHMÁRI ISTVÁN kandidátus, a budapesti Bölcsészeti Kar dékánhelyettese igen szemléletesen foglalta össze.) Azért, mert már 1948 körül, amikor feledhetetlen mesterünk, PAIS DEZSŐ akadémikus buzdítására elkészült a *Nyelvünk a reformkorban* kötet kézirata, világossá vált előttünk az a nyelvi és stílusbeli fordulópon, melyet barátai, elsősorban Arany Jánossal és Jókaival együtt Petőfi képviselt a magyar irodalmi nyelv történetében. Akkor még nem sejtettük, mily jelentékeny arányú a Petőfi használt szavak puszta lexikális mennyisége is: versben és prózában körülbelül 20 000 szót használt, s ezek nagy részét, legalábbis valamely sajátos jelentésben, esztétikai szempontból is szuggesztív stíluselemmé avatta. A romantikából shakespeare-i és heinei ihletésű realizmusba hajolva megszűrte mindazt, amit előtte a magyar irodalmi nyelv tartalmazott, s az ő szűrője vált legáltalánosabb érvényűvé az irodalmi nyelv egész további fejlődése számára. Nyelvhasználatát nem nevezhetjük teljes egészében népiesnek: csak ott és csak akkor népies, amikor erre a választott műfaj is alkalmat ad. Egytől viszont sohasem szakadt el: az élőbeszéd természetességétől, vagyis attól a virtuális „communis opinio”-tól, mely az ő korában már az egész magyarságot összekötötte. Nyugtalan országjáró lévén, úgy ragadta meg ennek az „usznak” közös elemeit, mint egykor Dante, aki vulgáris nyelven is igazi „eloquentiát” teremtett. Petőfi „eloquentiája” viszont a költő legjobb pillanataiban annyira természetes és szinte eszköztelen maradt, hogy több mint egy századig észrevétlenül lappangott. Sajnos, a jubileumi év sem hozott modern szempontok szerinti összefoglaló tanulmányt Petőfi egész nyelvésztikájáról, illetve — kissé óvatosabban fogalmazva — Petőfi stilisztikájáról. Egy ilyen vállalkozás szükségessége jól kidomborodott abból a már említett előadásból is, melyet SZATHMÁRI ISTVÁN a budapesti Bölcsészeti Kar Petőfi-ülésszakán tartott.

3. A Petőfi-kutatás nyelvi és stilisztikai vonatkozásait nagymértékben fogja támogatni a PSz., melynek egyik célja bizonyítani: az egyéni nyelvhasználat nemcsak valamely korstílus megnyilatkozása, hanem az alkotó gé-

niusz legközvetlenebb tükre is. Egyetlen irodalomtörténész sem lehet csupán eszmetörténész. Mivel szóbeli művészettel foglalkozik, kívánatos volna, hogy kiindulópontja mindig maga a szöveg legyen, s ehhez kapcsolódjék az, amit a franciák újabban „analyse textuelle”-nek neveznek.

Szeretnők, ha a PSz. e munkához a legjobb, leghitelesebb építőköveket nyújtaná; ezért minden szóval s minden fogalommal kapcsolatban arra törekedtünk, hogy a legplasztikusabb, legjellemzőbb idézeteket közöljük nem táviratstílusban, kényszerű dísztelenséggel (mint BENKŐ LÁSZLÓnak érdemes, de túlságosan tömör Juhász Gyula-szótára), hanem tiszteletben tartva a mondatok kerekességét, plaszticitását. E törekvés igazolásául hadd hivatkozzam most — sokat idézett próbafüzeteink példaanyaga helyett — egészen új, a nagyközönség számára még ismeretlen dokumentációra: hasábkorrektúráink alapján kiválasztottam a B betű első felét, s ezt vizsgálom meg

a) egyrészt az ifjúkori versek, a „zsengék” szótározása szempontjából,

b) másrészt abból a szempontból, hogyan tükröződik szótárunkban a költő utolsó, 1849-ben írt verseinek szókészlete. „Contraria iuxtaposita magis elucescunt.”

Petőfi mint művész szinte egész életében küzdött valami ellen, amit sokáig nem tudtam névvel illetni. Az almanach-líra ellen? Nem, ez jelentéktelensége miatt számára méltatlan ellenfél lett volna. Gondolataimat helyes irányba egy sevillai professzornak, FREDERICO LÓPEZ-ESTRADÁNAK a Pen Clubban tartott előadása terelte. Ő ebben többek közt azt fejtegette, hogy a fiatal García Lorcának meg kellett küzdenie, nyelvi téren is, a hagyományos spanyol költészettel, vagyis azzal, amit ő „poesía pulcrának” nevezett. Egyszerre megérezttem, hogy Petőfi nyelvi és stilisztikai reformjainak is ez volt a lényege: küzdeni az öncélú szép kifejezés, a konvencionális költői díszek ellen, s életszerűbb, keményebb, ha kell, kíméletlenebb eszközökkel keresni azokat a kifejezési formákat, melyeknek szépségét elsősorban tartalmi igazságuk indokolta.

Mindehhez persze Petőfi sem jutott el egyszerre; előbb meg kellett tanulnia szépen, sőt eredetien alkalmazni a hagyományos formákat, s csak aztán tudott belőlük kiemelkedni — Ady előképeként — „új idők új dalaival.”

Bevallom, nagyon szeretem és többször elemeztem is Petőfinek *Első szerelem* című, rímtelen trocheusi tízesben írt versét (1839); ebben olvassuk e négy sort:

Messze bércek kékellő homályán
Bájjal ég az arany esti csillag;
 A leányka nefelejts-szemében
 Tündérfénnyel szebb csillagzat *égett*.

E vers mindegyik íze fokozással párosult parallelizmusra épül; bennünket ezúttal a módhatározóként, *bájjal* helyett használt *bájjal* érdekel. A PSz.

nem hagy cserben: a *báj* címszó 4. jelentésként ezt közli: 'természeti jelenség kedves szépsége'. Talán meg lehetett volna állapítani, hogy ez a „nominativus” csak kikövetkeztetés, s hogy Petőfinél csak a *bájjal* alak fordul elő, adverbialis értelemben; fontosabb azonban, hogy erre a szóárnyalatra ez az e g y e t l e n példa Petőfi egész életművében. Időben nagyon elhatárolt a *báj* szó többi előfordulása is: gyakori más zsengekben is, viszont 1848-tól már egyetlen példa sincs rá.

Stilisztikailag erősen elhatárolt a *báj* szóval képzett összetételek előfordulása is: *bájdús*. A helység kalapácsában „a szemérmes Erzsók” szemére vonatkozik (I, 138), majd tréfálkozó prózában fordul elő: Aranyt nevezi egyszer Petőfi „*bájdús* Jankóm”-nak (VII, 126).

A helység kalapácsa számtalan más költőinek tartott stíluselemmel is leszámol, így a *bájú* melléknévvel: A leányoknak, írja Petőfi, „már viszkete talpok / A táncnak vágya miatt, / Hallván a mennyei *bájú* zenét” (I, 129). Hagyományos biedermeier-elem, egy adattal, a *bájjgyermek* szó k o m o l y használata 1839-ben, a Bosszú következő két sorában: „Mosolygtak a tavasz-nak / *Bájjgyermeki* felém” (III, 249). Hasonlóképpen stilisztikailag pontosan lokalizálható az egyetlen korai példa a *bájjol* ige tárgy nélküli használatára: „Minden, a mi *bájjol*, s vággyal tölti / Itt e porban a nemes kebelt, / Eltűn, mint az őszi nap sugára” (az *Elégia* egy várrom fölött című Mathisson-fordításban, 1842-ből, III, 270; az eredetiben: „Alles, was mit Sehnsucht und Entzücken / Hier am Staub ein edles Herz erfüllt”).

Feltűnő a *bájjos* szó ritka használata lírai szövegekben. A borozó-ban előforduló *bájjos ének* még kissé arra a „poesia” „pulcrára” vonatkozik, melyet korábban említettem, viszont a *bájjos bakancs* kifejezés már erősen ironikus; Petőfi akkor használja, amikor 1847-ben visszagondol keserves katonaeveire: „*Bájjos bakancs* ékesíté / Lábamat” (Nézek, nézek kifelé . . . II, 299).

Az ifjúkornak sok más jellegzetes stíluselemére is utalhatnak, így a *bánat* szó allegorikus megszemélyesítésére a már említett Mathisson-elégiában: „*Bánat*, e dalt néked szentelem” (II, 268; az eredetiben: „O Wehmut! . . .”).

Az ifjú Petőfi egy-egy szófüzése persze a későbbi költői nyelv felé is mutat: korai verseiben igen kedvelte a *barna* melléknévnek 'sötét, komor' jelentésben való használatát; mielőtt Az apostol-ban említett „*barna* tornyok”-hoz (III, 139) érkezett volna, előbb leírta azt a „*barna* csapszék”-et (III, 256), ahol cigány hőse, Kuruttyó tanyázott. A korai versek „*barna* éj” kifejezéséből (III, 258) később „*barna* éjszaka” lett (I, 157).

Szóljunk most az utolsó év verseinek néhány olyan szaváról is, melyet jellemzőnek érzünk. Itt már nincs henye dísz; a szóbeli közlés formája szinte rátapad a közlendő gondolatra. A hajdani *b*-vel kezdődő költői szavak már szinte mind eltűntek; egészen más jellegűek azok a lexikális stílmák, melyek közül egyet-kettőt megemlítünk:

bajnok: Érdekes, hogy e középkori asszociációkat keltő szót 1845-ben, eléggé váratlan fordulattal, Petőfi kora költőire vonatkoztatta; Lehel című költeményében ezeket a sorokat találjuk (I, 348):

És mellyik költő nem választ magának
A számtalan közül egy *bajnokot*? . . .
Ezt Toldy Miklós, azt Kont lelkesíti . . .

1847-ben a szalontai csonka torony tövében a *bajnok* szóhoz már a modern értelemben vett szabadságfogalom tapadt (II, 198):

A szabadsági zászló lebukott,
Ti is alusztok, dicső *bajnokok*,
Kik szabadon inkább elestetek,
Semhogy rabszolgaságban éljeteik.

A két fogalom, *bajnok* és *szabadság*, igazi szintézise azonban 1849-ben valósult meg, amikor Bem, a magyar tábornoktól oly kevésbé becsült Petőfi-nek „dicső tábornoka”, többek közt ezt az értelmező jelzőt kapta: „a *szabadság* régi *bajnoka*” (Az erdélyi hadsereg, III, 228). Ezzel az egyetlen szóval Petőfi történelmi háttérrel varázsolta Bem magyarországi szereplése mögé: beiktatta őt a magyar történelem *b a j n o k a i n a k* Pantheonjába.

A költő számára szinte minden tartalmas szó egyben motívum is volt; ez jut eszünkbe akkor is, amikor egy elégikus vers, a Buda várán újra német zászló! következő szakaszát olvassuk (III, 218):

Azt hiszem, hogy a mi most levágott,
Balsorsod volt és nem gyávaságod,
S ha a *balsors* csüggedést nem hoz rád,
Elszegődik a szerencse hozzád.

A *balsors* szó persze már Petőfi korában is a Himnusz konnotációit hordozta; Kölcsey azonban a *balsors* után felcsillámló „jó esztendőben” reménykedett, Petőfi viszont már csak a *balsors* — *gyávaság* kettősséget látta maga előtt, s ezt igyekezett, valami szinte irracionális reménykedéssel, a *szerencse* nagyon is feltételes említésével enyhíteni.

Balsors szavunk, mint mondtam, már Petőfi korában, nagy irodalmi emlékektől volt terhes; emlékezzünk azonban még a *Szörnyű idő* zárószakaszára, az utolsó sorokra, melyek Petőfi kezétől egyáltalában ránk maradtak. Még Mezőberényben vagyunk, 1849 júliusában, s ekkor Petőfi egy olyan egyszerű szót, mint *baj*, állít egy egész versszak középpontjába:

S ha elbeszéli úgy, a mint
 Megértük ezeket mi mind:
 Akad-e majd,
 Ki ennyi *bajt*
 Higyjen, hogy ez történet?
 És e beszédet nem veszi
 Egy örült, rémülésteli,
 Zavart ész meséjének?

4. Végül hadd utaljak arra, hogy a PSz., mint minden más — talán még elkészülő — írói szótárunk lépcső, „gradus ad Parnassum” azon mű felé, melyet, több mint 70 év gyűjtőmunkája és tervezgetése ellenére, a sors még megtagadott tőlünk. Természetesen a Nagyszótárra gondolok, melyről távozó osztályelnökként egy héttel ezelőtt oly szívmengető szavakat mondott ORTUTAY GYULA akadémikus. Volt, aki sokallta, hogy e mű előreláthatólag csak 1990 körül jelenik meg; én inkább azt szeretném, hogy végre valóban történjék meg az új anyaggyűjtés, javarészt gépi feldolgozással, mint Nancy-ban, a Trésor de la Langue Française-ben, ahol a nemzeti szótárírás külön palotát kapott az Avenue de la Libération-on. A mi felszabadulásunk 30. évfordulóját is méltó módon ünnepelné Akadémiánk, ha ekkor megindítaná az akadémiai Nagyszótár munkálatait. Ehhez jelentős segítséget nyújthat majd a PSz., mely — szótártörténeti szempontból — voltaképp azok vigasztalása is, akik már oly rég megtanultak a Nagyszótár méreteiben gondolkozni. E gondolatok jegyében fogjuk ősz felé, a jubileumi évben közrebocsátani a PSz.-nak legalább I. kötetét.

SPIRA GYÖRGY

PETŐFI A KÉPVISELŐHÁZ KARZATÁN

Petőfi 1848 márciusában egy olyan forradalomnak lett kiobbantójává, amely Magyarországot át tudta ugyan lendíteni a feudalizmus és a kapitalizmus mezsgyéjén, a feudális rend legfőbb tartópillérét, a Habsburg-hatalmat azonban megdönteni nem tudta s nem is tudhatta, csupán megrendíteni volt képes. Petőfi éppen ezért elejétől fogva bizonyosra vette, hogy az általa megindított harc a forradalom kezdeti vívmányainak becikkelyezésével még egyáltalán nem zárult le, hogy az, ami márciusban történt, „csak az első felvonás volt”,¹ s hogy a Habsburgok, mihelyt módjuk lesz rá, kísérletet fognak tenni a forradalom felszámolására. Napról napra növekvő aggodalommal könyvelte el tehát, hogy a forradalom jóvoltából Magyarországon most uralkodó tényezővé lett liberális nemesség zöme viszont egészen másként ítéli meg a helyzetet, hogy azt a kényszerű és átmeneti érvényű beletörődést, amellyel a Habsburgok a magyar forradalom kezdeti követeléseit fogadták, a liberális nemesi politikusok legtöbbször, a végrehajtó hatalmat megragadó Batthyány-kormány tagjainak többsége is végérvényes beletörődésnek tekinti, s hogy ennek következtében a kormány mindent megtesz a Habsburgok vélt jóindulatának öregbítése érdekében, a majdani ellenforradalmi támadásra való felkészülés — s kivált a forradalom felfegyverzése — érdekében viszont a kelleténél sokkal kevesebbet tesz.

Ennek ellenére Petőfi jó ideig tartózkodott kenyértörésre vinni a dolgot a kormánnyal, mert ha számot vetett a helyzettel, csak arra a következtetésre juthatott, hogy Batthyányék megbuktatásához és egy keményebb kezű kormány hatalomra segítéséhez a forradalom baloldalának erői elégtelenek, ha pedig mégis sikerülne megbuktatni Batthyányékat, akkor a liberális nemesség zöme azonnal szakítana a forradalommal, és ez jóvátehetetlen kárára lenne a polgári átalakulás ügyének. S két nappal az után a vérengzés után, amelyet május 10-én a budai helyőrség katonái rendeztek az ellenforradalmár Lederer tábornok ellen tüntető forradalmárok soraiban, végül mégsem kerülhetett el, hogy egy népgyűlésen nyíltan és kérelhetetlenül szembe ne for-

¹ *Lapok Petőfi Sándor naplójából*. 1848. ápr. 1. *Petőfi Sándor Összes Művei* (=PSÖM) V (szerk. V. NYILASSY VILMA és KISS JÓZSEF). Bp. 1956, 85.

duljon a kormánnyal, a vezető baloldali lap, a *Marczius Tizenötödike* szerkesztőjének, Pálfi Albertnek azt az elképzelését azonban, hogy a baloldálnak most már hareba kell szállnia a kormány megbuktatásáért, továbbra sem tette magáévá, csupán egy a császári hadseregtől független magyar reguláris haderő megteremtését és a márciusi törvények értelmében létrehozandó népképviselői országgyűlés egybehívását sürgette ekkor.²

Már ez is mutatja, hogy Petőfi sokat várt az összeülő országgyűléstől s nyilván azért, mert más radikálisokhoz hasonlóan³ ő is arra számított, hogy az országgyűlés padjaiban a baloldal, ha többséget nem is, mindenesetre számottevő képviselőt fog szerezni s ennek folyományaként azután az országgyűlés képes lesz üdvös előrelépésekre bírni a kormányt. S hogy így is legyen: néhány hét múlva, miután csakugyan megtörtént az országgyűlés összehívása, maga is teljes erejével belevetette magát a választási küzdelembe.

A választások azonban nem az általa remélt eredménnyel zárultak: a baloldal csak igen elenyésző országgyűlési képviselőre tett szert, s maga Petőfi is megbukott a szabadszállási választókerületben. De abban, hogy az országgyűlés működése a kormánypolitika megváltoztatására fog vezetni, Petőfi ennek ellenére továbbra is bízott — feltehetően azért, mert magától értetődőnek tartotta, hogy a hivatalos kormánypolitikától többé-kevésbé még a józanul gondolkodó liberális képviselők is el fogják határolni magukat. Kivált, ha a törvényhozó testületet sikerül majd a közvélemény szoros felügyelete alá helyezni. Miért is legközelebbi fegyverbarátjának, Vasvári Pálnak a társaságában már július 2-án megalakította a márciusi fiatalok tömörítésére hivatott Demokrata Klubot azzal a rendeltetéssel, hogy „controlleria” legyen „az országgyűlés tendentiai fölött”.⁴ (S mivel a szakirodalomban találkozni olyan állítással, hogy ennek a klubnak a létrehozásában Petőfi valójában nem működött közre, sőt alakuló ülésére el sem ment,⁵ külön is hangsúlyozni kívánom, hogy a klub megszervezésének egyik kezdeményezője igenis Petőfi volt: a klub alakuló üléséről tájékoztató két egykorú hírlapi tudósítás egyike⁶ az összejövetel szövegéből közl. közl. név szerint, igaz, egyedül Vasvárit említi, a másik⁷ viszont azzal számol be a tanácskozásról, hogy „a gyűlés szónokai Vasvári, Petőfi etc. valának”, — ez pedig kétségtelenné teszi Petőfi részvételét.)

És Petőfi nemcsak hozzájárult annak az irányelvnek a kitűzéséhez, amely a Demokrata Klub tagjait az országgyűlés fölötti ellenőrködésre kötelezte s amelyből mindenekelőtt az következett, hogy a márciusi fiataloknak az országgyűlés megnyitása után a maguk birtokává és szószékévé kell majd tenniök

² Erről bővebben SPIRA GYÖRGY: *A pesti forradalom baloldalának harca a kormánnyal meg a polgársággal 1848 májusában*. Történelmi Szemle 1971, 343—345.

³ Vö. SPIRA GYÖRGY: *Kossuth Lajos forradalmi szövetsége a radikális baloldallal és a népi tömegekkel. Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára* II. Bp. 1952, 171—172.

⁴ L. BODONKÚTI: *Pest, július 2-án 1848*, Radical Lap 1848. júl. 5, 27. sz. 105.

⁵ URBÁN ALADÁR: *Petőfi 1848 augusztusában*. Petőfi tüze. Bp. 1972, 407.

⁶ A 4. jegyzetben már idézett tudósítás.

⁷ Die Opposition 1848. júl. 5, 73. sz. 297.

a képviselőház Redout-beli üléstermének karzatát, hanem ezt az irányelvet önmagára is szó szerinti szigorúsággal vonatkoztatta. Bármennyire megalázó volt is hát számára, hogy neki az országgyűlés falain belül csak a hallgatóság soraiban jutott hely,⁸ már a július 5-i megnyitó ülés alkalmával megjelent a képviselőház üléstermének karzatán,⁹ s a karzaton tett látogatását azután a következő napokban is rendre megismételte.¹⁰ Ámbár erre nemcsak a Demokrata Klub elhatározásai iránti hűség ösztönözhette, hanem az a remény is, hogy a Redoutban kedve szerinti fejleményeknek lesz majd tanújukká. Hiszen ekkor, a választásokat közvetlenül követő hetekben — ismétlem — még mindig nagy várakozással viseltetett a törvényhozás iránt, mint ez kitetszik abból is, mennyire bizonyosra vette ezekben az első időkben, hogy a szabadszállási választáson elkövetett visszaélések felderítésére kirendelt országgyűlési biztosok „majd napfényre hozzák . . . az igazságot”¹¹ s hogy ezért „azt a választást meg fogja semmisíteni az országgyűlés”.¹² És az országgyűlés működéséhez fűzött kezdeti várakozásait csakhamar fényesen igazolni is látszott az, ami július 11-én történt a Redoutban (megint csak az ő jelenlétében¹³), az, hogy a képviselőház ezen a napon egyhangúlag kétszázezer újoncot ajánlott meg a forradalom védelmére; hogy Petőfit mekkora lelkesedéssel töltötte el ez a fejlemény, arról mindennél ékebben vall *Ismét magyar lett a magyar . . .* kezdetű verse.

Petőfi lelkesedését pedig egyelőre az sem lohasztotta le, hogy a Demokrata Klub, amely ekkor alig néhány napos múltra tekinthetett még csak vissza, idő közben máris a bomlás állapotába jutott. Mert az nem igaz, amivel a kormány titkosrendőrsége nyugtatgatta magát ezekben a napokban, hogy tudniillik a Demokrata Klub — éppen 11-én — formálisan is kimondotta önnön feloszlását,¹⁴ az azonban tény, hogy a klub most már ilyen formális feloszlató határozat hozatala nélkül is széthullóban volt, éspedig azért, mivel Egyenlőségi Klub, majd Egyenlőségi Társulat néven véle egyidejűleg szerveződni

⁸ Erről Petőfi Arany Jánoshoz. Pest, 1848. júl. 1. PSÖM VII (szerk. Kiss József és V. NYILASSY VILMA). Bp. 1964, 152.

⁹ Vö. Petőfi Sándor: *Históriai jegyzetek*. PSÖM V. 141.

¹⁰ Mint ez kiviláglik a képviselőház üléseire ugyancsak rendszeresen eljáró Julian Chownitznak abból a júl. közepi közléséből, hogy Petőfi „täglich den Landtag besucht” (Die Opposition 1848. júl. 15, 82. sz. 331.).

¹¹ L. Petőfi Bankós Károlyhoz. Pest, 1848. júl. 9. PSÖM VII. 155.

¹² Így Petőfi jún. végéről keltezett kiáltványa: *A szabadszállási néphez*. PSÖM V. 109. s hasonlóképpen Petőfi Bacsó Jánoshoz. Pest, 1848. jún. 30. PSÖM VII. 150—151. — A kérdéstről bővebben MEZŐSI KÁROLY: *Petőfi megbuktatása a szabadszállási követválasztáson. Petőfi és kora*. Bp. 1970, 619—620, 627—629.

¹³ Erről a szemtanú Vajda János: *Egy honvéd naplójából. Vajda János Összes Művei* IV (szerk. SERES JÓZSEF). Bp. 1972, 323.

¹⁴ Így Nagy Gusztáv, a belügyminisztérium rendőri osztályának titkára Szemere Bertalan belügyminiszterhez. Pest, 1848. júl. 15. Magyar Országos Levéltár, az 1848—49-i minisztérium levéltára, a belügyminisztérium iratai, az Országos Rendőri Osztály jelentései 1848 : 14. De a mindig jólértesült *Die Opposition* még hetek múlva is csodálkozva veti fel a kérdést, miért nem hallani a Demokrata Klubról (Die Opposition 1848. aug. 12, 106. sz. 426.), ezt pedig nyilván nem tenné, ha a klub formálisan is feloszlott volna.

kezdett s azután július 16-án hivatalosan is zászlót bontott egy másik baloldali klub is, amelynek a magvát a képviselőházba bekerült s ott a Madarász-fivérek körül tömörülő radikális nemesi politikusok szolgáltatták, és ez a párt-szerű alakulat, megcsillantva a különféle, eddig egymástól meglehetősen elszigetelt baloldali csoportok egységesülésének lehetőségét, nemcsak Táncsicsot vonzotta magához hamarosan, hanem a Demokrata Klub tagságának zömét is — élén magával Vasvárral, aki pedig nem sokkal előbb még vezető szerepet vitt a Demokrata Klub létrehozásában.

S minthogy a Demokrata Klubnak július derekán hátat fordító és az Egyenlőségi Társulatba átlépő márciusi fiatalok elseje éppen Vasvári volt, mi több: Vasvári, a baloldali csoportok maradéktalan egybeforrásztásának vágyától indítatva, valósággal a lelkét tette ki azért, hogy őt az Egyenlőségi Társulatba most a Demokrata Klub tagságának ne is csak a zöme, hanem az egésze kövesse,¹⁵ Petőfi pedig az előző hónapok folyamán mindig Vasvárral teljes egyetértésben politizált, jómagam a legutóbbi időkig kétségtelennek gondoltam, hogy ekkortájt Petőfinek is csatlakoznia kellett az Egyenlőségi Társulathoz,¹⁶ jóllehet erre semmiféle közvetlen bizonyítékunk nincs. Egy a közelmúltban URBÁN ALADÁR tollából megjelent tanulmány azonban meggyőzött arról, hogy ez a feltevés elhamarkodott volt. A szóban forgó tanulmány ugyanis figyelmeztet arra, hogy a legkorábbi adatok, amelyek Petőfinek az Egyenlőségi Társulaton belüli tevékenységére utalnak, csupán 1848 augusztusának második feléből valók, márpedig elképzelhetetlen, hogy Petőfi a társulatba történt belépése után hetekig az események tétlen szemlélőjének szerepére szorítkozott legyen, amint elképzelhetetlen az is, hogy ha mégis tevékenyen részt vett a társulat működésében már korábban is, erről forrásaink közül egyetlenegy se tudósítson bennünket.

Kérdés azonban, hogy ha Petőfi júliusban még nem csatlakozott az Egyenlőségi Társulathoz, mi lehetett ennek az oka. Urbán feltételezése szerint az, hogy a költő már a júliusi napokban is bizalmatlanul szemlélte az országgyűlés munkáját s, mivel a kormánynak a képviselőházban fölényes többsége volt, kizárólag országgyűlésen kívüli tömegmegmozdulásoknak látta értelmüket, Madarászék viszont egészen augusztus derekáig abban reménykedtek, hogy a maguk baloldali álláspontjának előbb-utóbb képesek lesznek többséget szerezni az országgyűlés padsorain belül is, augusztus derekáig tehát elsősorban arra törekedtek, hogy a társulat nevében az országgyűléshez intézett petíciók és más hasonló kezdeményezések segítségével magán az országgyűlésen belül idézzenek elő baloldali irányú fordulatot, s keményebb, Petőfi elképzeléseinek is megfelelő harci eszközök igénybevételére csupán augusztus második felében szánták el magukat.¹⁷ Én azonban azt hiszem, hogy ez a

¹⁵ Erről bővebben TORDAI GYÖRGY: *Horárik János*. Bp. 1954, 66—67.

¹⁶ Vö. SPIRA GYÖRGY: *Petőfi kardja. Petőfi tüze*. 378.

¹⁷ URBÁN, *Petőfi 1848 augusztusában*. I. h. 406—409.

magyarázat nem helytálló, hiszen Petőfi tudomásunk szerint a Demokrata Klubot sem igyekezett felhasználni országgyűlésen kívüli tömegmegmozdulások szervezésére s nyilván azért nem, mert a valóságban július közepéig — mint láttuk — maga is jóindulatú várakozással, sőt egyenesen lelkesedéssel tekintett az országgyűlésre. S azt persze nem tudnám megmondani, hogy ha eszerint Petőfi és az Egyenlőségi Társulat vezetői között az országgyűlés és az országgyűlés irányában követendő politika megítélése terén a társulat megalakulásakor valójában nem volt még nézetkülönbség, Petőfit mi tartotta vissza mégis a társulatba való azonnali belépéstől (az sem lehetetlen, hogy pusztán némely szerföltt újsütetű radikálisoknak a társulatban való feltűnő hangoskodása¹⁸), azt viszont, hogy Petőfi ekkor még nem érezte feltétlen kötelességének háttérbe szorítani a társulattal (vagy a társulat némely tagjaival) szembeni fenntartásait, nyugodtan merem éppen azzal a lelkesedéssel magyarázni, amely a július 11-i újoncmegajánlás hatására fogta el őt, mert ennek nyomán bizvást gyökeret verhetett benne az a nézet, hogy a forradalom érdekeit nem fogja sérteni, ha pillanatnyilag kívül marad a társulaton.

Hangsúlyozni kívánom azonban, hogy mindaz, amit most elmondottam, csak a július derekáig terjedő időre vonatkozik. Július utolsó harmadától kezdve ugyanis Petőfi igen gyorsan elveszíthette s el is veszítette az országgyűlés működéséhez fűzött reményeit. Súlyos csapást mért reményeire mindenekelőtt a válaszfelirati vita, amelynek keretében a képviselőház július 22-én a kormány indítványára fegyveres segínyt szavazott meg az északitáliai szabadságharcosok ellen küzdő császári csapatok számára, hiszen e csapatok soraiban az olaszok ellen eddig is harcoltak ugyan magyar katonák, de ő már ezt is megbocsáthatatlan bűnnek tekintette,¹⁹ most pedig a képviselőház még csak tetézte ezt a bűnt. És az első csapást napokon belül követte a második, a július 11-én megajánlott kétszázezer újonc megszervezésének mikéntjére vonatkozó katonaiállítási törvényjavaslat előzetes, bizottmányi tárgyalása, ez a vita ugyanis napfényre hozta, hogy a kormány elképzeléseit, amelyek szerint a kiállítandó újoncokat a császári hadsereg keretei között kell katonai alakulatokba szervezni, a képviselők zöme nem osztja ugyan teljesen, amennyiben a képviselők zöme azt kívánja, hogy az újoncok többségéből a májusban létrehozott első tíz honvédszászlóalj mintájára újabb honvédszászlóaljakat alakítsanak, ahhoz azonban a képviselőknek ez a zöme is hajlandó hozzájárulni, hogy az újoncoknak egy kisebb hányadát a császári hadsereg nagyrészt fekete-sárga szellemű tisztek parancsnoksága alatt álló magyar serezeideinek

¹⁸ Mert pl. az Egyenlőségi Társulat megalakítását publicisztikai téren leginkább a Petőfi szemében joggal gyanús Nádaskay Lajos és Zerffi Gusztáv lapja, a *Reform* szorgalmazta, s ez a lap még arra is feljogosítottnak vélte magát, hogy Petőfiéket egyenesen megrozza, amiért létrehozni merészelték a Demokrata Klubot ahelyett, hogy már a kezdet kezdetén a szerveződő Egyenlőségi Társulathoz csatlakoztak volna (l. *Reform* 1848. júl. 4, 3. sz. 16).

¹⁹ L. *Lapok Petőfi Sándor naplójából*. 1848. ápr. 22. PSÖM V. 88—89.

kiegészítésére használják fel. S végül e kiábrándító fejlemények sorozatát betetőzte az a körülmény, hogy — noha a Délvidéken már javában folyt a szerb felkelők elleni háború, s ez egymagában is égetően sürgőssé tette a forradalom fegyveres erőinek szaporítását — a képviselőház plénuma a bizottmányi tárgyalás befejezte után, augusztus elején mégsem tűzte mindjárt napirendjére a katonaiállítási törvényjavaslatot, hanem a kormány kérésére még ennek az amúgy sem kielégítő tervezetnek a megvitatását is ismételten későbbre halasztotta.

Petőfinek tehát, minél nagyobb bizalommal viseltetett az országgyűlés iránt kezdetben, annál több oka támadt arra, hogy augusztus első harmadának végén már bizalmában könyörtelenül megcsúfolt embernek könyvelje el magát. S mikor azután augusztus 10-én papír elé ült, mert úgy érezte, kötelessége immár az országgyűlés ellenében a közvéleményhez fellebbeznie, nem is leplezte, mennyire meglepetésszerűen érte a csalódás: „Mit nem vártam én a nemzetgyűléstől! — írta — soha ennél nagyobbszerű reményeim nem voltak és soha sem csalatkoztam olly csúfondárosan, mint e nemzetgyűlésben!” Azután sorra vette a kormány és az országgyűlés mulasztásait, s végül — arra a következtetésre jutva, hogy hibázott, mikor a liberális nemesi politikusokkal való jóviszony megőrzése érdekében hónapok óta mindig türtőztette magát, mert a liberális vezetés mégsem hasznára, csak kárára, egyértelmű kárára van az országnak — cikkét azzal fejezte be, hogy a forradalom a történetek után menthetetlenül el fog bukni, hacsak „a nemzet minélelőbb föl nem serken s ki nem ragadja kormánya és képviselői kezéből azon hatalmat, mellyet nekik jó hiszmben átadott s mellyel azok részint nem tudnak élni, részint rútul visszaélnék”.²⁰ Másnap pedig már nyilvánosságra is hozta ezt a cikket a *Marcius Tizenötödike* hasábjain; ezzel azonban az ügyet még korántsem tekintette elintézettnak: hogy az országgyűlés gyalázatosan rácsúfolt a bizalomra, azt a következő napokban is újra meg újra kifejezésre juttatta mind verseiben,²¹ mind barátaihoz intézett leveleiben,²² majd egyszerre feltűnt s ettől kezdve (immár a források által is megerősítetten) rendszeresen megjelent az Egyenlőségi Társulat összejövetelein.

Amint azonban azt, hogy Petőfi júliusban még nem csatlakozott az Egyenlőségi Társulathoz, nem lehet azzal magyarázni, hogy Petőfinek, illetve a társulatnak az országgyűléssel kapcsolatos álláspontja akkor lényegesen eltért egymástól, mert lényeges eltérés akkor a valóságban — mint láttuk — nem volt kettejük álláspontja között, úgy azt, hogy most viszont Petőfi

²⁰ Mindezekre Petőfi Sándor: *Pest, aug. 10. 1848.* PSÖM V. 113—115.

²¹ Kivált *A nemzethez* címzettben (amelynek „a cudar, az áruló testvérek” kitétele csak a méltatlan országgyűlési képviselőkre vonatkoztatható), azután a *Forradalomban* (amelynek „odahagytak atyáid, o nemzet, o nép!” fordulata szintén csak a honatyákra érthető) és a *Hány hét a világ?* címűben.

²² Petőfi Arany Jánoshoz. *Pest, 1848. aug. 16.* PSÖM VII. 164; Petőfi Bankós Károlyhoz. *Pest, 1848. aug. 18. uo. 166.*

csatlakozott a társulathoz, szintén nem lehet a társulat álláspontjának Petőfi álláspontjához való közeledésével magyarázni. Mert az igaz, hogy az országgyűlés július végi és augusztus eleji tevékenysége az Egyenlőségi Társulat tagjaiban szintén kiábrándulást keltett. S az is igaz, hogy mikor augusztus közepén a katonaállítási törvényjavaslat végre mégis a képviselőház plénuma elé került, de azután a javaslat plenáris vitája is az előzetes, bizottmányi tárgyalás kimeneteléhez hasonló eredménnyel zárult, az Egyenlőségi Társulat sem habozott többé — amit előzőleg egyszer sem tett — országgyűlésen kívüli tömegmegmozdulás szervezésébe kezdeni. Csakhogy Petőfin ekkorra — láttuk — már az a meggyőződés lett úrrá, hogy a forradalom törhetetlen híveinek, ha meg akarják akadályozni, hogy az ország a most már nyilvánvalóan heteken belül támadásba lendülő ellenforradalom magatehetetlen martalékává legyen, a kormány és az országgyűlés mielőbbi és egyidejű megdöntéséért kell sikra szállniok. Az Egyenlőségi Társulat viszont az országgyűlés megdöntésének gondolatáig még ekkor sem jutott el, ellenkezőleg: az ekkor szeptember 8-ra meghirdetett népgyűléssel és a közben tömeges aláíratása végett országszerte körözni tervezett petícióval a társulat még mindig magára az országgyűlésre kívánt hatást gyakorolni, magából az országgyűlésből szándékozott kipréselni a katonaállítás tárgyában hozott legutóbbi döntésének utólagos megmásítását.²³

Ha tehát Petőfi valóban ekkor csatlakozott az Egyenlőségi Társulathoz, ezt éppen nem tehetette abban a tudatban, hogy a társulat most tökéletesen osztja az ő elképzeléseit, legfeljebb abban a reményben, hogy félúton a társulat sem fog megállni s, ha egyelőre nem jutott is el, előbb-utóbb szintén el fog jutni a kormány és az országgyűlés egyidejű megdöntésének gondolatáig. Következésképpen arra, hogy ezt a remélt további előrelépést be nem várva, már ekkor csatlakozzék a társulathoz, Petőfit elsősorban nem Madarászék, hanem a maga politikai irányvonalának mostani gyors megkeményedése ösztönözhetette. Ha ugyanis a kormány és az országgyűlés egyidejű megdöntésének tervét a gyakorlatban is érvényre akarta vinni, Petőfinek most az adott erőviszonyok ismeretében percnyi késedelem nélkül kísérletet kellett tennie arra, hogy mielőbb minél nagyobb sereget sorakoztasson fel maga mögött. Ilyen sereget pedig csak az Egyenlőségi Társulat tagjaiból remélhetett szervezni, belőlük is csak akkor, ha ezután rendszeresen megfordulva társaságukban, rendszeresen terjeszti köztük a maga nézeteit. Mert, igaz, az ellenforradalmi támadás közeledésének előjelei augusztus folyamán a liberális politikusok körében is erjedést indítottak meg, s erről meg is bizonyosodhatott bárki, aki Petőfihez hasonlóan a katonaállítási törvényjavaslat plenáris tárgyalását is figyelemmel kísérte a Redout karzatáról,²⁴ hiszen az augusztus 21-i szavazás

²³ Ezt erősen hangsúlyozza a társulat említett kezdeményezéseit közhírré tevő Madarász József is: *A nemzet jobbjaikhoz*, Nép-Elem 1848. aug. 27, 49. sz. 195.

²⁴ Hogy Petőfi a katonaállítási vita egyik napján, aug. 18-án ismét ott volt a karzaton, arról a szemtanú Pesty Frigyes: *Naplóm*. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirat-tár. Quart. Hung. 2580, 400. f.

alkalmával a baloldali kisebbség álláspontját — azt tudniillik, hogy a kiállítandó újoncokat mind egy szálíg honvédszászlóalj alakítására használják fel — immár nemcsak a harmincegynéhány radikális honatyja vette védelmébe, hanem a liberálisok közül is támogatták vagy nyolcvanan. Arra azonban, hogy ezek a most megriadó liberálisok az országgyűlés nélküli kormányzás bevezetését szintén helyeselnék, józan ésszel ezek után sem számíthatott senki.

Hiába kezdett tehát balratolódni 1848 augusztusának második felében a liberális képviselők egy része is, Petőfi a maga pillanatnyi elképzeléseinek keresztülvitelére fegyvertársakat továbbra sem kereshetett másutt, csak a baloldalon, s ezért, ha korábban elmulasztotta, most semmiképpen sem halogathatta tovább az Egyenlőségi Társulatba való belépést. De ha kétségtelen is, hogy Petőfinek a társulathoz való csatlakozására eszerint olyan időpontban került sor, amikor közte és a társulat között nagyobb nézetkülönbség állott fenn, mint korábban, az is kétségtelen, hogy ez a nézetkülönbség, amennyire hirtelen keletkezett, annyira gyorsan el is enyészett s legkésőbb szeptember 11-re teljesen kiküszöbölődött. Igaz viszont, hogy ehhez alapot már nem a társulat valamiféle további előrelépése, hanem ezúttal Petőfi visszalépése teremtett.

Szeptember 11-én ugyanis, amikor az ellenforradalom egyik napról a másikra nyíltan kitűzte zászlaját és a Batthyány-kormány, elismerve addigi politikai vonalvezetésének sikertelenségét, lemondott, a liberális képviselők többsége egyszeriben maga is rátért arra az ösvényre, amelyen augusztus második felében a polgári átalakulás mérsékeltebb híveinek még csak a kisebbsége indult meg. Az országgyűlés működése tehát szeptember 11-én hirtelen fordulattal önmaga ellentétébe csapott át: a képviselőház ezen a napon — Petőfi szavaival — „szép fényes harci öltözetet” öltött magára,²⁵ s néhány perc alatt egész sor forradalmi szellemű határozatot hozott; így Kossuth indítványára többek között azt is kimondotta, hogy ezután egyetlen újoncot sem szabad másra használni, mint honvédszászlóalj alakítására. Az ekkor történtek pedig végre Petőfit is meggyőzhették arról, hogy a liberális nemesi politikusok zöme, ha eddig tétovázott is, ezt csak az ellenforradalmi veszély iránti vakságból tette, most viszont, miután az ellenforradalom fenyegetése mindenki előtt nyilvánvaló tényné lett, már maga is kész vállalni a forradalom vívmányainak védelmében vívandó harcot.

És Petőfi ebből a felismerésből késedelem nélkül le is vonta a tanulságot. Amikor tehát a képviselőház a következő napokban leírt még néhány vargabetűt, Petőfi feladatának érezte ugyan, hogy emiatt újból bíráló megjegyzésekkel illesse az országgyűlést,²⁶ az országgyűlés eltávolításának jelszavát azon-

²⁵ Petőfi Sándor: *Pest, september 17.* PSÖM V. 122.

²⁶ L. éppen az előző jegyzetben idézett cikkét.

ban szeptember 11-vel egyszersmindenkorra eltemette magában, s ettől kezdve csak azért küzdött a többi radikálissal egyetértésben, hogy a végrehajtó hatalom a továbbiakban egy a lelépettnél baloldalibb összetételű és határozottabb vonalvezetésű, de tevékenységéért változatlanul az országgyűlésnek felelős kormány kezébe menjen át; mi több: tapasztalván, hogy az országgyűlés mostani csatarendbeállítására elsősorban Kossuth műve volt, ő, aki a Batthyány-kormány mulasztásai miatt augusztus közepén Kossuthot még éppoly kíméletlenül elmarasztalta, akár a tőle jobbra elhelyezkedő minisztereket,²⁷ most azért is együtt küzdött a többi radikálissal, hogy az új kormány élére éppen Kossuth kerüljön, s ennek elősegítése végett még arra is elszánta magát, hogy a magyar forradalom fél évvel előbbi kirobbantásának és győzelemre vitelének érdemét, amelyet eddig teljes egészében önmaga és a márciusi ifjúság javára írt,²⁸ egy szeptember 16-án kelt kiáltványában már megossza Kossuthal.²⁹

Egyszóval Petőfinek az országgyűléssel, illetve az országgyűlés liberális többségével való szembehelyezkedése ugyanúgy nem tartott örökkéig, amint nem is volt elejétől fogva való: Petőfi a forradalom liberális vezetőrétegével mindaddig együttműködni törekedett, amíg a legcsekélyebb lehetőséget is látta ilyen együttműködésre, s csupán akkor engedte át magát a liberálisokkal való szakítás gondolatának, amikor — egy hónappal az ellenforradalom fegyveres támadásának megindulása előtt — egyszerre teljesen elhatalmasodott rajta az a szívszorító aggodalom, hogy a liberális vezetés egyenesen vesztébe viszi az országot, de azután megint azonnal visszatért a liberálisokkal való fegyverbarátság politikájához, mihelyt felvillantak az első jelei annak, hogy az ellenforradalom támadását mégiscsak elszántsággal fogadja ezeknek a mérsékeltbb politikusoknak a java része is.

²⁷ L. a 22. jegyzetben hivatkozott, Arany Jánoshoz intézett levelét.

²⁸ Erről tanúskodik a *Lapok Petőfi Sándor naplójából* 1848. márc. 15-i és 24-i bejegyzése. PSÖM V. 78, 84—85, versei közül pedig a *15-dik március, 1848* s kivált *A márciusi ifjak*, amelyben a márciusi fiatalok szerepét éppen a magyar liberálisok szerepével szembeállítva domborítja ki:

Szolgáságunk idejében
Minden ember csak beszélt,
Mi valánk a legelsők, kik
Tenni mertünk a honért!

Mi emeltük föl először
A cselekvés zászlaját,
Mi riasztók föl zajunkkal
Nagy álmából a hazát!

Kik nem voltak a csatán, a
Diadalhoz jöttek,
S elszedék a koszorúkat,
Mert a szóhoz értenek.

²⁹ Ez az Egyenlőségi Társulat nevében kidolgozott fegyverfogásra szólító kiáltványa, amelyben a márciusi napokra már így utal vissza: „Fölkeltünk mi is, magyarok, fölemeltük a szabadság eltiport zászlaját: Pozsonyban Kossuth, Pesten az ifjúság.” (PSÖM V. 125.)

És ezt éppoly fontosnak tartom hangsúlyozni ehelyütt, amilyen fontosnak tartottam cáfolni egy előző alkalommal³⁰ azt az állítást is, hogy Petőfi már 1848 májusában a Batthyány-kormány megbuktatására törekedett.³¹ Mert az elmúlt százhuszonöt esztendő folyamán számtalanszor kopogtatott már ajtónkon ilyen vagy amolyan köntösben az a mélyenszántó gondolat, amelyet elsőül a konzervatív *Budapesti Híradó* röppentett fel még 1848 márciusában, az tudniillik, hogy Pesten március 15-én „valami poeták egyesültek azon drámának parodizálására, mit a parisi napszamosok febr. 23. és 24-kén játszottak el”,³² — s ez a gondolat némelyekben még ma is elevenen él. Ma sem szükségtelen tehát leszögezni, hogy Petőfi csakugyan sokat merített a külföld forradalmi mozgalmainak tanulságaiból s 1848-ban csakugyan a forradalom minél következetesebb végigvitelért verekedett, de nem álmaikat a valósággal azonosító megszállott volt, hanem a körülményeket józanul mérlegelő ember, aki — éppen, mert arra vágyott, hogy a magyar forradalom minél bőségesebb termést takarítson be — mindent megtett a forradalom lehetőségeinek maradéktalan kiaknázása érdekében, de sohasem törekedett túlmenni a tényleges lehetőségek határain. Ahogy ez igazi forradalmárok esetében mindig is lenni szokott.

³⁰ L. a 2. jegyzetben már idézett helyet.

³¹ URBÁN ALADÁR: *Petőfi népgyűlése körül (A költő 1848 májusi közéleti szerepéről)*. Kritika 1969/11. 32—35 és URBÁN ALADÁR: *Agitáció és kormányválság 1848 májusában*. Történelmi Szemle 1970, 344—366.

³² Budapesti Híradó 1848. márc. 21, 791. sz. 273.

A SZÁRMAZÁS KÉRDÉSEI A PETŐFI-BIOGRÁFIÁBAN

Az Akadémia irodalomtudományi intézete szinte megalakulásától kezdve egyik legfontosabb céljának tekintette az új tudományos Petőfi-életrajz elkészítését. Részben a kutatás nehézségei, részben személyi problémák okozták, hogy az eredetileg kollektívra tervezett munkát végül is egy szerző végzi. Rendelkezésére áll azonban mindaz a tapasztalat, amelyet egy tudományos műhely, sőt az egész Petőfi-filológia felhalmozott, s így elmondhatjuk, hogy az új biográfia — legalábbis szándékában — egy tudományos korszak eredményeinek összefoglalása lesz.

Az új életrajznak, melynek első kötete most a könyvnapra jelenik meg, mindenekelőtt rendet kell teremtenie az adatok és tények, legendák és torzítóan elfogult emlékezések káoszában. Aligha lehet minden fehér foltot eltüntetni, de határozott és tiszta rend alakítható ki. Világosan kiemelhető az, ami bizonyítottan igaz vagy jogosan feltételezhető, s mellőzhető minden hamis anekdota, könyvről könyvre átvitt tárgyi tévedés.

Az adatok tisztázó ellenőrzésének ilyen kiemelése talán túl szerény célnak, sőt amolyan múlt századi pozitívista korlátoltságnak látszódhat egy kívülálló szemében, de annak, aki tudja, milyen reménytelenül összebonyolódott a Petőfi-életrajz nem egy fejezete, aki felmérhette, hogy most az évforduló kapcsán is mily gyakran kerültek be a sajtóba, sőt könyvekbe is régen megcáfolt biográfiai tévedések, az nem vitathatja, hogy a tények és adatok ellenőrzése és az életrajz kronológiai rendjének rögzítése ebben az esetben igenis fő feladatnak tekintendő.

Annál is inkább szükség van erre, mert Petőfi halála után is, 124 év óta mindig is a magyar szellemi és politikai viták egyik főszereplője; példáját, eszméit, nézeteit a legkülönbözőbb elfogultsággal igyekeztek érvekkül lobogtatni. Azt mondhatnánk, hogy épp Petőfi eleven időszerűsége volt az egyik oka annak, hogy még a tisztázott tényeket is újra és újra összebonyolították. Az elmúlt másfél évtized Petőfi-tudományának alighanem fő fejlődési jellegzetessége, hogy a magunk részéről igyekszünk megszabadulni a prekoncepcióktól, s a filológia vitatott kérdéseiben nem ilyen-olyan napi politikai-taktikai szempontok szerint, hanem mindenekelőtt a hiteles biográfiai és kortörténeti tények-össze-

függések rendszerében gondolkodunk. Nem azért, hogy valamiféle politika-mentes Petőfi-képet teremtsünk, ez különben is képtelenség volna, hanem azért, hogy a tényeket és a belőlük levonható következtetéseket, feltevéseket tudományos szempontból tisztességes összhangba hozhassuk.

A következőben csupán egyetlen életrajzi problémát választok ki annak illusztrálására, hogy a különböző elfogultságok mennyire zavarják az életrajzi problémák tisztázását. A költő származásáról lesz szó. Sajátos, de teljesen érthető módon mindig az uralkodó osztályok szemléletéhez igazították Petőfi származási adatait. Így lett belőle a múlt században nemesi származék, majd századunk 50-es éveit körül a „kézműves és cseléd” fia. A valóságban Petrovics István ősei nem voltak nemesek, de az apa nem tekinthető pusztán kézművesnek sem, mert fia születése után nem sokkal tehető, sőt nagyon is jómódú bérlő, vállalkozó lett, aki nem annyira két keze munkájából, hanem üzletelésből élt. Ezt nem azért kell így mondanunk, mert ma az egykori nemesi, majd kétkezi kisemberi eszmény helyett túlzottan is rokonszenvesé vált némelyeknek az üzletelő embertípus, hanem azért, mert a jórészt MEZŐSI KÁROLY által feltárt okmányok adatai ezt mondják. Öt évvel fia születése után Petrovics István megszerezte a kiskun redemptusságot, ami azt jelenti, hogy a kiváltságosok közé került, s a kiskun helységekben kocsmákat, mézszárszékeket, boltokat bérelt, tekintélyes földbirtokot vásárolt. Megjegyzendő, hogy Hruz Mária apja hasonló típus lehetett. Nem urasági szegény foltozó varga volt, mint még pár éve is hittük, hanem a suszterség mellett kocsmabérléssel foglalkozott, fuvarozott, szolgálókat tartott és első osztályúnak minősített házat építtetett. A szomszédos nemes Kosztolányiaknak — mutatta ki JAKUS LAJOS — ugyanannyi lovuk, tehenük volt, mint Hruzéknak.

Petőfi tehát, ha nem is volt nemesi származék, mindenesetre nem tartozott a társadalom legalsó rétegeihez sem, a gyermekkorát jómódban töltötte. Ennek pedig két szempontból is jelentősége van. Először is ez a vagyon tette lehetővé, hogy iskolákba járhatott (jobbágyi-zselléri szintől általában csak papi pályán lehetett felemelkedni), az iskolákban is szerzett műveltség nélkül pedig Petőfi nem Petőfi. Másodszor, erre már ILLYÉS is utalt, a jómód elvesztése lázító, forradalmasító hatással lehetett az ifjú költőre.

Még nagyobb és veszedelmesebb a zűrzavar a költő származásának nemzeti problémái körül. Az az igazság, hogy a Petrovics család magyarságát illetően máig sincs egységes álláspont a tudományos irodalomban. HATVANY LAJOS „tót” származéknak minősítette a költőt, ami kétségtelenül elfogult egyszerűsítés, vele szemben viszont DIENES ANDRÁS és még inkább MEZŐSI KÁROLY az apa „színmagyar” származását hangoztatta, ami szintén nehezen hozható összhangba az okmányadatok vallomásával.

Máig legszebb Petőfi-életrajzunk szerzője drámáinak gyűjteményében két szóval felel a „ki a magyar” sokat vitatott kérdésére: „aki vállalja”. Petőfinél hívebben nem lehet vállalni a magyarságot, s ezért számunkra ez a kérdés

költőnk kapcsán fel sem merülhetne, ha a Petőfi származása körül mesterségesen gerjesztett ködben nem tévednének el még ma is sokan.

Mit mondanak az okmányok és egyéb adatok Petőfi szüleiről? Először is azt, hogy mindkettőjük *családja* vitathatatlanul *szlovák eredetű*. Hrúz Mária lényegében csak házasságkötése után magyarosodott el. Bonyolultabb képlet az apáé. Petrovics István kétségtelenül magyarnak vallotta magát, sőt okmány-adatok tanúsága szerint rátartí magyar hírében állhatott, verekedett magyarságáért. Legmeggyőzőbb bizonyítékát magyar érzésének akkor adta, amikor vén zászlótartóként részt vett Jellasics megkergetésében. Petőfi tehát egy önmagát magyarnak valló apa gyerekeként semmiképpen sem *tótnak* látta meg a napvilágot. De az apa magyar érzése nem ad kellő alapot arra sem, hogy az egész Petrovics családot felmenő ágon színmagyarnak állítsuk be. A család-történeti adatok egyértelműen azt valószínűsítik, hogy a Petrovics-ősök délszláv eredetű szlovákok voltak, akik között a költő nagyapjánál, Petrovics Tamásnál észlelhetők a komolyabb asszimilációs törekvések. JAKUS LAJOS legújabb kutatásai szerint Petrovics Tamás 1773—83 között főleg magyar környezetben élt, s hivatalos iratok foglalkozási nevét többször használják családi névként, Mészáros Tamásnak említve a költő nagyapját. Ha tehát Petrovics Tamás magyar környezetben marad, könnyen lehet, hogy ma Mészáros Sándor emlékét ünnepeljük. A feltételezések helyett azonban a tények területén maradva azt kell mondanunk, hogy a közelebbi Petrovics-ősök csupán elmagyarosodó szlovákok voltak, de színmagyaroknak nem tekinthetők.

Még a költő apjának öntudatosan vállalt magyarságát sem lehet problémátlanná egyszerűsíteni. Azok, akik ilyen kísérletre vállalkoztak, részben annak a körülménynek a jelentőségét túlozták el, hogy Petrovics István magyar környezetben született, részben beszédét és írását szépítették meg a színmagyarság tételének alátámasztása érdekében.

Petrovics István Kartalon született, majd hároméves korától Valkón nevelkedett. Mind Kartalon, mind Valkón magyar környezet vette körül. Petrovics István magyarságának mérlegelésekor e körülménynek is jelentőséget kell tulajdonítanunk, anélkül azonban, hogy más tényeket elferdítő túlzásokba esnénk. Ilyen túlzásnak tekinthetjük azt a módot, ahogyan DIENES ANDRÁS megítélte például Petrovics magyar beszédét.

„Vitathatatlan, hogy itt — Kartalon, Valkón — tanult meg beszélni, és éppen ezért egész életén át érezni lehetett magyar beszédén a Felső-Pest megyei palócos nyelvjárás hatását, melynek legjellemzőbb hangtani sajátása az *a* és *á* hangok minden más nyelvjárássterülettől élesen megkülönböztető ejtése, valamint a zárt *e* és az ínyhangok kedvelése (pl. „Istvány”, „tennyi”, „mostanyi”, „mivelní” stb.). Ez az északnyugati nyelvjárás — különösen az alföldi nyelvet beszélők előtt — sokszor szlovákosnak hat, pedig nem az. Arany János, aki tévedhetetlen volt a magyar nyelvhelyesség megítélésében

és aki jól ismerte Petőfi apját, úgy találta, hogy »felföldi kiejtéssel, de jól beszélt magyarul . . .« (. . .) Így hallotta azt a fültanú, a duna—tiszai gyönyörű nyelvjárást beszélő költő: nem ítélte szlovákosnak, hanem »felföldi«-nek, ami alatt csak a palócot érthette, s valóban a megállapítás egy nyelvészé is, lehetne.”

Sajnos, nem lehetne. Nyelvtudományunk a *felföldi* fogalmát nem használja és nem is használta a *palóc* szinonimájaként. És fölöttébb kétséges, hogy Arany „csak” a palócot érthette a „felföldin”. Dienes álláspontjának magyarázatául lábjegyzetben a következőket mondta el: „Magam is tévesen ítélt meg régebben Petrovics István kiejtését, azt szlovákosnak tartottam. Egy levelének részleteit ismertetve jutottam erre a megállapításra (. . .) nyelvészeinkkel folytatott megbeszélés után készséggel látom be, hogy tévedtem: a levél Petőfi apjának *palócos* és nem szlovákos kiejtését bizonyítja.”

Dienes MEZŐSIRE és IMRE SAMURA hivatkozott. Mezősi megvizsgálta a Petrovics István által kiállított számlákat. „Bennük — állapította meg — tájnyelvi kifejezés figyelhető meg (»Baranok Elévénite Elyhordótak«, vagyis »bárányokat elevenen elhordtak«).” Petrovics írásmódjának több hasonló vonását ismertetve, MEZŐSI úgy összegezte, hogy mindez „felvidéki palócos tájnyelvi sajátosság”: „Petőfi apjának kézírataiból az a lényeges megállapítás tehető, hogy *tiszta magyar nyelven írt, beszélt.*”

Ismeretes, hogy DIENES milyen elkeseredett vitákat folytatott MEZŐSIVEL olyankor is, amikor ellenfelének igen nyomós érvei voltak. Ha ezúttal olyan engedékenyen vonult vissza Mezősi elől, annak csak az lehetett az oka, hogy rokonszenves volt számára Petrovics István palóc mivoltának ez a „bizonyítása”. A kutatónak persze lehetnek rokon- és ellenszenvei, de a tények mérlegelésében ezek nem befolyásolhatják, és nem ragadhatják addig, hogy a *tiszta magyar* írás és beszéd bizonyítékának tartsa azt a *bárányos* mondatot, amely legfeljebb abból a szempontból lehet érdekes számunkra, hogy jelzi: milyen szellemi környezetből emelkedett ki költőnk . . .

Alkalmam nyílt megkérdezni IMRE SAMUT, a magyar nyelvjárások kiváló szakemberét: milyen módon került ő ebbe a vitába? Kiderült, hogy neki nagyon rövid Petrovics-szövegek alapján arra a kérdésre kellett felelnie, tekinthetők-e ezek palócos kiejtést tükröző írásoknak? Nos, tekinthetők; az említett ejtési és írási sajátosságok a palóc nyelvjárásra is jellemzők. De nem csak arra. Hasonló vagy ugyanilyen sajátosságok mutathatók ki annak a szlováknak a beszédében és írásában is, aki nem tanult meg tökéletesen magyarul! Hogy Petrovics szövegei miről tanúskodnak, melyik esetről, az — Imre Samu véleménye szerint — a rendelkezésre álló vizsgálati anyag szűkössége miatt megnyugtató bizonyossággal nem állapítható meg . . .

Nincs tehát mai nyelvészeti *bizonyítékunk* arra, hogy Petrovics István írásmódja palócos-e vagy az elmagyarosodott szlovákra jellemző sajátosság. Marad egyetlen komoly fogódzónak Arany idézett kitétele. Imre Samu azonban

megerősítette, hogy a felföldinek és a palócnak az *azonosítása* nyelvtudományunkban nem szokásos.

Ha vizsgálódunk a *felföldi* szó körül, épp a Petőfi-irodalomban olyan utalást találhatunk, amely e kifejezés dienesi értelmezését egyáltalán nem támasztja alá, *ellenkezőleg*. Szeberényi Lajos emlékezéseiben olvashatjuk a következőket: „Petőfinek *A hűtelenhez* címzett e verse nem sokkal jobb, mint száz meg száz más kezdőnek összefércelt rímeckéi. De (. . .) Selmecen, hol *a sok felföldi ifjú* közt többnyire csak gyöngye magyarok valának, kitűnő helyet foglalt az el . . .” A selmeci líceum viszonyainak, az ott működő „tót irodalmi kör” és magyar irodalmi társaság viszályainak ismeretében bizonyosra vehetjük, hogy a *felföldi* kiemelt szavak összefüggésében a *szlovák* vagy még csak félig-meddig elmagyarosodott elemeket jelöli.

„Ha szlovák ízűnek érezte volna Petrovics István kiejtését — írja DIENES Arany Jánosról —, ezt éppen olyan őszintén és pontosan megmondta volna, mint ahogy a felesége — Petőfi anyja — magyar beszédét már nem jellemezte hibátlannak.”

Megítélésem szerint Arany János őszintén meg is mondta a maga véleményét, amikor *felföldinek* jellemezte Petrovics István kiejtését — felföldinek, vagyis szlovákosnak. Ezt a pontos fogalmazást DIENES tette bizonytalanná, amikor a felföldit a palóccal azonosította.

Dienes maga is tudta, hogy Petrovics Tamás (a költő nagyapja), ez „a Nyitra megyei származék odahaza feltehetően szlovák nyelven — vagy legalábbis szlovák nyelven *is* — beszélt a feleségével, az aszódi evangélikus *szlovák* családból való Salkovics Zsuzsannával . . .” Az a természetes, hogy az elmagyarosodó családban Petrovics István szülei szlovákos akcentusával sajátítja el környezete nyelvét, a magyart. Az sem meglepő, hogy a magát magyarnak valló Petrovics mégis szlovák származású leányt vesz feleségül, Korennal szlovákul beszélget, s általában meglehetősen sok szlovák kapcsolata van — egy család elmagyarosodása nem egyik napról a másikra megy végbe. A magyar öntudat sokáig összefér még a szlovák kapcsolatokkal vagy akár a kétnyelvűséggel is.

Akkoriban, a múlt század első harmadában a nemzeti tudat még nem a mai, kialakult állapotot mutatta, és a magyarországi szlovákság soraiban igen sokan épp ekkor kezdtek elmagyarosodni. Tehát nem tiszta, merev képletekben, hanem folyamatokban kell gondolkodnunk. Nyelvüket, vallásukat tekintve szlováknak minősíthető családok ezrei idomultak a magyarsághoz, olykor öntudatlanul, máskor nagyon is akart tudatossággal.

Óvakodnunk kell tehát attól, hogy Petőfi magyarságtudatát problémátlanul egyszerűnek állítsuk be.

Nem volt az, nem is lehetett az. Az anya szlovák származása, az apai ősök szintén szláv eredete szükségképpen nyomot hagyott a fiú tudatában. Magyarságának ismételt hangsúlyozása vagy éppen ingerült védelmezése, nem

egy alkalommal tetten érhető *nemzetiségi dühe* a lélek természetes reakciója egy kezdetleges és rosszindulatú szemléletre, amely a nemzeti hovátartozást származási kérdéssé akarja lefokozni. Az apa verekedni is kész volt magyarsága védelmében, de *épp ez* a szenvedély bizonyítja, hogy érzékeny pontját érintette az alacsony rendű gúnyolódás. Ugyanez az érzékenység tör majd ki az aszódi diákból, aki egy pillanatban hozzá nem méltó, de helyzetéből nagyon is érthető módon fakad ki a „tótok” ellen.

Széchenyi István húszéves korában még nem tudott tisztességesen magyarul, mégsem jutott volna eszébe senkinek, hogy magyarságát kétségbe vonja. Arról sem tudunk, hogy a többi nemzetiséggel szembeni indulat elragadta volna; ellenkezőleg, ebben az egész korban ő képviseli a legfelvilágosultabb magyarság-szemléletet. Arany János életrajza sem tartalmaz olyan mozzanatokot, amelyeket Petrovics István idézett verekedésével vagy az aszódi diák kitörésével állíthatnánk párhuzamba. Tévedett HATVANY, mert a magát magyarnak valló apától és a magyarosodás útjára lépő anyától Petőfi nem „tótnak”, hanem igenis magyarnak született, de bírálóival szemben igaza is volt, amikor hangsúlyozta, hogy a költőt származásának tudata óhatatlanul befolyásolta nemzetiségi vélekedéseiben. E probléma érzékelése nélkül Petőfi életrajzának több részlete fel sem fogható helyesen.

Befejezésül szeretném hangsúlyozni, hogy Petőfi származásának árnyaltabb megfogalmazása semmiféle alapot nem nyújthat azoknak a fajelméleti teóriáknak felelevenítésére, amelyek a költő egész pályáját, művészetét az asszimiláció szemszögéből igyekeztek megvilágítani, sőt egyszer-másszor oly otromba következtetésekre jutottak, amelyek a költő magyarságát alacsonyrendűnek vagy éppenséggel hígnak ítélték. Az ilyen elméletek szerzői, akik Petőfinek még forradalmiságát is valamilyen elképzelt szláv misztikából akarták levezetni, az utóbbi időben nem terjeszthették ilyen nézeteiket, de a közvéleményben megtalálhatók e szemléletmód maradványai. E lehangoló nézetek ellen minden lehető alkalommal és módon fel kell emelnünk tiltakozó szavunkat. Azonban a tiltakozás hevében nem szabad odáig jutnunk, hogy a költő magyarságát apai őseinek színmagyarrá való átminősítésével vagy alaptalan nyelvjárási elméletekkel „erősítsük meg”.

Petőfi magyarsága épp elég erős az utókor nem kívánt szépítő közreműködése nélkül is. Ezt a magyarságot senki és semmi nem teheti vitássá.

RÓZSA GYÖRGY

PETŐFI FORRADALMA ÉS A MŰVÉSZET

Negyvennyolc elfogadott korszakhatárrá vált a 19. századi magyar művészet történetében. Akár társadalomtörténeti, akár stíluskategóriával jellemezzük a periódushatár előtti időszakot, mindenképpen másnak érezzük, mint ami utána következik. Annak ellenére, hogy magában az 1848-as és 1849-es évben nem történt olyan konkrét intézkedés, amely a képzőművészet társadalmi helyzetét kézzel fogható módon változtathatta volna meg — nem alakult ekkor Magyarországon művészeti akadémia, amely megakadályozhatta volna a tehetséges fiatalok külföldre vándorlását, és nem létesült újabb állandó kiállítási intézmény, amely a művészek és a közönség kapcsolatát valóban szervezettebbé és közvetlenebbé tehetné volna — a társadalomtörténetből kölcsönzött dátum mégis szervesen osztja ketté a művészet történetének folyamatát. A bukás utáni periódusban maga az akkorra már történelemmé nemesült eseménysorozat — amely a művészetben nyíltan vagy burkolt formában témaként jelentkezett — olyan mozgósító erőt jelentett, amely képessé vált a nemzeti művészet kialakulásának meggyorsítására. Indokolt tehát, hogy az irodalomtörténeti és történeti szempontokat kiegészítve számot adjunk azokról az eredményekről, amelyeket a negyvennyolc eseményeiről és szereplőiről fennmaradt képanyag kutatásában eddig elértünk — és megkíséreljük a további gyűjtés és feldolgozás feladatainak felvázolását.

Az a kép, amely korunkban általában negyvennyolcra és a forradalom vezető alakjairól él — s közülük a jubileum okán legyen most a hangsúly Petőfi Sándor személyén — két, egyformán változatos és egyenlően értékes részből tevődik össze. Tegyük itt mindjárt hozzá, félreértések elkerülése céljából, hogy „kép”-en itt az írott és nyomtatott szövegek tanúbizonyságát figyelmen kívül hagyva a szó első értelmében vett képek számunkra elérhető összességét értjük. Az egyik rész az eseményeket szemtanúként végigélt és azokat élményeik alapján ábrázoló kortársak műveiből adódik, amelyek az utókor számára szemléletes történeti forrásokul szolgálnak és egyben felbecsülhetetlen értékű nemzeti ereklyéink. Nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy a tudományos forráskritikában érvényes szabályok ezekre is vonatkoznak. A másik rész az utódok, a későbbi generációk viszonyát tükrözi a magyar történelem

egyik legdicsőbb fejezetéhez. Ki, mikor, hogyan és kinek a számára festett vagy faragott negyvennyolcas témájú műalkotást — ez nemcsak az alkotó művész tehetségére, művészi alkotásmódjára és ideológiai felfogására, de a keletkezés korára is igen jellemző adatokat szolgáltathat. Nem szerencsés az utóélet vagy kultusz kifejezés, de talán ezek fejezik ki legjobban, amire itt utalni szeretnénk. Ennek az anyagnak tudományos feldolgozásában — bár történetek kezdeményezések¹ — sok még az adósságunk.

Ami az egykorú és hiteles képanyagot illeti, megállapíthatjuk, hogy az a magyar történeti ikonográfia legjobban feltérképezett területei közé tartozik — részben az egymást követő évfordulók jóvoltából, részben egyéni kutató szenvedély gyümölcseként. Negyvennyolc ikonográfiai feldolgozása — s ezen belül a Petőfi-ikonográfia — lassan százéves múltra tekinthet vissza. Természetes, hogy mind az anyag egyre növekvő bősége, mind a szempontok sokrétűsége tekintetében a felszabadulás utáni periódusnak köszönhetjük a legtöbb maradandó eredményt, akár a forradalom és szabadságharc eseményei,² akár az azokban résztvevő személyek ábrázolásainak feldolgozása felől közelítjük meg a kérdést.³

A tudományos feldolgozás alapját jelentő gyűjtés története is lassan évszázados hagyomány lesz. A kezdeményezés ezen a téren lelkes és áldozatkész magángyűjtőké, de a közgyűjtemények hivatott őrei is megtették a magukét. A most elsősorban érintett képanyag mellett persze az írott források és a tárgyi emlékanyag is megtalálta a maga levéltári, illetve múzeumi raktárát, és nem hagyhatjuk említés nélkül a témához kapcsolódó komplex kiállításokat sem.⁴

Milyen feladatok várnak tehát még reánk? Lehet-e egyáltalán és hogyan kell továbbhaladni a megkezdett úton?

Nyilvánvaló, hogy ma még nem ismerünk minden, negyvennyolcra vonatkozó képes forrást. Akármelyik irányból induljunk is el, azonnal ismeretlen emlékanyaggal vagy új adatokkal találjuk szemben magunkat. Még a számtalanszor reprodukált, közhelynek érzett ábrázolások elmélyültebb vizsgálata is rávilágíthat eddig észre nem vett összefüggésekre — és hozhat új eredményt. A mindennapos múzeumi munka bizonyítja, hogy értékes darabok lappanghat-

¹ VAYER LAJOS: Kossuth-kultusz a magyar művészetben. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség évkönyve. Bp. 1953. 7—23.

² Legutóbb és legteljesebben: RÓZSA GYÖRGY—SPIRA GYÖRGY: Negyvennyolc a kortársak szemével. Bp. 1973.

³ KERTBENY KÁROLY: Petőfi arcképeiről. Koszorú I (1879) 10—22. — FERENCZI ZOLTÁN: Petőfi arcképeiről. Petőfi Múzeum II (1889) 279—283. — ERNSZT LAJOS: Petőfi arcképei. Bp. 1922. — VÁRKONYI NÁNDOR: Petőfi arca. Pécs [1940]. — VAYER LAJOS: Széchenyi képe. Magyarországtudomány. 1942. 94—115. — RÓZSA GYÖRGY: Az igazi Petőfi-arca. Előkerült a daguerreotípiá. Szabad Művészet III (1949) 200. — RÓZSA GYÖRGY: Petőfi Sándor képmásai. Irodalomtörténet (1951) 207—217. — VAYER LAJOS: Kossuth alakja az egykorú művészetben. Kossuth emlékkönyv. Bp. 1952. II. köt. 435—470. — FEJŐS IMRE: Kossuth fényképei. Folia Archaeologica VIII (1956) 197—203. — VÁRKONYI NÁNDOR: Az üsterkösi csóvája. Pécs 1957. 5—145.

⁴ Pl.: 1848—1948. Centenáris kiállítás a Nemzeti Múzeumban.

nak még magánkézben, de a könyvtárak és levéltárak mélyén is rejtőzhet még kellőképpen nem méltatott ikonográfiai forrásanyag. Mindez nemcsak Magyarországra vonatkozik, hanem külföldre is, ahol — bár itt is történtek kezdeményező lépések⁵ — még a legjelentősebb ikonográfiai gyűjtemények feldolgoása sem történt meg.

A külföldi kutatás, persze, nemcsak külföldi művészek ismeretlen magyar vonatkozású műveit hozhatja napvilágra és járulhat hozzá ily módon a nyennyolcas forradalom nemzetközi visszhangjának jobb megismeréséhez. A polgári forradalmi mozgalmak ábrázolásanyagának nemzetközi méretű áttekintése megkönnyíti a magyar anyag művészettörténeti helyének meghatározását és biztosabbá teszi értékelését. A különböző európai országokban hasonló körülmények között lezajlott és azonos módon megörökített jelenetek tipológiai összeállítása hozzásegít a társadalom fejlődésében mutatkozó közös vonások és eltérő jellegzetességek felismeréséhez. A polgári forradalom ikonográfiai típusainak meghatározása (pl. tüntetés, barrikádharc, győzelem, megtorlás stb.) a művészettörténet speciális feladatainak megoldását a tartalmi kérdések hangsúlyozásával segíti elő. Az ilyen vizsgálat tehát mind a történettudomány, mind a művészettörténet szempontjából eredményt ígérő.⁶

Világítsa meg az elmondottakat az utolsó évtizedek művészettörténeti kutatásának néhány jelentős eredménye. Honoré Daumier, a 19. század egyik legnagyobb francia művészeinek megismertetésével a magyar művészettörténetesek korábban is foglalkoztak. Ismerték politikai karikatúráit is, amelyek a társadalmi valóságot nemcsak tükrözték, de annak átalakításához fegyverként is szolgáltak. Mégis, csak a tudományos érdeklődés irányának a felszabadulás utáni megváltozása révén vált ismertté, hogy a mester egyetlen magyar tárgyú litográfiája Kossuth Lajost ábrázolja, amint úton Anglia felé, Franciaország partjai előtt elhajózik. Az sem érdektelen körülmény, hogy a lap alig egy hónappal Kossuth meghíusult marseille-i partraszállása után már megjelent.⁷

Daumier nevét más okból is kapcsolatba kell hoznunk a magyar forradalommal. Szerelmey Miklósnak, a neves magyar kőrajzolónak és a szabadságharc honvédtisztjének 1848-ban létrehozott rövidéletű élc lapja, a Charivari nemcsak nevében követett francia mintát. A lapban megjelent illusztrációk — így többek között az a közismert kép is, amely Petőfit szerkesztőtársai között ülve ábrázolja — a nagy francia mesternek a negyvenes években megjelent kompozícióira vezethetők vissza. Szerelmey néha pontos másolatokat készí-

⁵ VAYER, LODOVICO: La guerra per l'indipendenza ungherese del 1848—49 nelle illustrazioni della stampa italiana dell'epoca. Roma 1948.

⁶ ARADI NÓRA: A szocialista képzőművészet története. Magyarország és Európa. Bp. 1970. 17, 23, 267.

⁷ PATAKY DÉNES: Kossuth és Daumier. Művészettörténeti Értesítő I (1953) 144—145.

tett, máskor csak egyes alakokat vett át Daumier-től, de a francia típusokat mindig átalakította a magyar viszonyoknak megfelelően.⁸

A régebbi művészettörténeti irodalom szintén Szerlemey műveiként tartotta számon a „Magyarország 1848 1849 Esztendőben” című sorozat három ránkmaradt lapját.⁹ Behatóbb vizsgálat azonban kiderítette, hogy a kompozíciók külföldi művészek alkotásai és Szerlemey csak a kiadójuk, aki szemtanúktól származó adatok és vázlatok közlésével tette lehetővé a külföldi festők és grafikusok munkáját.¹⁰ Vállalkozói ügyességére egyébként más, tőle kiadott könyvek is nyújtanak példát.¹¹ Ezenkívül tudunk az említett sorozat német és angol nyelvű címlapjáról, amelyeken megjelenési évül 1852, megjelenési helyül pedig a svájci Aargau, illetve London szerepel.

Az Országos Széchényi Könyvtárban egyetlen példányban fennmaradt az angol nyelvű címlap öt képhez készült magyarázattal és az egész sorozatra vonatkozó előzetes ismertetéssel. Ebből megtudjuk, hogy a sorozat 40 lapból állott volna; Szerlemey és más magyar tisztek vázlateit felhasználva neves külföldi festők és grafikusok működtek volna közre, és a képeket részletes magyarázó szövegek egészítették volna ki. A kompozíciók címei felvilágosítanak bennünket arról, hogy mit tartottak a kortársak ábrázolásra érdemesnek. A címek között szerepel a kápolnai, tápióbicskei, szolnoki (ez fennmaradt), isaszegi, a két váci, a nagysallói, a nagyszebeni, a piski, a három komáromi, a debreceni, a temesvári, a tokaji, a verseci, a jurkováci, a szenttamási, a károlyvári és az aradi ütközet, Buda ostroma, egy-egy jelenet Pest és Buda bombázásáról, a stureci és branyiszkói átkelés, a zalatnai vérfürdő, Roth tábornok elfogatása, a honvédsereg bevonulása Pestre, a kormány fogadtatása, a magyar tábor (ez fennmaradt), az országgyűlés ülése, egy csoportkép a forradalom vezető alakjairól — akik között minden valószínűség szerint Petőfi is szerepelt volna —, a világosi fegyverletétel és öt kivégzési jelenet, amelyek közül Batthyányé maradt ránk. A képekhez Magyarország térképe csatlakozott volna, az események lokalizálásának megkönnyítésére.

MARX és ENGELS levelezésében 1852. április 5. és május 13. között többször találkozunk a Londonba emigrált Szerlemey Miklós nevével a kiadvány tervezetével kapcsolatban. Köztudomású, hogy Engels gyűjtötte a hadtudományi irodalmat és könyvet szándékozott írni a magyar forradalomról. Természetes tehát, hogy amikor Marx elküldte neki a Szerlemey-féle kiadvány német reklámszövegét és Szerlemey nevében felkérte annak átdolgozására, illetve

⁸ GERSZI TERÉZ: Daumier és az első magyar élclap karikatúrái. Művészettörténeti Értesítő I (1953) 138—144.

⁹ SZENTIVÁNYI GYULA: Szerlemey Miklós. Petrovics Elek emlékkönyv. Bp. 1934. 109—122.

¹⁰ CENNERNÉ WILHELM GIZELLA: „Szerlemey Miklós” szabadságharci litográfiái. Művészettörténeti Értesítő VIII (1959) 153—155.

¹¹ RÓZSA GYÖRGY: Pracher és Szerlemey. Művészettörténeti Értesítő XII (1963) 151—156.

angolra fordítására, elvállalta a munkát — és csak azt kérte, hogy a kész mű egy példányát megkapja. „Er wünscht es — írja Marx Engelsnek 1852. április 30-án Szerelmeyről — etwas ausgepatscht und ins englische als Reklame verarbeitet.” A Széchenyi Könyvtár angol szövege tehát minden jel szerint Engels publikálatlan írása. Ez a közreműködés a magyar ügy iránti rokonszenv mellett azt is elárulja, hogy Marx és Engels a magyar emigráció gyakorlati támogatására is készek voltak.

A Szerelme-y-féle sorozat vizsgálata tehát újabb adatot tárt fel a marxizmus klasszikusainak és a magyar forradalomnak kapcsolatáról, amely értékesen egészíti ki már eddig is ismert, elvi jelentőségű megállapításait. A teljes sorozat sem itthoni, sem külföldi gyűjteményekben nem került elő teljes terjedelmében; valószínű, hogy anyagi okok miatt nem valósulhatott meg. Ez annál sajnálatosabb, mivel az ismert lapok alapján ítélve: az alkotó művészek mesterségbeli tudása a magyar forradalom iránti rokonszenvvel párosult.

Negyvennyolc képkutatása terén tehát van még tennivalónk. A megoldás egyik lényeges feltétele az, hogy az érdeklődés hosszabb életűnek bizonyuljon a kötelezően megünnepeelt évfordulóknál.

MÁTRAI LÁSZLÓ zárszava:

Tisztelt ünnepi ülészak! Végére érve ülésünknek, nekem jutott a megtisztelő szerep, hogy a Petőfiről elhangzott magas színvonalú előadások után átvezessem az ünnepi hangulatot a gyakorlat, a közvélemény, a művelődéstörténeti tudat hétköznapi régióiba. Boldogan állapíthatjuk meg, hogy társadalmunk és tudományunk jelen színvonalán Petőfit immár nem kell „felfedeznünk” — és nem kell megvédenünk sem méltatlan és torzító kommentárokkal szemben. Az itt elhangzott előadások mindegyike arra épített, hogy a magyar műveltség egy klasszikusának és az emberiség egyik halhatatlan alakjának a megértését kell elmélyíteniök a jelen és a jövő Petőfi-kutatásainak.

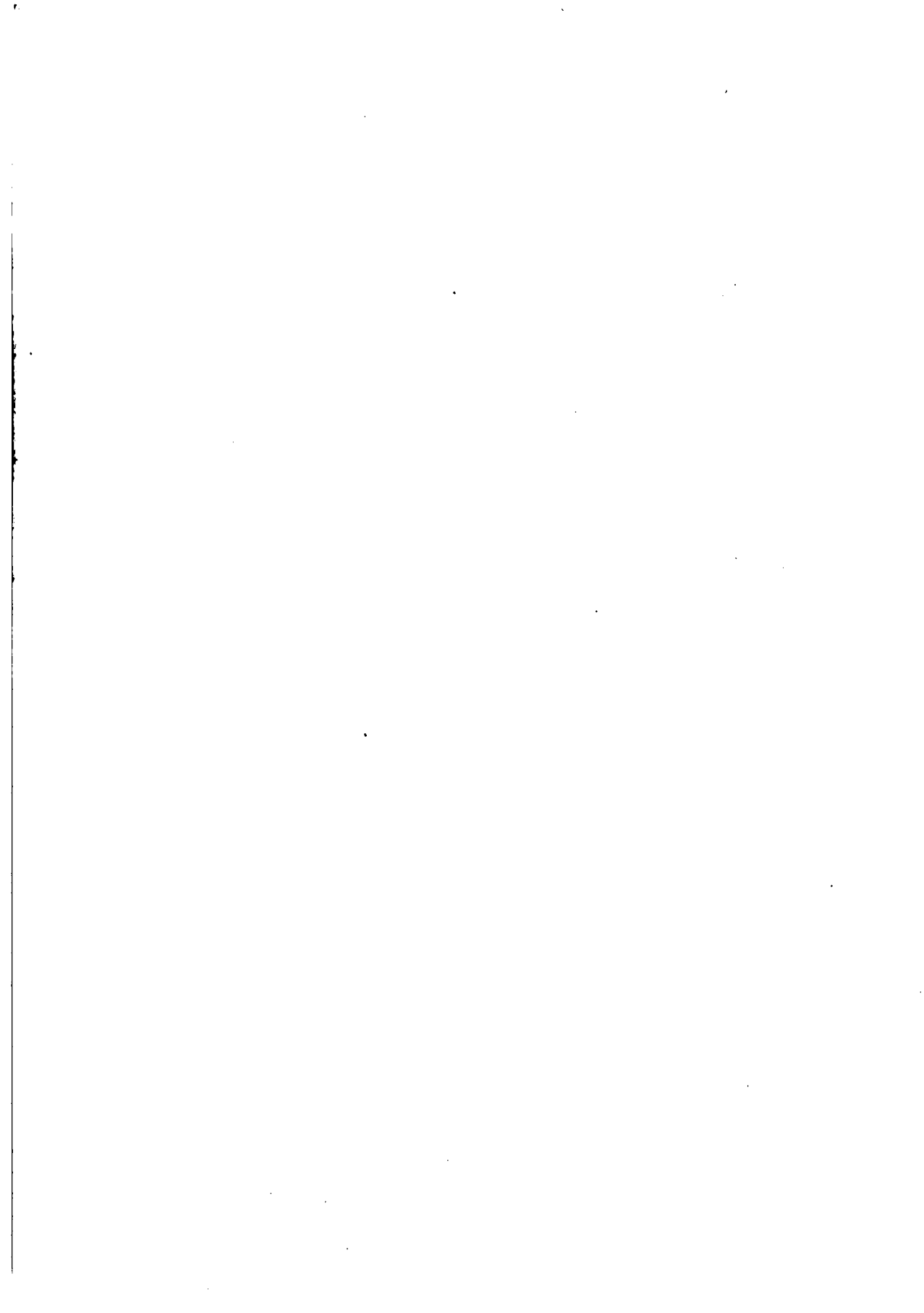
Petőfi életműve — ez sokszorosan kitűnt az elhangzott előadásokból is — paradigmászerű világossággal tanít az egyetemes emberi és a sajátosan nemzeti értékek viszonyának helyes felismerésére. Példája új fényben mutatja meg olyan elhomályosult, a tudományos érdeklődés előteréből kiszorult kérdések fontosságát is, hogy „ki a klasszikus költő?” és „mi a halhatatlanság?”

Éppen Petőfi oeuvre-je a történeti bizonyíték rá, hogy klasszikus az, aki minden korszak számára tud újat mondani, vagyis akinek a művét nem túlhaladja, hanem újból és újból aktualizálja az idő, a társadalom fejlődése.

És — ha van egyáltalán — mi a halhatatlanság? Nem más, mint az egész emberiség hálája azok iránt, akik vele jót tettek. Ez már a klasszikusok közül is csupán azon keveseknek adatik meg, akik kiemelkedve saját nemzeti kultúrájukból az *egész* emberiség számára tudtak alkotni olyat, ami közelebb visz az önmagát létrehozó „emberi lényeg” kibontakozásához, ami csakúgy történeti-társadalmi, mint ahogy eszmei-kulturális folyamat is.

Ha pedig — végül — feltesszük azt a kérdést, hogy *miben rejlik* Petőfi személyiségének, individuális, egyszeri, megismételhetetlen originalitásának titka: közelfekvő a válasz, hogy éppen abban a páratlan, ritka ötvözetben, ahogyan forradalmár életében és forradalmi költészetében az emberi és a nemzeti, a szükségszerű és az esetleges, az egyetemes és a sajátos dilemmáit meg tudta oldani. S hogy ez, az ellentétek feszítő bonyolultsága miatt, mennyire nehéz feladat volt: bizonyítja, hogy e bonyolult dialektika máig is olyan eszmei és gyakorlati problémák elé állít, melyek megoldásában szükségünk van Petőfi életének és oeuvre-jének kristálytisztá példamutatására.

Ennek jegyében köszönöm meg tanácskozásunk minden résztvevőjének aktivitását, figyelmét — és ülészakunkat berekesztem.

EMLEKÜLÉS KODÁLY ZOLTÁN SZÜLETÉSÉNEK 90. ÉVFORDULÓJÁN

1972. DECEMBER 14.

ERDEY-GRŰZ TIBOR elnöki megnyitója:

Köszöntöm emlékülésünk résztvevőit. Kodály Zoltán születésének 90. évfordulóján gyűltünk össze, hogy megemlékezzünk a nagy mesterről, a nagy tudósról, az alkotóművészeiről, a zeneszerzőről, a közművelődés, a népművelés és a pedagógia nagy művelőjéről. Kodály Zoltán tudományos alkotásai, művészeti alkotásai, zeneművei egyaránt tulajdonai a magyar kultúrának és a világ kultúrájának. Kodály Zoltán alkotásának és tevékenységének azonban számunkra, magyarok számára különös jelentősége is van. Nemcsak annyiban, hogy népzenénk mélyen a múltba nyúló gyökereit felkutatta, szomszédos országok népeivel való kapcsolatait feltárta, és ilyen értelemben a nemzetközi szellemét is szolgálta, hanem különösen azért is, mert a népművelés, a pedagógia terén kifejtett tevékenysége a magyar nép közművelődésében, a zenének a mi kultúránkban való szerepe, legszélesebb rétegekben való terjesztése terén olyan eredményeket ért el, olyan tartós sikereket könyvelhet el, amire — azt hiszem — túlzás nélkül mondhatjuk, hogy magában állóak.

Ha Kodály Zoltánnak, a tudósnak a műveit idézik, tovább folytatják, ha Kodály Zoltánnak, az alkotóművésznek az alkotásait előadják, ez mindig Kodály nevének a fémjelzésével fog történni. De ha népünk további fejlődésében a zenei kultúrának az a mélyen szántó és széles elterjedése, amely Kodály életművének a következménye, tovább fog élni generációkon keresztül, nem minden alkalommal fog fémjeleztetni Kodály Zoltán nevével. Ezért azt hiszem: minden emlékülésnek, minden megemlékezésnek fontos tényezője kell legyen, hogy ezen tény, azt a nagy hatást, amelyet Kodály a magyar nép műveltségének, zenei kultúrájának és ezzel emberi méltóságának fejlődése terén kifejtett, hogy ezt minden emlékülésen, minden megemlékezésen külön és gonddal hangsúlyozzuk. Ebben a szellemben nyitom meg emlékülésünket és átadom a szót dr. AJTAI MIKLÓS elvtársnak, a Minisztertanács elnökhelyettesének.

AJTAI MIKLÓS üdvözlő beszéde:

Tisztelt Emlékülés, kedves Vendégeink!

Kodály Zoltánra, nagy zeneszerzőnkre, tudósunkra, pedagógusunkra emlékezve üdvözlöm Önöket a Magyar Népköztársaság kormánya nevében. Születésének 90. évfordulóján úgy emlékezünk Kodály Zoltánra, mint aki ma is közöttünk él, akinek sokoldalú alkotása a ma zenekultúrájának szerves része. Kodály életművében összeforrt és egységes egészként maradt ránk a zeneszerző, a zenetudós és a zeneoktatás új útjait megalkotó pedagógus. Egységes egész ez az alkotás, hiszen műveinek anyanyelve a népzene, ezt a zenét kutatta és ezen az anyanyelven oktat, tanítja a zenét, a dalt. Ennek a népzeneértékéről, szépségéről ő írt legszebben. Hiszen a szép magyar szónak is mestere volt. „És mint az ékszer is holt kincs a láda fenekén — írja —, életet akkor kap, ha viselik, a népdal is, mennél többekké lesz, annál nagyobb lesz világító ereje.”

Annak a nagy nemzedéknek volt tagja, amely Ady Endrét, Móricz Zsigmondot és Bartók Bélát adta a magyar- és a világkultúrának. Egyike volt azoknak, akik szenvedélyesen, fáradságot nem ismerve tárták fel és gyűjtötték a nép ősi dallamkincsét, a már-már elveszőben levő sajátos magyar parasztdalokat. Ez a feltárt dallamkincs gazdag forrása lett új, haladó zenekultúránknak. A népdalgyűjtés, a falu, az egyszerű emberek megismerése nagy hatással volt világszemléletére, célt adott életének. Így írt erről: „Eleinte csak az elveszett, régi dallamokat kerestük — emlékezett Bartókkal közös pályaindulásukra Kodály —, de látva a falu népét, az ott kallódó sok tehetséget és friss életerőt, feltetszett előttünk egy, a népből újjászületett, művelt Magyarország képe. Ennek a megvalósítására szántuk életünket.” — Ez lett életútja, így alkotott, dolgozott. Zeneköltészetét, amelynek alapjait a néptől kapta, a népnek akarta és tudta visszaadni új zenekultúráként. Az igaz művész hivatástudatával mondotta: a zenét a nép felé, a népet a zene felé közelíteni lehet. Életművét, tanításait az egész világon ismerik, becsülik és tanulmányozzák. Ennek bizonyosága ez az emlékülés és az a zenetudományi nemzetközi konferencia is, amely emlékülésünket követi és Kodály szerepét vizsgálja a 20. század zenei fejlődésében.

Az emlékülés, a konferencia résztvevőinek magam és a kormány nevében sok sikert kívánok.

KODÁLY ZOLTÁN EMLÉKEZETE (1882—1967)

Hadd vezessem be ezt a vázlatos jellemrajzot két epizód elbeszélésével, két epizódéval Kodály Zoltán ifjúkorából. Mindkettőt ő maga írta le vagy beszélte el, mindkettőt jelképes lehet a művész karakterére és alkatára. Egyik azt beszéli el, amint a 90-es évek derekán a serdülő Kodály régi, tört hangszerek és tépett kották között kutat a nagyszombati székesegyház kórusán és megfogamzik benne a gondolat, hogy ő valamikor új életet önt majd a kallódó hangszerekbe és hangjegyekbe. Valóban, ezzel a hivatással indul útnak diákkorában: újra megszólaltatni, egészsé tenni, ami töredék maradt a magyar zene történetében. A másik jelenet leírja, hogyan pihen, hogyan álmodozik a Nagykevény tetején a hegymászó fiatal Kodály, s hogyan lebeg felette egy sas az égbolton mint jelképes hívás és szemrehányás: ne pihenj, engem kövess, jöjj utánam, dolgozni kell! S ez is jelképes lehet: így indul el, így rezzen fel első álmodozásaiból a fiatal művész, hogy minden munka vállalására első példát adjon és mozgásba hozza az ország szellemi életét.

Igen, ezzel a kettős elindulással, kettős fogadalommal születik meg Kodály Zoltán életműve. Később is ez a kettős gyökér élteti majd: ígéret a múltnak és ígéret a terem tő cselekvésnek. Múlt és jövő között született ez a mű és mindenekfölött lekötve tartja a táj, a nyelv, a közösség, a történelem — s a jövő víziója.

Különös ellentmondás feszül ebben a művészi koncepcióban: egy illúziókra épült világot egy öntudatosan realista terem tőszándék ellensúlyoz és éltet. Mert Kodály világa illúziókra épül, de terem tő realizmussal alapozódik meg az ország, a nemzet, a század életében. Úgy idézi a múltat, hogy egyben pótolni akarja, ami elmaradt belőle; történelem is, de pedagógia is, akár Arany Jánosé. Minden út a néphez visz, tanítja — de minden út egyben Európa és a világ mélyvizeihez vezet. „Kelet és Nyugat ütközőpontján álló országnak, népnek élete célja csak az lehet, hogy mind a kettőhöz hozzátartozzék, ellentéteiket magában kibékítse, egybeolvassza. *Ebből a szempontból értéktelen az a magyarság, amely nem európai, és számunkra értéktelen az európaiság, ha nem magyar is egyszerre mind . . . Minél több közünk van az európai kultúrához, annál nagyobbra nő a magunké is . . .*”

Négyféle irányban, négyféle mélységben és négyféle gyökérrel kapaszkodik meg a valóságba: megeleveníti a tájat, a nyelvet, az elmúlt századokat, a nép százféle hangját; kevés színesebb és humánusabb művészet születik a korabeli Európában. De messzebbre is néz: a gregoriánumtól és a Kalevalától Bachig, Brahmsig, Debussyig siklik a tekintete. És itt minden magyar századnak külön hangja van: a 16. század reformációs mennydörgése elválk a magyar romantika merengésétől, s amit a költők megzenésítésében felfedez, megvalósítja hangszeres műveiben is. Közben pedig körülfogja a táj, mert úgy érzi, hogy a magyar zeneköltő minden kis falunak, minden régi várnak, minden végvári tanyának tartozik azzal, hogy hangját megszólaltassa. A nyelv és a táj együtt emelkednek egy megálmodott, fantasztikus világba, egy tündéri, talán sosem volt Magyarországra és birodalomba, melyet mégis el kell érni és meg kell hódítani, hiszen mindezt feloldja egy éneklő ország megújnodott szelleme; mert énekelni és művelődni, énekelni és öntudatra ébredni, énekelni és országot nevelni egy és ugyanaz.

Vannak korszakok, amikor az új humanizmus egy-egy újfajta dallamossággal tör be a köztudatba, a teljes szellemi életbe. Ilyen humanizmus-prófécia volt a 15—16. század új dallamvilága, ilyen Mozart és Beethoven, ilyen Schubert és Schumann melodikája, melyek egy-egy újszerű érzélemvilágnak adtak első hangot a maguk korában — s ilyen volt az új magyar zene dallam-nyelvezete, mikor a 20. század első évtizedeiben utat tört magának a régi fölött. Miből is állott, mit hirdetett ez az új magyar humanizmus? Mindenekelőtt meghirdette minden elmúlnak bátor újra-értelmezését; leszaggatta a múlttól, ami hazug volt és frázisszerű, le az emberekről, az élet, a világ, a társadalom képéről, amit mesterségesen ráfagyasztottak vagy ráházoltak; nem kell elfogadni, nem kell belenyugodni, kiáltotta ki a tegnapról, és beleharsogta a köztudatba: jön egy holnap, a holnap, mely igazabb arcot ad a világnak! A természet igazsága, az idő igazsága — hirdette Bartók és Kodály s velük együtt Ady s egy sor elégedetlen, keserű művész. Jön a holnap — mondották — s vele más hangja, színe, értéke, dallama, zengése támad a világnak. De azt a holnapot még meg kellett keresni, fel kellett találni s felidézni a ködökkel teli égboltra.

Egy új humanizmus szabadságharca kezdődött itt. Egy humanizmusé, mely beszélni tanította az embert szón és dallamon keresztül; melynek számára újra beszédesekké váltak elnémult évszázadok; mely kiolvasta a melódiákból a történelmet s a történelemből az emberi sorsot. De akár a nemzet és közösség fogalmának akart új értelmet adni, akár az egyéniség és a pillanat mélységeit kutatta, meg kellett telnie egy illúzióvilág s egy valóságismeret új, akár öntudatlan tudatával.

Azt mondottuk, hogy Kodály művészetében illúzió és realizmus találkozott. Ebben az illúzióban volt valami abból a máorból is, aminek valamikor Széchenyi nevezte Bihari zenéjét és a körülötte feltámadó országos, romantikus visszhangot. Kodály illúzió-világának középpontjában egy dallamosságá-

ban tökéletes, egygyéforrott, boldog Magyarország állott. Mert ez a dallamosság maga a klasszikus tökély; ez segítette Kodályt alkotni, búvárkodni és nevelni, tehát zeneszerzőként, tudósként és nevelőként élni egyaránt. Ez segítette a Bartókkal való szoros szövetségben is. Ne feledjük: mindketten klasszikus művészetnek érezték a magyar népzénet. Bartók Bach-fugákhoz és Mozart-sonátákhoz hasonlította a régi melódiákat, Kodály kijelentette, hogy amit európai zenészek megtalálnak klasszikus művészetükben, azt mi egyes-egyedül a népdalban kereshetjük. Ez a közös klasszikus alapozás kötötte össze művészetüket; ez kötötte Kodály művét a magyar nyelvhez is.

Ma már köztudomású, hogy nyelvünk, a magyar beszéd tökéletes zenei kimunkálása az ő nevéhez fűződik. Amit az olasz, francia, angol nyelvvel az olasz, francia, angol zene a 17. században, a némettel a német zene a 19. században teljesített, aminek Muszorgszkijban, Debussyben, Janáčekben támadtak kései heroikus végvidéki folytatói, azt a magyar zenében a 20. század első fele hajtotta végre — megkésett melódiaként, mégis jókor, a döntő pillanatban.

Öntörvényű dallamosságnak látszik az övé, pedig valóságban a szóhoz van kötve, még erősebben, mint Bartóké; mert Bartók dallamossága mögött minden kelet-európai nyelv zeneisége ott lüktet, Kodályé mögött egyes-egyedül a magyaré. A Kodály-dalokban és kórusokban a szó zenéje úgy épül bele a mondatéba, mint a Schubert-dalokban; s a mondat dallamíve viszont úgy épül strófa-dallammá, hogy szót és verssort egyaránt magába ölel. Ugyanez történik a próza ritmusával és szó-zenéjével, akár a gregorián korálban és Palestrinánál. Csupa olyan klasszikus felfedezés, aminőt Arany János ismert fel a magyar vers és próza kapcsolatában; itt csak ki kellett fejteni — *zenében* kellett kifejteni. Kodály mindenekfelett a magyar szó zengésének feltárásából indult ki; mégis vállalkozott rá, hogy latin, angol, olasz szövegekre zenei köntöst adjon, s ez azért sikerült, mert minden klasszikus hanglejtést magáévá tudott tenni.

Hadd érintsünk két problémát, melyeket Kodállal kapcsolatban sohasem szoktunk emlegetni.

Egyik: Budapest, a századelő Budapestje, 1900 Budapestje, ahol együtt kavarogtak Wagner és Debussy, Jókai és Mikszáth, Arany, Vajda és Reviczky eszméi, de már Ady és Móricz gondolatai is, s mely feltétlenül mély, elhatározó hatással volt a fiatal Kodályra, ahogyan a fiatal Bartókra is. Keverőtégely, olvasztókohó, televény volt ez mindkettőjük számára. Tehát nemcsak a falu: a születő nagyváros is! *Ennek* a zenei gondolkodását változtatják meg ők ketten néhány évtized alatt, bécsiesen-sznob és cigányosan-műkedvelőiből magyarrá és európaivá.

A másik kérdés: mi is volt Kodály Zoltán művészetének európai helyzete? Köztudomású, hogy Kodály mint a reneszánszkor „musica riservata” mesterei korán „bekerítette házát”: amit kísérletnek tartott, annak nem akart áldozatul esni. Mégis: egész művészetében volt valami felszabadító, kitörni vágyó gesztus: mindenkinek, mindenkire! *Ezért* kapcsolódott a népi zenéhez,

ezért hitt benne, hogy azt ki kell bontani osztályszerű korlátaiból, egyetemessé tenni, mindenki hangjává. Több ez, mint oktatási módszer vagy hazafias-folklorista propaganda; épp ezért csak félreértéseken keresztül juthatott el a színpadokra, az iskolákba s a külföldre is. Fék volt hát ez a művészet, sorompó vagy duzzasztó-gát? Minden gyöker felnövesztője, utolsó klasszikus hírnök Bartókkal együtt? Mentője az elsüllyedőnek vagy felfedezője egy új szintézisnek? Múltat és jövőt összekapcsoló híd? S az a kapcsolat művész és népe közt, melyre példát mutatott, régi vagy új koncepció volt vajon — a romantikáé-e vagy inkább már a szocializmusé?

Ezekre a kérdésekre ma még nincs vagy vitatott a válasz. Nem volt-e mindig vitatott a nagy történelmi válaszúton állók, a Janus-arcú humanisták, a Leonardók és Goethék helye is? Hadd zárjuk le sorukat egy olyan megállapítással, melyben immár bizonyosak lehetünk.

Kodály legszebb dalsorozatának ez a címe: *Megkésett melódiák*. A melódia, mely a Psalmus Hungaricust, Balassit, Berzsenyit, Kölcseyt, Adyt szárnyára vette, valóban megkéshetett a magyar költészet számára; de ma már látjuk, hogy nem jött későn — hogy mégis a 20. század nagy melódiája volt.

MIRE TANÍT KODÁLY ZOLTÁN ÉLETMŰVE

Goethe tudta s beszélgetéseiben Eckerman-nak is elmondotta, hogy milyen gazdag, boldogító teljességet adhat a nagy időt ért, termékeny öregkor. Ez a harmonikus teljesség, a mindvégig teremtő, tevékeny élet adatott Kodály Zoltánnak s a fiatal kor keserű harcai, ádáz és alattomos támadások után az öregkor évtizedei meghozták számára nemcsak az alkotás teljességét, hanem elveinek, tanításának szinte történeti érvényű igazolását is. Ő, aki az egyetemes és a különös dialektikájának egységét mutatta fel zeneműveiben is, tudományos kutatásaiban s nemzetnevelő munkájában, ő, aki a harmóniák kibékítő együttesét, a harmóniák gazdag és feloldó összhangját kereste — elégedetten tekinthetett élete utolsó évtizedeiben munkájának, küzdelmeinek eredményeire. Pedig éppen nem volt könnyen megelégedő természet, szűkre szabott megjegyzéseiben mindig egyenesen és szigorúan, a teljességet és a tökéletest igénylő módon szólt a művészi és tudományos munkáról egyaránt.

Aligha lenne illendő, ha a magam szűkebb szakmai területéről elkalandozva, arról a seregnyi eredményről és értékről szólnék Kodály Zoltán életműve kapcsán, ami nálam illetékesebbek feladata lesz mai ünnepi megemlékezésünkön. Remélem, az sem haszon nélkül való, ha megemlékezésemben azt emelem ki, amit mi a néprajz, a szövegfolklor munkásai élete példájának és műveinek köszönhetünk.

Hogyan is fogalmazhatnók meg a legáltalánosabban Kodály Zoltán tanítását a magunk számára?

Kodály munkásságának (s ebben természetesen egész életműve egytestvér Bartók Béláéval!) számunkra egyik legjelentősebb eredménye a magyar népzene felfedezése, feltárása, majd tudományos elemzése. Kettejük műve (s nyomukban tanítványok sora dolgozik), hogy a magyar népzene páratlan gazdagságú feltárása megtörtént. Jól tudjuk, hogy az európai népköltészeti kutatások szervezett megindulásában, sajnos, a magyar népköltészet feltárása, kiadása eléggé megkésett. Többek között ennek a késésnek a következménye, hogy nemcsak Goethe nem vett tudomást népköltészetünk szépségéről, gazdagságáról, míg a délszláv epikáról rajongással emlékezik meg, hanem a magyar népköltészet általában eléggé ismeretlen maradt Európában. Jó ideig még a magyar

gyűjtők is azt hitték, hogy már csak töredékeket, zilált formájú „adalékokat” találnak csupán. Liszt elmaradt zenei gyűjtőútjától kezdve különös balszerencse kíséri népi dallamaink gyűjtését, s ezen a téren messze elmaradtunk még a szövegek lejegyzése mögött is. Igaz, voltak olyan kutatóink, akik nem tartották fontosnak a dallamok megörökítését, a népköltési gyűjtés során is csak irodalmi-esztétikai elvek vezették őket, mégis elmondhatjuk, hogy szinte kezdettől fogva, a komolyabb elméleti érdeklődés kialakítása óta szöveggyűjtőink és -közlőink világosan látták a szöveg és dallam népköltészeti egységét. Erdélyi János is határozottan utal erre; Arany Jánosnak nemcsak ezt a felfogását ismerjük, hanem öregkori emlékező „gyűjtését”. Pap Gyula meg 1865-ben egyenesen így ír: „Íme mily hasznot tenne a Kisfaludítársaság [sic!] nemzeti zenészetünknek, ha gondoskodnék a különböző lokalitások szerint a dallamok hangjegyre tevéséről! Hogy zeneszerzőink, kik többnyire városon lakva, halhatnának olykor-olykor egy kristály tiszta hangot a nép ajkairól s istenesen, neki feküdhetnénk a népzene tanulmányának! Bizonyára sok gyöngy vesz így el a feledés tengerében. Aztán a népköltészetben a dallam annyira össze van forrva a szöveggel, hogy egymás nélkül nem is boncolandó . . .”

Kálmány Lajos kéziratosszévelevezéséből tudjuk, hogy szívesen megtanulná a dallamok fonográfra való felvételét. Sorolhatnók a példákat, hogy legjava szöveggyűjtőink tisztában voltak munkájuk hiányosságával, a dallam és szöveg összefüggésének jelentőségével. Mindez azonban nem vigasztalhat bennünket a tényleges elmaradásunkért. Vikár nagyérdemű kezdeményezése, gyűjtőmunkája után Kodályé és Bartóké az érdem népzene feltárásában. Kodályé és Bartóké az érdem, hogy e téren volt elmaradottságunkat nemcsak megszüntették, hanem a magyar népzene kutatás világszerte példája lett az általános zenefolklorisztikának. Pedig ez a példaadó, áldozatos munka, mely 1905-ben indult Kodály mátyusföldi gyűjtésével, nagy harcok közepette: az uralkodó reakciós, majd fasiszta körök ellenzése, gyűlölete közben folyt s az úri Magyarország, a „középosztály” teljes értetlenséggel, nemegyszer felháborodott ellen-szenvvel kísérté munkásságukat. Munkájukat a magyar és a szomszédos népek ádáz sovinizmusa is támadta, ahelyett, hogy megértették volna ebben a munkában az igaz patriotizmust és az igaz nemzetköziséget.

Azt, hogy mennyire magukra hagyottan dolgoztak, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Kodály már 1913-ban Bartók Bélával együtt benyújtja a Kisfaludy Társasághoz az új egyetemes népdalgyűjtemény tervezetét, s már ekkor jelenthetik, hogy kidásra váró anyaguk öt-hat kötetet tenne ki. Ennek az anyagnak a kiadására, a kiadás megszervezésére várniok kellett hazánk felszabadulásáig, amikor végre rendszeresen folyhatott a hatalmas anyag feldolgozása s megkezdődhetett a hatalmas anyag publikálása a Magyar Népzene Tára első kötetével.

Kodályék még 1913-ban, látva a magyar népzene ügyének teljes elhanyagolását minden hivatalos tényező részéről, s ugyanakkor látva népzene párat-

lan kincseit, érthető keserűséggel fakadtak ki felterjesztésükben: „Így állunk ma, szegényen, minden gazdagságunk mellett. Ha azt kérdi valaki: hol az a magyar zene, melynek híre megjárta a világot? nem tudunk rámutatni.”

Bartók Béla nem érthette meg a magyar népzene kutatás megújulását s eredményeik új gyűjtésekkel gazdagított publikálását. Eddig hat kötetben adtuk ki az alkalomhoz, szokásokhoz, rítusokhoz kötött dallamok anyagát; s tudjuk, Kodálynak szinte személyes, nagy elégtétele volt e hatalmas kötetekből álló sorozat megindulása, Kutató Csoportjának munkája. Ezért is várjuk — hadd hangsúlyozzam ezen az ünnepi évfordulón! — a sorozat további köteteknek, az igen fontos és nagyterjedelmű dallamanyagnak további publikációját.

Nemcsak ezt a tanulságot meríthetjük ebből a néprajztörténeti emlékezetéből; Kodály gyűjtőmunkája másra is megtanít. Van e gyűjtőmunkának egy általános elvi tanulsága is: az elmélet és gyakorlat egymástól való elválaszthatatlanságának jelentősége bontakozik ki előttünk Kodály Zoltán életművéből. Valóban beszélni sem lehetett a magyar népzeneire vonatkozó tudományos tételek, általánosítások megfogalmazásáról, a magyar népzene történeti kérdéseinek feltárásáról mindaddig, amíg gyűjtőmunkájuk s a gyűjtés anyagát állandóan rendszerező gyakorlatuk ki nem alakult. A néprajz, sok más tudománynál inkább, azok közé a tudományok közé tartozik, amelyben az elmélet és a gyakorlat állandó, dialektikus kölcsönhatását tapasztaljuk. A jó elméleti tételek segítenek a jobb módszerű gyűjtőmunka kialakításában, s a gyűjtőmunka során állandóan módunk van elméleti megállapításainkat újra és újra korrigálni, pontosabbá tenni. Ez az állandó dialektikus kölcsönhatás az elmélet és gyakorlat között klasszikus tisztaságban bontakozik ki Kodály Zoltán munkásságában.

Még ma is gyakori hazánkban a konkrét gyűjtőmunkától elszakadt, íróasztal melletti elmélet-gyártás vagy az elméleti munkától idegenkedő s csupán a gyűjtésre és közlésre kész magatartás. Éppen Kodály Zoltán példája mutatja, hogy mind a két álláspont hibás, az elmélet és gyakorlat elválaszthatatlan, egymásra ható dialektikus egysége nélkül tudományunkban előrehaladást el nem érhetünk. Különösen ma kell megfogadnunk Kodály életművének ezt a nagyjelentőségű tanítását, azt a tanítást, amely annyira megegyezik a marxizmus—leninizmus egyik legalapvetőbb tételével. Hiszen ma szemünk láttára megy végbe népünk anyagi kultúrájában, társadalmi szerkezetében, egész művelődésében eddig soha nem látott erejű és mértékű változás. Ennek a változásnak tényeit is regisztrálnunk kell gyűjtőmunkánkkal, de kötelességünk tudományunk gazdagítása olyan elvi tételekkel, olyan törvényszerűségek felismerésével, amelyekre éppen ez az új gyűjtő- és feltárómunka nyithatja rá szemünket. Mezőgazdaságunk szocialista átalakulása a néprajz és folklórisztika számára új meg új feladatok sorát jelenti; s itt áll előttünk feladatként a munkásfolklór kérdése, amelynek gyűjtésében még csak az első tétova lépéseket

tettük meg. Kodály Zoltán életművéből éppen azt kell megtanulnunk, hogyan épül szerves összefonódottságban, egymást segítve és fejlesztve a gyűjtőmunka és az elméleti kutatás.

A másik általánosabb érvényű tanulság, amelyre Kodály Zoltán életműve bennünket figyelmeztet, Kodály tudományos módszerének történeti jellege. A kérdéseket sohasem elvont általánosságban tette fel, hanem a magyar népzene formáinak vizsgálata során kialakította azt a történeti módszert, amely eleve szemben állott a távlattalan, romantikus elképzelésekkel. Tanulmányainak egyik legnagyobb érdeme, hogy ezt a történeti módszert — jóval következetesebben, mint szövegfolkloristáink — alkalmazta a népzenei formák minden részletkérdésére vonatkozóan. Bár éppen a népzene formavilága mutat majdnem a nyelvhez hasonló szilárdságot és állhatatosságot, mégis Kodály érdeme, hogy az ősi pentaton dallamvilág és a belőle következő kvintáló szerkezeti formák feltárása mellett gonddal figyelte e formák további történeti alakulását s az új népzene stílusban ő fedezi fel először az ősi zenei alkotóerők mellett a születő új jelentkezését, megtalálja a kettős összekapcsolódásának és elválásának történeti szakaszait. Elemzéseiben a történeti módszer következetessége érvényesül. Tudományunkban már egyre jobban hódít minden területen a történeti módszer hasznosságának belátása, mégis nagyon elkél Kodály módszerének tanulmányozása.

Érdemes arra is rámutatnunk, hogy Kodály Zoltán, a magyar népzene, a magyar parasztdal szerelmese, aki egy régibb „vallomásában” a Nyugat c. folyóiratban a paraszti kultúra gazdag és zárt szépségéről és benne a népdal kivirágzásáról oly lírai hevületű szavakat talált, sohasem elégedett meg csupán a paraszti formák kutatásával, s a paraszti művelődésben sem látott valami mindentől elzárt önérvényű világot. Ellenkezőleg. Kutatásaiban mindig is arra törekedett, hogy egész nemzeti művelődésünk zenei alapjait, zenei anyanyelvét megkeresse, annak múltját minden társadalmi osztályon keresztül megvizsgálja — s benne természetesen elsősorban a parasztság dallamörző és dallamalkotó képességét, mint olyant, amely sajátos történeti-társadalmi helyzeténél fogva az archaikumok őrzésében a legállhatatosabb lehetett. Ugyanakkor azonban arra is törekedett, hogy az egységes nemzeti zenei nyelvünk, zenei anyanyelvünk a jövő számára is, mint a nemzeti kultúra egyik legjelentősebb formai képzőereje, valóban eleven erővé váljék. Nemcsak saját zeneköltészetében valósította meg, amelyben páratlan zengéssel olvadnak össze a paraszti dallamok hangjai a magyar nemzeti zene teljes gazdagságával s nem hyag kiaknázatlanul életművében szinte egyetlenegy lehetőséget sem, hogy zenei anyanyelvünk minden árnyalatát bemutassa. Tudományos munkásságában arra is törekszik, hogy a paraszti dallamvilág elemzése mellett, sőt ennek elemzése során is ügyeljen a nemzeti zene általánosabb kérdéseire, a nemzeti zene történeti kérdéseire. Hiszen az is a néprajz, a folklorisztika feladata, hogy ki-munkálja a többi közt a nemzeti forma legfőbb kérdéseit és a gyűjtések gazdag

példatárát adja hozzá. Ugyanakkor azonban Kodály sohasem reked meg a pusztá néprajziasságnál; tudja, hogy a néprajz feladatai önmagunkon is túlr mutatnak, a néprajz csak akkor teljesítheti feladatát, ha valóban nem reked meg az ún. néprajziasság keretei között. Ez a megrokedés szinte önkéntelenül elvezetne bennünket a romantikus néprajz összes tévedéséhez. Kodály életműve éppen arra tanít, hogy a néprajz kérdésfeltevéseinek legszigorúbb tudományosságú betartása mellett alkalmas arra, hogy ma is, a szocializmus építésének korszakában is az egész nemzet kultúráját érintő kérdésekre adjon választ.

Végül Kodály munkásságának ezzel a sajátosságával függ össze az is, hogy tudományos munkásságának nincs olyan tétele, nincs olyan kérdésfeltevése, amelyet végül is ne úgy fogalmazna, hogy az általánosabb érvényű tételhez, egész nemzeti kultúránkra vonatkozó tételhez ne vezetne el. S ebben a tudósi magatartásban rejlik egyik legnagyobb példamutatása, ezért tekintjük őt dolgozó népünk egyik legnagyobb nevelőjének. Amikor a gyermekdalok kérdésével kezdett foglalkozni s rámutatott iskoláink zenei képzésének teljesen elmaradott, népellenes jellegére, ugyanakkor nyomban a kiemelkedés útját is megmutatta, s a maga szerkesztette kis sorozattal, a *Bicinia Hungarica*-val megmutatta: hogyan is lehet már az elemista kortól kezdve a nemzeti forma tudatosítását következetesen megvalósítanunk. Ugyanígy jut el egy tanulmányában a jó magyar hangsúlyozás, a jó magyar ejtés kérdéseihez, hogy ezzel a magyar élőbeszéd tisztaságát segítse megóvnunk. Így fonódik be szinte minden egyes tanulmánya a nemzeti kultúra általános érvényű kérdéseinek vizsgálatába. A gyermekjátékok dallamvilágáról szóló tanulmánya nemzeti kultúránk végső kérdéseit tárja elénk, vagy Arany János dallamgyűjtéséről szóló akadémiai előadása is olyan általános érvényű tételek megfogalmazásához vezet el, amit a mai magyar líránk szívlelhetne meg legjobban: a magyar versforma elvi kérdéseire utal.

Nem folytatom, hiszen ennek a mozzanatnak oly rövid elemzése elvezet már a néprajztól, egyetemes, nemzetnevelő jelentőségéhez. TÓTH ALADÁR írta egyik régibb, még a svéd emigrációjában készített tanulmányában, hogy Kodály kórusműveiben a közösséget átfogó, az egész közösséget egy kórusban megszólaltató, megzendítő igénye kap szárnyra. Valóban, mindig, minden művében ez a teljességre törő, az egész közösséget áhító szenvedély ölt testet. Egyetemesség, a teljes humánus igénye s az a közösség, amelynek melegét, szenvedéseit és örömet: gazdag és fájdalmas történetét oly mélyen élte át — kicsiny nemzete, ez volt az ő kettős egy közössége. Ennek a két közösségnek, az egyetemes emberinek s a magyar népnek kórusa zeng minden művében — s e két közösség tanítását adja tanulmányaiban, kutatásaiban, egész nemzetnevelő munkásságának erkölcsi pátozában.

Mindebben tanítónk, mesterünk volt.

ERDEY-GRÚZ TIBOR zárszava:

Köszönöm Szabolcsi Bence és Ortutay Gyula akadémikus megemlékezését. Ezzel emlékülésünk a végéhez érkezett. Azt hiszem, valamennyiünk előtt újra felcsillant Kodály Zoltán alkotásainak számos lényeges vonása, hatása az általános kultúrára, a magyar nép műveltségére. Azt hiszem, valamennyien nemcsak azzal az érzéssel távozunk, hogy újra látjuk Kodály Zoltán jelentőségét a múltban, hanem sok segítséget ad további munkánkban is, hogy méltányoljuk teljesítményét és az ő szellemében folytassuk tevékenységünket. Ezzel ülésünket berekesztem.

KÖPECZI BÉLA

NYELV, STRUKTÚRA, ESZME AZ IRODALOMBAN*

Amikor a *nyelv*, a *struktúra* és az *eszme* összefüggéseiről szólok, kiindulópontul az irodalom befogadását választom.¹ A tapasztalás és az összes pszichoszociológiai vizsgálatok azt bizonyítják, hogy az irodalom jelentős helyet foglal el világunk és önmagunk megismerésében. Az irodalom megismerő funkciójából következik az a felfogás, hogy az irodalom eszmeileg aktív szerepet tölt be, hat az olvasó világnézetének és ezzel személyiségének formálására.

A marxista esztétikában két egymással ellentétes felfogás alakult ki a műreceptiójának kérdésében. Az egyiket LUKÁCS GYÖRGY dolgozta ki, aki a katarzisz gondolatát megújítva a műalkotás befogadásának folyamatát így írja le: „A katarziszban . . . a mindennapos világgép, az emberekről, sorsukról, az őket mozgató indítékokról kialakult megszokott gondolatok, érzések rendülnek meg, de ez olyan megrendülés, amely egy jobban megértett világ, egy helyesebben, mélyebben megragadott evilági valóságba vezet vissza.”² Így tehát arról van szó, hogy az olvasó az irodalmi mű útján a mindennapi világból kilép és az emberi nem szintjén jelentkező gondolatok és érzések, a világ és önmaga teljesebb megértéséig jut el.

BERTOLD BRECHT receptió-felfogása sokkal intellektuálisabb: az irodalommal ő eszmeileg közvetlenül akar hatni. Realizmusfelfogása is ezt bizonyítja: „Realista az, aki feltárja a társadalmi oksági összefüggéseket (leleplezi, hogy az uralkodó szempontok az uralkodók szempontjai), annak az osztálynak az álláspontjából kiindulva ír, amely az emberi társadalmat leginkább kínzó nehézségek legátfogóbb megoldását készíti elő (hangsúlyozza a fejlődés mozzanatát), konkrétan, de az absztrahálást lehetővé téve ír.”³

Mielőtt az *érzékletesen* vagy *fogalmilag* kifejezett eszmeiség kérdését tovább boncolgatnánk, próbáljuk meghatározni, hogy mi az eszme.

* Elhangzott az I. Osztály 1972. február 14-én tartott felolvasó ülésén.

¹ A szerzőnek e tárgykörből *Eszme, történelem, irodalom* címen 1972-ben könyve jelent meg.

² LUKÁCS GYÖRGY: *Az esztétikum sajátossága*. Bp. 1965, II. kötet, 805. o.

³ B. BRECHT: *Irodalomról és művészetéről*. Bp. 1970, 234. o.

Az *idea* szó, amelyet a magyarban eszmével fordítunk, az indogermán *weid* töre megy vissza (az óind védas, „tudás, szentírás” s a latin *videre* 'látni', a német *wissen* is innen ered), amely *megpillantani, látni* és *tudni* jelentéssel bír. Közvetlen elődje az ógörög *εἶδος*, amelynek eredeti jelentése kinézet, alak (Aussehen, Gestalt).⁴ A magyarban az *eszmél* ige *vél* értelemben már a Jókai-kódexben megtalálható; a XVII. század végén pedig *ocsudik, öntudata működni kezd, elgondolkozva rádöbben valamire* jelentését is megtaláljuk. Az *eszme* mint főnév csak 1815-ben tűnik fel, nyelvújítási szóként, *öntudat* értelemben. Mint filozófiai terminus 1839-ben mutatható ki, és jelentése a következő: jelenségről, célról alkotott fogalom, idea, gondolat. Nyilvánvaló, hogy ez a jelentés a nemzetközi s mindenekelőtt a német filozófiai nyelvből került át a magyarba.⁵

Az idea filozófiai értelemben Platonnál jelenik meg „teljes fegyverzetben”, az egész objektív idealista filozófiai rendszer értelmezése szempontjából alapvető fogalomként. Az *eidosz* itt az általánosan létező, a változtathatatlan lényeg vagy ahogy LENIN megjegyzi, „külön lény”, amely a mi világunk számára „ősképül” vagy „mintául” szolgál.⁶

Az idea fogalmi változásainak filozófiatörténeti vizsgálatát nem kívánom itt elvégezni, csak emlékeztetek arra, hogy az objektív idealista HEGELnél az eszme a legnagyobb hatású középponti kategória: minden létezőnek csak annyiban van igazsága, amennyiben az eszme egzisztenciája. Az „abszolút eszme” azonosul az isteni akarattal, istennel — annak filozófiai megfogalmazása.⁷

A régebbi múltba nyúló előzmények után a szellemtörténet vállalja a XIX. század végén a szubjektív idealista eszme-felfogást. W. DILTHEY szerint az eszme „a dolog és annak fogalmi formulája; a szubsztancia . . . nem az értelemnek, hanem lelki erőink totalitásának alkotása”. A külvilág az egyéni tudattól függ, létrehozója nem a ráció, hanem az irracionális szellem (Geist).⁸

Az eszme koncepciójának e két változata tovább él a mai polgári filozófiákban, mégha a pszichologizmus vagy a neopozitivizmus különböző irányzatainak segítségével modernizálódott is.

A marxizmus megalapítói az idealizmus minden válfajával és különösen Hegellel szemben hangsúlyozzák azt, hogy az eszmék „a társadalmi viszonyok kifejezései”, tehát az objektív, tudatunktól független valóság tükröződései, vagy ahogy LENIN mondta: „az ember fogalmai és törekvései” a létől meghatározott tudatban.⁹

⁴ A. WALDE: Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen. Hg. von J. Pokorni. I. kötet. Berlin—Leipzig. 1928, 237. és köv. o.

⁵ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. kötet. Bp. 1967. 802. o.

⁶ LENIN: Filozófiai füzetek. Bp. 1954, 318. o.

⁷ Vö. HEGEL: Előadások a világtörténet filozófiájáról. Ford. SZEMERE SAMU. Bp. 1966.

⁸ W. DILTHEY: Gesammelte Schriften. Stuttgart—Göttingen, V. kötet. 1958, 848. o.; VIII. kötet. 1960, 155. o.

⁹ LENIN: Összes művei. 29. kötet. Bp. 1953, 177. o.

Az utóbbi időkben a marxisták között különböző vélemények alakultak ki a *felépítmény, tudat, ideológia és eszme* összefüggéseinek megítélés tekintetében. Itt az általánosabban elfogadott meghatározásokat ismételjük meg, miután nem tartjuk feladatunknak a kérdés részletes vizsgálatát. Eszerint a felépítményhez az eszmék és az azokat szolgáló intézmények tartoznak; a társadalmi tudat a nézetek, képzetek és elméletek összessége egy adott társadalomban; az ideológia viszont olyan eszmék és nézetek együttese, amelyek elméletileg többé-kevésbé rendszerezett formában tükrözik az embernek a környező valósághoz és egymáshoz való viszonyát és aktívan visszahatnak a társadalmi viszonyokra.¹⁰

Ebből a nagyon leegyszerűsítő felsorolásból az következik, hogy *az eszme, a felépítmény és ezzel együtt a tudat, az ideológia legracionálisabb, leginkább fogalmi, legtudatosabb eleme*. Mindez nem jelenti, hogy ne lehetne a hamis tudat kifejezése is: az eszmék között téveszméket is találunk, mégpedig bőségesen.

Mi az eszme az irodalomban? Az eszme a tartalom része, mely utóbbi a műben kifejezett eszmék összességéből, tehát az ún. eszmei mondanivalóból és a témából áll. *A mű alapeszméje az a rendező elv*, amely a témaválasztást és a formát meghatározza.

De hogyan jelentkezik az eszme az irodalmi műben? LUKÁCS GYÖRGY a tudományos és művészi megismerés közti különbségből kiindulva azt bizonyítja, hogy „a művészi formálás tárgya nem a gondolat magában, nem a gondolat a maga közvetlenül tisztán objektív igazságában, hanem úgy, ahogyan konkrét emberek konkrét helyzetekben mint az élet konkrét tényezője válik hatékonyvá, mint része az emberek törekvéseinek és harcainak, győzelmeinek és vereségeinek, örömeinek és szenvedéseinek, mint legfontosabb eszköze az ember sajátos mivoltának, emberek és emberi helyzetek tipikus különlegességének érzékeltetése”. Lukács elítéli azt a törekvést, amellyel „a tudományban vagy a filozófiában szokásos általános fogalommal a művészetet nagyon is gondolatszerűvé tették, a tudomány vagy a filozófia előkészítő formáját csinálták belőle”.¹¹ Követelménye tehát az érzékletesség, amely az élethelyzetekben jelentkező gondolatot fejezi ki a művészet sajátosságainak megfelelően.

Lukács érzékletesség-kategóriája sok vitát váltott ki, mert végletesen értelmezve kizárja a szépirodalom egyik régóta meglevő intellektuális vonulata s benne a XX. századi forradalmi avantgarde-irányzatokat is, amelyeket dersenye nemcsak BRECHT képviselt.¹²

Az ellenzők közül GALVANO DELLA VOLPE kiemeli az irodalom képszerű-

¹⁰ Az ideológiáról szóló marxista vitához: L. ALTHUSSER: *Idéologie et appareils idéologiques d'Etat*. La Pensée, 1970. jún.; J. WIATR: *Az ideológia alkony?* Bp. 1969; E. HARN: *Ideologie Zur Auseinandersetzung zwischen marxistischen und bürgerlichen Ideologietheorie*. Berlin 1969; KÉRI E.: *Az ideológia szükségességéről*. Valóság 1969; SÁNDOR PÁL: *Az ideológia*, Bp. 1972.

¹¹ LUKÁCS GYÖRGY: *A különösség mint esztétikai kategória*. Bp. 1967, 176—177. o.

¹² W. MITTENZWEI: *A Brecht—Lukács vita*. Helikon, 1967, 2. sz.

ségének a jelentéssel való összeforrottságát, de az intellektuális világossággal való szerves kapcsolatát is. A maga részéről az irodalmat „jellegzetes tipikus elvonatkoztatásként és stíluszóként, azaz szerves-szemantikus elvonatkoztatásként” kívánja vizsgálni.¹³ Mindez azt jelenti, hogy tagadja azt a szétválasztást, amely LUKÁCSNÁL jelentkezik a tudományos és művészeti megismerés között, nem kis mértékben az irodalom anyagára, a nyelvre hivatkozva.

Az olasz esztéta a nyelvészeti strukturalizusból merít, s a strukturalizmus, a fenomenológia és legújabban a szemiotika a kiinduló pontja azoknak a cseh, a lengyel vagy a szovjet irányzatoknak, amelyek felhasználva az orosz formalisták eredményeit is, arra töreksenek, hogy a nyelvészeti alapokon nyugvó formai elemzést összekössék az irodalmi mű tartalmi vizsgálatával.¹⁴

Az utóbbi időben nálunk is nagy az érdeklődés a *műelemzés* új módszerei iránt, és sokan merítenek nemcsak a nyelvészeti strukturalizmus, hanem a szemiológia vagy a szemiotika eredményeiből is. Elég, ha arra a két érdekes szimpozionra utalok, amelyek a líra- és a novellaelemzéssel foglalkoztak. 1968-ban a verselemző szimpozionon megállapították, hogy az új módszerek segítségével elsősorban leírni és értelmezni tudunk. Az 1970-es novellaelemzés vitáján az volt a konklúzió, hogy túlnyomóan nyelvészeti stilisztikai, valamint jelentéstani-szemiotikai elemzések hangzottak el — s finomodtak a leírási és az értelmezési módszerek. Nyitott kérdés maradt mindkét esetben az *értékelés*, az *irodalomtörténetiség* és — hozzátennem — mindezzel együtt az *esztétikai alapkategóriákhoz való viszony*. Módszertanilag egyfajta egyoldalúság alakult ki, s a mű lehetségesen totális vizsgálatának szempontja háttérbe szorult.¹⁵

E kísérletezések jelentőségét helytelen volna lebecsülni, hiszen felhívták a figyelmet az irodalom nyelvi és formai aspektusaira, a mű rétegeire és az ezzel kapcsolatos műelemzési lehetőségekre. Úgy gondolom azonban, hogy a marxista irodalomtudomány nem elégedhet meg ennyivel: ha a *tartalom primátusát* komolyan vesszük, akkor az újításnak erről az oldalról is ki kell indulnia.

Erre többek között lehetőséget ad a történetírás sok új eredménye szemléleti és módszertani vonatkozásban egyaránt. A historiográfiában — a mi szempontunkból — érdekesek azok az újítások, amelyeket a *mentalitástörténet*¹⁶ hozott magával. Eddig eszmetörténetileg főleg az irodalom és a filozófiai irányzatok közti összefüggéseket vizsgálták, kevésbé azt a kölcsönhatást, amely a mű szerzője és egy kor, osztály vagy réteg *mindennapi gondolkodása* közt

¹³ GALVANO DELLA VOLPE: Az ízlés kritikája. Bp. 1970, 244. o.

¹⁴ Vö. Strukturalizmus. Szerk. HANKISS ELEMÉR. I—II. kötet. Bp. 1971, és Helikon, 1968, 1. sz.

¹⁵ Formateremtő elvek a költői alkotásban. Bp. 1971; A novellaelemzés új módszerei. Bp. 1971.

¹⁶ Vö. G. DUBY összefoglaló tanulmányát a L'histoire et ses méthodes c. kötetben: Encyclopédie de la Pléiade, Paris 1961. Vö. Histoire sociale et histoire des mentalités. Nouvelle Critique, 1970. máj.; R. MANDROU: Introduction à la France moderne. Essai de psychologie historique. Paris 1961; uő.: Histoire littéraire et histoire culturelle. Revue d'histoire littéraire de la France, 1970, szept.-dec.; R. ROBINE: Vers une histoire des idéologies. Annales Historiques de la Révolution Française, 1971, 1. sz.

alakult ki. A mindennapi gondolkodást rendkívül aprólékos kutatás tudja csak rekonstruálni, amelyben tekintetbe kell venni az adminisztratív jellegű dokumentumoktól az irodalmi szövegekig sok mindent. Az ilyen vizsgálódás segít mind a genesis, mind a recepció körülményeinek feltárásában, hiszen az irodalom eszmei vonatkozásait gyakran épp a mindennapi gondolkodással kell összevetni.

Emellett a mentalitástörténet a maga komplexitásával figyelmeztet arra, hogy az uralkodó ideológia nem feltétlenül az uralkodó osztály életmódját tükrözi vissza. A különbségek adódhatnak egyes társadalmi formációk fejlődési üteméből, de adódhatnak általában is a lét és a tudat fejlődése közti eltérésekből, az úgynevezett egyenlőtlen fejlődésből. Különösen az átmeneti társadalmakban valamely ideológia lehet uralkodó anélkül is, hogy az az osztály, amely ezek érdekeit tükrözi, politikailag is uralkodna. Ez az eset a XVIII. századi Franciaországban, ahol a polgári ideológia a domináns, bár a polgárság a politikai hatalmat még nem szerezte meg.

Természetesen mindez nem zárja ki, hogy az általános szabály megfelelően a lenini meghatározásnak, tehát, hogy az uralkodó osztály ideológiája az uralkodó ideológia. E tekintetben nagy jelentősége van az intézmények által terjesztett ideológia tanulmányozásának, amely általában az uralkodó osztály ideológiája. Az ilyen vizsgálódáshoz nagy segítséget nyújt a *művelődéstörténet* is,¹⁷ amely az utóbbi időkben egyre inkább felhasználja a különböző statisztikai és szociológiai módszereket.

Végül a harmadik szint, amelyen az ideológiát vizsgálni lehet, az elmélet, a tudomány és a művészet szintje. Ezt az elemzést szokták a szigorúbban vett eszmetörténet körébe sorolni. Hadd utaljak itt csak a *fogalom-, motívum- és anyag-történetre*,¹⁸ amely az egyes említett kategóriák funkciójának változásait vizsgálja a különböző korok irodalmában. Jelentőseknek kell tartanunk azokat a *nyelvtörténeti-stilisztikai* vizsgálatokat is, amelyek az egyes időszakok stílus-esszéjét próbálják meghatározni.¹⁹ Végül — szellemtörténeti konstrukciók ellenére — figyelemre méltóak azok a *világkép-elemzések*,²⁰ amelyek többek

¹⁷ A kultúrtörténet mai helyzetéről vö. a XI. nemzetközi történeti kongresszus vitáit: F. GILBERT: Cultural History and its Problems. XIe Congrès International des Sciences Historiques. Stockholm. 1960, Rapports I. Méthodologie; marxista részéről: A. V. FAGYEJEV, Voproszi isztorii, 1964, 1. sz.; D. MÜHLBERG: Zur marxistischen Auffassung der Kulturgeschichte. Deutsche Zeitschrift für Philosophie, 1964; MÁTRAI L.: A művelődéstörténet néhány módszertani problémája. Századok, 1967, 6. sz.

¹⁸ M. WEHLI: Általános irodalomtudomány c. könyvében (Bp. 1960) joggal utal a Stoffgeschichte nevetséges kinövésére, de az nem kétséges, hogy a szüzsét tanulmányozni hasznos és szükséges. Ami a fogalomtörténetet illeti, enélkül alig lehet az eszmei mondanivalót helyesen interpretálni. Az utóbbi időben különösen érdekes tanulmányok jelentek meg a „természet”, a „boldogság” és hasonló fogalmak XVIII. századi értelmezéséről.

¹⁹ A modern stilisztikáról vö. Helikon, 1970, 3—4. sz.

²⁰ Nem a szellemtörténet idealista interpretációira gondolunk, hanem az író és kor világnézetének módszeres marxista tanulmányozására, amelyre LUKÁCS GYÖRGY adott példát a német irodalom nagy műveivel kapcsolatban.

között a szociológiai módszereket is felhasználják. Mindezek az újdonságok jelentkeznek ma a *tudomány és a művészetek történetében*.

Hogyan hasznosíthatjuk a műelemzés eszmei és formai oldalainak interpretálásában jelentkező új vonásokat? Minden irodalomtudományi irányzat igyekszik ma meghatározni a mű struktúráját, tehát felépítettségét vagy rétegzettségét, nem utolsósorban a műelemzés pontosabbá tétele végett. A legelterjedtebb séma R. INGARDENÉ, aki a fenomenológiából merítve négy réteget különböztet meg:

- a) a szóhangzások rétegét, amelyet a kiejtett hangok adnak;
- b) a jelentés rétegét, amely a mondatok jelentéséből épül fel;
- c) a szemléletességek rétegét, amelyeken keresztül a műben a tárgyak megjelennek;
- d) a tárgyiasságok rétegét, melyeket a mondatok értelme jelöl ki.²¹

E rendszer gyenge vonásaira sok kritikus mutatott rá, hiszen különösen a két utolsó réteg szétválasztása mesterkéltnek tűnik. Emellett nem ad megfelelő választ az ún. „magasabb jelentés-egységek”-re, ahogy H. MARKIEWICZ a tárgyak, a fabula, az eszmei mondanivaló általa részletesen tagolt rétegeit nevezi.²²

SZABOLCSI MIKLÓS József Attila Eszmélet című versének elemzése kapcsán megkülönbözteti az analízist, amely az alapelemek, tehát a hangtan, szótan, szókincs, versszerkezet, nyelvtani szerkezet, jelzők, képek, képszerkezet és műfaj szempontjából vizsgál, a szintézist, amely a verskompozíció szempontjából végzi el az értelmezést, s amelyet megerősít a zenei kompozíció elemzése. Ezek után kerül sor a filozófiai-világnézeti alapok megállapítására. Ezt — hogy úgy mondjam — hitelesíti a mű kialakulásának nyomon kísérése eszmei szempontból és József Attila művében való elhelyezése.²³

Teljesen egyetértek azzal, hogy a formai elemzés és az ún. eszmei történeti vagy genetikai vizsgálat módszereit szembesítsük. De a kísérlet csak akkor járhat eredménnyel, ha az *eszmei mondanivaló rendező elv* funkcióját következetesen érvényesítjük mind a külső, mind a belső forma elemzésénél. Feltételezve, hogy a nyelvi rendszer egy bizonyos gondolati rendszernek felel meg, amelynek feladata kifejezni a társadalmilag-történelmileg meghatározott jelenségeket, tehát a valóságot, már a szókincs vizsgálatánál használni lehet az eszmetörténeti megközelítést. Áll ez a műfaji-technikai sajátosságok és természetesen a képek, képszerkezetek elemzésére is. A stilisztikai elemzés, amely elhanyagolja a tartalmi összefüggéseket, még a leírás követelményének sem felel meg.

²¹ Das Literarische Kunstwerk. Halle/Saale 1931. Vö. VAJDA GYÖRGY MIHÁLY: A fenomenológiai szemlélet az irodalomtudományban és az irodalomban. Helikon, 1966, 3. sz.

²² H. MARKIEWICZ: Az irodalomtudomány fő kérdései. Bp. 1968.

²³ SZABOLCSI MIKLÓS: A verselemzés kérdéseihez. Bp. 1968.

Eszmetörténeti vizsgálat nélkül nem lehet megérteni a belső formát, tehát az intellektuális és emocionális réteget, amely sok kollektív és egyéni (alkotói) elemet foglal magában, a műveltségi háttérről nem is beszélve.

Mindkét vonatkozásban az elemzés diakrónikus és szinkrónikus. Szinkrónikus, mert a művet a fenti rétegek szerint a mű és közönsége szempontjából kell vizsgálnunk. Diakrónikus, mert a művet az írói eszmei fejlődésben, egy adott kor ideológiai koordinátaiban, későbbi eszmei interpretálásában és határában elemezzük.

Eljárásunk kategóriáit és az ezek közti kapcsolatokat így lehetne felsorolni:

1. nyelv és gondolat összefüggése;
2. irodalmi eszközök és eszmék közötti kapcsolatok;
3. a mű és a tudat viszonya, a tudat emocionális és intellektuális elemei szempontjából az egyéni és a társadalmi tudat vonatkozásában egyaránt;
4. a mű „értelme” — tehát eszmei mondanivalója és annak különböző felfogásai;
5. mindez a mű születésének és későbbi befogadásának idején, tehát történeti megközelítésben.

Ezeknek az összefüggéseknek az érzékeltetésére hadd említsünk egyetlen példát, Paul Éluard „*Pour vivre ici*” című versét, amelyet Somlyó György és Rónai György fordított magyarra. A szövegek így hangzanak:

Je fis un feu, l'azur m'ayant abandonné,
Un feu pour être son ami,
Un feu pour m'introduire dans la nuit d'hiver,
Un feu pour vivre mieux.

Je lui donnai ce que le jour m'avait donné:
Les forêts, les buissons, les champs de blé, les vignes,
Les nids et leurs oiseaux, les maisons et leurs clés,
Les insectes, les fleurs, les fourrures, les fêtes.

Je vécus au seul bruit des flammes crépitantes,
Au seul parfum de leur chaleur;
J'étais comme un bateau coulant dans l'eau fermée,
Comme un mort je n'avais qu'un unique élément.²⁴

²⁴ Paul Éluard: Oeuvres complètes. Paris 1968, I. kötet. 1032—1033. o.

Somlyó György fordítása:

Tüzet raktam, mert elhagyott a kék ég,
tüzet, hogy barátom legyen,
tüzet: legyen mivel a téli éjbe vágnom,
tüzet, hogy élni jobb legyen.

Neki adtam, amit nekem adott a nap,
erdőt és patakot, szőlőt és búzaföldet,
fészket és madarat, a házat s kulcsait,
virágot, bogarat, prémet s ünnepeket.

És csak a pattogó lángok dalából éltem,
csak melegük jó illatából;
mint elsüllyedt hajó, min összezsap a hullám,
és mint aki halott, csak egy elemben éltem.²⁵

Rónay György fordítása:

Tüzet raktam, mivel elhagyott az azúr
Tüzet, hogy barátja legyek,
Tüzet, hogy belopjam magam a téli éjbe
Tüzet, hogy jobban éljek.

Neki adtam, amit nekem adott a nappal;
Erdőket, ligetet, szőlőket, búzatáblát,
Fészket s madarait, házat és kulcsait,
Rovart, virágokat, irhákat, ünnepet.

Csupán a csattogó lángok zajában éltem,
Melegük puszta illatában;
Hajó voltam, amint elsüllyed zárt taván,
Egyetlen elemem volt csak, mint egy halottnak.²⁶

Úgy tűnik, ez a vers semmiféle eszmetörténeti magyarázatot nem követel meg, hiszen Éluard rendkívül puritán költői eszközökkel dolgozva az elhagyatottság és a reménység gondolatát állítja szembe egymással a mindennapi gondolkodás síkján. Éppen ez a látszat indít arra, hogy bizonyítsuk: mennyire szükség van ez esetben is eszmetörténeti interpretálásra.

²⁵ Mai francia költők. Bp. 1958.

²⁶ Paul Éluard versei. Bp. 1960.

1. Vizsgáljuk meg a költeményt először a nyelv, mindenekelőtt a szókinés szempontjából, figyelembe véve a beszélt és a költői nyelv közti különbséget és azokat az asszociációkat, amelyeket a szavak kelthetnek bennünk. A költői nyelvben a *tűz az élet*, éspedig a jó élet szimbóluma. Ez utóbbit jelzi a *barát*, az *ünnepek* és a *természet* sok teremtménye.

Már nem ilyen egyszerű az *azúr* és az „*elsüllyedt hajó*” értelmezése. Gondot okoz a hasonlat is: *és mint aki halott, csak egy elembe éltem*. Itt szükségünk van a nyelvtörténet segítségül hívására, amely nemcsak szavak, hanem a fogalmak történetét is felfedi.

Az *azúr*²⁷ szó arab eredetű, és eredetileg a lapis lazulit, tehát az ékkő — díszkő — festékanyagként használt lazuritot jelölte. A franciában először 1080-ban fordul elő a „Chanson de Roland”-ban az említett jelentésben. Később kék színe a hűség és az igazság szimbóluma lett és címeralap. Hamar azonosult az ég színével. A francia irodalmi nyelv *couleur bleue clair du ciel* értelemben használta, a köznyelvben *l'azur du ciel* formában terjedt el. Innen már csak egy lépés volt az azúrt az ég színónímájaként használni a költői nyelvben. Baudelaire „Albatroszában” a következő sort olvassuk a költőkkel azonosított madarakról: *Que ces rois de l'azur, maladroits et honteux*. Malarmé az azúrt, tehát az eget kapcsolatba hozza az érzéketlenséggel: *L'insensibilité de l'azur et des pierres*. Mikor Éluard azt mondja, hogy *elhagyta a kék ég*, jelezni kívánja, hogy nincs oltalmazója, egyedül maradt a világban.

Az „*elsüllyedt hajó*” értelmezésénél tekintetbe kell vennünk, hogy a hajó sokszor szerepel a költői nyelvben mint magának a poétának a megtestesítője. Rimbaud „Részeg hajójában”, ahol egyébként ugyancsak megjelenik az azúr, de a hullámok színére vonatkoztatva, a „hajó” vadul vág át a tengereken, minden cél nélkül, vesztébe rohanva. Éluard hajóját a *kiismerhetetlen ellenséges* víz fenyegeti elnyeléssel, ami ismét a fenyegető veszélyre utal (az *eau fermée* lefordítása éppen ezért feltétlenül szükséges, s nem lehet egyetérteni Somlyó Györggyel, aki ezt elhagyja, de Rónay Györggyel sem, aki *zárt tóról* és nem *kiismerhetetlen, ellenséges vízről* beszél). Az első világháborút megélt költő nem a mámoros, egzotikus, idegenségében is vonzó világot látja maga körül, mint Rimbaud, hanem az áthatolhatatlant, a kiismerhetetlent.

Az *élément* a négy elemre: a tűzre, a vízre, a levegőre és a földre utal. (Somlyó fordítása nem elég pontos, hiszen Éluard szándékosan használja az *avoir* és nem a *vivre* igét.) Az elemek bizonyos mitologikus — művelődési képzetekhez kapcsolódnak. G. BACHELARD szerint akkor hal meg igazán valaki, ha elviszi a víz: a *víz néant substantiel*.²⁸ Az elemekre való ilyen tudatos hivatkozás a természet és a költő bensőséges viszonyának, ez utóbbi kozmikus látásmódjának bizonyítéka, ami költészetének egyik fő jellemzője lesz.

²⁷ Vö. R. ROBERT: Dictionnaire alphabétique et analogique. Paris 1953—1964; az *azúr* címszó.

²⁸ G. BACHELARD: L'eau et les rêves. Paris 1942, 125. o.

2. Az első látásra feltűnik, hogy Éluard tudatosan törekszik az egyszerűségre, ami önmagában is újszerű, de különösen az, ha a francia szimbolizmus hagyományaira gondolunk. Éluard kapcsolatban volt az unanímistákkal (Jules Romains és társai); ezek kollektivistáknak kereső felfogása erősítette saját meggyőződését is. Jól ismerte a kubistákat, akiktől a meglepetést, a meghökkentést, valami váratlan konstruálását tanulta meg, de a világ alapelemeiből. Költeménye 1918-ban jelent meg, s tartalmilag-formailag egyaránt Apollinaire kortárs-lirájával áll összefüggésben, amelyet nagyra becsült. Ez az eszmei-művészi háttér teszi érthetővé a fogalmak, a kifejező eszközök és a versforma megválasztását.²⁹

3. Az egyszerűségre, közérthetőségre, de ugyanakkor az újszerűre való törekvésnek megfelelően a szentenciaszerűség és a mindennapiság gondolatmenetét követő felsorolás — a költő technikai eszközei. A vers tizenkettesekből (tehát alexandrinusokból) és nyolcas sorokból áll, s egyesek (*abandonné, donné, blé, clés, fermée*) „rímelenek” is egymásra, ha az nem is a zárt verselés szabályai szerint történik. Az asszonáncokból leszűrhető következtetés lényege: a költemény kulcsszavainak összecsengéséről van itt szó, amelyek eszmeileg is irányadók. A vers zeneisége is abból a gondolati ritmikából származik, amely az elmúlás és az élet szembeállításából születik.

4. A vers eszmei mondanivalója e kettősséggel határozható meg: a létbizonytalanság és az ellene folytatott harc. Ehhez az eszmei „rendező elvhez” szorosan igazodik a költemény négysoros strófákból álló kompozíciója. Az első versszak az elhagyatottsággal szembe a tüzet és a jobb élet vágyát állítja, a másik felsorolja az utóbbi attribútumait, a harmadik jelzi azt a térbeli distanciát, amely a költőt ettől a jobb élettől elválasztja, de egyben azt is, hogy mégis érzi jelenlétét. Az igeidőkkel utal arra is, hogy az elhagyatottság a múlté. A múlt idők egy korszak lezárását jelzik anélkül, hogy feledtetnék annak tapasztalatait. Ebből a szempontból nem véletlen, hogy az első versszak reménységére az utolsó emlékeket idéző sorai felelnek. A kettősség, amelyet a felsorolások hangsúlyoznak, egyszerű intellektuális-pszichikai szembeállításokra épül.

5. A vers értelme külső magyarázat nélkül is megragadható, de a genesis körülményeinek ismerete még világosabbá teszi azt. Éluard-ot tuberkulózis miatt két évig Davosban kezelték, s mikor 1914-ben hazatért, behívták katonának. Először egészségügyiként, majd gyalogosként szolgált a fronton. A betegség és a háború érzékenyen érintették, szomorúsága egyszerre merített tehát személyes és közösségi élményekből.³⁰

A szomorúság egyik oka megszűnik, 1917-ben, mikor feleségül vesz egy orosz lányt, akit Éluard Gala-nak nevez. 1918. május 11-én nagyon is emberi módon örül kislánya, Cécile születésének. Véget ér a világháború, s ezzel a

²⁹ Vö. M. RAYMOND: De Baudelaire au surréalisme. Paris 1940; M. DÉCAUDIN: La crise des valeurs symbolistes. Vingt ans de poésie française. Paris 1960.

³⁰ Életrajza: LOUIS PERCHE: Paul Éluard. Paris 1963.

szomorúság másik oka. 1918. november 9-én írja egyik barátjának: „A háború befejeződik és mi bölcssek magunkba szállunk. Harcolni fogunk a boldogságért, miután harcoltunk az életért.”³¹

Még 1918-ban elhatározza, hogy a halállal szemben az élet témáját hosszabb versben vagy versciklusban éneklie meg. Ebből a szándékból született a mulatságos hangulatú 11 hai-kai. Az *Itt élni* című versnek több része van, de csak ez az idézett rész viseli az 1918-as dátumot. Jellemző azonban, hogy a költő csak 1940-ben jelenteti meg még a négy résszel együtt, amelyek közül az utolsó 1939-ben kelt.³²

Összefoglalóan elmondhatjuk: a költemény az ember nyugtalanságával kíván szembeszegülni, mégpedig a mindennapi, egyszerű dolgok biztonságával és örömeivel. Ez a reagálás nemcsak Éluard-é: sokan fordulnak ekkor szembe — épp a háború tapasztalatai alapján — a polgári kultúra „bonyolultságával”, képmutatásával, hazugságaival.

Ha elővesszük G. DUBY és R. MANDROU francia civilizációtörténetét³³ és elolvassuk az első világháborúról szóló részt, a tömegek mentalitása és nemcsak az irodalom szempontjából, értjük meg: milyen „morális válság” rázta meg Franciaországot 1917-ben és hatott még a győzelem utáni esztendőkből is. Az értelmiség egy része ezt a válságot megélte, kifejezte és igyekezett túljutni rajta. Ezt tette Éluard is, aki a válsággal szembeállította saját boldogságkeresését.

Indulása meghatározó jellegű volt későbbi eszmei-költői fejlődésére s különleges helyet biztosított számára a szürrealizmuson belül is. Ez a kezdet is magyarázza, hogy a második világháború alatt a francia ellenállás egyik nagy költője és az elkötelezett poézis hirdetője lett. Megjegyzésünk már az egész életmű eszmetörténeti vizsgálatának lehetőségeire utal, amelyekről ebben a keretben nem szólhatok.³⁴

Némelyek felvethetnék: minek ez a történeti magyarázat, ha a vers úgy is érthető. Az irodalmi mű bizonyos mértékig nyitott, s többfajta értelmezésre van lehetőség, de az irodalomtudománynak meg kell akadályoznia a hamis interpretációt. Ha valaki például Éluard versét vallásos alapon kívánná értelmezni, a költő és életműve világnézetének ismeretében állíthatjuk, hogy nem autentikus a magyarázat.

³¹ La guerre s'achève, et nous sommes sages, recueillis. Nous allons lutter pour le bonheur après avoir lutté pour la vie. A. J. Gonon-hoz. Lettres de jeunesse avec des poèmes inédits de Paul Éluard. Paris, Seghers, 1962, 181. o.

³² ÉLUARD: Oeuvres complètes. Paris 1968, I. kötet. 1575. o.

³³ G. DUBY—R. MANDROU: Histoire de la civilisation française. I—II. kötet. Paris. 1968.

³⁴ Az Éluard-irodalom bibliográfiája az Oeuvres complètes említett kiadásában.

Fejtegetéseim végére értem. Elmondtam érveimet az eszmei mondanivaló primátusa mellett a műelemzésben. Utaltam arra, hogy a régebbi eszmei-történeti módszert meg kell újítani, részben a formai elemzés, részben a történettudomány mai eredményeinek és módszereinek felhasználásával. Ennek a komplex módszernek a lehetőségeit igyekeztem demonstrálni Éluard szép versének rövidre fogott elemzésével.

Utóirat: Somlyó György az Éluard vers-fordításával kapcsolatos megjegyzéseim nyomán újabb magyar változatot készített, amelyet itt közre adok. Nincs nagyobb öröm az irodalomtörténész számára, mint segíteni a költő munkáját.

Paul Éluard

Itt élni

Pour vivre ici

Tüzet raktam, mert elhagyott azúr egem,
tüzet, hogy barátja legyek,
tüzet: legyen mivel a téli éjbe vágnom,
tüzet, hogy élnem jobb legyen.

Neki adtam, amit nekem adott a nap,
erdőt és patakot, szőlőt és búzaföldet,
fészket és madarat, a házat s kulcsait,
virágot, bogarat, prémet s ünnepeket.

És csak a pattogó lángok dalából éltem,
csak melegük jó illatából;
Olyan hajó lettem, mely zárt vizekben siklik,
egyetlen elemem volt csak, mint a halottnak.

BARTA JÁNOS

ARANY JÁNOS ÉS AZ EPIKUS PERSPEKTÍVA*

Arany epikus életművét elemezve, ezt a Vörösmarty-sort tennem mottó gyanánt előre: „*A nagy körül van nagy világ.*” A társadalmi léten belül minden közösség (nép, nemzet, osztály) fölépíti a maga világát, alacsonyabb vagy magasabb szinten, szegényebb vagy gazdagabb tartalommal. Ez felel meg a fejlődés törvényének, a közösségekben meglevő, de csak lehetőségként adott testi-szellemi energiák csak így tudnak kibontakozni. A kibontakozáshoz tér és távlat kell; a társadalmi-tudati léthez hozzátartoznak — kozmikus analógiával élve — bizonyos eleve adott szférák, amelyeket ki lehet tölteni, föl lehet fedezni, beléjük lehet nőni. Úgy kell képzelnünk, hogy koncentrikus körök gyanánt veszük körül az adott nagy egységet, embercsoportot; egy részük a földbiológiai-természeti létből sarjad ki, tehát szükségszerű, a nagyobb távlatúakat az emberi tudat alkotja magának, kibontakozásának tere gyanánt. Megint térbelire vetítve át, legközelebb van hozzánk a közvetlenül adott anyagi-érzéki, természeti szféra; erre az alapra aztán az eszmeibb, fogalmibb, szellemi

* Elhangzott az I. Osztály 1972. április 24-én tartott felolvasó ülésén.

— Arany epikus életművének értelmezése évtizedek óta foglalkoztat; sokszínűségében mindig valami különösséget és rejtélyt éreztem. A kulcsfogalmat, amellyel végül a megoldás útján elindultam, HARALD WEINRICHnek, az ismert romanistának egy cikkében találtam meg: *Das Zeichen des Jonas*; megjelent a Merkur folyóirat 1966-os augusztusi számában. Itt bukkantam rá a „dimenzió” fogalmára, amelyet Weinrich irodalmi alkotások világának megértésére alkalmaz, de elvileg kevésbé kifejtve és szűkebb értelemben. Őt elsősorban az úgynevezett fiktív dimenziók érdeklik: a felnagyított és a parányivá kicsinyített világok, a füllentések és csalimesék övezetei. Belőle kiindulva megpróbáltam a terminusnak szélesebb értelmet adni — és közelebből Arany epikájára alkalmazni. Eközben — ha csak segítségkérés és fogalomtisztázás céljából is — figyelmem kellett az embert körülvevő világ nagy összetevőire, távlataira is. Így került be fejtegetéseimbe a „szféra” és a „világkép” fogalma. Semmiképpen sem lehetett szándékom ezeknek részletes elméletét adni; a szükséges méretű tájékozódáshoz szempontokat kaptam néhány alapvető munkából, amelyek bővebben foglalkoznak az egyént és a társadalmat körülvevő horizontok elemzésével. Külön megemlítem a következőket: KARL JASPERS: *Psychologie der Weltanschauungen* (6. kiad. 1971.); MAX SCHELER: *Probleme einer Soziologie des Wissens*, a *Die Wissensformen und die Gesellschaft* c. kötetben (2. kiad. 1960.); DURKHEIM francia szociológus nézeteiről GEORGES GURVITCH közvetítésével tájékozódtam: *Éléments de sociologie juridique* (Paris 1940). Akadémiai előadásom elhangzása után néhány kiegészítő szempontot kaptam barátaimtól; név szerint is meg kell köszönnöm RITÓOK ZSIGMONDnak, hogy elmélettel kapcsolatban Arany műfordítási kísérleteire irányította a figyelmemet.

szférák egymásba átjátszó változatos tartományai épülnek. A nagy emberi közösségek éppen azáltal tudják a maguk egyediségét és rangját dokumentálni, ha a közvetlenül adott természeti szférák mögé vagy fölé saját kulturális szférát tudnak építeni. A közösségi tudat megalkotja a maga politikai szervezetét és intézményeit, vallását, művészetét, tudományát, filozófiáját. Itt aztán valóban érvényes az, hogy a nagy körül van nagy világ — a csoportok közül így oszlanak meg a nagyok és a kisebbek —, azok tudniillik, amelyek elől a magasabb szférák még bezárultak, amelyek még nem alkottak autonóm kultúrát és politikai szervezetet. E tekintetben különös jelentőséget tulajdonítok kettőnek: egyrészt a leglégiesebb eszmei-filozófikus szférának, amelyben a közösség a maga létének összetartó elveit, hordozóit és értelmét fogalmazza meg — másrészt az esztétikai-művészi övezetnek, amely a közvetlen anyagi-társadalmi létet magasabb, irreálisabb szférában ismétli meg és tükrözteti. Kézenfekvő, hogy nem mindenki számára hozzáférhetőek és csak a fejlődés magas fokán tárulnak fel a legelvontabb viszonyítások tartományai: a logika, a felsőbb matematika, a geometria. Költészetet könnyebb teremteni, mint matematikát vagy filozófiát. A szférákat tehát elvben csak lehetőségek gyanánt kell felfognunk; a történelmi fejlődés során egyedi képződmények jönnek létre aszerint, hogy az adott közösség melyik szférába hogyan és milyen mértékben tud belenőni küzdelem és olykor ellenállások legyőzése árán.

A változatosság és egyediség egyik forrása, szelektáló és fölfedező erő: az adott kor és az adott fejlődési szakasz valóságtudata. Ez az az alapvető, tovább már nem elemezhető, legfeljebb kívülről bírálható meggyőződés arról, hogy a bennünket körülvevő gazdagságban és sokrétűségben mit tartunk elsősorban és alapvetően létezőnek, mi az, amihez a létezés más formáit viszonyítjuk, amiből őket leszámazzatjuk. Lét és tudat viszonyának a fölmerülése ez, mindig az adott fejlődési stádiumhoz igazodva. A valóságtudat, ősi vagy fejlettebb valóságérzék alapján alkotja meg a közösség a maga úgynevezett világképét; szoktunk beszélni a világképek archaikus (prelogikus) változatairól, aminő a mágikus, animisztikus, démoni, mitikus, vallásos — hogy mindezekkel a modern korok empirikus-tudományos világnézetét állítsuk szembe. A „világ”-ot, mintegy klimatikus közeg gyanánt, áthatja az a hangoltság, amelyet ma már közkeletű szóval életérzésnek szoktunk nevezni; benne a közösség viszonyul érzelmileg önmagához, önmegvalósulásának sikereihez, gátoltságához és kudarcaihoz. Ismerősek azok a megjelölések, amelyek optimista, derűs, heroikus, tragikus, sztoikus és sok egyébféle életérzésről tudnak. A „világnézet” már a valóságtudatnak és az életérzésnek a fogalmak, az ítéletek, az értékelések szintjére való átvetítése.

Néhány évezred feltárt története dokumentálja, hogy az a „világ”, amely a közösségeket és a bennük élő egyedeket magába zárja, egyre tágabb, egyre gazdagabb és sokrétűbb lesz — az arány egyedi energia és kibontakozási tér közt egyre komplikáltabbá válik. A kettő közötti viszonyulásban eleve

benne van az, hogy az emberi alkotóerő, életberendezés és életézés sohasem képes a „világ” egészét áthatni; erre nem csak hogy a legnagyobb elmék nem képesek, de nem is válna a javukra: nem találnák meg önnön határaikat, elvesznének saját gazdagságukban. „Az emberkebel Korlátot kíván, fél a végtelentől, Belterjében veszt, hogyha szétterül” — mondja Madách Ádámja a falanszter küszöbén. A világ egysége posztulátum, valódi léte feloldódik a sokrétűségben. A közösségi szellem, mintegy a határtalantól való félelmében, önmaga küzdő- és játékteréül kihalít, teremt magának kisebb tartományokat, valóságzugokat vagy mikrokozmoszokat, amelyek a totalitás igényéről eleve lemondanak ugyan, de az ember nembeli létének valamely rész-erejét, energiáinak egyik arculatát tükröztetik — módot adnak ezeknek a felszabadulásra, az önmagáralátalálásra. Ezeket a kisebb tartományokat nevezem én a továbbiak során dimenzióknak, a műszó-megjelölés igényével. Pontosabban: dimenzióknak nevezem a valóságnak egy kisebb méretű, a nagy egységbe illő, de belőle mégis kiszakadt tartományát, terét, világocskáját, amely az empirikus valóságtól elütő valamely speciális törvény vagy aspektus uralma alatt áll. Középről nézve: ilyen dimenziókban élnek az embercsoportok, s ilyeneket alkotnak maguknak az egyedek, különösen a művészet és a tudomány nagy elméi, a keletkezés és a kiüresedés változatos játékában. Mivel a dimenzió eleve egyoldalú, sőt esetleg torzít is, könnyen tapad hozzá bizonyos fiktív, imaginárius jelleg, noha vannak az életnek vaskos, kézzelfogható dimenziói is. Nem árt, ha megvilágításért néhány plédához nyúlok. A „mindennapiság”-ot, a mindennapi életet, a maga közvetlen és empirikus voltában, egy-egy nagyobb közösségen belül, az előbb használt szóval, szférának, tehát viszonylag átfogó, széleskörű lehetőségnek tartom; s úgy vélem, ezen belül minden életkörnek, hivatásnak, mesterségnek, külön világ gyanánt megvan az egyedi dimenziója, különös aspektusa. Jellegzetes, fiktív dimenziót teremt az esztétikum szféráján belül Swift, amikor Gullivert a törpék, az óriások, majd a tökéletes lovak birodalmába vándoroltatja. Münchenhausen báró és magyar rokona, Hány János a csalimesék dimenziójában otthonos; egy csomó közeli vagy távolabbi dimenzió kíséretet bennünket a múltból és a jelenből: a fantasztikum, a nonsense, az idill; a játék egyetemes szféráján belül a komikum változatai; komolyabb formában, mondjuk, a (történeti értelmében vett) puritánság, a primitív vallási közösségek testvérisége stb. . . A dimenzió-játék magyar klasszikusai: Karinthy és Kosztolányi.

A „dimenzió” fogalmát Arany epikájára alkalmazva állandó, rögzített műszó gyanánt óhajtom használni. Ebből következik, hogy az esztétika, a műelemzés egész területén használhatónak tartom, s nem azt mondom hagyományosan, hogy minden epikus és drámai műnek megvan a maga világa — hanem azt, hogy egy különös, egyedi dimenziót foglal magába. Az alkotó élményvilága, az a „látszat-valóság”, amely a műben jelentkezik, csak az anyag szerepét tölti be; a műalkotás a kor és az alkotó világképéből, magatartásából, múltóbb vagy állandóbb életézéséből, az adott társadalom szféráiból egy különös, atmoszféra-

szerű közeget hoz létre, amely az életanyagot magához idomítja. Ez az atmoszféra: a dimenzió. Megértéséhez talán akkor jutunk közelebb, ha a drámairódalom hagyományos témáinak új meg új feldolgozásaira gondolunk; Oresztész anyagyilkossága, a királynéölő Bánk bán új korban, új alkotó kezén új interpretációt igényelnek. A dimenzióknak megvan a maga mérete, valóságigénye és teherbírása; megvannak az alapkapcsolásokat jelentő törvényei, megvan a maga jellegzetes szemlélete — az életanyagot, a témát minden alkotóelemével együtt bizonyos perspektívába állítja be.

A „perspektíva” maga szintén ismert megjelölés az esztétika fogalomtárában. Különösen a regényelméletben találkozunk vele; általában azt a bizonyos nézőpontot jelöli, amelyből a regény világát előnkbe kapjuk; auktoriális regényt, én-regényt, tudatregényt és egyéb változatokat szoktak számon tartani. Én magam az alábbiakban a szót nem ebben az értelemben használom; a hagyományos verses epikára különben is alkalmazhatatlannak bizonyulna. A perspektíva énnám a dimenzió törvényeinek, kapcsolási módjainak, szelektáló és értékelő légkörének érvényesülése az epikus mű anyagán. Nem az alkotó szubjektív hangoltságáról van tehát szó, hanem a maga lábán megálló mű belső világáról — voltaképpen a tükrözésnek éppen adott, egyszeri közegéről. Ez a közeg rendező, alakító, válogató elvként mutatja meg a maga hatékonyságát. Ha az alkotáslélektan területére kalandoznék át, el tudnék képzelni olyan költőt, akiben az életanyag érintésére először egy különös dimenzió-lehetőség merül föl vagy kezd derengeni — s eleve ez irányítja a majdani mű átformáltságát —, köze van tehát az egységes átformáltság esztétikai elvéhez is. Legyen szabad erre az alkalomhoz képest bizarr, végletes, de talán meggyőző példát említenem. Ionesco hírhedt Kopasz énekesnőjére gondolok, amelynek megköltésére köztudomásúan a nyelvtanulás, az idegen nyelvleckék banalitásai adták az ösztönzést. A mű abszurd világát az a fikció élteti, hogy a nyelvgyakorlatok nem valami magasszintű mondataiban és párbeszédeiben egy külön létezőmód, egy külön világ, külön embertípus, az én megjelöléssel: egy külön dimenzió involválódik — amelyet az író önállósít. Hasonló fikció már egyébként korábban is előfordul, természetesen szolidabb, játékosabb kivitelben; gondoljunk csak Vörösmarty Y-háborújára.

A szféra, a dimenzió és a perspektíva tehát az a három kulcsfogalom, amellyel Arany epikájához közeledni próbálok. Azt a jelenséget, amelyből ki akarok indulni, már a kortárs-bírálat és a későbbi szakirodalom is észrevette és deskriptív szinten ki is elemezte. SZÁSZ KÁROLY az Összes Költemények 1867-es kiadása kapcsán főként a balladákra mondja, de Arany egész epikus költészetére ráérthető: „a tárgyak gazdag változatosságánál még sokkal gazdagabb a földolgozás, az alkotás, a hang”. „Tárgya természetéből fonja ki szerkezetét, attól kölcsönzi színeit. Azért látszik nála minden olyan természetesnek, Iár annyira művészi, hogy művészete utolsó titkát néha csak a tizedik olvasás

láttatja át.”¹ VOINOVICH a kisebb költeményekre mondja: „Sűrűn váltja a tárgyat és a hangot” — minden hang, minden műfaj megtalálható nála.² Ezek a megállapítások kézzől kézre járnak különösen a régebbi szakirodalomban; egy-egy konkrét elemzés is született arról, hogyan fejlődik ki az esetleg taláalomra felkapott témából a műfaj és a hang. Van azonban ebben a tarkaságban valami különös, valami egyedülálló és rejtélyes; a filológia elemezheti az eseteket és a változatokat, de még nem adott választ a változtatás tényére magára, nem nézte Arany epikus életművét egyetlen folyamatként úgy, hogy a műfaj- és hangnemcserék titkát is le tudta volna leplezni. A jelenséget még nyomatékosabbá teszi az, ha a változatok sokasága mellett a töredékek halmozát is figyelembe vesszük, amely körülmény miatt maga Arany is mentegetőzik az Elegyes darabok előszavában; a közreadás egyúttal a befejezni-nem-akarást vagy nemtudást is dokumentálja. Maga a méret is meglehetősen meglehetősen: nincs a világirodalom verses epikusai közül egy sem, aki ennyi megvalósítatlan tervet, megkezdett vagy féligkész alkotást hagyott volna az utókorra. Még furcsább aztán ezeknek a torzónak a jellege. Olykor évtizedekig hordoz egy témát, kísérletezik és kínlódik vele, fölveszi és elejti, de nem tud szabadulni tőle; valami nyomasztó kötelességként hordozza magában. Sok a megújuló próbálkozás, hamis hangon kezdett alkotás abbahagyása (*Daliás idők*, a hun eposz); csaknem késznek mondható kerek egészek, amelyek folytatását a témavázlat alapján nehezen tudnánk elképzelni (*Bolond Istók*); különös módon megpróbál kész, sikerült alkotást újraírni más hangnemben és versformában (*Rózsa és Ibolya*). A magam elmélete szempontjából beszédeseknek érzem azokat az eseteket, amikor egy megtalált és kidolgozott hangnem, amelyben tökéletes alkotás jött létre (a *Katalinra* gondolok), nem bizonyul semmiképpen folytathatónak; a Bach-korszaknak nem is egy, hanem négy töredéke figyelmeztet erre (*A Perényiek*, *Édua*, *Öldöklő angyal*, *Az utolsó magyar* — a byroni kisepikai forma változatai). Kell, hogy a félbemaradásnak valami mélyebb oka is legyen — nem elég a költő egészségi állapotára vagy a nagykőrösi ingernélküli környezetre vagy családi bajokra hivatkozni. Ahogy én látom, a nagy tervek töredékbenmaradása mögött ugyanazon alaptényező rejlik, amely az ún. műfaji és hangnembeli változatosságot előidézi. Mielőtt ez okot továbbfűrkészném, hadd iktatok ide megvilágításként még egy párhuzamot. Olyan prózaepikusokat kell választanunk, akiknél terjedelmes és elismert életműről lehet beszélni: a Balzac—Victor Hugo—Dickens—Tolsztoj-típust. Nyilvánvalóan van fejlődés náluk a zsengekortól a tipikus érett- és öregkori alkotásokig. Most nem kizárólag a művészi eszközökre gondolok, hanem a világképre, az élményvilágra, az életérzésre is. De a fejlődés és a változatok kisebb méretűek, kevésbé jelentősek, mint azok a konstans elemek, amelyek az életmű

¹ Idézi: VOINOVICH, Arany János életrajza. III. 201.

² Uo. II. 306.

egészének sajátos egyedi veretét megadják. Az életművön át — az előbbi műszót használva — a dimenzió viszonylagos stabilitása figyelhető meg: A párizsi Notre Dame és a kései 1793 ugyanazon valóságlátás alapján állnak; Balzac regényeiben a filológia megkülönböztet ugyan típusokat, de inkább csak a tematika alapján. A szónak nem rossz, hanem mélyebb, elvibb értelmében ezek az alkotók egész pályájukon vagy annak egyes szakaszain önmagukat ismétlik — igaz, hogy többnyire ugyanazon műfaj keretein belül.

Amint láttuk, a műfaji változatosságot Aranynál a szakirodalom már réges-régen regisztrálta. Kevesebb szó esett arról, hogy emögött ott munkál a valóságtudat és a világkép változatossága; kapcsolódva természetesen a műfaj változatosságával. Ha ezt az epikus életművet egészében nézzük, azt kell tapasztalnunk, hogy Arany egyaránt magáévá tudja tenni a világképek archaikus változatait: a mese mágikus-babonás világképét (*Rózsa és Ibolya, Mátyás anyja*), a hősdalok és az ősi eposzeiák mitikus, emberfölötti atmoszféráját (*Keveháza, Buda halála*), de a legendák szakrális-charizmatikus sugalmait sem idegenek tőle (a két *Szent László*-legenda). A modern empiria és a lelki élet szintjén lezajló folyamatok, a lelkiismeret, a szenvedélyek és szenvedések szintje, valami korszerű realizmus gyanánt, jelen van a balladák és a nagyepikai alkotások egy részében; lassan kialakul és egyre inkább formálja Arany epikus szemléletét a legegységesebb szféra, az erkölcsi világrend, bűn és erény, vétség és bűnhődés ellentéteivel és amaz „örök törvény” képzetével. Minden ismerő tudja, hogy erről a pontról nézve Aranyak, még a balladákat is beleértve, nincs két egyforma alkotása — az a bizonyos stabilitás, amelyről előbb a nagyepikusokkal kapcsolatban beszéltem, az ő életművében nem észlelhető; az ott kifejtett értelemben Arany soha nem ismétli önmagát.

Ebből logikusan következik az az alapvető tényállás, hogy van ezekben a művekben — egyenként véve — Arany számára valami, ami megismételhetetlen. Ez pedig nem egy-egy részlet-motívum, téma, embertípus vagy efféle: megismételhetetlen az, amit fentebb az egyes művekkel kapcsolatban dimenzióknak nevezünk. Arany epikájának alapvető jellegzetességét én éppen ebben keresem: egyedi dimenziók alkotása, művönként a dimenziók váltogatása, új és új epikus dimenziók keresése — kicsit költőiesen úgy is mondhatnám: vándorlás a világképek és a dimenziók között. Naivitásnak látszik, de meg kell mondanunk, hogy Arany, a protestáns egyház gyermeke és a 19. század embere nyilvánvalóan a maga korának idealisztikusan színezett empirikus világában élt és mozgott; mint költőnek azonban szüksége volt ezekre az archaikus, történelmi, fiktív dimenziókra, nem egyetlenre, hanem többre, hogy váltogathassa őket. Úgy vélem, ezzel eljutottunk Arany költői egyéniségének és életművének kulcsához, legmélyebb titkához: gazdag, lehetőségeiben szinte zsúfoltan gazdag természet ő, aki a maga emberi egyéniségének és költői alkatának sokoldalúságát éli ki ezekben a szemlélet- és világképbeli lehetőségekben. Az ő primér bősége éppen a dimenziók gazdagságában, sokféleségében van; ezeken

át valósítja meg a maga totalitását. Sorra hasonítja őket magához; beljük ömleszteti energiáit. Minden egyéb, amivel kapcsolatban őt dicsérni szoktuk: emberlátása és jellemalkotó ereje, műfaji és nyelvi gazdagsága csak folyománya vagy kiegészítője ennek a primérből gazdagságnak.

Amikor a kutató az elmondottakat bizonyítani akarja, csak egy mozzanat elég, amellyel rámutat Arany epikai műveire, arra a sorozatra, amely *Az elveszett alkotmány* indul és a *Toldi szerelmével* fejeződik be. Egyenként és összességükben beszélnek ezek a művek — az persze későbbi vizsgálódás feladata lesz, hogy sorra vegye és kielemezze a bennük megtestesült dimenzió-változatokat. Az általános szemléleti vonásokon túl sok mindent kell még majd megfigyelnünk: a dimenzióon belül a közvetlen tárgyi-természeti környezet egyedi módon van adva; egyediek a tér- és időjelzések; egyedi természetesen a nyelv is — és a műfaj és világkép révén minden műhöz más típusú közösség képzele kapcsolódik — a jelenlevő mesélő csoporton kezdve a modern, távoli, személytelen közönség végletéig: Toldi, a Bolond Istók, Toldi szerelme. Ezt a bizonyítási eljárást az egyes művek alapján még majd le kell folytatni.

Első bemutatásra meg kell elégednünk a közvetett bizonyítékokkal. Arra persze ne várjunk, hogy egyéniségének ezt a rejtett vonását Arany maga kimondja, pláne a modern irodalomtudomány nyelvén megfogalmazza. Bajos kikövetkeztetni azt is: mennyire volt ez benne tudatos; valami támpontot ad a Toldi szerelme megjelenése alkalmából írt néhány mondata: „Jól tudom, hogy e példátlan hosszú időn át, annyiféle benyomás, hangulat stb. alatt keletkezett munka nem lehet egyöntetű”³ — értve ezt természetesen a költői szemléletre, az én megnevezésemmel: a dimenzióra. Arra viszont már van közvetlen nyilatkozatunk, hogy Arany nem akarja magát ismételni; amikor SZILÁGYI ISTVÁN a Kinizsi-témát ajánlja figyelmébe, azzal tér ki, hogy nem akar második Toldit írni: „Toldival hasonlósága miatt későbbre hagyom, majd azt mondják, hogy csak egy kaptára tudok dolgozni.”⁴ Nem is fogott hozzá soha. Néhány év múlva a Szenczi Molnár-témát, amelyhez barátja már szempontokat is adna, azzal utasítja vissza, hogy a Faust-témát már Goethe megírta. A „megfaustítás”-t Szilágyi István ajánlja; Arany válasza: „ha Goethe volnék, sem vesztegetném erőmet oly mű utánzására, milyen csak egy lehet *eredeti*”⁵. Ott van ugyan ismert nyilatkozata az ötvenes évek elejéről: meg van róla győződve, hogy tudna még egy Toldit írni — ez a második Toldi azonban soha nem készült el, csak fájó nosztalgia gyanánt élt tovább: „Óh, ha még egy olyat énekelni tudnék.” Olykor, az ötvenes évek folyamán, előfordul, hogy ismételni akarja önmagát — már céloztam rá, hogy az eredmény: töredékek. Amikor korán serdülő, diletáns tanítványát, Tisza Domokost biztatni akarja, azzal dicséri, hogy „már lantja húrjait változtatni tudja”.⁶

³ Levele Tóth Endrének, 1879. dec. 9.

⁴ Petőfinek, 1847. aug. 25.

⁵ Szilágyinak, 1854. márc. 9.

⁶ Tisza Domokosnak, 1851. dec. 15.

A megismételhetetlenséget dokumentálják átdolgozási terveinek kudarcai is. Az *elveszett alkotmányról*: „az egészét kellene megsemmisítenem, ha javítani akarnék rajta”. Nyomatás előtt egyet-mást igazít a kéziraton, „de újat írnom sem idő, sem kedv”.⁷ Ismeretes, hogy a Toldinak különösen az elejével elégedetlen volt, nehézkesnek, helyenként elnyújtottnak érezte, átsimítását tervezte; végül is úgy maradt. A hun trilógia befejezetlenségét, a *Buda halála* elkészülte után, így magyarázza: „Ha akkor, ki nem téve magamat a nyilvános bíráltatás izgalmainak, rejtekemben zavartalanul tovább dolgozom, megvolt az ihlet hozzá, hogy egyhuzamban befejezzem az egész művet; a nyilvánosság herce-hurcája, konvencionális dicséretei nem kevésbé, mint rosszabb hangjai kizaklattak lelkem nyugalmaiból, s most már e munka végképp csonka marad.”⁸

Hogy a tényállást világosabban lássuk, idézzük emlékezetünkbe Aranynak két egybehangzó nyilatkozatát az epikus tárgyról. A hosszabb, 1853-ból: „Eposznak pedig tárgy kell, minek költőisége az embert mintegy megüsse, átvillanyozza, mert enélkül csak egy jóra való ballada sem születik: ily tárgy azonban nem mindig akad, vagy nem mindig fogékony rá az ember: eszerint valamint a líra kedélymozzanatot kíván, úgy az elbeszélő költemény is azt, azon kis különbséggel, hogy a lírában csak egy kell: a benső állapot, az eposzban kettő: a külső tárgy a belsővel összhangzásban, acél és kova.”⁹ 1856-ban, amikor felszólítást kap, hogy írjon a losonci naptárba, így medítál: „ahhoz tárgy is kell, amely engedje magát kellően feldolgozni”.¹⁰ Beszédes vallomás ez Arany alkotásmódjáról: talán nem túl erőszakolt, ha azt a bizonyos kedélyállapotot, amelyről itt szó van, nem belső, lírai hangoltságnak értem; az átvillanyozás azt a pillanatot jelenti, az ihletettségnak azt a stádiumát, amikor a költő megérzi a tárgyban rejlő dimenzió-lehetőséget. A *Rózsa és Ibolya* készülte közben írja Szilágyi Istvánnak: „Szép tárgy a gonosz, nagyon költői.”¹¹ Hogy az alkotást a megsejtett dimenzió lappangó jelenléte és egyszeri, megismételhetetlen mivolta irányítja, arra következtethetünk egy másik alkotáslélektani vallomásból: amit az első inspiráció lendületében sikerült neki kivinnie, az a műve létrejött, befejeződött; ha a lendület valami miatt kiapadt, jöttek a kínlódó keresések és a töredékek. Éppen a Toldi középső részével küszködik, s megköszöni Szilágyi Istvánnak a küldött segítséget. „Mindezek után azonban ne fáradozz többé. Felfogom a kort a históriából, úgy amint bírom, s a többit csinálom fejből. Ideje volna, hogy elkészíteném már egyszer, mielőtt tökéletesen beleunok. Már is nagyon megszoktam, s nálam valamely művem megszokása után következik a megunás. Igazán, nálam »addig kell ütni a vasat, míg meleg«. Ezt már több ízben tapasztaltam; amit hevenyébe kivittem, kiment, amivel sok komédiát csináltam, rendesen belesültem . . . Az ember a legszebb

⁷ Szilágyi Istvánnak, 1846. febr. 22. és 1848. jan. 23.

⁸ Arany László nyomán idézi a kritikai kiadás. IV. 230.

⁹ Lévaýnak, 1853. máj. 28.

¹⁰ Tompának, 1856. aug. 1.

¹¹ Szilágyi Istvánnak, 1847. jan. 30.

gondolatokat annyira megszokja, hogy végre semmi szépet nem talál benne . . .”¹² A megunásnak ezt a stádiumát előbb már „menetközben” is megörökítette, amikor *Az elveszett alkotmány* hexameter-özöne kezdett a nyakára nőni: „Nagy baj a költőnek, ha megunta teremtett Jellemeit maga is, s velök egy hajlékba szorulván Nem tud azokról már érdeklőt mondani semmit. Így vagyok én.”¹³ A *Daliás idők*höz vaskos köteteket bűvárol át, és az „átvillanyozás” csak nem akar bekövetkezni, holott máskor elég hozzá „egy töredék, egy forgács, egy példabeszéd” is, amely „kedves eszméket költ fel”. „Ki tudja, mit hol használhatok.”¹⁴

A dimenzió-élménynek tehát spontán módon kell jelentkeznie; spontaneitás és feladatszerűség Arany költői produkciójának talán legnagyobb dilemmája, amint erre az újabb szakirodalom már rámutatott. A „második” Toldiról: „Azt hiszem, hogy e második részt csak rám disputálták, azért nem akarok boldogulni benne.”¹⁵ A dimezió-élmény meglétére vagy keresésére a filológus természetesen felhasználja a nagy alkotások, mondjuk a *Toldi*, *Toldi estéje*, *A nagyidai cigányok* keletkezéstörténetéből adódó belátásokat — de a kudarcok talán még tanulságosabbak. Természetesen a két nagy epikus tervre gondolok. A Toldi középső részének kialakulását nyilvánvalóan gátolta a téma hiány a szó aranyi értelmében — de ha téma nem volt, akkor nem következett be az a bizonyos átvillanyozó hatás sem; azaz a nem létező témából nem áradhatott ki egy uralkodó epikus szemlélet, dimenzió sugalma. Az anyagot még csak megpróbálja Arany jól-rosszul összekaparni — de a *Szép idők*, majd *Daliás idők* keletkezéstörténete során a költő a dimenziókeresésre, próbálgatásra kénytelen pazarolni energiáját. Félreteszi a kezdő tiszta mesei változatot, de a *Daliás idők* kicsit népszínműves világa sem elégíti ki; a történelmi háttér gyanánt fölvelt nápolyi bonyodalomról pedig maga mondja, hogy azon „a művészet átka fekszik” — nem lehet belőle semmi költőit kihozni.¹⁶ Mindezt részletkutatások tüzetesebben dokumentálhatják; éppen azért elég legyen rövid utalás arra, hogy a dimenziókeresés ugyanúgy zajlik a hun eposz kísérleteiben is, megtoldva még egy lehangoló jelenséggel: amikor a költő végre a *Buda halálával* sikert ért el — ezt a bravúrt sem tudta megismételni. A tervezett trilógia második és harmadik részéből az utolsó életévekből fennmaradt töredékeknek nincs meg az igazi, egyedi atmoszférájuk.

¹² Ugyanannak, 1851. jan. 18.

¹³ VI. ének 104–111. sor. Van a megunásra erősebb nyilatkozata is: Tompának írja 1857. jún. 26-án: „Ha az ember valamit megírt, egy darabig gyönyört érez benne, de később megszokja, megunja. Így vagyok én csaknem minden költeményemmel: a Toldi hangját már ki nem állhatom, s ezért lehetetlen volt a harmadik részt folytatnom. Sehogyszem tudom lelkemet azon naiv hangulatba tenni, melyben, kivált az első rész írásakor, gyönyörködtem.”

¹⁴ Toldy Ferencnek, 1851. ápr. 28.

¹⁵ Tompának, 1853. nov. 22.

¹⁶ Tisza Domokosnak, 1854. jún. 21.

Sikerek és meddő kísérletek sorozata bizonyonnyal legalábbis sejtelemszerűen tudatosította Aranyban azt, hogy minden nagy művét az éltető egyedi dimenzió teszi nagygyá. Közvetett bizonyítékot, áttételes módon, erre is találhatunk. Arany ugyan ritkán mondja meg, milyen dimenziót, milyen szemléletet akart vagy tudott egy-egy művében megvalósítani, de jellemző módon ismétlődnek nála a nyilatkozatok egy-egy epikus művének a *nyelvéről* — egyúttal a nyelvi szintben tükröződő írói szándékról, olykor a műfaji ideálról is. Az *elveszett alkotmányra* vonatkozó, elégedetlenségét kifejező sorai még nem a nyelvet kritizálják ugyan: „Nem a külforma — vers stb. — bánt engem abban; az bánt, hogy víg eposz helyett csak . . . alantjáró humoristico-allegorico-comicus valami.” Az elégedetlenség okát a műfajra tett panasz álcázza: „A jutalmazott mű akármi egyéb, csak víg eposz nem.”¹⁷ A spontán áradással indult, majd kissé erőltetve befejezett műnek valóban az a legnagyobb fogyatkozása, hogy nem jutott el az egységes tónusig — az én megjelöléssel: kevert, kiforratlan az epikus dimenziója. A *Toldiról* egyszer úgy nyilatkozik, hogy nyelvét a szalontai népnek köszönheti. A *Toldi estéje* megjelenésekor úgy érzi: magyarázkodnia kell az olvasó és a kritika előtt, amely esetleg egy második Toldit vár tőle; s visszamenőleg ejt néhány szót az elsőről: „itt nem találja azon népileg őszinte, gyermetes előadást, azon könnyedséget, a cselekményben azon gyorsaságot, változatosságot . . .”. Hasonló a visszapillantás, amelyet az *Elegyes-előszó*ban olvashatunk: „Az a derült nagyobb munka, melyben 1848 előtt hősidilli képeket kezdtem rajzolni (Toldi), elvesztette rám vonzását.”¹⁸ Ismeretes, hogy az említett utószóban a humort jelöli meg alaptónus gyanánt, mely a *Toldi estéjén* „növekvő arányban átszövődik”. A *Murány ostromát* Petőfi Szécsi Máriájával veti össze: „az irmodor sem az, ami nálad . . .”¹⁹ Az önéletrajz szerint: „Murányban oly nyelvet akarék megkísérteni, mely az irodalmi s népies nyelv közt mintegy középet tartson — erős legyen, de ne cikornyás, oly nyelvet, mely szélesebb olvasó körrel bírhasson, mint csupán a művelt közönség, így akarván egyrészt a költészi nyelvnek nagyobb népszerűséget szerezni, másrészt a népet egy fokkal magasabb olvasmányhoz szoktatni.” „*Losonczy* 1848-ban, egyenesen a népre hatni akaró iránnyal volt írva, s így inkább krónikás modorban tartva.”²⁰ Öniróniába burkolt keserőséggel pillant vissza a *Bolond Istók* első énekére, a II. ének 15. versszakában: „Tárgy, dictio silány, a nyelve bábel, Írója nem tud eszményíteni.” A *Buda halála* prózai előszavában megint az olvasót akarja előkészíteni — többek között a mű nyelvére is: „Mi az elbeszélés ószerűen naiv formáját illeti, az nem affectatio. Szerző annyira s oly kizárólag jelen tárgyához tartozónak érzi azt, hogy részéről képtelen vakmerőségnek gondolna egy oly eposzt, melyben Attila szerepel, így

¹⁷ Szilágyi Istvánnak, 1846. febr. 22. és 1847. nagypéntek.

¹⁸ Végszó az I. kiadáshoz. Krk. II. 216. és *Elegyes-előszó*. I. 402.

¹⁹ Petőfinek, 1848. jan. 8.

²⁰ *Elegyes-előszó*. Krk. I. 403.

kezdeni: »Férfiat éneklek« stb., míg a krónikák egyszerű nyelvén sok mindent el lehet mondani.” Ugyanerről egy ki nem nyomtatott jegyzetben: „Sem a régít, sem a népit nem használtam affectatióból; hanem a tárgy kellő színezésére, ott és annyiban, hol és amennyiben céljaim megkívánták. Ha produkálni akartam volna magamat, mind régiesebben, mind népiesebben tudok vala írni . . .”²¹ A nyilatkozatok így egymás mellé téve tanulságosak: Arany minden egyes műben, amelyről nyilatkozik, kiemeli a nyelv egyedi jellegét; tehát az ismételni nem akarás és a megismételhetetlenség ebben a közegben is tükröződik. A nyelvlélektan és a nyelvfilozófia fényében a költői nyelv esztétikai funkciójáról elmélkedve könnyű belátnunk, hogy a nyelvi szint sok mindent hordoz magában: közösségi életszintet és szférákat, világképet, életérzést. Talán nem illúzió, ha a nyelvi egyediséget és az új megoldások keresését megint a már említett dimenzióval, a dimenziók kereső változtatásával hozzuk összefüggésbe — s ennek kézzel fogható jelét látjuk benne.

Nyilvánvalóan ugyanezen hajlamból fakad Aranynak az a gyakorlata, amire most elég futó utalás is, hogy bírálataiban, de önjellemzéseiben sem fukarkodik a műfaji jelleg meghatározásával, a műfaji változatosságnak, téma és műfaj összhangjának megkövetelésével. A Toldi középső részéről, még a tervezetés idejében: „Én nem tulajdon értelemben vett eposzt, hanem úgynevezett költői beszélyt írok.”²² A műfaji ideál tehát előre adva van. „Ezért nem ajánlhatjuk eléggé, kivált ifjabb költőinknek, mint akik semmi genre-be nem rögzöttek még belé, hogy tekintsenek szét »menny és föld határain«, keressenek új *tárgyakat* a költészetre, a tárggyal együtt az előadás *formája* is változni fog, különféleséget nyer . . .”²³

Az elmondottakból az is következik, hogy az Arany-epika a maga uralkodó művészi sajátosságait csak egészében nézve árulja el. Ahhoz viszont, hogy Arany egyéniségének és életművének uralkodó szféráit kimutassuk, csak a művek egyenkénti elemzése vezethet el; hogy a társadalmi lét milyen szféráiban él és érzi magát otthon, műveiben milyen egyedi dimenziókat teremt — arról majd széles körképet kell festeni. Egy-két, a szakirodalomban eddig kellőképp ki nem emelt vonásra mégis röviden utalnunk kell. Jellemző kifejezéssel emlegetik az életrajzírok a fiatal Aranyt úgynevezett színész-, „kalandját”, és hol magyarázatot, hol mentséget próbálnak rá keresni. Az önéletrajz szerint „kalandos életpályáról ábrándozva, unni kezdém az iskolai egyhangúságot [mint ahogy később a tanári pályát is, Kőröst is hamar megunja], hosszallani a pályát, majd *festő*, majd *szobrász* vágytam lenni, anélkül, hogy tudnám, mint kezdjek hozzá” — végül azután önként otthagyja a kollégiumot és beáll színésznek. „Csupán a művészet iránti vonzalomból, minden anyagi kényszer nélkül” akar komédiás lenni; Debrecenben, jó színésztársaságban volt is kedve

²¹ Idézve: Krk. IV. 257.

²² Petőfinek, 1848. ápr. 22.

²³ Frankl-bírálat. Krk. XI. 127.

a színészethez. VOINOVICH magyarázatképp ilyesmit fűz hozzá: „A fiatal kor homályos ösztöne nehezen ismer magára, s nem ritkán indul csalogatokon . . . Aranyban is bizonytalanul mozzant a művészi hivatás ösztöne, mint fa kérge alatt a fakadó rügy . . .” „Voltaképpen az irodalom vonzotta a színházhoz; egynek vette a kettőt, mint naiv néző a játszót a szereppel.”²⁴ Pedig most már közelebbit is tudunk mondani: nemcsak fiatalkori kalandvágyról van szó, nem egy bohém életforma vonzásáról, mint Vajdánál; nemcsak arról, hogy a fejlődő tehetség rossz irányban keresi a maga útját. Mindezeket túl Arany színészkedni akar: szerepeket akar játszani, jellemekebe átlényegülni, életkörökbe és korszakokba belemerülni, mégpedig nem egyszer-kétszer, hanem sorozatban, napról napra, váltakozva és cserélve; ezt a folytonos változtatást a maga saját életformája gyanánt öltve föl.

Különben is, mit olvasó dühében
Nyomatva egyszer-másszor megkapott,
Mind olvasá — nem, *eljátszotta* épen
Úgy képzeletben, a színdarabot;
Hős volt, király, nő, agg váltott személyben,
És mindenikre más jelmezt szabott;
Rossz volt darabja, fércmű, slendrián:
De hát *törődik* gyermek ló hián?²⁵

Ez lett volna kicsiben a szférák és világképek közti vándorlás. Hadd interpretáljam így azt a „cél nélküli célt”, amelyről a Bolond Istók II. énekének 52. versszakára beszélek, és hadd idézzek néhány sort az 56.-ból: amikor már Istók elunta Debrecent:

Lóvén fejében csodásnál csodább
Ábrándozásból jókora procent.
Mint elmosódó játszi délibáb:
A képzelet mindég előtte ment,
Csalván az útról nyom nélküli tájra,
Sivar pusztákba, zsombikos lapályra.

Igaz, hogy aztán bűnbánóan hazatér és megpróbál rendes ember lenni, mint más; majd önéletrajzában színészi múltjának elhallgatását kéri, míg aztán egyszer, élete vége felé, megint felbukkan önmagára alkalmazva a színész-képzet: ezen át próbálja meg saját pályáját és életművét értelmezni *Az agg színész* című rögtönzésben:

²⁴ I. 40., 42.

²⁵ Bolond Istók II. ének 59. vsz.

Még egy pár jelenet! s a függöny aláfol,
 A lámpa kialszik, taps és fütty elhallgat;
 Még egy pár jelenet! — s vége. Azután — oly
 Néptelen, rideg, bús lesz a deszkaalkat.
 A nézők csoportja hazaszéled innét,
 Egykedvűn felejtí mosolyát és könnyét,
 És a hosszú dráma, melyben színre lépék,
 A nagy játékrendből ki lesz hagyva, végkép.²⁶

Ne higgyük tehát, hogy ez volt az egyetlen „kaland” életében — és alkotásai-
 ban. Kisebb-nagyobb arányban mindig belebotlunk. Arany játszani akar,
 a szó magasabb, filozófikus értelmében — s ha a játékot a lét külön, voltaké-
 pen minden társadalomban meglevő szférájának fogjuk fel, a mindennapiság-
 gal vagy a zordabb szférákkal szemben külön világnak, külön játékszabályok-
 kal — akkor észre kell vennünk, hogy Arany mint költő is szeret elidőzni ebben
 a világban, sőt olykor éppen ez a felüdülés és a menekülés célpontja nála.

Ha most, kissé köznapiban szólva, számba akarnánk venni a játékszerű
 elemek jelenlétét Arany költészetében, ebben az életműben, amelynek mostaná-
 ban inkább a tragikus oldalát és belső válságait szokták kiemelni — magunk is
 meglepődnénk az eredmény mennyiségén. Már az emberi oldalon ott állnak
 kötődései baráti leveleiben Petőfivel (Illyés Gyula szerint lélekóriások hancú-
 rozása), majd ameddig lehet, a lassan elsavanyodó Tompával; eszünkbe juthat
 a kőrösi tanári kar, majd Arany tréfás leckéztetései a Bach-korszak irodalmi
 életében. A vélt vagy valódi támadások ellen is egy ideig a játékos komikummal
 védekezik. Jelentősebbek azok az esetek, amikor egy-egy művében tudatosan
 a komikus-jatékos fikció dimenzióját teszi uralkodóvá. Ösztönzésért nem kel-
 lett messzire mennie: népköltészet és műköltészet nyújtott már példát a háryá-
 dokban, a csalimesék, a nonsense határán járó kapcsolások alkalmazásában;
 egy modern német romanista mindezt „Lügendimension”-nak nevezi.²⁷ Eredeti-
 ben Arany legnagyobb kirándulása ebbe a birodalomba *A nagyidai cigányok*,
 különösen a betét, a vajda álma; a cigányadoma és a cigányélet ismerete ezt
 a dimenziót indukálta nála — ez volt az elsődleges, nem a kidolgozás folyamán
 lassan beszivárgó komolyabb felhangok. Kitérésképp hadd említsem meg, hogy
 különösen a nagyepikai alkotások művészi technikájához hozzátartoznak az
 úgynevezett dimenzió-jelzések. A költő már az intonációban szuggerálja:
 milyen valóságsszintre kell tudatunkban rákapcsolnunk. Arany ennek is nagy
 művésze — olvassuk csak el a Nagyida első versszakait. Az *Őszikéket* életében
 nem szánta nyilvánosságra, de a ciklussal kapcsolatban ismételtlen is helyes
 útra akarja terelni az olvasói elvárást, és rögzíti a hétköznapiság dimenzióját:

²⁶ Krk. VI. 177.

²⁷ WEINBEICH az említett Merkur-cikkben.

illattalan virágokat nyújt, hangtalan harangot kongat. „Az én Múzsám, kisebb magánál, A porban játszik és dalol.”²⁸

A témához visszatérve: valami elemi kapcsolatnak kell lennie játék és spontaneitás között; a játék-dimenzióban valami felszabadító lendület rejlik; nemcsak az esetleg elzibbadt alkotóerőt szabadítja fel, hanem szárnyat ad a kedély erőinek, az affektív-hangulati tényezőknél is. Főképp pedig súlytalanná teszi a felelősséget, kikapcsolja az elvárás nyomasztó élményét. Ebben az értelemben tekintem én az Aristophanes-fordítást az öregedő Arany legnagyobb kalandjának, a játék-szférába való elszánt kirándulásnak. Az egyáltalán nem számít, hogy a nyers komikumnak és a fölényes játéknak ezt a dimenzióját nem maga teremtette, hanem készen találta; a kollégium Csokonai-hagyománya és diákköltészete már előkészítette rá, hogy a magáévá tegye. Az életrajzból tudjuk, hogy ismerősei csodálkoztak ezen a válaszában: „Ki tehet róla, hogy Arany Aristophaneshez és nem Dantéhoz fordult fordító kedvével?” — kérdezi SZÁSZ KÁROLY.²⁹ Arany ezúttal sem hagy kétségben kalandjának indokai felől. Akadtak, akik legalább azzal akarták menteni, hogy Aristophanesbe magyaráztak bele több „eszmei mondanivalót” a kelleténél, javítani akaró szatirikust, komoly erkölcsbírókat láttak benne. Ezeknek PÉTERFY JENŐ felelt meg: Aristophanesnek „ez az erkölcsösítése és politikussá tétele csak kisebbíteni azt az elementáris esztétikai erőt, mely benne sziporkázott”. KONT IGNÁC Arany választását politikai okokkal akarta magyarázni; a visszavágás nem marad el: „A bíráló nem hiszi, hogy engem Aristophanes csak *philologice* érdekelt; *politice* kellett érdekelnie. Hát még egy harmadik nincs: *aesthetice*?”³⁰ Valójában persze többről is van itt szó, mint e vígjátékok furcsa, szabados esztétikumában való gyönyörködésről. VOINOVICH idézi a következő sorokat Arany töredékben maradt előszavából: „Az a közvetlenség, mellyel a görög mindennapi élet sürgelmebe pillanthatunk, semmi más munkából meg nem szerezhető. Mintha magunk is ott ülnénk a színpad padjain, nem athenaieiek ugyan, hanem idegenek, kik nem értünk mindent; de amit megértünk, az is legnagyobb mértékben képes felköltetni érdeklődésünket... Tapsolni fogunk a tapsolókkal, s lelkesedve kiáltani: igaz! igaz!”³¹ Emlékeztetek rá, hogy az „igaz” terminusnak milyen kiemelt helye van Arany esztétikájában; a művészi igazság azonban itt egy gazdagon feltárt nyers, közvetlen életdarabot hordoz. E különös költő és különös világ jellemzésére idekívánczozik néhány sor PÉTERFY JENŐ tanulmányából — csupa olyasmi, aminek szerepe volt Arany vonzódásának felkeltésében: „Egy bohó Prometheus, ki értelmetlenségek, gonoszságok, hibák, bűnök, félszepszések s gyakran vastag egyértelműségek sarából építi fel színes, kacagtató világát, mely azonban egyúttal erős értelem, természetes, kemény józanság

²⁸ A Plevna c. versből.

²⁹ Idézi: VOINOVICH III. 230.

³⁰ Uo. 233.

³¹ Uo. 234.

tükrözése is lesz.” Hallunk az aristophanesi frisseségről: „örökösen rügyező temperamentum, melynek gátat külső illem, tekintély, belső szerénység, szemérem nem vet; Pán isten egy kísérője . . . hahotázó szatír, . . . természetes friss ész, geniális józanság él benne, korlátlan életkedv és mérséklő meggondoltság is . . .”³² A tényállás: Arany kibúvása a „hivatalos” elvárások alól, elemi berobbanása a nyers élet és a féktelen komikum dimenziójába, még egy nyilatkozattal válik teljessé: „E fordítással egyelőre semmi irodalmi célom nem volt, csupán beteges állapotomban szórakozást s mintegy szellemi gimnasztikát kerestem benne . . .” Természetesen ráüti a „dilettáns munka” (azaz csak kedvtelés, nem-irodalmi igényű játék) bélyegzőjét is.³³ Nagyjából úgy, ahogy annak idején *Az elveszett alkotmány* nyal az irodalom világába belépett.

A dimenzió- és perspektíva-váltások játéka Arany költészetének egy olyan területén is fel-felüti fejét, amelyet a szakember eleinte nem is venne gyanúba. A műfordításokról van szó. Arany a teljes magyar Shakespeare előkészítése adott alkalmat arra, hogy idevágó nézeteit megfogalmazza. „Ami a fordítást illeti, arra nézve az én véleményem ide megyen ki: legyen *eszme- és alakhű*, mégis szabad (azaz ne szolgál); tehát vers verssel, ha lehet ugyanannyi sorral adassék vissza . . .” „Az áttétel ne annyira azt az olvasót igyekezzék kielégíteni, aki az eredetivel kezében szót szóval összehasonlítja — mint inkább azt, ki az angolhoz nem férhetvén, szépségeit a nagy költőnek magyarban kívánja élvezni . . .”³⁴ Az én terminusommal élve, a műfordítás speciálisan dimenzió-probléma: az alkotásnak idegen nyelv közegében kell önmagáért helytállnia; hogy úgy mondjam, átdimenzionálásról van szó. Az idézett nyilatkozatok szerint Arany — a kazinczyas műfordítás-ideállal ellentétben — megköveteli az adaptációnak azt a minimális fokát, amelyen a mű idomul ugyan — főként nyelvi kifejezőeszközeivel — az új közeghez, de alapjában magával hozza eredeti dimenzióját. Tanulságos erre az a mód, ahogy Aristophanesnek — ennek a szavai szerint soha el nem avuló művésznek — urbánus vaskosságait és obszcénitásait a magyar népnyelv szintjére való átjátszással igyekszik elfogadhatóvá tenni. Az egykorú bírálat szerint is műve több fordításnál: már utánköltés, de mégis alakjában, világában annak a kultúrának a tagja marad, amely megteremtette. Hűség és hűtlenség, adaptáció és asszimiláció azonban olykor egészen modern módon válik Aranynál problematikussá. Hogy a műfordítással kapcsolatban fölmerült benne a radikálisabb átültetés, az „átdimenzionálás” igénye is, arra bizonyíték az, hogy egy-egy nagy eposznak (*Őrjöngő Loránt, Megszabadított Jeruzsálem*) néhány versszakát saját szavai szerint „kísérletképp” fordítja le: Elegyes előszó: „Tassót és Ariostót nem vala szándékom egészen lefordítani, csak kísérletet tevék, minő hang s forma lenne alkal-

³² Összegyűjtött Munkái. II. 89., 111., 118.

³³ VOINOVICH III. 238.

³⁴ Krk. VII. 255—257.

mas mindenikhez.”³⁵ A Tasso-töredékben még megmarad a jambikus stanza — Ariostóban már párosrímű, hangsúlyos tizenkettesek váltják föl; szerény közelítés az átvevő irodalom formai és műfaji hagyományaihoz. Egyetlen egyszer aztán megteszi a radikális lépést ebben az átfunkcionálásban; valószínűleg a lehetőség izgalmas voltától elragadva teljes mértékben modernizálja a fordítandó művet, megkeresi azt a műfajt, hangnemet, amelyet betöltene — ha az átvevő kultúra közegében született volna meg, ha annak a fejlődési láncolatában keletkezett volna; tehát, hogy úgy mondjuk, dimenzió-egyenértékűséget akar teremteni. A sokat emlegetett horatiusi Barine-ódáról van szó, amelyet művészi találattal négyes és negyedfeles, rímes trocheusokban ad vissza (*Ulla si iuris*).³⁶ A kis remeklés keltezetlen, de akkoriban keletkezhetett, amikor a Szépirodalmi Figyelő (első évfolyamában) JÁNOSI GUSZTÁV két modern formájú Horatius-átköltését közli, ezzel a szerkesztői megjegyzéssel: „Adjuk e modern alakú fordítást próbául, hogyan ízlik Horác a modern dalformában.”³⁷ Egyetlen komoly példa, de beszédes példa; Arany aztán alkalommal észreveszi a bennerejlő torzítási lehetőséget is. Abban a korban, amely Homéroszt naiv népköltőnek tartotta, s a népies-nemzeti irányban látta a magyar költészet tetőpontját, föl kellett merülnie a gondolatnak: nem kellene-e az ógörög hexameter helyett magyar Sándor-versben fordítani. Baksay Sándor meg is tette, s Arany mindjárt elhatárolta magát tőle. Az Iliász-fordítást baráti beszélgetésben „bundaszagúnak” minősítette, s néhány sornyi mutatóványban ad absurdum vitte az áthangolást:

Múzsza, nekem énekeld el
 Az Akhilles haragját,
 Mely nagyon megtizedelte
 A görögök kobakját;
 Bátor lelkét sok nagy hősnek
 A pokolba kergeté,
 Magát pedig, mint egy dögöt,
 Kutyákkal megéteté:
 S bételt Zeüsz akaratja,
 Mióta Atreus fattya
 Agamemnon s Akhillesch
 Összeveszett, a híres.

Az sch-val írt Achilles és a „kobak” árulkodik a persziflázban: Homérosz egy tőle idegen dimenzió torzító tükrében jelenik meg Baksaynál; s Arany ezt azzal nyomatékosítja, hogy a dimenziót egy szinttel még alacsonyabbá: parlagivá teszi.³⁸

³⁵ Krk. I. 403.

³⁶ Krk. VI. 136.

³⁷ Szépirodalmi Figyelő I. 38. sz. 605

³⁸ Krk. VI. 158., 249.

Ezek a töredékes műfordítói bíbelődések már ráirányítják figyelmünket a dimenzióval űzött játéknak egy további változatára: Arany mindvégig meglevő parodizáló-travesztáló hajlamára. Tudtunk erről eddig is, de mivel inkább csak a befejezett, nagy alkotásokat (*Az elveszett alkotmány*, *A nagyidai cigányok*) vettük számba, méreteit kissé lebecsültük. Ha a töredékeket és rögtönzéseket is figyeljük, a korai szalontai évektől egészen az Ószikék-korabeli forgácsokig, a próbálkozásoknak, a játéknak gazdag változatossága bontakozik ki előttünk. Arany szavai szerint: „sikerült paródia az eredetinek menetét, fordulatait, szavaiból is minél többet megbír”,³⁹ vagyis akkor igazi, ha az olvasó maga is közvetlenül érzékeli az átváltást. Így parodizál Arany meglevő, többé-kevésbé közismert eredetit: Sárosi: Dal és öt forint; Vörösmarty: Az új magyar költő. A néhány sornyi Szózat-paródia már a profanizálás határát súrolja — s a Dante-óda közvetlen szomszédságában is groteszk dantei travesztia bukkan elő A kis pokol c. töredékben; itt különösen vissza lehet érezni sorról sorra az eredetire.

A műfajokban gondolkodó és a műfaji ideálokat mindig magasra emelő Aranytól, aki másrészt szeret a dimenziók között vándorolni, elvárhatunk néhány műfaj-paródiát is; ezek persze könnyen áthajlanak a stílus-paródiába. A nagy példa megint *Az elveszett alkotmány*; később inkább csak egy-egy árulkodó töredék vagy rögtönzés jelzi, hogy ez az erecske sem apadt ki teljesen. Petőfinek a „Dido panasza” c. 18. századi heroida modorában írja egyik verses levelét; a hatvanas években Tinódi hangnemében reflektál az Üstökös egyik költeményére; ferde verstani teóriák kicsúfolására hangsúlyos (azaz fából vas-karika) hexameterekbe írja át a Zalán futása első négy sorát. Emlékfeliratokért, sírversekért eleget ostromolták. Írt is a komoly műfajban többet, amelyek temetői kőoszlopra kerültek; közben aztán kikívánczik belőle egy-egy fájdalmas-komikus fintor is — persze csak papírszeletre szánva: „Itt nyugosznak a honvédek, könnyű nekik, mert nem élnek.” Amikor a Szépirodalmi Figyelőt kénytelen megszüntetni, azaz Koszorúvá átalakítani, tréfás sírfeliratot rögtönöz a lapra és önmagára, a szerkesztőre (*Epitáfium*). Amikor leragaszkodóbb barátja, Tompa meghal, két komoly epigrammában vesz búcsút tőle, de az asztalfiók számára papírra vet egy személyes, rezignált sóhajt is: *Szegény Miska sírkövére*.⁴⁰

A bizonyítási eljárásban most nem veszem igénybe Arany kritikai és esztétikai írásait, noha a bennük szép számmal előforduló elemzések tárgy és műfaj viszonyáról, a hangnembeli és műfaji változatosság folytonos megkövetelése a dimenzióélmény irányába mutatnak. Vallatóra kell azonban fognom esztétikájának egyik, irodalompedagógia szempontjából is jelentős alaptételét; arról, amit ő maga, majd Gyulai is „tanulmány”-nak nevez, a világirodalom

³⁹ Krk. XII. 280.

⁴⁰ Ezeket az apróságokat a Krk. VI. kötete közli.

nagy alkotásainak („példányai”-nak) tanulmányozását értve rajta. Megfogalmazza ezt Dózsa Dániel Zandirhám c. eposzáról írt bírálatában, ahol az egykorú magyar költészet szűkkörű lírizmusa ellen tiltakozik. „Mi tehát az oka, hogy költőink csaknem kizárólag a líra, ennek is egy-két divatos faja után esnek? Részben, lehet, nem nagy ismeretség a minden korok és nemzetek jeleivel; ennél fogva hiánya ama gyakorlott ízlésnek, mely a szépet minden alakban élvezhetővé teszi. . . Hiányzani látszik költőinkben amaz *önbeleélés*, ha ki tudnám fejezni, nagy példányokba, mely fogyatkozás ha egyrésztől meg hagyja nekünk a naturalisták eredetiségét, s a nemzeti zsinórt és sujtást nem hozza veszélybe, más részről nem enged túllátni gémeskútainkon, s valljuk meg, több a kár benne, mint a nyereség.”⁴¹ Eddig általában úgy értettük, hogy a költő-jelöltnek a mesterség fogásait, a kifejezés és megformálás művészetét kell eltanulnia a nagy példányoktól. Ezt is — de többet is ennél — azt, amit Arany az „önbeleélés” akkor újszerű szóalkotásával fejezett ki: a világirodalom nagy költőibe való beleélésen át új szférák és új horizontok meghódítását, messze túl a gémeskút-perspektíva határain — ahogy ezt egy előbbi idézetünk mondta: „menny s föld határai között”.

A kalandok és kitörések mellett érdekesek azok a változatok, amikor Arany az emberi lét egy-egy szférája előtt megtorpan, visszariad, és mintegy tilalomfát állít maga elé. Tudjuk, hogy lelkének legbensőbb, legintimebb zugai-ba mint költő alig enged valamelyest bepillantani; személyes panaszairól vagy egész egyéniségét átjáró boldogságáról legfeljebb közvetve tesz vallomást. Idegen egyéniségek intim szférái előtt is tisztelettel megáll. Bírázataiból és irodalmi szatíráiból ismerjük azt a viszolygást, amelyet az abszolút éteri idealizálás, ahogy ő mondja: a „mindig és minden áron fellengzeni akaró mód” iránt érzett; igaz, hogy ezt azokban az évtizedekben olyan méretű költők gyakorolták, mint Bulcsu Károly és Fejes István. Ez utóbbit ál-eszménységgel vádolja, s vele kapcsolatban idézi Hamlet és Polonius párbeszédét a hol menyétnek, hol cethalnak felfogható felhődarabról. Az eszmét nem lehet test nélkül előállítani — ez esztétikai alapmeggyőződése. Itt nem is esik nehezeére önnön korlátai között maradni. Időnként azonban kísértések jelentkeznek: élmények, amelyek a korlátokon túli szférákról adnak hírt — egy-egy rebbenésnyire vagy hosszabb időszakra mintegy önmagából forgatják ki a költőt. Egy ilyen ritka emberi pillanatnak költői dokumentuma a Dante-vers; nem hiába irányult rá mostanában a szakirodalom figyelme. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF, rövid elemzése szerint, nem érzi teljesen társtalannak ezt a verset Arany életművében: „Ahány álomforma (lidércnyomás, vágyteljesülés, önmegsemmisülés, felszabadulás a tehetetlenség, a súly törvénye alól), valamennyit földidézi az öntudatlanságból. . .”⁴² *Dante* tehát Arany álom-motívumainak körében helyezkedne el,

⁴¹ Krk. XI. 9.

⁴² „Amit fül nem hallott, mit szem meg nem jára.” It 1942. 191.

ahogy azok pl. az *Álom-való, Ha álom ez élet, Reményem, Mint egy alélt vándor . . . Hiu sovárgás* című versekben elég tarkán kibontakoznak. Hozzáfűzhetjük még a legközelebbi rokont: Bolond Istók révedezését a debreceni Nagyerdőn (II. ének 47—48. vszak). De a vers és a benne fellobbanó költői élmény ehhez a környezethez képest is egyetlen és újszerű: vallásos-misztikus-filozófikus elragadtatás, révület ez, amely kiragad a földi horizontból. Dante Komédiája Arany számára egy felfoghatatlan, a tapasztalati és az átlag vallási körön messze túlmenő szféráról ad hírt. A költő azt éli át, amit a rómaiak vallási szertartásai ezzel a két szóval jelöltek: „numen adest”; közvetlen, elemi erejű, látomásszerű; döbbenet jár vele, amely saját énünket semminek érezteti a rettentő hatalommal szemben. A megborzadás, a vonzó-dó-rettegő révület élménye ez, aminőt Mózes érezhetett a csipkebokor előtt. Ezt sugalmazzák a vers biblikus képei is: a feneketlen acéltükör, az örvény, a teremtés hangulatát idéző ködoszlop, a vizek fölött lebegő isteni szellem. KARDOS TIBOR újabb elemzése is kiemeli, hogy Arany Dantéban „a világ és isten titkait ismerő látnok-énekes típust” találja meg; róla írt versében „a teremtés isteni fenségének atmoszféráját bontja ki”, „hatalmas emberi emelkedés” van benne, „az őselemek objektív víziója, a költő szubjektív visszahatása . . . leborulása az emberi szellemnek immár istenesült megjelenése láttán”.⁴³ Íme, a modern filozófia nyelvén meg tudjuk fogalmazni azt az élményt, amelyben Arany részese volt; de oda kell gondolnunk azt a megrendülést is, amelyet a valóság ez új birodalmába való bepillantás a költőben keltett. Éppen nem arról van szó, mintha hiányzott vagy csenevész lett volna benne ez a „numen” iránti érzék; ellenkezőleg: egy ideig majdnem védekeznie kellett a jelenségek ellen, amelyek személyiségének és világképének otthonosabb köreit fenyegették. Felismerhetők az ön-elhatárolás dokumentumai már ebben a versben is, ahogy valamennyi eddigi elemző kiemeli. TURÓCZI-TROSTLER szerint Arany „megfordul az irracionalitás félelmes vidékén, de — akárcsak Goethe — ő is hazatalál a kísértetek és alakatlan jelenések közül . . . Siet kijózanodni, kiszabadítani magát a nyugtalanító helyzetből . . .” Az utolsó versszak KARDOS szerint is a lehiggadást jelzi: Arany elért a „hűvös, józan realitásig”. Néhány év múlva fordítja le Bodenstedt nyomán a következő versikét: „Hol a költő a végtelenbe vész, Könyvét, tanácslom, tedd le hirtelen: Mit meg nem ért a józan emberész, Hiányzik abban egy: az értelem.” A Dante-keltette filozófikus-vallásos révület alighanem megmaradt Arany lelkében egyszeri epizódnak; a fölfoghatatlantól való tartózkodást jelzik az olyan versek, mint a (korábbi) *Gondolatok a békekongresszus felől* vagy a későbbi *Honnan és hová*.

Tartósabb volt a kísértés az emberi létnek egy másik fenyegető szférája felől. Első jeleit a nagy bukás árnyékában vesszük észre. Szilágyi Sándornak, aki 1850 tavaszán ismert lapja számára szabadságharcos témájú művet kér

⁴³ Arany Dante-ódája keletkezéséhez. FK 1968. 49—74.

tőle, így válaszol: „A közelebb múlt évekre vonatkozólag semmi sincs nálam, sőt — megvallom — annyira fájdalmas a visszaemlékezés, hogy még most igen rosszul esik böngészni ama bűzhödött téreken.”⁴⁴ És egy versidézetet csatol hozzá: „Örvény az, és midőn fölötte átvezet, Szédelegve szemet huny az emlékezet.” Megint az örvény képzete merül tehát föl, de más értéksúllyal, mint a Dante-versben — s nyomatékosan ismétlődik évek múlva Tompa műveinek VI. kötetéről írt bírálatában (1863).⁴⁵ A vegyes tartalmú kötetben utal arra a néhány versre, amely „élet-halál, örökkévalóság, hit, természet, világ és család érzelmei és eszméi körül forog”. „Az élet- és halál-gondolatok közül némelyik nagyon sötét.” Különösen vonatkoztatja ezt arra a versre, amelynek címét két kezdő szava adja: „Bár még” — s külön is utal egyik strófájára. A vers maga Tompa jobb alkotásai közül való, és a pap-költő vívódásainak élményi hitelű dokumentuma. Két versszak az, amelyen Arany megütközött:

Sötét, gyászos jelek! rossz órák közelít,
Mely a hűség s a hit oltári képeit,
Miket lelkeim szeret, miket hű ajkam áld,
Fővel forgatja le, csalárd tükör gyanánt.

Hordoz mélység fölött, átkos kietlenen,
Magam oly egyedül s elhagyva képzelem!
Hánykódó lelkeket mi így meglátogat:
Semmisülni vágyó, öngyilkos gondolat . . .

Arany szerint „ez a pár szakasz oly mélység fölött lebeg, hol féltjük — az embert. Állítson a *költő* keresztet az ily örvény fölé, s óvakodjék ott járni.” Az „örvény” nyilvánvalóan a világnézeti válság örvénye, a végső támasz elvesztése, a lét abszurditásának és céltalanságának látomása; nem a borzadás a semmitől — de éppen a vágy a megsemmisülésre. Egy kicsit Az ember tragédiája eszmeköréhez közeledünk, hiszen Madách is hasonló örvények szélére állítja Ádámot. Ezek a megpróbáltatások valóban hozzátartoznak az emberi eszmélethez, s aki erős világnézeti támasz nélkül próbál velük szembenézni, az úgy jár, mint az antik mítosz hősei a Meduza-fővel: megdermed, megbénul a látománytól. Van persze ennek a szembenézésnek „heroikus” változata is: Kosztolányi Marcus Aurelius a „déli verőn nézi a rémet, hull könnye a fényben, s koszorúja izzó szomorúság”. Arany egyéni ereje az, hogy az örvény szélén sem akarja hitét elveszteni; az a morális színezetű humanizmus határolja el és védi meg, amely e szavakban nyilatkozik meg: „féltjük az embert”.⁴⁶

⁴⁴ 1850. ápr. 14.

⁴⁵ Krk. XI. 463.

⁴⁶ L. ehhez még RIEDL megjegyzését, Arany-könyve negyedik kiadásának 49. lapján.

Nyilatkozatait más irányban végiggondolva — tragikum-élményéhez jutunk el; tudvalevően ennek is megvan az elemi, nyomasztó, bénító változata. A kollektív tragikum élményét megrázóan kellett átélnie 49-ben; balladáinak világa tele van egyéni tragédiákkal; a *Buda halála* és a *Toldi szerelme* tragikus konfliktusokra épül; Toldi és Piroska vergődése szenvedélyek és erkölcsi tilalmak közt csakugyan megrendítő. Arany világából tehát nem volt kizárva a tragikum élménye, de lehetőleg nem engedte magához ősi, archaikus, eltipró, megfejthetetlen mivoltában; ez a szféra hozzáidomul az ő világképének egészéhez. A tévedés, a bűnbeesés, vétségbe-sodródás, a lelkiismeret mardosása, a bűnhődés, az egyéniség erkölcsi vagy fizikai összeomlása bontakozik ki az események során. Nincs szó az emberi határokon való túllépésről, a hübriszről, az istenek csapdájáról vagy irigységéről, az emberi értékek egyetemes fenyegetettségéről, eleve bukásra való kijelöltségéről vagy éppen a lét egyetemes tragikumáról. Kemény Zsigmondhoz vagy a romantikusokhoz képest itt már érvényesül az elemi tragikum-élmény humanizálásának, illetve moralizálásának szándéka; a költő a humánus szférájában keres biztonságot a lét borzalma elől. A pusztító káosz legfeljebb csak távoli, rejtett, potenciális hatalom gyanánt lehet jelen. A világ nem válik labirintussá, kiismerhetetlen, befolyásolhatatlan erők színterévé — hiszen az emberi küzdelmek és szenvedélyek játéka fölött az erkölcsi világregd adja a végső értékelő és büntető hatalmat.

Végső alapjaiban tehát Arany világképe nem mondható tragikusnak. A kérdés azonban már RIEDL Arany-könyve óta más változatban is fel szokott merülni: nem volt-e tragikus hős maga Arany, a költő és az ember? Néhány célzásából csakugyan lehet olyasmire következtetni, hogy időnként a sorsszerűség légkörét érezte maga körül — „jött a sors kereke és útfélre vágott”; majd a nagykőrösi évekből: én valóságos eposzi hős lettem — érti ezen azt, hogy teljesen passzív, döntésekre, változtatásra nincs energiája. Valójában ez is tragikus: a tragikus érzésnek ismert, egyedi változata, amelyet rezignációs típusúnak vagy a zsákutca tragédiájának lehetne nevezni, mert eleve belátja a küzdelem értelmetlenségét vagy lehetetlenségét. „Tehetségem mindig előre tolt, erélyem hiánya mindig hátravetett, s így lettem, mint munkáim nagyobb része — töredék.” „Megtompult kebellem, szemeim lezárva Óhajtom magamra a megsemmisülést.” Ezeket a nyilatkozatokat Riedl közvetítésével idézem — aki Arany érzékenységét, kétségtelenül meglevő nervozitását egy belső tragédia forrásává teszi meg. Ő beszél Arany lelkének tragikus csíráiról — az összképet azonban már körültekintőbben rajzolja meg. Arany belső életének tragikumába „mint sarki jégvidék éjszakájába az északi fény koronája, fénykévéket vetnek eszményei”.⁴⁷ Ez összefüggésben szólni kell KERESZTÚRY DEZSŐ felfogásáról, aki, más szinten mint Riedl, a pályája harmadik szakaszába lépő Aranyt magát teszi meg görög jellegű és méretű tragikus hőssé. Itt a tragikum

⁴⁷ Uo. 44.

forrása nem Arany alkatában, hanem költői szerepvállalásának és hivatástudatának kudarcában van. A végső alap: egy magasra emelt haz- és nemzet-ideál, amelyben Arany pályája elején legfőbb támaszát találja meg, mert rendületlenül hisz benne. Ez ideáltól áthatva vállalja a népi, majd a nemzeti költő hivatását, ez a hivatás azonban életének csapdájává válik; az eszménynek való őszinte szolgálatból már a hatvanas években kibontakozik az életre szóló, világnézeti súlyú csalódás a nemzetben és a hazában. Ami 1867-re következik, abban ideáljának ellenkezőre-fordulását, megcsúfolását látja. Úgy érzi: szerepvállalásában csak játékszere volt a sorsnak. Az ekkori Aranyt Keresztúry Ödipuszhoz hasonlítja: ő jelképesen szólva a nyelvét tépi ki. A tragikus képlet itt sem teljes; Keresztúry is elismeri, nincs szó totális összeomlásról: „A tragikus konfliktusok látványos drámai, halálos megoldásától világszemléletének, egyéniségének három összetevője óvta meg Aranyt: meggyőződése, hogy minden körülmények közt élni s a kötelesség parancsát »remény nélkül« is teljesíteni kell; minden magát hangsúlyozó fellépéstől való irtózó szerénysége; végül s főként humorérzéke.”⁴⁸ Mindebben én annak felismerését látom, hogy Arany egyéniségében voltak a költői hivatásvállaláshoz képest mélyebb emberi energiák is. Az én elméletemhez pedig így kapcsolnám: Aranyon pályája bizonyos időszakain csakugyan erőt vesz a rezignációs tragikum érzése. Ez azonban nem költői művekben fejeződik ki — amit egyébként elvárhatna az ember, mint pl. Madáchnál —, hanem az alkotóerő megbénításában. Ezt a megbénulást nem egyetlen tényező magyarázza — és egyéni fájdalom ide, nemzeti csalódottság oda — a költői alkotóerő felszabadul, mihelyt új életkörülményeket és új dimenziót tud teremteni magának. Nem kell mondanom, hogy az Őszikék fellobbanására gondolok, amit éppen a közösségi költő szerepéből való kibúvás tett lehetővé. Költőileg akkor lesz Arany pályája vagy annak egy-egy szakasza tragikussá, amikor már maga mögött hagyott egy-egy dimenziót — és még nem talált újat az új témának és művészi akarásnak.

Minden Arany-epikai alkotás tehát egyedi dimenziót valósít meg — ebben rejlik az életmű gazdagsága. Ha aztán az egyes műveket külön-külön, saját belső világukban vizsgáljuk, a gazdagságnak újabb jelével találkozunk. Arany a dimenziót felbontja, dúsitja, közegét belsőleg többrétűvé teszi — az ún. epikus perspektíva megkettőzése, esetleg megsokszorozása révén. Nemcsak arról van szó, hogy a költő mesélő módja, tárgyához való viszonyulása, szubjektivitása összetett jellegű; ez maga párhuzamos jelenség vagy esetleg következmény; a téma, az eseménysor, az epikus tartalom van kettős valóság szemléletbe állítva. A dimenzión magán több törvény uralkodik.

Először persze a homogenitás problémája merül fel. Az a bizonyos megkettőzés vagy megsokszorozás Arany minden művére érvényes-e? Nem tudunk-e vajon egy síkú, homogén műveket kiböngészni? A maga legendai szintjén

⁴⁸ „S mi vagyok én?” 125—126.

homogénnek látszik pl. a *Szent László füve*, néhány ballada: *Mátyás anyja* stb. Már a *Török Bálint* gyanút kelt: a tárgy és a krónikás-históriás hang között észlelhető bizonyos feszültség. Külön érdemes a *Toldit* szóba hozni; szinte hagyomány már, hogy benne homéroszi alkotást lássunk, Aranyt az utolsó homerida gyanánt emlegetjük. Ez annyit jelentene, hogy uralkodó eleme éppen a tárgy és elbeszélő modor, költő és életanyag csodálatos összhangja volna — amely mögött, ha csak illúziósan is, a népi egység atmoszférája, az egységes népi életközösség uralkodik. Egyelőre e szemlélettel szemben hadd utalok Babits Mihály ítéletére: a Toldi látszólagos homéroszi naivsága nem természetes, spontán képződmény, hanem a műköltő tudatos esztétikai idomulása. Ebből az észrevételből már egy általános aggály bontakozik ki: amit az egykorú vagy naiv olvasó homogénnek érzett, az esztétikai elemzés előtt is ugyanúgy képes-e helytállni? Van-e Aranynak olyan epikus műve, amely nem egy bizonyos perspektívához való idomulás terméke? A nagyobbak közül alig mernék mást, mint *Az első lopást* idesorolni.

Egyelőre azonban próbáljuk leolvasni azt a bizonyos perspektíva-kettőzést, hogy úgy mondjuk — transzparenciát egy konkrét példán: a *Szent László* című legendán. A költő, aki ezt a témát a Daliás időkben már érinti s még racionálisan próbálja magyarázni — ezúttal teljes beleéléssel helyezkedik a középkori legenda szemléletébe: világát a csoda, a hit hőséneke földöntúli ereje hatja át. Még a történet valóságának bizonygatása sem hiányzik a végén, ami a kutatók szerint éppen a fiktív dimenziójú művek műfaji sajátja: mindig a hihetetlen történet az „igaz történet”. A megelevenítés, a csoda ábrázolása azonban erős, jól megrajzolt földi, hogy úgy mondjam realiztikus vonásokkal történik — a láttatás maga már nem legendai jellegű. Hosszú idézetek helyett legyen elég néhány utalás a pontos váradi helyrajzra, a három század óta halott szent szemének, leheltetének megéledésére, a félrebillent koronára, a megrázkódó érelóra, a sivalkodó tatárra, a rabkötélen, félelemtől reszkető foglyokra; a legendás szintet átfesti a plasztikus, konkretizáló megelevenítés játéka. Voltaképpen ugyanaz a művészi eljárás ez, amelyet Arany előzőleg *A hamis tanú*-ban gyakorolt; itt a kísérteties jelenetek öltének magukra kézzel fogható, plasztikus vonásokat; gondoljunk a sírgödörből kivetődő koporsó rajzára. Pedig — hogy tisztán értsük — itt még egy harmadik szint is lappang. Arany ebben a kísértet-balladában pillant először a tudatalatti szférájába; az öreg Márkus térde reszket, „tán a lelki vádtól, vénség álarcában” — és ami ezután következik, azt nevezte el a pszichoanalízis elfojtásnak.

Arany epikus művészetének második jellemzőjét látom tehát az elbeszélő perspektíva megkettőzésében. Mint a dimenzió, ez is minden műben másképp realizálódik — amit alapos részletezések tudnak majd dokumentálni. Egyelőre inkább csak a főtípusokat próbáljuk szemügyre venni, utalva a legszembeütőbb példákra. Az elbeszélő művészetnek ezt a technikáját természetesen nem Arany találta ki, elődeit és rokonait megtalálhatjuk az európai és a magyar iro-

dalomban. Közvetlen elődnek és minden bizonnyal inspirálónak is Csokonait tekinthetjük, a víg múzsa égisse alatt; a Békaegérharc teljes egészében ezt a művészi beállítást alkalmazza, a Dorottyában nem következetesen, de még sokrétűbben érvényesül. Aranynál, hogy úgy mondjuk, a csaknem állandó jelleg és a méret számít; gazdagabbak a színkeverések; mindig új vegyítéssel kísérletezik. Nos: íme a változatok:

a) A legegyszerűbb és leghagyományosabb az az eljárás, amelyet téma-áttételnek, téma-átvetítésnek nevezhetnénk, valahogy a travesztianak a rokona. A téma ki van emelve természetes életköréből — és többnyire komikus kontraszt gyanánt újabb, más szemléletű életkörbe van áthelyezve. Példánk: *A hegedű*, ez a „víg legenda”, különben egy hagyományos műfaj megtestesítője, Krisztus és Szent Péter az alföldi csárdában. A modernizált magyar életköré a főszólam, a csoda légköre ezt kíséri.

b) Rokon típus: ezt nevezném közelebről transzparenciának: a mű világában két perspektíva, két valóság szemlélet transzparensen, de még mindig esztétikai feszültségben olvad össze. Példánk *Rózsa és Ibolya* — amelynek ezt a különleges jellegét már az intonációja is érezteti: a mese mágikus-varázslatos világában vagyunk — de a mesebeli király, a lányért kiállandó három próba naiv-paraszti észjáráson tükröződik. Az értő olvasó persze élvezi a mesterien keverő kéz fölényes játékát. A szakirodalomnak nem volna szabad elfelejtenie, hogy ez a mesécske, amely nem sokkal a Toldi után keletkezett, jó ideig Arany-nak legkedvesebb alkotása volt; önkritikáját tekintve ez nem kis szó. Szilágyi-nak írja 1847 nagypéntekén: „Toldi sem mindenütt tetszik nekem — az eleje igen nehézkes — sok helyett igen elszélesedik s néhol igen alant jár. Egyes sorok sok helyett igen numerustalanok. Akárki mit mond, én Rózsát ma is jobban szeretem.” Tompának írja 1856-ban: „Emlékszel, mikor azt írtam, hogy ezt a maga nemében jobbnak tartom Toldinál?”⁴⁹ — ti. ekkor kihagyta költeményeinek gyűjteményéből. Az előző értékelésben alighanem része van a jólsikerült perspektíva-játéknak is.

c) Következő fokozatnak azt tekinteném, amikor a perspektívák, a szemléleteti módok már csaknem kielemezhetetlen ötvözetben olvadnak össze — amikor, hogy úgy mondjam, többszörösen összetett dimenzió valami magas szintű hatásszövevényben érvényesül. Természetesen az iskolapélda *Buda halála*, de ilyenként értelmezem *A nagyidai cigányokat* is. A *Buda haláláról* ezt Arany-könyvemben próbáltam részletesebben kimutatni.

d) Szintén nem egyéni lelemény, de Aranynál a bravúr fokára emelkedik a keretbe-foglalás és a közvetítő elbeszélő alkalmazása. A közvetítést itt nemcsak pusztán elmesélésként kell érteni — a közvetítő személy egyúttal valami különleges perspektívát, közeget jelent, amelyen át a mesetartalom megtörik —, ilyen a vásári ponyva-kikiáltó *A képmutogatóban*, a paraszt-házigazda a *Tengeri*

⁴⁹ 1856. dec. 7.

hántásban. Az e formában rejlő lehetőségek tökéletes kiaknázása a *Szondi két apródja*.

e) A kép csak akkor lesz teljes, ha azokat az Arany válságaira és iránykeresésére jellemző példákat és nyilatkozatokat is idesoroljuk, amelyeknek kulcsa éppen az egységes tónus, az összeolvadás hiányában, tudatos perspektíva-keverésben, szeszélyes átváltásokban található meg — ahol olykor éppen a szemléletek harcában van a művészi érdek. Idekívánkozik természetesen *Az elveszett alkotmány* és a *Bolond Istóknak* különösen az első éneke.

Arany epikáját egészében nézve, két fő jellemvonását, költői hatóerejét óhajtottam kiemelni. Az egyik a dimenziók és világképek váltogatása, a másik az epikus perspektíva-vegyítések, a játék az összetett epikus perspektívákkal. Minden művében egyedi dimenziót teremt és egyedi módon kombinálja a perspektívákat, minden dimenzió csak egy és egyszeri állomása fejlődésének. Az egyszer már meghódított dimenzióból tovább kell vándorolnia. Szüksége van a konkrét és fiktív dimenziók bőségére, mint önmaga körül kiterjedő, virtuálisan adott világra. Egyéniségének rejtett gazdagságát, sokoldalúságát — és egyúttal az élet és kultúra, különösen pedig a hazai hagyományok totalitását éli ki benne. Mélyről jövő emberi és művészi ösztönök irányítják ezt a vándorlást, s közöttük ott van, amire ma csak futólag tudok célozni, Arany vonzódása az elemibb, ősibb közösségi formák iránt. Azt, hogy milyen költői dimenzió iránt válik érzékeny, adott esetben befolyásolhatják társadalmi-politikai körülmények és feladatok is. Hadd vonjam le ennek az egész beállításnak egy következményét: azt nem szükséges hangoztatnom, hogy Arany nagy költő, azt azonban igen, hogy nem valami őstehetség, nem primér, elemi daloló típus, mint Petőfi. Az Aranyhoz hasonló tehetségek az adott csoport kulturális fejlődésének magas fokán, az érettség stádiumában tudnak megjelenni és kibontakozni; utánuk csak újrakezdes következhet.

Aranyt, az embert és a költőt sokféleképpen próbálták interpretátori beállítani — ő maga is vallott magáról olykor. Volt már a magyar józanság képviselője és érzékeny fájvirág, belső tragédiák hőse és nemzeti bárd; látták benne az utolsó népköltőt, az utolsó homeridát vagy poeta doctust, hideg művészt; volt plebejus forradalmár és költői bátorságát elvesztő megalkuvó. Én magam, az emberi lét és a művészet szféráiban való vándorlásai nyomán, gazdagságát véve alapul, de a tartalmi és méretbeli különbségek teljes tudatában, dimenziók meghódításának és önkorlátozásnak feszültségében egy goethei típusú alkotó géniuszt látok benne. Természetesen nem én vagyok az első, aki Goethével veti egybe. VOINOVICH inkább csak irodalmunkban elfoglalt helye révén mondja egyszer „magyar Goethe”-nek; TURÓCZI-TROSTLER, mint láttuk, olyan rokonságot vesz észre kettejük között, amely az én elgondolásomat támogatja. (A hasonlítás őse Csengery Antal.) Azt az életművet, amelyet mi már teljességében tudunk számba venni, a kortársak a keletkezés egymásutánjában kapták, s nem jutottak el odáig, hogy a váltogatást, a proteusi jelleget felfog-

hassák. Alig-alig érezték meg a titkot, amelynek maga Arany sem volt teljes tudatában. Ezért kellett ismételtelen küzdenie az elvárásokkal; mindig újabb Toldikat vagy valami előzőnek a folytatását várták tőle, aki soha nem tudta magát megismételni. „Ha egy újabb Toldit írna kegyed” — osztogatja a bölcs tanácsot az éppen a névjátékkal kapcsolatban ironizált TOLDY FERENC. Arany jelentős epikus alkotásait fogadta közöny (*Bolond Istók I.*), meghökkenés (*Nagyida*), magyarázkodás (*Katalin*) vagy értetlen, üres ünneplés (*Buda halála*). Később is a tanácstalanság jele volt az, ha a költőutódok és irodalmárok a lírikus Aranyhoz menekültek.

Van-e rokona a magyar irodalomban? Minden nagy költő egyedi jelenség, nehéz őket egymáshoz rokonítani. Közvetlen elődnek itt is Csokonait érzem — amit HORVÁTH JÁNOS ízlése „tarkabarkaságá”-nak nevez, felfogható a költői szemléletmódok és világképek váltogatásának is. Az utókorban megint csak az emberi karakter és a művészi alkat különbözőségét hangsúlyozva: Babits életművében fedezhetünk fel valami, más gyökerekből táplálkozó, de mégis Aranyra emlékeztető költői vándorlást, szomjúságot, új meg új emberi és művészi szférák keresését, a váltogatás és a kísérletezés gyönyörűségét. Befejezésül pedig hadd tegyünk egy futó utalást ennek a ritka, proteusi költőtípusnak egy korunkbeli megtestesítőjére. Idézek pár mondatot egy nyilatkozatból: „Én még most is, ötvenhat éves koromban, arra törekszem, hogy lehetőleg mindig más tárnát nyissak, ahol eleinte tájékozatlanul bolyongok, és mire eligazodom benne, otthagynom, és megint mást, ismeretlent keresek, igyekszem újra meg újra éretlen kezdővé változni.”⁵⁰ A nyilatkozatot Weöres Sándor tette, akit ugyan Arany bajosan vallana a maga utódjának — de ebben az egyben mégis az ő rokona. A föld alatti tárnák sötét képe is kevésbé hangol rá bennünket Arany emberi és művészi szféráinak légiesebb távlataira — de a költői alkotómunka jellemzésére egyszer Arany maga is használja ezt a hasonlatot, mégpedig a Bolond Istók első énekének utolsó versszakában:

Bányász a költő: hányszor kergeti
Mély föld alatt vakon a vak eret!
Bizvást elindul, hévvel követi:
Az egyszer elvész, meddő szirt mered
Eléje, s ő áll e szirtnél merőbben,
Sápadva színben, fogyva kedv- s erőben.

A közös hasonlat hadd legyen apró jele annak, hogy legalábbis rokon művészi akarásokról van szó.

⁵⁰ Weöres Sándort az Egybegyűjtött Írások Bp. 1970. II. 779. lapjáról idézem. — Idekívánkozik még egy Arany-nyilatkozat. Tompának írja 1852. dec. 1-én: „A Szikszói Enyhlapoknak is kell valamit küldenem, mert még nem küldtem semmit. Terra incognitán akarok járni; bezzeg, ha megint *eltévedek!*” Ti. ekkor tervezi a *Keveháza* megírását.

AZ ALTAJI NYELVROKONSÁG ÉS A SZÓKÉSZLET-STATISZTIKA

SIR GERARD CLAUSON, a sokoldalú orientalista, a jeles turkológus, az altaji elmélet harcos ellenzője a „Voprosy jazykoznanija” c. folyóiratban nemrég egy érdekes vitacikkben új oldalról indított támadást az altaji nyelvrokonság elmélete ellen, a szókészleti statisztika módszerével próbálta bebizonyítani, hogy ez az elmélet helytelen, tarthatatlan és elvetendő.¹

A feladat megoldásához olyan módszert keresett, amely — mint a C_{14} -en nyugvó radiokarbon kormeghatározás a régészetben — lehetővé teszi, hogy a nyelv, elsősorban a szókészlet változásait időbeli mélységben a természettudományok egzaktságával, matematikai pontossággal meghatározza. Figyelmét két ilyen modern nyelvtudományi irányzat, ill. módszer vonta magára: az egyik a glottokronológia, a másik a szókészleti statisztika.

A glottokronológia képviselői abból indultak ki, hogy a nyelv, vele együtt a szókészlet, élete folyamán változásoknak van alávetve. Ez a változás — nézetük szerint — a szókészlet alapvető részén (basic words) pontosan mérhető. Az alapszókészletet kétszer száz szavas egységből szokás összeállítani. Mármost a glottokronológia képviselői szerint az alapszókészlet változásai ezer évenként mérhetők. Eszerint ezer évenként az alapszókészletnek csak 81 százaléka marad meg és hagyományozódik tovább, a többi a szókészlet peremére kerül, ill. elpusztul. Ezek alapján CLAUSON a következő statisztikát állapítja meg, a 81-et 80%-ra kerekítve ki: a 200 egységből álló alapszókészletből 1000 év múlva 160 marad, 2000 év múlva 128, 3000 év múlva 102, 4000 év múlva 82, 5000 év múlva 62, 12 000 év múlva (tudvalevőleg kb. ez az az időmennyiség, amelytől kezdve a C_{14} időmérésre használható) 14. CLAUSON nem folytatta tovább felsorolását, bár még mindig a nyelv életkorának határain belül e módszer szerint el lehet jutni olyan időponthoz, amelyben a 200 egységből álló alapszókészletből nem marad semmi, illetőleg csak 1-nél kisebb tört számok, amelyek nyelvi elemzésre már nem alkalmasak.

¹ Dž. KLOUSON, Leksikostatističeskaja ocenka altajskoj teorii: Voprosy jazykoznanija 1969, No. 22—41. L. LIGETI, Altajskaja teorija i leksikostatistika: Voprosy jazykoznanija 1951, No. 3, 21—33.

CLAUSON jól látta, hogy a glottokronológia segítségével az altaji nyelvek nem-rokonságát bebizonyítani nem lehet. Nem azért, mert különböző nyelvek alapszókészletének a változási sebessége különböző, sőt egy azon nyelv fejlődése más-más szakaszán sem azonos az alapszókészlet változásának a sebessége. Hanem elsősorban azért, mert e változások mértékéről csak akkor lehet beszélni, ha ismerjük a kiinduló pontot képező alapszókészlet 200-as egységét; ez a kiindulópont pedig csak genetikusan összetartozó nyelvek esetében lehetséges.

A szókészlet-statisztikai módszer igénybevételével kapcsolatban azonban már nem voltak ilyen aggályai CLAUSONNAK. Abból indult ugyanis ki, hogy rokon nyelvek alapszókészletének túlnyomó többsége a különböző nyelvekben azonos, a kisszámú eltérések kölcsönzéseknek magyarázhatók. Ezzel szemben, ha egymással nem rokonnyelvek alapszókészletét vetjük egybe, akkor a 200 egység túlnyomó egysége nem egyezik, az elenyésző mennyiségű egyezés viszont ezúttal is kölcsönzavakból tevődik össze.

CLAUSON szerint a helyzet felettébb egyszerű, mert — nézete szerint — az altaji nyelvek rokonságának bebizonyításában a hangtannak és az egyéb grammatikai kategóriáknak nincs nagyobb jelentőségük, és hogy e nyelv-rokonságot — úgy véli — eddig is inkább a nagyszámú szókészletbeli egyezés alapján védték. Éppen ezért elegendő, ha a szókészlet-statisztika alapján megvizsgáljuk: vajon az ún. altaji nyelvek alapvető szókészletében olyan mértékű-e az egyezés, hogy az megfelel az egymással genetikusan kapcsolatban álló nyelvek szóegyezési statisztikájának.

Statisztikájával CLAUSON a 200 egységből álló alapszókészletre kívánt támaszkodni. E két jegyzék közül az első ún. diagnosztikus egységeket tartalmaz. A feltevés szerint ezek az alapszókészlet lassabban változó egységeit foglalják magukban; ezer éves fejlődés során ezek 90 százaléka megmarad. A második vagy kiegészítő jegyzék szintén 100 egységből áll; ezek állítólag gyorsabban változnak; ezer éves nyelvfejlődés során megmaradási százalékuk csak 70. Az alapszókészlet megmaradási átlaga tehát ezerévenként 80 százalék, amely jól megközelíti SWADESH glottoonológiai 81%-át.

A két jegyzéket CLAUSON lényegében változatlanul átvette elődeitől. Kisebb igazításokat csak a kiegészítő jegyzéken végzett, pl. felvette az olyan „altaji” szavakat, mint „íj”, „nyíl”, „jurta”, „ló”, „lovagol” stb.; mindkét jegyzék anyagát szófajok szerint rendezte.

Felhasznált altaji forrásait gondosan igyekezett megválogatni. Régi források közül a törökre vonatkozóan a X. századtól kezdődőket vette figyelembe (kiegészítésként, kontrollként korábbiakat is); a korlátozás célja az volt, hogy ezer éves nyelvi fejlődést tartson szem előtt. A régi mongol források (Mongolok titkos története, *Hua-yi yi-yu*, *Muqaddimat al-adab*) már csak 700 év fejlődésének az ellenőrzését tették lehetővé; a mandzsu-tunguz ág képviselőjében a mandzsu pedig éppenséggel csak 300 év átfogására volt elegendő. Az

élő nyelvi anyagból figyelembe vette a tuvai, az özbek, az oszmánli (40 évvel ezelőtti állapotában) és a csuvas vallomását, továbbá a mongol nyelvek közül a halhát. Vonatkozó megfigyeléseit érdekes táblázatokon közölte, amelyek szerint az alapszóképzlet változásai a két lista szerint a következőképpen fejezhetők ki százalékban: tuvai 81 és 80, özbek 91 és 88, oszmánli 92 és 84, csuvas 77 és 60; halha 94 és 93.

Mit mutat CLAUSON szerint a két lista?

Az első, fő lista 100 egysége közt mindössze 16 olyan akad, amelynek megfelelője a három (török, mongol, mandzsu) oszlop valamelyikében jelezve van. Ezek: mong. *ke'eli* 'has' ~ ma. *xefeli* (3°); mong. *ömdegen* 'tojás' ~ ma. *umyan* (13°); tör. *yüräk* 'szív' ~ mong. *ĵirüge* (24°); tör. *er* 'férfi, hím' ~ mong. *ere* (30°); tör. *taš* 'kő' ~ mong. *ĉilayun* (47°); tör. *qamay* 'mind' ~ mong. *qamuy* (55°); tör. *qara* 'fekete' ~ mong. *qara* (57°); mong. *sayin* 'jó' ~ ma. *sayin* (61°); mong. *qala'un* 'forró' ~ ma. *ħalħón* (63°); mong. *hula'an* 'vörös' ~ ma. *fulġiyan* (67°); tör. *täğirmi* 'kerek' mong. *tögörigei* (68°); tör. *sariy* 'sárga' ~ mong. *sira* (71°); tör. *bän* 'én' ~ mong. *bi* ~ ma. *bi* (72°); tör. *biz* 'mi (nos)' ~ mong. *ba, bida* (73°); mong. *tere* 'az' ~ ma. *tere* (76°); mong. *yabu-megy* ~ ma. *yabu-* (100°).

A kiegészítő, második lista 100 egysége között viszont mindössze 13 akad, amelynek a felsorolt három nyelv közül legalább kettőben azonos az alakja. Ezek: tör. *toy* 'por' ~ mong. *to'osun* (P 7); tör. *ĉäĉäk* 'virág' ~ mong. *ĉeĉeg* (P 10); tör. *yemiš* 'gyümölcs' ~ mong. *ĵimis* (P 12); mong. *morin* 'ló' ~ ma. *morin* (P 16); mong. *sün* 'tej' ~ ma. *sun* (P 22); mong. *dabusun* 'só' ~ ma. *dabsun* (P 26); tör. *talui* 'tenger' ~ mong. *dalai* (P 27); tör. *tängri* 'ég' ~ mong. *tenggeri* (P 28); tör. *yil* 'év' ~ mong. *ĵil* (P 35); tör. *qarangyu* 'sötét' mong. *qarangyui* (P 39); mong. **i* 'ő' ~ ma. *i* (P 65); mong. *tata-* 'húz' ~ ma. *tata-* (P 86); mong. *šimi-* 'szív, szop' ~ ma. *šimi-* (P 94).

Az egyezések legtöbbjét azonban kritika alá veti CLAUSON. Eszerint a tör. *qamay* ~ mong. *qamuy* iráni jövevényszó; a tör. *bän* ~ mong. *bi* (gen. *minu*) egyezése nem mond semmit, mert lerontja vallomása értékét az ang. *mine*, ném. *mein*, csakúgy mint a mong. *ĉi* < 'ti egyezése a lat. *tu*-val. A tör. *talui* szerinte kínai jövevényszó, melynek alapja kín. *ta* 'nagy' és *lui* 'Szungari'; a mongol szó vagy a törökből vagy közvetlenül a kínaiból való. A tör. *tängri* 'ég' hiung-nu jövevényszó, az eredeti mongol szó *oytarġoy* lehetett. A mong. 'szív', 'gyümölcs', 'év' jelentésű szavak török jövevényszók. A 'kő' (47), 'kerek' (68) és 'por' (P 7) szavakat könnyű török kölcsönzéseknek magyarázni, azzal, hogy mongol járulékelemekkel bővültek, de szerinte másként nehéz kielégítő magyarázatot találni a számukra.

Ilyen körülmények között CLAUSON véleménye szerint az egyezésekből csak ezek maradnak meg: tör. *er* 'férfi' ~ mong. *ere*; tör. *qara* 'fekete' mong. *qara*; tör. *qarangyu* 'sötét' ~ mong. *qarangyui* és tör. *sariy* 'sárga' ~ mong. *sira*. Szókészlet-statisztikai szempontból ezek az egyezések véleménye szerint

kifogástalanok török-mongol vonatkozásban, ám genetikus kapcsolat igazolására nem elegendő számúak.

A mongol és mandzsu oszlopok záróeredménye sem kedvezőbb. Mindekelőtt a mandzsuban szerinte igen sok a kínai és mongol jövevényszó. A mongol-mandzsu egyezések közül — kritikai mérlegelésük után — csak ezek maradnának meg: 'has' (7); 'jó' (61), 'forró' (63), 'vörös' (67; kétes); 'megy' (100); 'húz' (P 86), 'szív' (P 94). Ez a tárgyalt szójegyzékeknek csak 3,5 százalékát teszi ki, s így a mongol és a mandzsu-tunguz nyelvek közti genetikus kapcsolatok igazolására nem elegendő számúak.

CLAUSON végső következtetéseit az altaji rokonságról a szókészlet-statisztikai módszer alapján így fogalmazza meg:

1. A történelmi fejlődés során a mongol nyelvek nagymértékben ellenálltak a változásoknak; a török nyelvek e tekintetben a mongolt is felülmúlták.

2. A török és a mandzsu-tunguz nyelvek közt nincs genetikus összefüggés, minthogy alapszókészletükben nincs egyezés.

3. A jövevények kizárása után a török-mongol egyezések száma az alapszókészletben nem haladja meg a 2 százalékot; ezek könnyen tekinthetők kölcsönzéseknek.

4. A mongol—mandzsu-tunguz egyezések száma nem haladja meg a 3,5 százalékot, s éppen ezért ezek is jövevényszóknak foghatók fel.

Mindezekből CLAUSON arra következtet, hogy az altaji elmélet alaptalan.

Sir Gerard CLAUSON érvelése mindvégig érdekes, hogy azonban a belőle levont kategorikus következtetés mennyiben indokolt, az attól függ, hogy az érveléshez felhasznált „altaji” nyelvi anyag és annak értelmezése mennyiben állja meg a helyét a kritika tüzeiben.

Sajnálattal kell megállapítanom, hogy mindjárt a kiindulópont körül nem lehet egyetérteni Sir Gerard CLAUSONnal. Kétségtelen, hogy az altaji hipotézis tisztázásában nagy szerepet játszik a szókészlet vallomása. Ám nem gondolnám, hogy a rokonság eldöntésének kérdésében kizárólag a szókészletre támaszkodhatnánk, és hogy a fonetikanak, valamint a többi grammatikai kategóriának a vizsgálatát egyszerűen félretölhatnánk az útból. Nem gondolnám, hogy ez a módszer megengedhető volna bármilyen nyelvrokonsági kérdés vizsgálata során.² Különösen megengedhetetlen ez, amikor az altaji nyelvrokonság kérdését tűzzük napirendre. Ezt igazolja az altajisztikai kutatások eddigi története is.

Talán elegendő, ha most egyetlenegy, fonetika területéről vett kérdést említünk meg, az ún. rhotacizmus és lambdacizmus kérdését. GOMBOCZ eredeti véleményével szemben ugyan csaknem általánosan elterjedt RAMSTEDT ellenkező nézete, hála tanítványai állhatatos helyeslésének; a kisebbségi nézetnek

² A. MELLETT, *Linguistique historique et linguistique générale*. Paris 1958, 46.

azonban még ma is vannak hívei. E látszólag pusztán fonetikai kérdés illeten való alakulásában a döntő szerepet éppen RAMSTEDT altaji nyelvrokonságról vallott nézete játszotta.

Pusztán fonetikai szempontból mindkét magyarázat lehetséges. Ha azonban a fiatal GOMBOCZ nézetét fogadjuk el (később ugyanis maga is lehetségesnek tartotta RAMSTEDT magyarázatát), és a *z*-ből és *š*-ből magyarázzuk az *r*-t és *l*-t, mint másodlagos alakulást, akkor a következő a helyzet. Az őstörökben a *z* és az *š* az eredeti, belőlük fejlődött a csuvas másodlagos *r* és *l*. Ez eddig világos és egyszerű, a nehézség a mongol (nem is beszélve a mandzsutunguz) *r* és *l* magyarázatával kezdődik. Feltehető ugyan, hogy a mongol *r* és *l* önállóan, a csuvastól függetlenül keletkezett. Igen, de akkor miért éppen olyan szavakban jelentkeznek, amelyek megvannak a törökben, ill. a csuvasban? Az *r*-t és *l*-t tartalmazó mongol szavak jövevények a csuvasból — hangzott el a feltevés vagy hatvan évvel ezelőtt (s minthogy, úgy látszik, csakugyan nincs új a nap alatt, egyesek jónak látták feleleveníteni ezt az ásatag nézetet). Ez a feltevés, mely különben sem kronológiailag, sem geográfiailag nem valószínűsíthető, súlyos következményekkel járt volna. E feltevés ugyanis a török-mongol egyezések szemmel láthatóan legrégebbi rétegét érintené, s minthogy nem képzelhető el, hogy csak *r*-es és *l*-es szavakat kölcsönzött volna a mongol a csuvasból, ill. a csuvas ősből, ezek kiiktatása után nem maradna komolyan szóhajóhető szókészleteti anyag, amelyre a török-mongol vagy még inkább az altaji nyelvrokonság támaszkodhatna. Nem csoda, ha nézetét szerzője hamarosan fel is adta.³

Ha viszont RAMSTEDTtel abból indulunk ki, hogy az *r* és az *l* az elsődleges a törökben is, akkor a csuvas változtatás nélkül őrizné az őstörök állapotot e tekintetben, s a többi török nyelv másodlagosan fejlesztette ki belőlük a *z*-t és az *š*-et. A mongol nyelvállapot ezúttal nem szorul magyarázatra, mert hiszen megőrizte az ősmongol állapotot. És mi sem áll útjában annak, hogy az őstörök és ősmongol *r*-t és *l*-t változatlan a l t a j i előzményre vigyük vissza.

Mint láthatjuk, RAMSTEDT magyarázata altajista szempontból zseniális. Mongol szempontból is megnyugtató ez a feltevés.

Török szempontból azonban tagadhatatlanul van egy elhallgatott, nem könnyen magyarázható nehézsége. Hogy van az, hogy a nyelvi változásokkal legkevésbé ellenálló csuvas őrizte meg az eredeti nyelvállapotot, és hogy a nyelvi változásokkal szemben következetesen ellenálló többi török nyelv újított? CLAUSON e kérdésben nem nyilatkozott világosan, azonban aligha a RAMSTEDT-féle nézet alapjáról tette meg a csuvas nyelvre vonatkozó szűkszavú megjegyzéseit (i. m. 30), amikor e nyelvi fejlődés kiindulópontját 1500 évvel vetíti vissza a múltba. Mint a nagy számok törvényének a tisztelője, s

³ J. NÉMETH, Die türkisch-mongolische Hypothese: ZDMG. LXVI. 1912, 549—576.

mint a statisztikai legmagasabb százalékokat respektáló kutató, nem is igen tehetett mást.

Ha valaki mégis abból indulna ki, hogy a kérdéses szavak nem genetikus kapcsolat emlékei, hanem török kölcsönzésből származnak, annak a két feltevés között lehet választania. Vagy elfogadja azt a nézetet, amely szerint az őstörökben *r* és *l* a kiindulópont, és felteszi, hogy a kölcsönzés oly korai időpontban ment végbe, hogy még nem volt *z* és *š*-török nyelv. A másik feltevés talán merészebb, de végeredményben szintén nem lehetetlen. A mongolban eredetileg nem volt *z* és *š* (szóbelseji és szótagvégi helyzetben); egy igen régi időpontban az ilyen mássalhangzókat saját meglévő hangrendszeréhez hasonította és *r*-rel és *l*-lel helyettesítette a *z*-t és *š*-t. E föltevésnek megvolna az az előnye, hogy a mongol állapotot a csuvasztól és az altaji alapnyelvtől függetlenül tudná megmagyarázni.

A kérdés további latolgatása szétfeszítené mostani mondanivalónk kereteit.⁴

Lássuk SIR GERARD CLAUSON tulajdonképpeni mondanivalóját a szókészlet dolgában. A kérdés voltaképpen kettős. Az egyik: az előadott anyag, a felhozott érvek alkalmasak-e az altaji rokonságról vallott nézet megingatására? A másik: egyáltalában, a szókészlet-statisztikai módszer alkalmas-e nyelvrokonság igazolására vagy elvetésére?

A felhasznált források tekintetében csak a mandzsu-tunguz csoportot érheti jogos kifogás: a többi nyelv anyaga ugyanis — elsősorban az északi csoport nyelvei — alapvetően befolyásolná a végső kép kialakítását. A dzsürcsi anyag hozzáférhető, ha nem is másodkézből, s ez az egész csoport korát a XII. századba vitte volna vissza. Egyébként a mandzsu nyelv kínai elemei a periferiális szókészletbe tartoznak, a mongol elemekről azonban korántsem mondhatjuk el ezt egyértelműen.

A két listára vonatkozó megjegyzéseinkben követtük a szókészlet-statisztikai kutatások hagyományos eljárását.⁵ Vagyis figyelmen kívül hagytuk egyelőre, hogy a megfelelés genetikus jellegű-e, vagy csak kölcsönzésre megy vissza. (Ez az eljárás annál indokoltabb, mert ez idő szerint távolról sem választhatók szét teljes bizonyossággal a genetikus kapcsolatokból származó egyezések a kölcsönzésből eredő egyezésekből.) Viszont figyelmen kívül hagytuk az olyan anyagot, mint a kirgiz, a jakut vagy a szibériai török nyelvek

⁴ E kérdéstről legújabban: O. PRITSAK, Der „Rhotazismus” und „Lamdazismus”: UAJb. XXV, 1954, 337—349; TALÁT TEKIN, Zetacism and Sigmaticism in Proto-Turkic: Acta Or. Hung. XXII, 1969, 51—80 (jó bibliográfiával); A. NAURA, Rhotacismus, Zetacismus und Betonung im Türkischen: Central Asiatic Journal XVI, 1972, 1—12; ROY ANDREW MILLER, Japanese—Altaic Lexical Evidence and the Proto-Turkic „Zetacism—Sigmaticism”: BOH. XX (sajtó alatt); TALÁT TEKIN, Further Evidence for „Zetacism” and „Sigmaticism”: BOH. XX (sajtó alatt).

⁵ D. H. HYMES, Lexicostatistics So Far: Current Anthropology 1966, 30: „the statistical demonstration does not in itself discriminate between resemblances due to borrowing and resemblances due to genetic relationship”.

mongol elemei, mert ezek nem érintik az altaji hipotézis lényegét. Nem így jártunk el azonban a mandzsu hasonló elemei körül, mert itt valamennyi elemet figyelembe kell venni az összefüggések kronológiájának a tisztázása céljából.

A glottokronológiai, valamint a szókézzlet-statisztikai kutatásokban (ez utóbbi eljárást követi CLAUSON is) két vagy több rokonnyelv alapszókézzletének egybevetésekor nem az etimológiailag azonos megfelelőket állítják szembe egymással, hanem azokat, amelyek szemantikailag azonos, központi helyet foglalnak el. Más szóval: az angol *head* német párja nem az etimológiailag hozzátartozó *Haupt*, hanem *Kopf*.⁶ Világos, hogy az ilyen glottokronológiai egybevetésekből levont következtetések genetikus összefüggések szempontjából annyit érnek, mintha valaki a francia *tête* szót a latin *caput* és az orosz *голова*-val vetné egybe és ennek alapján kívánna következtetéseket levonni a három nyelv, ill. az indoeurópai nyelvek rokonságára vagy nem-rokonságára vonatkozóan.

Mindazonáltal nem utasítjuk el az altaji nyelvek szókézzletének a két *test-list* alapján való glottokronológiai egybevetését és nem zárkózunk el a belőlük levonható tanulságok elől. Mielőtt azonban erre sort kerítenénk, elengedhetetlennek tartjuk annak megvizsgálását, hogy a két lista egyes tételeiben jelentkező glottokronológiai különbségek mögött milyen valóságos etimológiai összefüggések rejtőznek.

Ez az eljárás annál indokoltabb, mert az altajisztikai kutatásokban ma is megoldatlan az a feladat, hogy melyek az altaji nyelvek szókézzletének azon elemei, amelyek etimológiailag összetartoznak.

Íme néhány példa arra, hogy a glottokronológiai egyeztetések mögött miféle etimológiai összefüggések ismerhetők fel.

A tör. *kögüz* 'mell, emlő' (1°), amelytől elválaszthatatlan a tör. (csag.) *kökräk* 'szív; kebel', *köksäk* 'kebel', *kökül* 'szoptató', mongol megfelelője nem *če'eji*, hanem *kökö* 'emlő', mandzsu *xuxun* 'l. Brust; Milch' (HAUER 461), ude, orocs *uku*, ngd. *ukun*. evk. *ukun*, *χukun*, *χukuxu*, ev. *uken* (VASILEVIČ 435). Ezzel szemben a mongol *če'eji* 'Brustkorb' (HAENISCH 26), *čegeji* 'la poitrine, le haut de la poitrine' (KOW. II, 2155) közvetlen megfelelője a mandzsuban nem *tunggen*, hanem *čejen* 'oberer Teil des Brustkorbes, Brustwölbung' (HAUER 141). Egyébként az altajisták szerint a mong. *čegeji*-hez etimológiailag is hozzátartozik a ma. *tunggen* 'Brust' (HAUER 929), amelynek további megfelelői nanaj, olcsa *tungge(n)*, orok *tunge*, orocs, ude *tinge*, ngd., lamut *tingen* szolon *tinge(n)*, evenki *tingen* (VASILEVIČ 412). Vö. RAMSTEDT, Einführung I, 120.

⁶ HYMES i. m. 18.

A tör. *topraq* 'por' (12°) megfelelője nem a mong. *köser*, *široy*, hanem a mong. *tobray*, *toburay*, *toyuray*. Ide tartozik természetesen a tör. *töz*, mong. *toyosun*, *to'osun*-sor is.

A tör. *qıl* 'szőr' (csuv. *xelex*) (21°) megfelelője a mongolban nem *hüsü*, hanem *kilyasun* 'erin, crinière; 2. corde (d'instrument)' (Kow. III, 2533), MTT *kilqasun* 'Schwanzhaar (des Pferdes)' (HAENISCH 102). Ezzel szemben a mong. *hüsün*, *üsün* 'haj, szőr' (dahúr *χuzu*, Ts *χus*; mgr. *fudze*) szabályos etimológiai megfelelője a ma. *funiyexe* 'Haar' (HAUER 100), olv. *fuñexe*, *fuñixe* < **fuñirxe*; egyéb megfelelőire vö. PELLLOT: Journ. As. 1925 I, 234; SANŽEEV, Paralleli 702.

A mong. *γar* 'kéz' (22°) etimológiailag nem a tör. *elig*-hez kapcsolandó (22°), hanem a tör. *gar* 'kar' szóhoz (DTS 422); további megfelelőire vö. RAMSTEDT, Einführung I, 48.

A mong. *teri'ün* 'fej, fő; kezdet' (23°) megfelelője a mandzsuban nem *uĵu* (vö. dzsürcsi Tolmács I. *uĵu* 'ua.', dzsürcsi Fordító I. *UĴU*, XII. századi dzs. *uĵu*; vö. AOH I, 158. Megfelelőire a többi ma.-tu. nyelvben vö. RAMSTEDT, Einführung I, 125), hanem *deribun* 'Anfang, Beginn' (HAUER 199). Jelentésanilag ide tartozik egy érdekes szó a mongolból: MTT *heki* 'Kopf' (HAENISCH 75), mong. *ekin* 'commencement; source' (Kow. I. 236), dah. Ts *χe'k'ı* 'fej', IV. *χeki*, mgr. *χegi* 'source, commencement' (SM 166). Etimológiailag a mongol szóhoz tartozik ma. *fexi* '1. Hirn, Gehirn; 2. Gedächtnis' (HAUER 281). További (bizonytalan) összefüggései: tör. *māni*, *māyi*, *bāyi* 'agyvelő'; m. *fej*, *fő*, finn. *pää*; vö. LAKÓ GYÖRGY, A magyar szókészlet finn-ugor elemei, 188–9.

A tör. *bünüz* 'szarv' (*münüz*, *müjüz*, *mügüz*, *miñiz*) etimológiailag nem a mong. *eber* szarvhoz tartozik (26°), mongol megfelelői ugyanis: *mögeresün* 'cartillage' (Kow. II, 1247; III, 2064); kalm. *mōrsn* 'Knorpel, etwas knorpel-oder hornartiges' (RAMST. 268). További megfelelői a ma.-tu. nyelvekben: ma. *buge* 'Knorpel' (HAUER 118); nanaj, olcsa, orocs *bukse*, orocs *uske*, evk. *bukseķēn* 'хрящ' (VASILEVIČ 65); vö. SANŽEEV, Paralleli 688; RAMSTEDT, Einführung I, 120.

A tör. *tiz* (*diz*) 'térd' (25°) (m. *térd*) etimológiailag nem a mongol *ebüdüg*-höz tartozik, hanem a következő szóhoz: *türei* 'une tige de botte' (Kow. III, 1935), 'boot-leg, boot-top' (LESSING 854), kalm. *türē* 'Stiefelschaft' (RAMST. 415). További megfelelői: ma. *ture* 'Stiefelschaft' (HAUER 931), nanaj *türeγse* „голенище” (PETROVA 131); olcsa *tiñkse*, orok *tureške*, orocs *tijaksa*, evk. *tirēkse*, *turej*, *tirēkte*, *tirēkše*, *tirēγe* (VASILEVIČ 415). Vö. RAMSTEDT, Einführung I, 112. A tör. *tiz* ma. megfelelőjeként felhozott *buxi* 'Oberschenkel' (*buxi adame te* 'Knie an Knie sitzen') etimológiai összefüggései ezek: mong. *bōke* 'le côté élevé de l'osselet dont les enfants se servent pour jouer' (Kow. II, 1242); kalm. *bōk^ō*, 'der Rücken, die Rückenseite des Spielknochens' (RAMST. 55), burj. *buxe* 'a test hátsó része; far' (ČEREMISOV 140); cf. SANŽEEV, Paralleli

688. Ide tartozik még mong. *bögse* 'le derrière' (Kow. II, 1252), kalm. *böksö* 'After, Hinterteil, Gesäss' (RAMST. 55); etc. Ez utóbbiakhoz: ma. *buksu* 'untere Kreuzgegend' (HAUER 121).

A mong. *qabar, qamar* 'orr' (37°) szótól elválaszthatatlan: mong. *qang-siyar, qongsiyar* 'partie supérieure du nez, racine du nez; museau' (Kow. II. 729, 874), ettől pedig a ma. *qangsari, qangsiri* 'Nasenwurzel; Nasenpflock' (HAUER 573); vö. SANŽEEV, Paralleli 675.

A mong. *huŋa'ur, iŋayur* 'gyökér, eredet' szónak a mandzsuban nem *da* (41°) az etimológiai megfelelője, hanem *fuŋuri* '1. Unterlage, Grundlage; 2. Ursprung; erblich' (HAUER 311); vö. PELLIOT, Journ. As. 1925 I, 223; SANŽEEV, Paralleli 703.

A tör. *qum* 'homok' nem a mong. *elesün*-höz (42°) kapcsolandó etimológiailag, hanem ezekhez: mong. *qumay, qumaki* 'sable fin, grain de sable; poussière d'eau' (Kow. II, 934), kalm. *χum* 'Sand, Staub', *χum^g* 'Staubkörnchen, Sandkörnchen' (RAMST. 196). Ugyanitt a tör. *qayir* 'homok' szintén nem a mong. *elesün*-höz csatolandó, megfelelője a mongolban ugyanis *qayir* 'gravier; gros sable; cailloux, pierres qui se trouvent sur les bords des rivières' (Kow. II 711).

A tör. *uruy* 'család' (43°) megfelelője nem a mong. *hüre*, hanem MTT *uruq* 'Verwandte, Angehörige' (HAENISCH 167), mong. *uruy* 'famille, parents de côté de la femme; tribu' (Kow. I, 460). Ezzel szemben a mong. *hüre* 'család' (mong. *ür-e* 'fruit; descendant', Kow. I, 377) megfelelője a mandzsuban nem *use* ('Samenkorn,' HAUER 972), hanem *furi, fursun* 'junge Triebe von Korn, Blumen und Pflanzen; Zuwachs, Gedeihen' (HAUER 323), nanaj *puril* 'enfants', olcsa *purul*, ngd. *χuil*, szol. *uril*, ev. *χurel*, 'ua.' (VASILEVIČ 499). Vö. RAMSTEDT: JSFOu XXXII°, 1916—20 PELLIOT Journ. As. 1925 I, 237.

A mong. *kelen* 'nyelv' (50°) (vö. még *kele-* 'parler, avertir, dire, énoncer, nommer' Kow. III, 4774; *kelegei* 'muet; bégaiement', i. m. 2473) közvetlen megfelelői közé tartozik: tör. *käläji* 'szó', *käläcü*, 'ua.'; csuv. *kala-* 'sprechen, reden'; a mandzsuban: *xele, xelen* 'Sprachvermögen; Spion' (HAUER 428). Vö. RAMSTEDT, Einführung I, 47; finnugor és szamojéd megfelelőkről LIGETI: NyK. XLIX, 258—259.

A mong. *modun* 'fa' (52°) szónak etimológiailag kifogástalan megfelelője a ma. *moo* [= *mō*]; vö. még nanaj, olcsa, orok, orocs *mo*, evk. *mō*, szol., ngd., ev. *mo* (VASILEVIČ 154). Már magában is különös volna, hogy erdővel oly közeli kapcsolatban élő népek éppen ezt a szót kínaiból kölcsönözték volna; ez azonban hangtanilag sem lehetséges: a kínai *mu*, ókínai *muok* szóvégi más-salhangzója csak a IX. század után tűnt el.

A tör. *arqa* 'hát' (P 3) és *ar-t* 'ua.', DTS 55) etimológiailag szabályos megfelelője a mong. *aru* 'dos, derrière' (Kow. I, 148), stb. További megfelelői: ude *aka* 'dos', orok *atta*, orocs *akka*, ngd. *ajkan*, evk. *arkan*, ev. *arkan* (VASILEVIČ 36). Vö. RAMSTEDT, Einführung I, 139.

A ma. *futa* 'corde' (P 25) megfelelője a mongolban nem *de'esün, degesün*, hanem *hutasun* (Hy), *utasun* 'fil (de soie)', (Kow. I, 382). Vö. PELLiot, Journ. As. 1925, I, 225; SANŽEEV, Paralleli 702.

A mong. *hon, on* 'év' (P 35) megfelelője a mandzsuban nem *aniya*, hanem *fon*; vö. PELLiot, Journ. As. 1925 I, 218; SANŽEEV, Paralleli 702; RAMSTEDT, Einführung I, 53.

A mong. MTT *köbši-* (helyesen *köši-*) 'összefagy, fázik' (P 82), mong. *kösi-* 'devenir raide (glacé de froid après la mort)' (Kow. III, 2588), kalm. *köš-* 'steif, steil, starr werden; sich unwohl fühlen, nicht richtig gesund sein; die Beine ausstrecken' (RAMST. 241) megfelelője a törökben nem *tonq-*, hanem *kös-ül-* (DTS 319). Nem tartozik ide természetesen a mandzsu *beye-* 'fázik' sem, amely különben jól van igazolva a ma.-tu. nyelvekben: nanaj *beje-* 'fázik', olcsa *bei-*, ngd. *begi-*, evk. *begi-, beī*, ev. *begi-, beī* (VASILEVIČ 73). Etimológiailag a ma.-tu. szóhoz tartozik: mong. *begere-* 'avoir extrêmement froid, devenir raide' (Kow. II, 1125), kalm. *bēr-* 'erstarren (vor Kälte)' (RAMST. 44); vö. RAMSTEDT, Einführung I, 91.

A példák felsorolását folytathatnók.

Valamely nyelv az alapszókészlet körébe tartozó fogalmakat kifejezheti elemezhetetlen alapszókon kívül származékokkal is. E származékok igen régiek lehetnek; keletkezettek akár az alapnyelvből való kiválást közvetlenül követő időkben. Világos, hogy amikor az alapnyelv alapszókészletét vizsgáljuk, ezek a származékok nem vehetők figyelembe, hanem csak azok az egységek, amelyekből származtak.

Példáért legyen szabad az indoeurópai helyett az altaji nyelvrokonsági elmélet szempontjából jóval tanulságosabb finnugor nyelvekhez folyamodnom. A magyar *csillag* 'étoile' nyilvánvalóan beletartozik a magyar nyelv alapszókészletébe, noha az a *csill-og* 'fénylik' származéka. Finnugor szempontból viszont csak az alapige jöhet számításba, minthogy a *csillag* főnév ebben a formában és ebben a jelentésben a magyar nyelv külön életében keletkezett. Vö. LAKÓ, A magyar szókészlet finnugor elemei I, 117—118. Ilyen a magyar *vörös* 'rouge' melléknév is, amely a *vér* 'sang' származéka; vö. BÁRCZI, Magyar szófejtő szótár 342.

A két listában ilyen esetek is akadnak szép számmal. Külön-külön mindegyik helyes, és nem kifogásolható a török stb. alapszókészletbe való sorolásuk, az altaji alapszókészlet szempontjából (ha ilyen csakugyan volt valamikor), természetesen csak az alapszót lehet figyelembe venni.

Íme néhány példa.

A tör. *ayız* 'száj' (33°) származék egy *ay* 'nyílás' jelentésű szóból; finnugor megfelelőiről vö. J. NÉMETH, Probleme der türkischen Urzeit: Bibliotheca Orientalis Hungarica V, 70—71. A mongol *aman* 'száj' szintén származék és elválaszthatatlan a mong. *angya-yi-* 's'ouvrir, se découvrir' (Kow. I, 17) igétől; kalm. *anqr-* '(den Mund) offen halten', *anqā-* 'offen sein, eine Ritze

haben' (RAMST. 11). Ugyanez a helyzet a ma. *angya* 'Mund, Mündung, Öffnung, Loch, Durchlass' (HAUER 52) szóval is (a ma. *angya*-hoz csatolandó még dzs. F. I. *amga*, dzs. Kin *amṅa*; vö. AOH III, 227); a ma.-tu. megfelelők: nanaj, olcsa, ude, orok *angma*, oocs, szol. *amma*, nanaj, orok, ngd. ev. *amnga*, evk. *amnga* (VASILEVIČ 28). Vö. RAMSTEDT, Einführung I, 140.

Származék a 'hideg' jelentésű tör. *soyūq* (50°). Alapszava, a tör. *soy-* 'hidegnek lenni' megegyezik a következő szavakkal: mong. *soyi-* < **soyi-* 'to let a horse cool up' (LESSING 724); ma. *soyo-* 'Pferde und Vieh, die beim Laufen in Schweiss geraten waren, zum Trockenwerden hochbinden' (HAUER 818). Vö. RAMSTEDT, Einführung I, 88.

Származék a 'zöld' jelentésű tör. *yašül*; alapszava *yaš* 'frisch; Kraut' (BROCKELMANN, MK 81). A mongol szó egy alakban egyesíti mindkét jelentést: MTT *noqo'an* 'grünes, frisches Gras' (HAENISCH 118), mong. *noyoyan* 'verdure, vert d'herbe, herbe, herbage, légumes, vert' (KOW. II, 679); kalm. *noyān* 'Gras; grün' (RAMST. 278). Közvetlenül a mongol szóhoz kapcsolódik ma. *niowanggiyan* '1. grün; 2. blaugrün, blau' (HAUER 708). A ma. helyesírás egy *noaŋgian* kiejtést takar, amely egy korábbi **noa-γān* alakra megy vissza. A dzsürcsiben *ŃO-giān* (F. I.) és *noŋgiān* (TI) alakok vannak feljegyezve.

Származék a 'vörös' jelentésű tör. *qizil*; alapszava *qiz-* 'izzik, lángol, vöröslik' (DTS 450); vö. RAMSTEDT, Einführung 112. De származék a mong. *hula'an*, *ulayan* 'vörös' is; vö. MTT *hulal-* 'rotglühen' (HAENISCH 78), mong. *ula-yi-* 'to get red-hot, to be(come) red, redder, to blush; to ripen (of fruit that turns red)' (LESSING 870); kalm. *ulā-* 'rot sein, sich röten' (RAMST. 448). Közvetlenül a mongol szóhoz csatlakozik: ma. *fulaxón* 'rotbraun', *fulata* 'mit roten Rändern um die Augen, rotäugig', *fulgiyan* 'rot' (HAUER 312, 314). A szó kimutatható a dzsürcsiből, mégpedig nemcsak a Ming-, de a Kin-korból is.

Származék a 'fehér' jelentésű mong. *čayayan*, *čayān*, MTT *čaqa'an*, *čaqaŋ*; vö. MTT *čayyi-* '(weiss) hell werden' (HAENISCH 25), mong. *ča-yi-* '1. devenir blanc, blanchir, 2. pâler, blémir; devenir gris, grisonner' (KOW. III, 2075), kalm. *tsā-* 'weiss werden, od. sein, hell werden od. sein' (RAMST. 425). A mandzsu szó ezúttal is közvetlenül a mongolhoz csatlakozik: *šanggiyan* 'weiss' (HAUER 845). A szó a dzs. FI-ben *ŠA-giān* alakban van feljegyezve. A ma. és a dzs. alak egy korábbi *ča-γān* alakra megy vissza (a ma. és a dzs. *š* < *č* változás számos példával igazolható).

Származék a 'teli' jelentésű török *tolu*, *dolu* (60°); összetartozik vele: a *tol-* 'megtelik' (DTS 572), *to-d-* 'jóllakik' (i. m. 569), *to-q* 'jóllakott' (i. m. 576) < *to-*; vö. A. v. GABAIN, Alttürkische Grammatik 74: § 127; C. BROCKELMANN, Osttürkische Grammatik 96, § 34. Ugyanez mondható a török szóval egybevetett *dü'üreg*, *dü'üren*, *dügüreg* 'teli' szóról is; vö. MTT *dü'ür-* 'voll sei' (HAENISCH 40), mong. *dügür-* 'se remplir, être rempli' (KOW. III, 1933).

Származék a 'hó' jelentésű török *qar* is (P 30); vö. MK *qad* 'Schneesturm' (BROCK. 140); vö. BROCKELMANN, Osttürkische Grammatik 96, § 34. Szárma-

zék a mong. *ča-sun* 'hó' is, amely összetartozik a már említett *ča-yi-* 'fehérnek lenni' igével; vö. RAMSTEDT, Einführung I, 63.

A példák felsorolását folytathatnók.

A második, kiegészítő listában ragos alakok is találhatóak. Ezek nyilvánvalóan még az egyes nyelvégek alapszókészletébe sem sorolhatók, nemhogy a feltett altaji alapnyelvbe.

Ilyen a tör. *birlä* '-val -vel' (tkp. 'együtt') (P 74). Az alapszó mindenesetre *bir* 'egy'. GABAIN, Alttürk. Gram., 136: § 276, szerint az ebből származó *biril-* 'sich vereinen' igei adverbiuma, amely névutóként 'mit, und' jelentésű; elliptikusan, azaz önállóan, megelőző névszó nélkül a. m. 'zusammen'. BROCKELMANN, Osttürk. Gramm., 182: § 141d, szerint a szó *bir* 'egy' és *ilä* (< *il* 'sich anschliessen' igei adverbiuma) egybeolvadásából keletkezett és a *birlä* ugyanolyan alakulat, mint a *tünlä künlä* 'bei Tag und Nacht', *tanğla* 'morgens', *yänilä* 'von neuem', *qatla* 'mal' stb. A *birlä* pontos megfelelője a mongolban nem az idézett *qamtu*, hanem *nigen-e* 'ensemble, sur la même place' (KOW. II, 668), mely már a MTT-ben is előfordul ugyanebben a jelentésben (HAENISCH 117: *niken-e*); a szó természetesen a *nigen* (*niken*) dat.-loc. ragos alakja. A ma. *emgi* 'gemeinschaftlich, zusammen mit, mit' (HAUER 246) szintén az *emu* 'egy'-gyel függ össze és végső soron ennek és az *ergi* 'oldal'-nak az összetétele. De megvan a mandzsuban a mong. *nigene* alaknak morfológiailag pontos mása is: *emde* (< *emu-de*) 'zusammen mit, mit' (HAUER 245).

A tör. *godä* (P 66) mint névutó 'herab', elliptikusan 'unten' nem más mint a *god-* 'hinlegen' igei adverbiuma; vö. GABAIN, Alttürk. Gramm. 137: § 282; BROCKELMANN, Osttürk. Gramm. 167: § 134c. A mong. *dooro* egy *doo* névszó *-ro(-ra)* ragos alakja; vö. *doodu* 'lower, bottom', *dooyur* 'lower, under' (LESSING 265). Ugyanennek a tőnek *-ysi (-gsi)* directívusi raggal ellátott alakja a *dooyisi*. A ma. *eşgergi* (a *feşirge* alak egyszerű lapsus) 'Unterseite, unten' (HAUER 282) második tagja ezúttal is *ergi* 'Seite, Richtung' (HAUER 257). A ma. *feşile* nem más, mint egy *feşi* 'alsóréz' (< **pergi*) fossilis *le* locatívusi raggal ellátott alakja; ez a rag a mandzsuban ma már csak határozószókban maradt fenn: *dolo* 'drinnen, im Innern' (HAUER 205), *wala* 'unter' (HAUER 984); J. BENZING, Die tungusischen Sprachen 84, § 112.

A tör. *örü* 'fel, fent' az *ör-* 'aufsteigen' igei adverbiuma; vö. BROCKELMANN, Osttürk. Gramm. 167: § 134c. A szinonimaként említett *yoqaru* szintén ragos képződmény: ezúttal *-ru* (esetleg *-qaru*) directívusi raggal van dolgunk; GABAIN, Alttürk. Gramm. 140: § 292. A mong. *de'ere*, *dege-re* és *de'egşi*, *dege-gsi* szintén *-ra (-re)* és *-ysi (-gsi)* locatívusi, ill. directívusi ragok. A ma. *dergi* 'oben' (HAUER 196), mint képződmény a *feşgergi* párja. A *feşile* párja *dele* 'obenanstehend, höchst' ismét locatívusi ragos alak. Szembetűnő — ezúttal is — a mong. és a ma.-tu. alapszavak egyezése.

A tör. *anta* 'ott' és *bunta* 'itt' a közelre mutató *bu* és a távolra mutató *ol* névmás locatívusi ragos alakja; vö. GABAIN, Alttürk. Gramm. 93—94: § 190.

Ugyanez a helyzet a mongolban is: an *ende* 'itt' az *ene* 'ez', a *tende* 'ott' a *tere* 'az' locativusa. A ma. *terede* és *eredé*, a *tere* 'az' és *ere* 'ez' elavult locativusi alakok, amelyek helyüket *tede* és *ede* alakoknak adták át.

A tör. *kim* 'kicsoda' (77°), *qalī*, *qanta* 'hogyan?' (P 68), *qačan* 'mikor?' (P 72), *qanta*, *qanī* 'hol?' (P 73) és a mong. *ken* 'kicsoda?' (77°), *ker* 'hogyan?' (P 68), *keli*, *kejiye* 'mikor?' (P 72), *qa'a* 'hol?' (P 73), *qamtu* 'együtt' (P 74) szintén származékok. Tárgyalásukba itt nem bocsátkozunk, mert ez bennünket az altaji nyelvhasználat mélyvizébe vinne. Az altaji **e* és **te* mutatónévmásokról, valamint a **qa-*, **ke-* és **ya-*, **ye* mutató, kérdő és határozatlan névmásokról l. RAMSTEDT, Einführung II, 74—81. A részletekre vö. GABAIN, Alttürk. Gramm. 99—103; POPPE, Introduction to Mongolian Comparative Studies, 225—231; BENZING, Die tungusischen Sprachen, 112—115.

A kétszer százas lista végeredményben most már hagyományosnak mondható egységeket tartalmaz, olyan primitív fogalmak nyelvi jeleit, amelyek feltehetően hozzátartoztak minden nyelv alapszókészletéhez. Ez a tétel megtámadhatatlan, ha abból indulunk ki, hogy e jegyzékek olyan szavakat tartalmaznak, amelyek bizonyos nyelvek alapszókészletéhez tartozhattak. Aligha lehet azonban vitás, hogy például rokonnyelvek különnyelvi alapszókészlete szinte sohasem azonos e rokonnyelvek közös, ősi alapszókészletével.

Példáért ismét a finnugor nyelvekhez folyamodnék.

A fő listán szereplő egységek között találjuk a színneveket: 'fehér', 'fekete', 'vörös', 'sárga'; sajátságos módon hiányzik a 'kék', helyette viszont megtalálható a másodlagos 'zöld' színnév. A magyarban ezek közül kettő, a *fehér* és a *fekete* finnugor eredetű, s így a magyar nyelv alapszókészletébe tartozik. Mind a kettő azonban származék, s ebben az alakban nem tartozhatik az ugor, még kevésbé a finnugor alapnyelv alapszókészletébe; vö. LAKÓ, A magyar szókészlet finn-ugor elemei I, 188, 192. A *vörös*, mint láttuk, a *vér* származéka; s ebben az alakban szintén nem része a finnugor alapnyelv alapszókészletének. A IX. század előtt került a magyarba egy ócsuvas típusú török nyelvből (bolgár—törökből vagy kazárból) a *kék* < **kōk* (mong. *kōke*) és a *sárga* < **šariy* (mong. *sira*); Z. GOMBOCZ, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter 91, 114. A *zöld* aránylag kései szó a magyarban (korábban a *kék* helyettesítette), s valószínűleg valamely iráni nyelvből származik (talán a jászból, vö. *oszét zāldā*); vö. BÁRCZI GÉZA, A magyar szókincs eredete² 54 (itt az alán elemek közt szerepel).⁷

Az ún. altaji nyelvekben ezzel szemben ez a helyzet: a 'fekete' (a tör. és mong. *qarangu* 'sötét' természetesen a *qara* 'fekete' származéka), a 'kék', a 'sárga' közös a törökben és a mongolban, belső keletkezésű származék a 'vörös',

⁷ Feltűnő, hogy az altaji nyelvekben, éppúgy mint az amerikai indián nyelvekben — a várakozással ellentétben — nem a 'kék' tartozik az alapszókészlet színnevei közé, hanem a 'zöld'; vö. WŁ. KORWICZ, Contributions aux études altaïques: Rocznik Orientalistyczny VII, 1930, 223—4.

a 'zöld' a törökben és a mongolban, továbbá a mongolban a 'fehér', végül a mongolban és a mandzsuban közös a 'fehér', és a 'zöld'.

A testrésznevek kétségtelenül jelentős helyet foglalnak el minden nyelv alapszókészletében. Az is érthető, hogy az ún. differenciált testrésznevek másodlagos képzések vagy akár jövevényszavak is lehetnek. Ebben az értelemben nem szorul magyarázatra, hogy miért kerülhetett még a IX. század előtt a törökből a magyarba a *boka*, *gyomor*, *kar*, *köldök* és a *térd* neve. Hogy van mégis, hogy ezek közül nem is egy, de három, a 'kar', a 'köldök' és a 'térd' neve a török alapszókészlet (22, 26, P 24) egységei közt szerepel? Hogy van az, hogy a magyar nyelv finnugor alapszókészletébe beletartozik az olyan differenciálnak tűnő név, mint az *agyar*, a törökébe viszont állítólag nem, noha kifogástalan török—mongol egyezéssel is rendelkezik? Nyilvánvalóan az a magyarázata ennek a látszólagos ellentmondásnak, hogy az alapszókészlet nem foglalható megmásíthatatlan, dogmatikus érvényű listába; az alapszókészlet ugyanis nyelvenként, még inkább nyelvcsaládonként, jelentős mértékben különböző lehet. Ennek a nézetnek különben a glottokronológia és a szókészlet-statisztika képviselői is kifejezést adtak.⁸

Az elmondottak alapján, gondolom, világos, hogy a két lista etimológiai-lag összetartozó egyezéseinek egész másfajta, meglepően gazdag hálózata bontakozik ki. A nagyszámú egyezésekből egyelőre óvakodnék számszerű, százalékos következtetéseket levonni. Ez a további kutatások feladata.

Az viszont már ma megállapítható, hogy a nagyszámú egyezések fényében a glottokronológiai különbségek, egyezések is más megvilágításba kerülnek.

Minden további érvelés nélkül világos, hogy a glottokronológiai és a szókészlet-statisztikai módszer hasznos segítséget nyújthat olyan kérdések megközelítéséhez, mint az oszmánli és az azerbajdzsáni különválásának a kronológiája vagy — genetikus kapcsolat esetén — a török és a mongol különválása stb. Azonban, úgy látszik, ez esetben is indokolt HYMES tartózkodása a glottokronológikus módszernek genetikus célra való felhasználásával szemben.⁹ Valóban, ez a módszer nem alkalmas arra, hogy segítségével valaki az altaji nyelvek rokonságát vagy éppen nem-rokonságát igazolja.

Nyelvek nem-rokonságát, véleményem szerint, különben is bajos bebizonyítani; bebizonyítani csak azt lehet, hogy két vagy több nyelv rokon, s közös előzményre megy vissza. Ez a bizonyítás lehet nem kielégítő, amelyet el lehet utasítani, ezt az elutasítást fenn lehet tartani, amíg csak jobb, kifogástalan érvelés nem kényszerít elutasító álláspontunk feladására.

⁸ HYMES i. m. 7.

⁹ Lényegében ugyanilyen következtetésre jut HYMES i. m. 19 is: „In principle, glottochronology should be applied only after the comparative method has prepared the way.” Ugyanő, 31. l.: „It has been asked: »Can a test list of but one hundred items possibly be adequate for exploring time depth of considerable antiquity?« It should be clear that I believe the answer to be »Yes«. A second query would be, can such a list provide proof of genetic relationship of considerable antiquity, and here the answer must be, often not.”

Az altaji nyelvrokonság igazolása körül több mint száz év óta áll a vita, amely olykor szenvedélyes közjátékoktól sem volt mentes, s ma sem az. Az álláspontok napjainkban polarizálódtak: a rokonság védelmezői apriorisztikus álláspontra helyezkedtek, s feleslegesnek ítélik az újabb tételszerű bizonyítást; a rokonság ellenzői a szisztematikus tagadás álláspontjára helyezkedtek (ősi szóegyeztetésekkel szemben csak két lehetőséget ismernek: véletlen egyezés és helytelen egyeztetés).

A valóságban a török, mongol és mandzsu-tunguz nyelvek (nem beszélve most a koreairól és a további lehetséges összefüggésekről) összetartozása és közös, „altaji” alapnyelvből való leszármazásuk a mai napig sincs kifogástalanul igazolva. Nincs úgy igazolva, mint az indoeurópai vagy a finnugor nyelveké. Ennek két oka lehet. Vagy az, hogy nem közös ős-nyelvből származnak, s így nem rokonok e nyelvek. Vagy az, hogy rokonok ugyan, de olyan sajátos, viszontagságos fejlődés során alakult ki ma ismert (akár legrégibb) arculatuk, hogy azok összetartozását nem lehet igazolni — és az ismert modelleken (indoeurópai, finnugor stb.) elindulva nem lehet többé kétségbevonhatatlan módon megtalálni a közös őshöz vezető utat.

Ha valóban rokonok az ún. altaji nyelvek, akkor csak rendhagyó módon juthatunk el a rokonság igazolásához. Minthogy rendhagyó az az út is, amit e nyelvek fejlődésük során megtettek, s amelyek a rokonság felismerését megnehezítik, ha ugyan nem teszik felismerhetetlenné.

Nincsen olyan gazdag és régi írásos dokumentációjuk, mint az indoeurópai nyelveknek. Meg sem közelítik e nyelvek hosszú történetét és temérdek képviselőjének árnyalt differenciáltságát. Nyelvágak tekintetében még a finnugor nyelveknél is szegényebbek. Óriási területen szóródtak szét. Utoljára, de nem utolsósorban, e nyelvek és e nyelveket beszélő népek történetük során — írásos forrásokból is igazolható módon — kétezer (de lehet, hogy ennél lényegesen több) esztendő óta folyamatosan érintkeztek egymással. Ezek az érintkezések nemcsak gazdagították saját befolyásukkal az érintkező nyelvet, hanem óhatatlanul szegényítették is a közös örökséget. A történeti források alapján is tudjuk, hogy a legintenzívebb volt az érintkezés a török és a mongol, másfelől a mongol és a mandzsu között; ezzel szemben nem beszélhetünk ilyen folyamatos és mélyreható érintkezéstről a török és a mandzsu-tunguz között.

Valamennyi nehézség különös intenzitással jelentkezik a szókészlet vizsgálatakor.

Minden egyes ún. altaji nyelv bőven élt a szókészlet belső megújítása terén kínálkozó lehetőségekkel; képzés útján újra alkotott olyan szavakat is, amelyek az alapszókészlethez tartoznak. E jelenség tabuisztikus okairól már többször szó esett, de teljes mélységében és szélességében még nem tárták fel a kérdést.¹⁰ Máig nincs felderítve például, hogy miért és mióta vannak oly nagy

¹⁰ N. A. BASKAKOV, Vestiges de tabou et de totémisme dans les langues des peuples altaïques: VIIIe Congrès International des Anthropologues et des Ethnologues. Moscou 1968.

számmal származékszavak a török testrésznevek között: *adaq* 'láb' < *ad-* 'lép', *boγaz* 'torok' < *boγ-* 'szorul', *burun* 'orr' < *bur-* 'szagol', *yüräk* 'szív' < *yür-* 'mozgásban lenni', *qaraq* 'szem' < *qara-* 'lát', *tirnaq* 'köröm' < *tir-* 'kapar, karcol'.¹¹ Érdekes megjegyezni, hogy bizonyos grönlandi eszkimó nyelvjárásokban egyes testrésznevek tabu alá kerültek.¹²

Az érintkezések során jelentős számú szót adtak és vettek át az érintkező nyelvek (az átvétel és átadás aránya természetesen szinte sohasem volt azonos); a jövevényszavak számos esetben a szókészlet peremére szorítottak alapszókészleteti elemeket, hogy onnan ezek végleg eltűnjenek. A folyamat jól ellenőrizhető mai példákkal. Így a mogulból tömegével tűnnek el az ősi mongol szavak, hogy helyüket átadják tadzsik megfelelőiknek, amelyek között az ősi iráni eredetű szavakon kívül persze bőven akad török eredetű, sőt még máshonnan jött jövevényszó is.

Végül nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy e népek ködbevesző, írásos forrásokból nem ellenőrizhető történetük folyamán olyan érintkezésekre is sor kerülhetett, amelyek következményeként nyelvi szubsztrátumokkal vagy éppen szupersztrátumokkal kell számolnunk. A nyelvi szubsztrátum kérdése már korábban felmerül a mandzsu-tunguz nyelvekkel kapcsolatban.¹³ Figyelmet érdemelnek az eltűnt paleoszibériai nyelvek is. Számot kell vetni a VI. sz.-tól kezdve a Jenyiszej forrásvidékén bizonyos szamojéd nyelvek jelenlétével; kínai forrásokon kívül most már topográfiai anyaggal is igazolható ez a jelenlét.¹⁴ E tekintetben különösen figyelemre méltó, hogy a kitaj nyelv ránk maradt emlékei közt a 'vas' neve szorosán csatlakozik a déli szamojéd alakokhoz.¹⁵ A mongol és mandzsu nyelvek korai története nem képzelhető többé el a koreai nyelv figyelembevételével nélkül.

Magam is úgy vélem, hogy az ún. altaji nyelvek szókészletében jelentkező nagyszámú egyezés zömében kölcsönzésből származik. Ám óvakodni kell attól, hogy ezt az óriási anyagot egyetlen „kölcsönzés” címkéjű zsákba gyömöszöljük. A kölcsönzavak nem egy és ugyanazon korból valók, hanem a több mint kétezer éves érintkezésnek szinte minden nagyobb szakaszának megvolt a maga szókincs-rétege. E kölcsön-rétegek kronológiáját, olykor csak relatív kronológiáját, gondos és türelmes munkával lehet majd megállapítani. A rétegek közül a legrégebb, nyilván a legszerényebb számú csoportja, őrizheti

¹¹ MUNKÁCSI BERNÁT: KSz. XIV, 352. J. NÉMETH, Probleme der türkischen Urzeit: Bibliotheca Orientalis Hungarica V, 1942—7, 72—3.

¹² KNUT BERGLAND, Is Lexico-statistic Dating Valid? Proceedings of the Thirty-Second International Congress of Americanists. Copenhagen 1956 (Munksgard, Copenhagen 1958), 655—6.

¹³ G. D. SANŽEEV, Mančžuro-mongoljskie jazykovie paralleli: Izv. Ak. Nauk 1930, 707—8.

¹⁴ I. VÁSÁRY, Kām, and Early Samoyed Name of Yenissey: Studia Turcica (éd. L. LIGETI). Bibliotheca Orientalis Hungarica XVII, Bp. 1971, 469—82.

¹⁵ L. LIGETI, Mots de civilisation de Haute Asie: Acta Orient. Hung. I, 1950—1, 150—68, 174—85

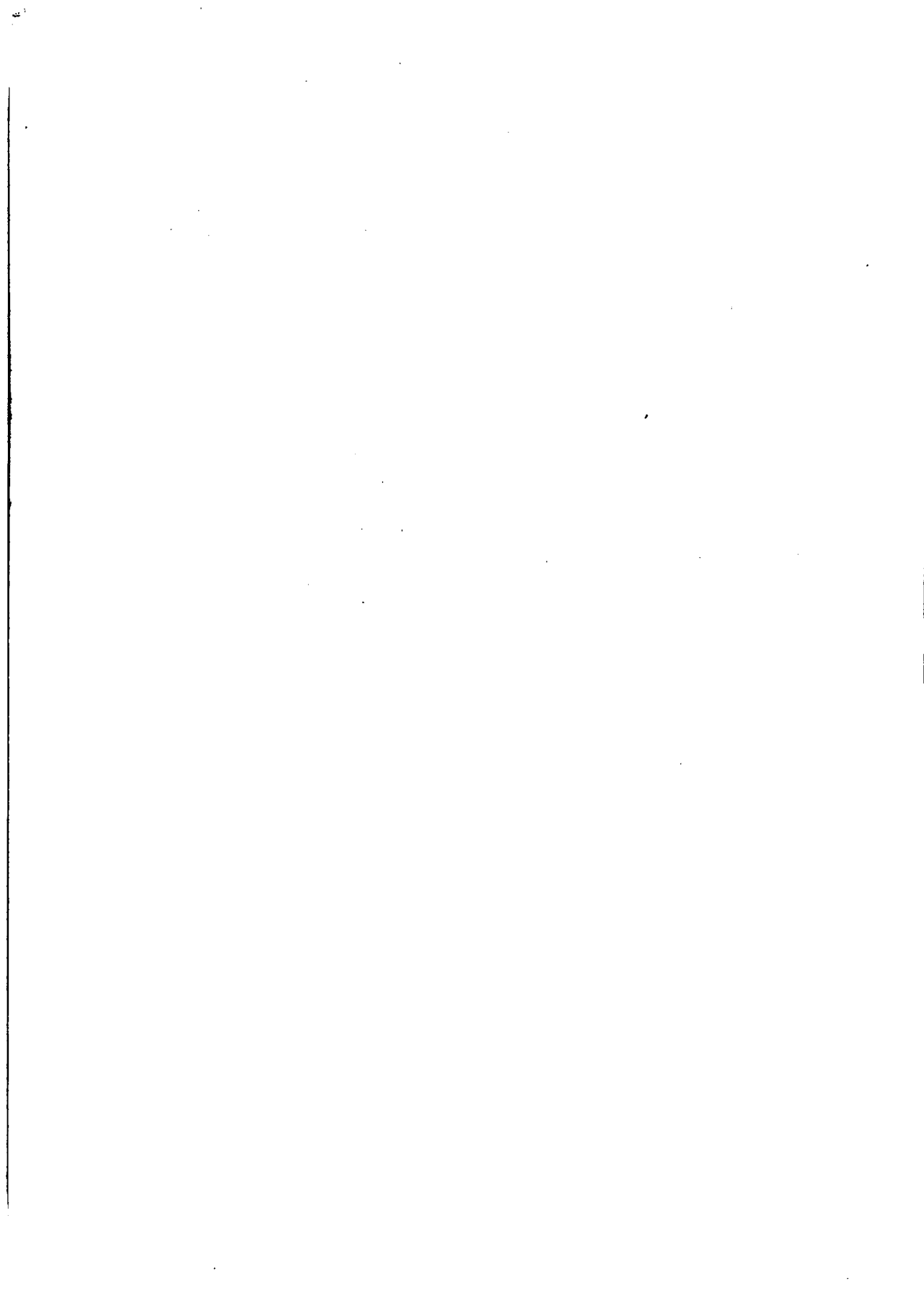
— ha ilyen csakugyan volt — az ősi altaji közös szókincs emlékét. Számszerűség tekintetében aligha táplálhatunk valami vérmes reményeket. Hadd emlékeztessenek PENTTI AALTO tanulságos példájára, mikor arra utal, hogy a svéd és a görög nyelv közös indoeurópai egyezéseinek a száma 60, s köztük olyan nehezen felismerhető is akad, mint *íjfuwl perisi* 'tavalý'.¹⁶ Bizony ebből a közös szókészleteti anyagból aligha telne 100 diagnosztikus és 100 kiegészítő egységből álló listára.

Úgy vélem, az altajisztika jövője nem ezen fordul meg. Ha történetesen a kutatások végső következtetéseként netán arra kellene majd jutni, hogy e nyelvek közt genetikus kapcsolat nem igazolható, akkor is tovább kell folytatni azokat a kutatásokat, amelyek e rendkívüli intenzitású érintkezések tisztázását tűzik ki fő feladatuknak, s amelyek olyan törvényszerűségeket hivatottak feltárni, amelyeket a turkológus, a mongolista vagy a mandzsutunguz nyelvek specialistája egymagában megközelíteni nem képes.

E bonyolult kérdések számos részletének a tisztázásához nagymértékben hozzájárult ellentmondásaival, nem utolsósorban mostani érdemes polemikus tanulmányával SIR GERARD CLAUSON, az altaji teória ellenzője, aki ily módon az altajisztikai kutatásoknak maga is sikeres és termékeny előmozdítója, csakúgy mint G. DOERFER és ŠČERBAK, az altaji teória másik két jeles ellenzője.¹⁷

¹⁶ PENTTI AALTO, Uralisch und Altaisch: UAJb. 41, 334.

¹⁷ Meg kell említeni, hogy újabban az altaji rokonság védelmében a szovjet nyelvészeknek egy jelentős csoportja lépett csatasorba. A legégetőbb kérdésekről rendezett szimpozionon elhangzott előadások nyomtatásban is napvilágot láttak: Problema obščnosti altajskich jazykov. Leningrád 1971. E mű kapcsán számos vonatkozásban új érvelés kíséretében ismét kifejtette a rokonságról vallott nézeteit N. POPPE, A New Symposium on the Altaic Theory: Central Asiatic Journal XVI, 1972, 37—58.

BUDENZ JÓZSEF ÉS A KORABELI ÖSSZEHASONLÍTÓ
NYELVTUDOMÁNY*

1. Előadásomat egy idézettel kezdem: „Tekintetes Ur! Kész örömmel sietek Önt Ó Cs[ászári] Kir[ályi] Felsege kegyéről értesíteni, ki f[olyó] hó 2-kán kelt legkegyelmesebb határozatával Önt egyetemünknel az Altáji Nyelvészet nyilv[ános] rendes tanárává nevezte ki, . . .

Őn volt ezen nemzeti tudományunkra nézve oly fontos nyelvészeti ág meghonosítója egyetemünkön: Őn tudománya és buzgósága fog annak, egy iskola megalapítása által, honunkban jövődőt is alkotni. Mihez fogadja Őn legszívesebb üdvkívánataimat.

Ide mellékelem a Minister Úr Ó Ex[cellenciá]ja által kiállított kinevezési okmányt. Az eskületétel végett ne terheltessék f[olyó] hó 15-én 12 órakor az Egyetemi Irodában megjelenni. Pest, april 11. 1872.” (l. Nyr. LXV, 72). A budapesti „Magyar Királyi Tudomány-Egyetem Rectorának”, dr. Toldy Ferencnek e soraival, illetőleg a bennük közölt ténnyel — tiszteletre méltó korábbi kezdeményezések után — új korszak kezdődött a hazai finnugor összehasonlító nyelvtudomány történetében, s megindult e tudomány rendszeres egyetemi oktatása. Egyetemünk, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, egyenes folytatása annak a budapesti „Magyar Királyi Tudomány-Egyetemenek”, amelyen a Toldy Ferenc rektor által közöltek értelmében 1872-ben „Altáji Nyelvészeti” Tanszék létesült. A Tanszék 1893-ban az „urál-altáji összehasonlító nyelvészet tanszéke” nevet kapta, majd — ezen tudományág további differenciálódásának folyamányaképpen — 1932-ben a „Finnugor Nyelvtudományi Tanszék” nevet vette fel. Ezen az alapon ünnepli ma Tanszékünk — az Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke — fennállásának századik évfordulóját.

2. Az a BUDENZ JÓZSEF, akit „legkegyelmesebb határozatával” Ó Császári és Királyi Felsege 1872-ben az első magyarországi finnugor nyelvtudományi tanszék birtokosává tett, nem hazánkfia, hanem a németországi Rasdorf község szülötte volt. 1836. június 13-án kezdte meg földi pályafutását ap-

* Előadás az Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke alapításának százéves fordulója alkalmából rendezett jubileumi ünnepségen. Elhangzott 1971. szeptember 1-én.

jának, Balthasarnak, a rasdorfi tanítónak egyszerű házában. 18 éves korában iratkozott be a marburgi egyetemre, de már egy év múlva a nagy hírű göttingai egyetemen folytatta tanulmányait. Itt ismerkedett meg néhány magyar egyetemi hallgatóval, köztük NAGY LAJOS unitárius teológussal. Ők keltették fel benne az érdeklődést a magyar nyelv iránt, tanárai pedig az urál-altaji összehasonlító nyelvészet iránt. A kettős érdeklődéstől indítva 1858-ban gyakorlati magyar nyelvtudásának tökéletesítése céljából Magyarországra érkezett, s HUNFALVY PÁL támogatásával „póttanári” állást kapott a székesfehérvári cisztercita gimnáziumban. 1860-ban Pestre került, 1861-ben pedig kinevezték a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába könyvtársegédnek. Az Akadémia még ugyanezen évben levelező tagjává választotta. Ezt követően hamarosan elérkezett az ideje annak, hogy az a tudomány, amelynek nálunk ez idő tájt Hunfalvy volt a legjelesebb művelője, szélesebb körben is elterjedjen. Ezen megfontolás alapján habilitálta magántanárává Budenzet 1868-ban a budapesti egyetem, s Budenz itt fejtette ki aztán oktatói munkásságát — 1872-től rendes tanári minőségben — egészen 1892-ben bekövetkezett haláláig. Íme dióhéjban Budenz életének fontosabb eseményei. Kiegészítésül még csak annyit: a Magyar Tudományos Akadémia 1871-ben rendes tagjai sorába emelte, s tagsággal tisztelte meg a Finn Irodalmi Társaságon kívül az Észt Tudós Társaság (Õpetatud Eesti Selts), valamint a szentpétervári tudományos akadémia is.

Nincs itt lehetőségem arra, hogy Budenz élete folyását részletesebben ismertessem, annyit azonban meg kell jegyezni, hogy a göttingai egyetemre kerülése életpályája alakulását döntően befolyásolta. Csak sejtelemképpen említem meg, hogy ez a több mint 1000 éves városka középkori épületeivel, sok szép régi templomával, történelmi múltjával bizonyára fokozta Budenzben azt az érdeklődést a népek múltja és a nyelvek története iránt, amelyet már a fuldai gimnáziumból hozott magával. Nagyon ismert Göttinga a finnugor összehasonlító és a magyar nyelvtudomány történetéből is. Hiszen itt működött a XVIII. századi racionalista történetírás nagy alakja, AUGUST LUDWIG SCHLÖZER, aki az elsők egyikeként állapította meg a magyar nyelv rokonsági körét. „Allgemeine Nordische Geschichte” című művében (1771—72) részletesen ismertette a finnugor népeket, s 1770-ben kiadta JOHANN EBERHARD FISCHER szentpétervári akadémikusnak „De origine Ungrorum” című művét. Itt végezte tanulmányait 1795 végétől a finnugor összehasonlító nyelvtudomány egyik alapítójaként emlegetett GYARMATHI SÁMUEL. Készülő Affinitasa kéziratát bemutatta Schlözernek, s munkájában kellően figyelembe vette a nagy történész útmutatásait. Másokat mellőzve, KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR nevét említem még meg azok közt, akik a göttingai egyetemen kaptak indítást tudományos törekvésekhez. Mindennek ellenére Budenz nyilatkozataiból az világlik ki, hogy érdeklődését nem ezen nagy nevek viselői, hanem azok a magyar egyetemisták irányították a magyar és ezen keresztül a többi

finnugor nyelvre, akik Göttingában tanultak. Az, hogy Budenz ilyenekkel találkozhatott, már egyáltalában nem volt véletlen, mert aligha volt még egy olyan német egyetem, ahol Budenznek magyar egyetemistákkal való találkozásra oly sok lehetőség adódhatott volna, mint éppen a göttingain.

3. Nézzük meg most azt a kérdést, milyen tudást, milyen ösztönzéseket hozott magával Budenz a göttingai egyetemről. Annyi bizonyos, hogy tanulmányai kezdetén még nyoma sincs nála a magyar és a többi finnugor nyelv iránti érdeklődésnek. Görög-latin filológiai meg indoeurópai összehasonlító nyelvészeti tanulmányokba volt elmélyedve. Az indoeurópai összehasonlító nyelvészet talaja azonban alkalmas volt arra, hogy belőle — a kedvező véletlen hozzájárulásával — további nyelvek iránt fakadjon érdeklődés. Amikor Budenznek alkalma volt hallani magyar barátai beszédét és magyarázatait anyanyelvükről, éppen az indogermanistát ragadta meg benne az, ami a magyar nyelvben az indoeurópai nyelvekkel szemben új volt és meglepő.

Professzorai közül Göttingában a szanszkrit nyelv és az indogermán összehasonlító nyelvészet tanára, THEODOR BENFEY hatott rá elsősorban, s emberileg is hozzá állt legközelebb. Amikor Budenz Göttingába érkezett, már megjelent BENFEY első nagy műve, a „Griechisches Wurzellexikon” (1839, 1842), mellyel kapcsolatban a tudománytörténet elsősorban a szerző rendkívüli kombinációs képességét, önállóságát és sokoldalúságát emeli ki. Olyan tudós képességek ezek, amelyek — akár Benfey tanári ráhatása folytán erősödve, akár attól függetlenül — megtalálhatók Budenz főműveiben, a Magyar-Ugor szótárban és az Ugor alaktanban is. Módszerét azonban Budenz nem BENFEYnek, hanem inkább az indoeurópai összehasonlító nyelvtudomány megalapítójának, FRANZ BOPPNak köszönhette, noha vele személyes érintkezésben sohasem állott (vö. PETZ GEDEON: NyK. L, 352).

BOPP már három és fél évtizeddel Budenz göttingai tanulmányainak a kezdete előtt, 1816-ban megjelentette „Über das Konjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache” című korszaknyitó művét, s már 1821-től kezdve a berlini egyetemen működött. Nem kétséges tehát, hogy Budenz ismerte BOPP művét, és sokat tanulhatott belőle. Bizonyos továbbá az is, hogy tanárának, Benfeynek az előadásain, azaz közvetve is jól megismerhette Bopp célkitűzését és módszerbeli elveit. Hiszen Budenz maga írja, hogy „BENFEY-t még egyetemi tanulmányai ideje alatt Boppnak epochalis beköszöntése . . . az új nyelvtudomány terére vitte, mint a melyen az ifjú szellemnek véghetetlen tudományos hódításra való kilátás csábítólag intett” (Emlékbeszéd Benfey Tivadar . . . felett. Bp. 1887. 12. 1.).

Vajon ismert-e Budenz valamit — s ha ismert, mit ismert — abból a tudományos irodalomból, amely Magyarországra jövele előtt a magyar nyelvnek rokonaihoz, valamint az uráli és az altaji nyelveknek egymáshoz való viszonyával foglalkozott? E kérdésre igennel kell válaszolnunk. Már Budenz

születése évében, 1836-ban megjelent Németországban a híres berlini orientalistának, WILHELM SCHOTTnak „Versuch über die Tatarischen Sprachen” című műve, melyben megpróbál fényt deríteni a magyar nyelv rokoni kapcsolataira. Igaz: ebben a tanulmányában a szerző még megközelítőleg sem tud helyes feleletet adni e nem éppen könnyű kérdésre, de 1849-ben kiadott, „Über das Altai'sche oder Finnisch-Tatarische Sprachengeschlecht” című művében, miután behatóbban tanulmányozta a finnugor nyelveket, különösképpen pedig a finnt, a magyar nyelv helyét már világosan a finnugor nyelvek között jelölte meg. Sőt, azt is észrevette, hogy a finnugor nyelvek közül a magyar „az uráli csúd nyelvekhez”, azaz az obi-ugor nyelvekhez áll legközelebb. Budenz ismerte SCHOTT műveit már Magyarországra jövelele előtt; „Altajische studien, oder untersuchungen auf dem Gebiete der Altai-sprachen I.” című, 1859-ben megjelent értekezését ismertette is, I. Magyar Nyelvészet VI. 1861: 165—71. Még nagyobb mértékben felhívták figyelmét a magyar nyelv rokonságának az időben kellően még nem tisztázott problémájára a bécsi egyetem első összehasonlító nyelvész professzorának, ANTON BOLLERnek finnugor tárgyú tanulmányai, melyek 1853 óta jelentek meg a bécsi akadémia bölcsészettudományi és történeti értesítőjében, a „Sitzungsberichte”-ben. BOLLER már pontosan meg tudta határozni a magyar nyelv helyét a finnugor nyelvek családjában, tisztázva egyidejűleg a finnugor nyelvek hangviszonyainak is számos kérdését. SCHOTTRól és BOLLERRól nyilatkozott írásaiban maga BUDENZ is, úgyhogy munkásságukról alkotott véleményét illetően nem vagyunk csupán következtetésekre utalva.

4. Miután láttuk, hogy — a latin, a görög, a szanszkrit és még egynéhány más indoeurópai nyelv ismeretén kívül — milyen nyelvészeti poggyással érkezett Budenz Magyarországra 1858-ban, önként felmerül az a kérdés: mi várja őt új hazájában, meddig jutottak el itt nyelvünk rokonsági kapcsolatainak tisztázásában, s milyen az a légkör, amelyben Budenznek meg kell kezdenie tevékenységét?

Nem hagyva figyelmen kívül a távolabbi múltban elért eredmények számbavételét sem, mindenekelőtt azt kell emlékeztetnünk: immár majdnem kilenc évtized telt el SAJNOVICS Demonstratiójának a megjelenése s kereken hatvan esztendő GYARMATHI SÁMUEL Affinitásának az elkészülése óta (megjelent 1799-ben Göttingában), a finnugor nyelvrokonság gondolata mégsem tudott hazánkban a közben eltelt évtizedek alatt gyökeret verni. Noha Demonstratiójában SAJNOVICS a magyar—lapp nyelvrokonságot oly sokoldalú érveléssel valószínűsítette, hogy a teljes bizonyosságból már nem hiányzott más, mint a finnugor nyelvek láncsorán a magyar és a lapp közé eső láncszemek kimutatása meg a két nyelv etimológiailag azonos tő-, rag- és képzőmorfémáiban a hangmegfelelések szabályosságának igazolása, mindamellett SAJNOVICS felfedezése alig indított valakit is nálunk a magyar és a lapp nyelv rokonsága kérdésének további vizsgálatára. GYARMATHI SÁMUEL

az egyetlen, aki az Affinitas előmunkálatai során jelentős számú újabb magyarlapp szóegyezeit állapít meg; sőt jócskán lép előre azáltal is, hogy a magyar nyelv rokoni kapcsolatainak az igazolását kiterjeszti az egész finnugorság körére. Ámde hiába volt az a haladás is, melyet az Affinitas jelentett az összehasonlító nyelvtudomány számára: a hazai dilettantizmust, értetlenséget és előítéleteket ez a jeles mű sem tudta legyőzni. Igaz: már jóval Budenz hazánkba érkezése előtt, 1847-ben, megtért többéves, nagy jelentőségű szibériai útjáról rokon népeink nyelvének és költészetének legendás kutatója, REGULY ANTAL is, de nyelvünk finnugorsága kérdésében hazánkban gyökeres fordulatot az ő áldozatos vállalkozása sem hozott, mert mielőtt nagyértékű gyűjtéseit kiadhatta volna, súlyos betegség törte le, s alig néhány hónappal Budenznak hazánkba érkezése után, 1858 augusztusában befejezte hányatott életét. Annyi tény, hogy az 1840-es évektől kezdve már nem hiányoztak teljesen elszórt megnyilatkozások a finnugor nyelvrokonság gondolata mellett. Ezek azonban nem voltak olyan átütő erejűek, hogy a közgondolkodás megváltoztatásában komoly eredményt tudtak volna elérni. Új idők beköszöntését csak HUNFALVY PÁL fellépte sejteti, aki 1851-ben meghirdeti, hogy „a nemzeti tudományokban a vezérséget nekünk kell megragadnunk”, s a nemzeti tudományok közé odasorolja a finnugor összehasonlító nyelvtudományt is. A munkában maga jár elől jó példával: 1853-ban „Finn és magyar szók egybehasonlítása” címen megjelenteti a finn és a magyar nyelv egyező szavainak első, részletesebb jegyzékét (Új Magyar Múzeum. II. kötet. Acad. Értes. 1853), 1857-ben „A mordvin nyelvről” (Magyar Nyelvészet I.), 1858-ban „A szamojéd nyelvről, különösen annak tárgyi igeragozásáról” (Magyar Nyelvészet III.) értekezik. Ámde ezek a dolgozatai még csak téglák a finnugor összehasonlító nyelvtudomány majdan felépítendő épületéhez. Az 1858-ban hazánkba érkező Budenz ezen épületnek mégcsak a körvonalait sem láthatja.

5. Mindez azonban nem csüggeszti el a huszonnégy éves korában magyar földre lépő fiatal tudóst, s a magyar nyelvnek Göttingából magával hozott szeretetétől indítva munkához fog. Mindenekelőtt a magyar nyelvben igyekszik tökéletesíteni tudását, de rövidesen megkezdí összehasonlító nyelvészeti vizsgálódásait is. Minthogy ez időben még sem SCHOTT, sem HUNFALVY nem voltak tisztában a magyar nyelv török elemeinek mineműségével, először a magyar—török nyelvi relációk tanulmányozásába kezd, s „Török—magyar nyelvhasználás és hasonlító magyar—altaji hangtanról” című, 1862. január 13-án tartott akadémiai levelező tagi székfoglalójában még Hunfalvyval együtt azt hirdeti, hogy a magyar a vogullal, az osztjakkal és a mordvinnal együtt középűt van a finnugor és a török nyelvek között. Ámde ezt követően hamarosan megismerkedett REGULY hagyatékának azon részével, amelynek megfejtését rábízta a Magyar Tudományos Akadémia; s a cseremisiz meg a mordvin anyaggal való foglalkozás — párosulva egyéb finnugor nyelvekre vonatkozó szórványos ismereteivel — arról győzték meg, hogy rossz útra

tévedt akkor, amikor a magyar nyelv rokonsága kérdésében nem foglalt határozottan állást nyelvünk finnugorsága mellett. Tudományos meggyőződésének megváltozásához jelentékeny mértékben járult hozzá az a körülmény, hogy közben értékes gyümölcsöt érlelt HUNFALVY PÁL fáradozása, s megjelentek Reguly Antal hagyatékából magyar fordítással az északi-vogul szövegek („Egy vogul monda”: Magyar Nyelvészet V. 1860, illetőleg HUNFAVY PÁL, „A vogul föld és nép”. Pest 1864). Miután tájékozódott a permi nyelvekről, ismerkedett a lappal, s beható finn tanulmányokat is folytatott, megfordította tehát kutatásai irányát, s céljukul immár nem a török vonatkozások feszegetését, hanem a magyar és a többi finnugor nyelv egyezéseinek az addiginál behatóbb összegyűjtését és mélyebbre hatoló értelmezését tűzte ki. Így született meg azután — s jelent meg 1867—68-ban — a „Magyar és finn-ugor nyelvekbeli szóegyezések” című tanulmánya (NyK. VI—VII), amely első nagyobb szabású finnugor nyelvészeti munkája. E munka célja — amint BUDENZ maga írja — azon magyar tőszóknak az összegyűjtése volt, amelyeknek mind hangalak, mind pedig jelentés szempontjából megfelelőik vannak a többi finnugor nyelvben. Kereken 850 magyar tőszó finnugor eredetét állítja, s e számról így nyilatkozik: „... a mennyiséggel is egyelőre meg lehetünk elégedve, ha p. o. avval vetjük össze, hogy CURTIUS GYÖRGY »griechische Etymologie«-jában a hasonlítható görög nyelvkinccset kevesebb mint 700 ilyen cikkben adja elé. Hogy valóban mit és mennyit jelent a fent említett szám (850), azt legegyszerűbben a magyar tőszók összes száma tünteti elé, mely saját összeírásom szerint ... 2400-ra rúg. A magyar tőszóknak tehát több mint egy harmada van a rokon finnugor nyelvekben kimutatva” (NyK. VII, 50).

Budenzet azonban nem elégítette ki „Szóegyezések ...” című tanulmánya. Érezte, sőt tudta, hogy munkája még nagyobb részben a képzelet, a kombinálóképesség eredménye, de hiányzik belőle a rokonoknak állított szavak összetartozásának módszeres bizonyítása. Folytatja tehát etimológiai kutatásait, s — mostmár magasabbra emelve a mércét maga előtt — szigorúbb módszerrel dolgozva, megbízhatóbb eredményekre törekszik. Így születik meg főműve, a Magyar—Ugor Összehasonlító Szótár, melynek első füzeté 1873-ban, ötödik s egyben befejező füzeté 1881-ben hagyta el a sajtót. Ebből kiviláglik, hogy e művén majdnem tíz évig dolgozott (vö. Előszó. VIII. 1.).

Miben különbözik az új mű, a Magyar—Ugor Szótár, a Szóegyezésektől? Több s lényeges körülményben. A Szóegyezések a rokonított szavak pusztá felsorolását adja, a Magyar—Ugor Szótár viszont hangalaki és jelentésbeli eltéréseiket magyarázza is. „... összehasonlító nyomozásom ... vitt rá, hogy a szóhasonlítás helyességének kritériumait az egyes nyelvek hangtani sajátágaiban, valamint a jelentések összeférésére nézve más nyelvek biztos analógiáiban keressem” — írja a szerző (Előszó IV—V. 1.). A MUSz eredményeinek a „Szóegyezések” eredményeihez viszonyított többletértéke a fej-

lettebb módszerrel való operáláson kívül azzal is magyarázódik, hogy a MUSz munkálatai során a szerző a finnugor nyelvek szókészletének megismeréséhez már jóval több forrásművet tudott igénybe venni, mint a „Szóegyzések”-hez, noha ezek a forrásművek hangjelölés és filológiai pontosság tekintetében természetesen korántsem voltak teljes értékűek. Az az eredmény, amelyet szótárában Budenz elért, ennek ellenére imponálónak mondható. 996 szócikkben tárja elénk etimológiai és szófejtő munkájának termését. Ha ehhez hozzávesszük, hogy sok-sok szócikkben nemcsak a címszó rokon nyelvi megfelelőit mutatja ki, hanem a címszóval etimológiai kapcsolatban levő egyéb magyar szavak, például szóhasadás útján vagy más módon keletkezett változatok, származékszók és elhomályosult összetett szók eredetére is fényt derít, akkor érthetjük csak igazán, hogy mily nagy munkát végzett Budenz a magyar szókészlet eredetének tisztázása körül, még akkor is, ha — miként maga megmondja — szóegyeztetései közé természetesen felvette azokat is, amelyeket korábban már mások feltártak, vagy legalábbis bizonyítatlan ötletként felvetettek.

A Magyar—Ugor Szótár jelentősége korántsem merül ki abban, amit ez a szótár a magyar szókészlet eredetének tisztázása szempontjából jelent. Benne vannak e műben a finnugor összehasonlító hangtan és alaktan legfontosabb tényei is, noha természetesen nem rendszerezve, hanem egyes szócikkekben szétszórva. Ezeknek fokozatos felismerése magára a MUSz-ra nézve is jelentős haszonnal járt, hiszen őket munkájának későbbi keltezésű részeiben már figyelembe vehette és értékesíthette a szerző. Még nagyobb volt a jelentőségük a későbbi szófejtés szempontjából, mert egyrészt tudományszabta racionális korlátok közé fogták a korábban féktelenül csapongó fantáziát, másrészt Budenz tanítványai számára is iránymutatóul szolgáltak.

A Magyar—Ugor Szótár hatása rendkívül nagy volt hazánkban. Azt lehet mondani: legalább egy fél évszázadig belőle indult ki, rá támaszkodott minden jelentősebb munka a finnugor hang- és alaktani kutatások terén. A MUSz-ból kivonható finnugor összehasonlító hang- és alaktani megállapítások, valamint etimológiai eredmények szolgáltak alapjául SZINNYEI JÓZSEF Magyar Nyelvhasználása első kiadásának, mely négy évvel Budenz tanári és egyben földi pályájának befejeződése után, 1896-ban látott napvilágot. Ismeretes az a fontos szerep, amelyet ezen munka újabb és újabb kiadásai (hetedik és egyben utolsó kiadása 1927-ből való), valamint részben bővebb és módosított német nyelvű változatai, a „Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft” első és második kiadása, a finnugor nyelvészet fő eredményei felől való tájékoztatásban egy fél évszázadon át betöltöttek mind a hazai, mind pedig a nemzetközi összehasonlító nyelvészetben. A SIMONYI—BALASSA-féle Tüzetes Magyar Nyelvtan (1895) hang- és szóképzéstani része ugyancsak Budenz etimológiai szótárára és Ugor Alaktanára épült. Budenz műveiből indul ki sok esetben MUNKÁCSI is „Árja és kaukázusi elemek a finn—magyar nyelvekben”

című, módszertelen és túlságosan merész, de számos részletében új megoldást nyújtó és gondolatot keltő művében (megjelent 1901-ben). Nem vesztette el időszerűségét a Magyar—Ugor Szótár még ma sem, mivel a legbiztosabb etimológiájú, finnugor eredetű szavaink már benne, illetőleg benne is szerepelnek. A finnugor egyeztetések irodalmában mindenestre ott találjuk Budenz művét nemcsak a torzónak maradt GOMBOCZ—MELICH-féle Magyar Etymológiai Szótárban (I—XVII. füzet: 1914—1944), hanem a napjainkban megjelenő „A magyar szókészlet finnugor elemei” és „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” című alkotásokban is. S végül, hogy lássuk: mennyire él és hat Budenz Magyar—Ugor Szótára, utalhatok arra is, hogy 1966-ban angol nyelven is megjelent az Indiana Egyetem sorozatában („A Comparative Dictionary of the Finno—Ugric Elements in the Hungarian Vocabulary.” Uralic and Altaic Series 78. Indiana University Publications. Mouton a. Co., Bloomington. 1966 l.).

Budenz szótárának a hatása igen érezhető volt külföldön is. „A Magyar—Ugor Szótárnak, valamint Budenz vele kapcsolatos egyéb munkáinak híre és tanulmánya messze elterjedt a külföldön mindenfelé, a merre csak az altaji, vagy a szorosabb finn—ugor nyelvtudomány iránt az érdeklődésnek valami csírája volt. Európa majdnem minden nagyobb államában akadtak egyes tudósok, kik ennek kedvéért megtanultak magyarul . . .” — állapította meg róla MUNKÁCSI BERNÁT a Magyar Tudományos Akadémia 1895. december 16-án tartott összes ülésén (Budenz József emlékezete. Budapest. Magyar Tudományos Akadémia. 1896. 41. l.). Ugyanilyen elismerő értékelést olvashatunk külföldi szakemberek megnyilatkozásaiban is. Ismeretes, hogy Budenz Magyar—Ugor Szótárával nagyjából egy időben jelentette meg OTTO DONNER Helsinkiben „Vergleichendes Wörterbuch der finnisch—ugrischen Sprachen” című művét, amelyben a szerző — persze nem a magyar, hanem a finn nyelvből kiindulva — hasonló célt tűzött maga elé, mint amilyent Budenz megvalósított. Nos — anélkül, hogy a nagyérdemű finnországi tudós teljesítményét le akarnám becsülni — megemlítem: egyik finn kollégája, AUGUST AHLQVIST, kettejük munkáját összehasonlítva így nyilatkozik: „Här må jag till slut blott tillägga, att jemförer man de två parallelt gående lexikografiska arbetena, lutar vågskålen till det ungerskas förmån. Ur arbetet framgår neml. tydligt — hvad som bland sakkännarne annars också är bekant — att hr BUDENZ känner finskan och de öfriga baltiska språken mycket väl, förmodligen lika väl som den finske lexikografen, och i denna del är således jämbördig med denne. Men den förres fullständiga bekantskap med hans sednare modersmål Magyariskan, hans större förtrolighet med åtskilliga bland de andra slägt-språken, hvilken förtrolighet äfven på annat håll genom monografier och specialundersökningar blifvit ådagalagd, och slutligen hans icke ringa insigter i de slaviska tungomålen, i synnerhet Ryskan (de ständigt återkommande ryska citaten vittna härom), gifva honom en afgjord överlägsenhet öfver den

finske medbrodren" (AUG[UST] AHLQVIST: „Om möjligheten af ett finskt-ugriskt etymologiskt lexikon och om Donners komparativa ordbok". Öfversikt af Finska Vetenskaps — Societetens Förhandlingar 1878—1879. 1879. 14. 1.) [Magyarul szabad fordításban: „Végül még csak azt akarom megjegyezni, hogy ha összehasonlítjuk ezt a két, párhuzamosan készülõ lexikográfiai munkát, a mérleg nyelve a magyar javára billen. A munkából nyilvánvalóan kiderül — ami a szakemberek közt különben is ismeretes —, hogy BUDENZ úr nagyon jól ismeri a finnt és a többi balti nyelvet, gyaníthatóan éppoly jól, mint a finn lexikográfus, e tekintetben tehát egyenrangú vele. De az elõbbinek a teljes otthonossága késõbbi anyanyelvében, a magyarban, behatóbb ismeretei a többi rokon nyelv közül jónéhánynak a területérõl, amelyekrõl egyébként monográfiák és részlettanulmányok által már másutt is tanúságot tett, s végül nem csekély jártassága a szláv nyelvekben, különösen az oroszban (bizonyítják ezt az állandóan visszatérõ orosz citátumok), határozott fölényt biztosítanak számára finn kollégájával szemben”].

Budenz József tudományos érték szempontjából második legjelentõsebb finnugor nyelvészeti munkája „Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana” címen jelent meg a Nyelvtudományi Közlemények XVIII—XXII. kötetében, majd pedig önállóan is, különnyomatként, 1884—1894-ben. E mûvét a szerzõ már nem tudta befejezni. Mégis a saját maga által kidolgozottnál teljesebb formában maradt ránk, mert az életében megjelent fejezeteket hagyatékából kiegészítette tanítványa, SIMONYI ZSIGMOND. Munkájának célja, amint maga írja (2. 1.), meghatározni, hogy „mi tartozik az egyes ugor [= finnugor] nyelvek grammatikai alakjaiból még az ugor [finnugor] alapnyelvnek készszé fejlõdött rendszerébe s mit kell ennek ellenében az egyes nyelvek vagy akár még további egységben maradt több egyes nyelv külön fejlõdése alatt megtermettnék tekintenünk” (2. 1.). Ehhez azonban — nagyon helyesen — hozzáteszi a szerzõ még azt a megjegyzést: „De az egyes nyelvnek nemcsak külön fejlõdése fog az ugor alakrendszer meghatározásával szembetûnni, hanem az alakbeli fogyatkozása is: egyes régen megvolt exponensek kiveszése, a melyek funkcióját az illetõ nyelv esetleg tán más rokonértékû exponensekre ruházta át vagy újabbak teremtésével pótolta, ha a keletkezett hiányt egyáltalában eléggé alkalmatlannak érezte” (uo.). Pontosabban szólva, az Ugor Alaktan Budenznak a finnugor nyelvek szóképzésére vonatkozó megállapításait meg a finnugor alapnyelvre vonatkozóan belõlük levont következtetéseit foglalja magában; tartalmazza továbbá a finnugor nyelvek szóragozásának összehasonlító szempontú ismertetését: az igeragozásról szóló tudnivalókat a szerzõtõl tervezett teljességgel, a névragozásra vonatkozókat már csak kis részben, töredékesen.

Budenz Ugor Alaktana is úttörõ jellegû mû. A benne tárgyalt kérdések közül némelyikkel foglalkozott ugyan korábban a bécsi BOLLER meg RIEDL SZENDE, egyes részleteket érintett a finn AHLQVIST, AMINOFF és GENETZ, egy

fejezetet részletesen is kidolgozott SIMONYI ZSIGMOND, BOLLER és RIEDL dolgozatai azonban már Budenz korában is teljesen elavultak voltak, a finn kutatóknak meg SIMONYINAK a tanulmányai pedig nem egy nagy egész részeként, hanem részleteredményekként jelentkeztek. BUDENZ műve tehát ezen előzményektől alapvetően különbözik és náluk sokkal többet nyújt. Ami még az Ugor Alaktan előmunkálatait illeti, úttörőként az elsők közt kell megemlégnünk magát Budenzet, aki „Ugrische Sprachstudien” I—II. (Pest, 1869, ill. 1870), valamint „Denominativ igék az ugor nyelvekben” (NyK. X. 1872) című értekezéseiben maga járt elől jó példával a finnugor nyelvek alaktanának megismertetésére irányuló munkában.

Ha Budenz Ugor Alaktanát nemzetközi viszonylatban akarjuk értékelni, jelentősége akkor is szembetűnő. Az indoeurópai nyelvtudomány területén az első összehasonlító nyelvészeti összefoglalás, amelynek a morfológia már külön részét alkotja, AUGUST SCHLEICHER „Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen” című műve. Igaz: ennek első kiadása már két évtizeddel Budenz Ugor Alaktana előtt, 1861—62-ben megjelent. Ámde nem szabad elfelejtenünk, hogy ez már olyan előmunkálatokra támaszkodhatott, amilyen például FRANZ BOPP 1833-tól 1852-ig hat részben megjelent „Vergleichende Grammatik”-ja volt. Azok az előmunkálatok viszont, amelyekre Ugor Alaktanát Budenz alapozhatta, mind anyaguk mennyisége és minősége, mind pedig a bennük alkalmazott összehasonlító módszer tekintetében messze elmaradtak a SCHLEICHER rendelkezésére álló anyag mögött. Nagy figyelemre méltó Budenz teljesítménye az okból is, hogy az úgynevezett alaktan ez időben még inkább csak kivételesen volt a nyelvészeti kutatások tárgya, hiszen a nyelvtudomány története azt hangoztatja, hogy a XIX. század nyelvtudománya a hangtan mellett az alaktant és a nyelvtudomány egyéb területeit általában elhanyagolta.

A nemzetközi, azaz az 1860—1880-as évek indoeurópai nyelvészetével való szoros kapcsolata miatt megemlítem még Budenz „Ueber die Verzweigung der ugrischen Sprachen” című értekezését, amely először a Budenz mesterének, Theodor Benfeynek szentelt emlékkönyvben 1878-ban, majd pedig — 1879-ben — innen különnyomatként jelent meg. Ezen értekezésnek az volt a célja, hogy a finnugor nyelveket a korabeli gyakorlattól eltérően *n y e l v i* kritérium alapján osztályozza, amiként tisztára nyelvi szempontú az indoeurópai nyelveknek *centum*- és *satem*-nyelvekre való felosztása is. Budenznek ez a kísérlete nem járt sikerrel, mert a finnugor nyelvek új osztályozását csupán egyetlen hangtani jelenség alapján kísérte meg, s nem vette tekintetbe a finnugor nyelvek hangtanának egyéb jelenségeit meg az alakrendszer és a szókészlet vallomásait. Ámde értekezése ennek ellenére jelentős próbálkozás a finnugor nyelvek osztályozására — s éppen manapság különösképpen annak mondható. Hiszen éppen napjainkban sűrűn olvashatunk olyan nézetéről, amely szerint a nyelvtudományból ki kellene küszöbölni mindent, ami nem

nyelvi természetű, tehát számúzni kellene belőle minden kapcsolatot a földrajzzal, a néprajzzal, sőt a történelemmel is.

6. Mivel ezen ünnepi alkalommal nem lehet céloim Budenz munkásságának bibliográfiászerű ismertetése, mellőzöm többi összehasonlító nyelvészeti értekezésének, kisebb-nagyobb dolgozatának a megemlítését és értékelését. Ehelyett inkább úgynevezett elvi kérdések tárgyalására térek át. Elsőnek az kívánczik megvilágításra, hogy miben látta Budenz az összehasonlító nyelv tudomány célját. Hangsúlyozom: nem a nyelvtudományét, hanem az összehasonlító nyelvészetét! A kettő tudniillik nem azonos egymással, s igazságtalanul járnak el azok, akik úgy igyekeznek feltüntetni a dolgokat, mintha a kettő közt a múltban soha senki nem tett volna különbséget.

Előre kell bocsátanom, hogy Budenz műveiben úgynevezett elvi fejtegetést nem sokat találunk. Ezt persze nem megrovásként, hanem pusztán tényként említem meg. Elvégre Budenz élete nem volt éppen hosszú, s ezen belül az az időszak, amelyet többé-kevésbé zavartalanul a tudományos alkotásnak szentelhetett, alig volt több két évtizednél. Nem csoda hát, hogy mindenre nem futotta belőle. Mindamellettszótalanul találkozunk műveiben elvi megnyilatkozásokkal is, de nem annyira két főművében — a Magyar — Ugor Szótárban és az Ugor Alaktanban —, hanem inkább kisebb dolgozataiban.

Az összehasonlító nyelvtudomány céljáról Budenz „A magyar és finn-ugor nyelvekbeli szóegyezések” című, már említett tanulmányában nyilatkozik: „Az összehasonlító nyelvtudománynak . . . teendője az, hogy az egyes csoportbeli nyelvek összehasonlítására szorítkozva ezekből lehetőleg biztosan az egész csoport alapnyelvét rekonstruálja¹ vagyis az egész csoportnak még fenmaradt ősi nyelvkincsét (a tőszók összegét) összeszeresse, a szóknak olyan alakjait határozván meg, melyekből az egyes nyelvekben fenmaradt változataik kielégítőleg magyarázhatók, s hasonlóképpen kinyomozza, hogy az egész csoportban fenmaradt nyelvalakokból (szóképzés és szóragozás) mi és mily hangalakkal volt már meg, mielőtt az egyes nyelvek külön fejlődésnek indulva egymástól elváltak. Ilyen úton a külön csoportok egyes nyelvei helyett, melyeket csak fejlődésük legújabb korából ismerünk, egy-egy nyelvet nyerünk, mely a fejlődésnek aránylag sokkal korábbi pontján áll, s melyben az egész nyelvcsoport egyes tagjaiban föltűnő különbségek elenyésznek” — írja Budenz 1867-ben (NyK. VI, 377—8).

Amikor Budenz az összehasonlító nyelvészet céljáról így nyilatkozik, természetesen nem valamilyen új, eredeti nézetet nyilvánít, hanem a korabeli indoeurópai összehasonlító nyelvészet célkitűzését teszi magáévá. Elvi álláspontjának megfogalmazásában könnyű felismerni jól ismert kortársának, AUGUST SCHLEICHERNEK a felfogását, melyet Einleitung-jában DELBRÜCK

¹ Én ritkítottam.

így ismertet: „Überall sucht er [ti. SCHLEICHER] zu entscheiden, ob eine Form in der Ursprache oder in einer Einzelsprache entstanden, und ob ein Laut, wenn er an einer bestimmten Wortstelle aus der Urzeit stammt, noch seine ursprachliche Beschaffenheit oder eine veränderte habe. Er legt sich stets die Frage vor, wie eine Form oder ein Laut in der Ursprache ausgesehen habe, und kommt also notwendig zu einer Rekonstruktion dieser Ursprache” (B. DELBRÜCK, Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen⁵. 1908. 93. l.). Ehhez azonban hozzá kell tennünk: lehetséges, hogy SCHLEICHER felfogása nem közvetlenül alakította ki Budenznek az összehasonlító nyelvészet céljáról vallott felfogását, hanem az CURTIUSON keresztül jutott érvényre nála. CURTIUS ugyanis személyesen is jól ismerte SCHLEICHERT. Prágai tartózkodása idején kapcsolatba lépett vele, de hatása alatt állott különben is. Elfogadta ugyanis SCHLEICHERNEK az egységes alapnyelvről, majd annak különnyelvekké való szétágazásáról szóló tanítását, az 1850-es évekből származó úgynevezett családfa-elméletet (Stammbaum-Theorie).

Ami Budenz összehasonlító módszerét illeti, azt elsősorban az úgynevezett hangtörvényekhez való viszonya szabja meg. A rokon nyelvek tö- és egyéb morfémaik körében fennálló szabályos hangmegfelelések felderítésére és figyelembevételére „Grundzüge der griechischen Etymologie” című etimológiai szótárában GEORG CURTIUS már 1858-ban nagy gondot fordított a maga kutatási területén. A „hangtörvények” érvényessége körének kérdését azonban csak az újgrammatikusok élezték ki igazán, az elsők közt AUGUST LESKIEN „Die Lautgesetze kennen keine Ausnahme” (1876) című értekezésében, meg KARL BRUGMANN és HERMANN OSTHOFF „Morphologische Untersuchungen” című, 1878-tól 1890-ig megjelent, közösen írt műjükben. Ők hirdették meg ugyanis mintegy új dogmaként a hangtörvények kivétel nélküli érvényességének tanát. Budenz tisztában volt a „hangtörvény” fogalmával. „Szóegyezések” című, már említett munkájában világosan megmondja, hogy rokon nyelvek etimológiailag azonos szavai közt (az ő kifejezését használom) „aránylagos eltérés”-nek, azaz szabályos hangmegfelelésnek kell mutatkoznia (NyK. VI. 1867. 376. l.). Ugyanitt azt is tudunkra adja, hogy „a legtöbb esetben az eredeti ősi szót már csak többé-kevésbé eltérő hangalakokkal tartották fenn az egyes finn-ugor nyelvek, melyeknek megfelelését helyesen föl kell ismerni” (uo. 380. l.). Mindennek ellenére sem állíthatjuk azonban azt, hogy a „hangtörvény” szónak ő olyan jelentést tulajdonított, amilyent az újgrammatikusok tulajdonítottak neki. A híres finn nyelvtudós, SETÄLÄ ezt szemére is vetette Budenznak: „Legfőbb kifogásunk — írja — Budenz álláspontja ellen az, hogy nézete szerint ugyanazon hang vagy hangcsoport egészen különböző módon változhatott el, noha az illető hangok előfordulásának föltételeire nézve semminemű különbséget nem lehet kimutatni” (NyK. XXIII. 1893. 339). A helyzet azonban az, hogy Budenz nem ismereteinek hiányos volta miatt avagy módszertani kérdések iránti nemtörődomségből, hanem elvszerűen mellőzte

kutatásaiban a hangtörvények oly szigorú érvényesítését, amilyent SETÄLÄ megkívánt volna tőle. Véleményét kifejtette és megokolta egy ismertetésében, melyet MISTELI FERENCNEK „Lautgesetz und Analogie” című, 1880-ban megjelent folyóiratcikkéről írt. A következőképp nyilatkozik: „Hangtörvények következetessége és a hasonlat [= analógia] hatása természetesen [nemcsak az indogermán nyelvekben, hanem] más nyelvekben is tapasztalható s az illető külön nyelvészetek nem mellőzhetik módszerükben ez alapelvek alkalmazását. Csak az a kérdés, vajjon minden más nyelvkörben is oly szigorú és kivétel nélkül való-e a hangtörvény következetessége, mint az említett újabb iskola az indogermán nyelvekre nézve állítja? S . . . nem [kell-e] inkább azt a lehetőséget is megengedni, hogy a valóban működő hangtörvény részletes föltételeit még kellőleg föl nem ismerhettük?” (NyK. XV. 1879. 469. l.).

Azt hiszem, hogy a maga szempontjából mind SETÄLÄNEK, mind pedig Budenznak igaza van. Természetes, hogy az etimológia területén szükség van szigorú módszertani elvek alkalmazására, mert ha ezt mellőzzük, az etimológizálás a képzelet játékvá válik. Szófejtéseiben Budenz még nem alkalmazta elég szigorúan a hangfejlődés szabályosságának az elvét, s ezért egyeztetései közül később sok hibásnak bizonyult. Ámde az is bizonyos, hogy ha szófejtéseiben Budenz a hangfejlődés szabályszerűségének elvét oly szigorúan alkalmazta volna, mint tették az újgrammatikusok, és kívánta SETÄLÄ, akkor Magyar—Ugor Szótárából ma hiányoznék számos olyan szócsaládosítás és szóegyeztetés, amelyet ő a maga korában — a rokon nyelvi anyag csekély mennyisége és hangtani szempontból megbízhatatlan volta miatt — még csak ösztönszerűleg megsejteni tudott, de bizonyítani nem. A bizonyítás azonban a nyelvi anyag gyarapodását és a hangtani részletkutatások elvégzését követően lehetőségessé vált.

Kifogásolja SETÄLÄ azt is, hogy Budenz „valamely hangváltozás megokolására . . . bizonyítékul gyakran említ olyan hangváltozásokat, a melyek egészen különálló nyelvekben történtek” (NyK. XXIII. 339). Kétségtelen, hogy amikor Budenz valamely *f i n n u g o r* nyelvben feltett hangváltozást így módon kíván bizonyítani, eljárását nem jellemezte az újgrammatikusok módszertani szigorúsága, hanem benne még BOPP régiebb meggondolásai érvényesülnek. Róluk DELBRÜCK ezt írja: „Bopp machte sich kein Gewissen daraus, einen im Lateinischen behaupteten Lautwechsel durch einen Hinweis auf das Armenische zu begründen. Diese Freiheit sollte von nun an nicht mehr gestattet sein. Jede Sprache sollte nach ihren Eigentümlichkeiten erkannt werden” (Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen. Fünfte Auflage. 1908. 87. l.).

Összefoglalóan a Budenz műveiben megmutatkozó nyelvészeti módszerről azt mondhatjuk: ez a módszer a finnugor nyelvészet korábbi és Budenz korabeli képviselőinek módszeréhez képest haladást jelent, de alkalmazója, ti. Budenz, újgrammatikusnak nem mondható. Budenz ismerte, sőt elvben helye-

selte is az újgrammatikusok módszerbeli elveit, a gyakorlatban azonban nem alkalmazta, mert nem is alkalmazhatta őket. Hiszen Magyar—Ugor Szótárának tetemes része már meg volt írva, sőt részben ki is volt nyomtatva akkor, amikor „Morphologische Untersuchungen” című művében BRUGMANN és OSTHOFF — 1878-tól 1890-ig — az újgrammatikusok elveit kifejtették (vö. MUNKÁCSI BERNÁT, Budenz József emlékezete. 1896. 42—3. l.).

7. A tudományos köztudatban Budenz elsősorban összehasonlító nyelvészként él. Jóval kevesebb és egyre kevesebb szó esik leíró nyelvészeti munkásságáról. Pedig Budenz volt az, aki — a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából — sajtó alá rendezte Reguly kéziratot cseremiszi és mordvini szöveganyagát, s ezzel kapcsolatosan kidolgozta az erdei-cseremiszi nyelvjárás, valamint a moksa- és az erza-mordvini nyelv nyelvtanát (NyK. III—IV, ill. NyK. XIII). Ez a tény azért is említést kíván, mert az újgrammatikusok és közvetlen elődeik legalábbis Európa úgynevezett művelt nyelvei nyelvjárásainak alapos átbúvárlását általában elhanyagolták. Budenz nyelvtanai azonban csekély mennyiségű anyag alapján íródtak, s külföldön közismertté magyar nyelvűségük miatt sem válhattak. Nem csoda hát, hogy ritkán történt hivatkozás rájuk. Tudománytörténeti szempontból azonban figyelmet érdemel ma is nemcsak ez a leíró nyelvészeti munkásság, hanem Budenznek az élő nyelvek és nyelvjárásaik kutatásával kapcsolatos elvi álláspontja is. Némely megnyilatkozásából ugyanis arra lehet következtetni, hogy az összehasonlító nyelvészet mellett a leíró nyelvészet fontosságát nagyon is tisztán látta. Mesteréről, BENFEYRŐL tartott emlékbeszédében inkább a rosszállás, semmint az egyetértés hangján említi meg, hogy Boppot — idézem — „valamely nyelv a maga különőségében csak annyiban érdekelt[e], amennyiben ez a különőség valami általánosabbhoz állott viszonyban” (Emlékbeszéd Benfey Tivadar felett. 14. l.). Semmi esetre sem ért egyet a nyelvjárásoknak Boppnál és követőinél tapasztalható elhanyagolásával. Vallja ugyan, hogy egy-egy nyelv régebbi formája sokkal többet adhat az összehasonlító nyelvészetnek, mint amennyit adhatnak a szóban forgó nyelv élő nyelvjárásai, de megjegyzi: „Mindazonáltal a régi, bár magában fontosabb anyagnak így előjogosításában bizonyos egyoldalúságot kell látnunk . . .” (i. m. 8. l.) — Megállapíthatjuk tehát, hogy Budenz a nyelvtudomány (nem az összehasonlító nyelvészet!) célkitűzéseivel kapcsolatban és az összehasonlító nyelvészet forrásait illetően lényegesen modernebb, helyesebb, maibb álláspontot képviselt, mint például Bopp.

Kiegészítésül ehhez azt kell hozzátennünk, hogy a már említetteken kívül írt Budenz egy olyan leíró nyelvtant is, amely a hazai finnugor nyelvoktatás szempontjából nagyon is maradandó értékűnek bizonyult. Ez a nyelvtan a finn nyelv nyelvtana volt. Első formájában „Rövid finn nyelvtan (alaktan) és olvasmányok” címen 1873-ban, „második, mondattani résszel bővített kiadás” alakjában „Finn nyelvtan olvasmányokkal és szótárral”

címen 1880-ban látott napvilágot, s SZINNYEI JÓZSEF átdolgozásában kilenc javított kiadást ért meg. Utolsó kiadása 1926-ban jelent meg, s utána még jónéhány évig használatban volt egyetemeinken.

A leíró nyelvtan művelőjeként Budenz — nemzetközi viszonylatban nézve — nem járt töretlen csapásokon, hiszen zürjén, cseremis, votják és erza-mordvin nyelvtanával — noha persze lényegesen más jellegű nyelvi anyagot dolgozva fel — megelőzte őt az észti F. J. WIEDEMANN, vót és moksa-mordvin nyelvtanával pedig a finn AHLQVIST. Magyar viszonylatban azonban Budenz vállalkozása mind a feldolgozott anyag minősége folytán, mind pedig korábban nálunk alig ismert finnugor nyelvek bemutatásának a tényével méltánylást kíván. Finn nyelvtana pedig nemzetközi viszonylatban is számottevő. Utóbbi állításom igazolására idézem a finn SETÄLÄ sorait: „Ez a munka kétségkívül felülhaladja minden elődjét mind tudományos felfogására, mind pedig tárgyalása módját tekintve, s hatással is volt azokra a nyelvtanokra, melyek azóta Finnországban láttak napvilágot” (NyK. XXIV. 96). Azok között a finn nyelvészek között, akikre Budenz nyelvtana hatással volt, SETÄLÄ elsősorban önmagát említi, de utal tanárára, GENETZ-re is, akinek iskolai nyelvtanként használt hang- és alaktana a múlt század végéig a maga nemében a legjobb volt, legalábbis alaktani részét tekintve.

8. Röviden áttekintettem immár Budenz finnugor összehasonlító és leíró nyelvészeti munkásságát. Itt az ideje, hogy rátérjek e munkásság összefoglaló értékelésére. Előre is jeleznem kell, hogy Budenz értékei más-más arányokban jelentkeznek hazai, illetőleg külföldi viszonylatban. Ezért e két szempontot többé-kevésbé külön fogom választani.

Ami hazai viszonylatban a finnugor nyelvészetben Budenz előtt történt, az — láttuk — elsősorban SAJNOVICS JÁNOS, GYARMATHI SÁMUEL és HUNFALVY PÁL nevéhez fűződik. Teljesítményük ismeretes. „Demonstratio”-jában SAJNOVICS — a finnugor nyelvek kutatása terén módszertani szempontból is haladást mutatva — sokoldalúan megvilágította és nagymértékben valószínűsítette a magyar és a lapp nyelv rokonságát. GYARMATHI — a finnugor nyelvek összehasonlítását már az egész finnugorság területére kiterjesztve — újabb jelentős lépést tett az e nyelvek összetartozásának bizonyítására irányuló munkában. Ami végül HUNFALVY-t illeti, elsőnek mutatta be nálunk — külföldön megjelent anyag alapján — a mordvin, az osztják és a lapp nyelvet, gondjaiba vette REGULY ANTAL több finnugor nyelvre kiterjedő, nagyértékű kéziratos gyűjtését is, sőt elsőnek tett eredményes kísérletet e hagyatéék egy kis részének nyelvészeti közkinccsé tételére. Nagy érdeme HUNFALVY-nak, hogy felismerte Budenz József tehetségét s belátta annak fontosságát, hogy személyében a finnugor nyelvekkel való beható foglalkozásra lehetőséget kapjon egy olyan fiatal nyelvész, aki a korabeli haladottabb indoeurópai nyelvészet módszerével tudott feladatának végzéséhez fogni. HUNFALVY megsztotta Budenzcal a Reguly-hagyaték sajtó alá rendezésének nagy munkáját,

s ezáltal módot adott pártfogoltjának arra, hogy megismerkedjék a volgai finnugor nyelvekkel. Felkarolta emberként is, és főrésze van abban, hogy Budenz — ha nem is könnyen és nem is egyhamar — végül is olyan körülmények közé került, amelyek közt idejét és tehetségét nyugodtan kedvelt tudományának szentelhette.

Ha így határoljuk körül azt a magyar munkásságot, amely Budenz munkásságát megelőzte, tárgyilagosan el kell ismernünk, hogy az Budenz korszakalkotó tevékenységéhez képest — a maguk korában nagyon tiszteletre méltó korai kezdeményezések ellenére is — elég kevés. Annál nagyobb elismeréssel kell hát szólnom Budenz teljesítményéről. Jelentőségét a következőkben látom: 1. ő volt az, aki Magyar—Ugor Összehasonlító Szótára és Ugor Alaktana révén a magyarnak a többi finnugor nyelvvel való összetartozását elsőnek bizonyította be részletesen; 2. ő volt az, aki a finnugor nyelvtudomány első hazai egyetemi tanáraként e tudomány eredményeit és célkitűzéseit elsőnek ismertette meg széles körben a fiatal nemzedékek körében, s egyrészt a maga korában magas színvonalra emelte e tudományt, másrészt — tehetséges és lelkes fiatal kutatógárda nevelése útján — biztosította fennmaradását és további fellendülését hazánkban. Mindehhez meg kell jegyezmem: Budenz nem érhetett volna el ilyen és ekkora eredményeket, ha új hazájában mindig idegen maradt volna és idegennek érezte volna magát. Eredményeit Budenz úgy tudta elérni, hogy megtanult magyarul, művei többségét magyarul írta, sőt — noha a kezdeti nehézségek és a későbbi mellőzés miatt nemegyszer elkeseredett — végül is érzésben is magyarrá vált. Ennek számos bizonyítéka közül itt csak kettőt említek meg: egyrészt megbecsülte magyar kutatóelődeinek munkáját, másrészt a korában szinte divatos negatív külföldi értékelésekkel szemben több esetben — a magyar nyelv őszinte szeretetétől áthatva — védelmére kelt azon ország nyelvének, amelyben élete nagy részét leélte. Magyar elődei munkája értékelésének szép jele az az előadás, amelyet egyetemi rendes tanári minőségben székfoglaló előadásként tartott, s amelyben Sajnovicsnak, Gyarmathinak és Révainak állított emléket („Nyelvészeti-Tanulmányok”. Szerkesztette SZILASI MÓRIC. 1—6. l.). A magyar nyelvet olyan ismert nevű külföldi tudósokkal szemben védte meg, mint amilyen AUGUST SCHLEICHER (1821—1868) jeni és FRANZ MISTELI (1841—1903) baseli professzorok voltak. SCHLEICHER bizonyos állításaival kapcsolatban Budenz a következőket írja: „A Németországban mivel úgynevezett általános, de igazán indogerman szellemű nyelvtudomány eddigelé . . . főleg abban látta az árja (indogerman) nyelveknek az altajiakhoz képest tökéletesebb voltát, s ennél fogva fensőbbtségét is, hogy amazokban van flexio, emezekben csak ragok agglutinációja. De mintha ez még nem lett volna elég dicsőség, most újabban Schleicher A'g[ust] még azt is vindicálja az árja nyelveknek, hogy csak ő bennök fejlődött ki a névszó és ige megkülönböztetett kategóriáinak öntudatos és tiszta fölfogása. Ily eredményt hozott ki Schleicher ily című értekezéséből

»Die Unterscheidung von nomen und verbum in der lautlichen Form« (Lipcse 1865) . . . Schleichernek ezen állítása, ha igaz volna, valóban betetézne az árja nyelvcsaládnak a világ minden egyéb nyelvek fölött ragyogó díszkoszorúját, úgy hogy ezek az árják elől már elbújhatnának, mert ige és névszó megkülönböztetése nélkül, bátran lehet mondani, nem is volnának igazi nyelvek sem, hanem holmi zagyva szókeverékek” (NyK. VI. 1867. 318—9. l.). Budenz azonban rámutat: szó sem lehet arról, hogy a magyarban és a többi „altaji” nyelvben nem volna különbség névszó és ige közt, sőt SCHLEICHERnek a névszó és az ige közti különbségről adott meghatározása is alapjában téves, tehát egész állítása tarthatatlan. — Még határozottabban nyilatkozik 1879-ben MISTELINEK Schleicheréhez hasonló értékítélete ellen: „. . . furcsa dolog, hogy ily kis próba-nyomozás után (nem tekintve annak gyenge eredményét) . . . följogosítottnak érzi magát, hogy nemcsak e két nyelvről [a magyarról és a finnról] . . . , hanem az egész „agglutináló” nyelvsegről becsülő ítéletet mondjon. Szerinte [ti. Misteli szerint] „. . . az agglutináló nyelvek . . . elejétől fogva bírnak az alakok szabályos egyformaságával . . . , úgy hogy azután a szellemnek már nemigen van dolga; . . . Az indogermánságban az elejétől fogva akadályok leküzdéséhez és munkához szoktatott szellem soha meg nem szűnik . . . a nyelvanyagot átalakítani . . . Az a két másik nyelv [értsd: a finn és a magyar nyelv] . . . fárasztó szellemi munkától föl volt mentve, úgy hogy fejlődési menetre egészen képtelen; a mit tanultak, azt el nem feledik, de nem tanúlnak hozzá újat; innen van csekély míveltségi hatásuk is” — idézi Budenz Mistelit (NyK. XV. 475—6). De mindjárt rámutat: „. . . látjuk, hogy pl. a magyar nyelven abban a kis korszakban is, a melyet létezésében elláthatunk, történt egynémi változás; a Halotti Beszéd írója talán még alig volt volna képes Misteli úr nyelvészeti elmékedéseit magyar nyelven ismertetni . . . S e változásokban talán csak jutott egy kis munka is az illető nyelvszellemnek vagy szellemeknek . . . ; fejlődésre k é p t e l e n nyelv, a milyennek Misteli a magyar és finnféle nyelveket állítja, csak az lehetne, a melynek népe nem élő emberekből, hanem lelketlen automatokból állana” — írja Budenz. Misteliről szóló sorait így fejezi be: „. . . elvárom tőle, hogy azután, ha csak az indogermán nyelvtökéletesség dogmájába végkép bele nem rögzött, még az »agglutináló« nyelveket is népek szellemi fejlődésének lehető eszközeinek fogja elismerni” (i. h.). — Lehet-e kételkedni benne, hogy e sorok írója nemcsak éles eszű tudós, hanem magyar érzésű ember is lett és volt?

9. Budenznek nemzetközi viszonylatban való értékelését természetesen nem lehet mereven elválasztani a hazai finnugrisztika megteremtése és fejlesztése körül szerzett érdemeitől. Azáltal, hogy Magyar—Ugor Szótárában megalkotta a magyar szókészlet finnugor elemeinek az etimológiai szótárát, nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi finnugrisztikának is a maga korában legjelentősebb termékét hozta létre, Ugor Alaktana pedig sokáig versenytárs nélkül állt. Szó volt már arról is, hogy Budenz említett két műve nem csupán

a bennük megvalósuló célkitűzés igényes volta s a bennük feltárt eredmények nagy mennyisége miatt tartozik a finnugor nyelvészet alapkövei közé, hanem annak folytán is, hogy a bennük alkalmazott módszer a finnugrisztikában korábban alkalmazotthoz képest viszonylagos haladást mutat. Ami külföldi kortársait illeti, ők Budenz munkásságának — mondhatni — korszakalkotó voltát valamennyien elismerték. Sőt, közülük többen — koruktól és a külföldi tudományossággal fenntartott kapcsolataik intenzitásától függően — hatása alá is jutottak. Több külföldi kutatótársával Budenz levelezést is folytatott, illetőleg neve körükben annyira ismert és nagyrabecsült volt, hogy szükség esetén nyugodtan fordulhatott levéllel hozzájuk; a kedvező visszhang ritkán maradt el. Ebben persze igen lényeges része van annak a körülménynek, hogy Budenz 1879-ben átvette Hunfalvy Páltól a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának folyóirataként megjelenő Nyelvtudományi Közlemények szerkesztését. Minthogy az időben nagyobb mértékben finnugor nyelvészetinek mondható folyóirat, mint amilyen a Nyelvtudományi Közlemények volt, külföldön nem volt, ha műveiknek külföldi szerzők bizonyos nemzetközi publicitást akartak biztosítani, érdemes volt azokat Budenznek megküldeni, mert ő mint jó szerkesztő, sietett a hozzá eljuttatott publikációkat megismertetni folyóirata olvasóközönségével. Ugyanakkor Budenznek is érdeke lehetett a kapcsolatok tartása külföldi kollégáival, mert hiszen folyóirata közönségét meg — később — hallgatóit csak így tudta tájékoztatni a korabeli finnugor és egyéb nyelvészeti alkotások megjelenéséről és a bennük kifejtett új tudományos eredményekről.

Mindehhez hozzá kell azonban tennem, hogy Budenznek a kapcsolatai — különös módon — épp szülőhazája tudósaihoz elég gyérek voltak. Viszonylag legerősebb szálak göttingai mesteréhez, THEODOR BENFEYHEZ (1809—1881) fűzték. Azonban ez esetben is inkább az egykori tanítvány el nem múló, bensőséges hálaérzéséről van szó, semmint tudományos jellegű tájékozódásról, avagy újabb hatások befogadásáról. Nem állt Budenz összeköttetésben az újgrammatikusokkal sem. Annál szorosabbak voltak kapcsolatai a korabeli finn tudósokkal, akiknek többségét személyesen is megismerte. Levelező viszonyban legtartósabban a finn nyelv és irodalom helsinki professzorával, AUGUST AHLQVISTTAL (1826—1889) állott, noha finnországi útján épp vele nem sikerült találkoznia. Ahlqvist 1862-ben ellátogatott Magyarországra, majd — 1863-ban — a finn nyelvészek közül elsőnek írt egy kis tanulmányt a finn és a magyar nyelv rokonságának szókinésbeli és alaktani bizonyítékairól („Om Ungerska språkets förvandtskap med Finskan”. *Suomi* II: 1. 1—60. l.). AHLQVISTOT többen — például ARTTURI KANNISTO (l. „Ahlqvist Ágost és Budenz József levelezése egymással”. A Debreceni . . . Tudományegyetem Évkönyve az 1940—41. tanévről. Debrecen 1941. 159. l.) — a finnugor nyelv-kutatás finnországi megalapítójának tartják. Mindamellert kutatási területe lényegesen különbözött Budenzétől. Azt sem lehet mondani, hogy a két ku-

tató tudományos szempontból hatott volna egymásra. Érdeklődéssel viseltettek azonban egymás tudományos munkája iránt, s levelezésükből kiérzik a kölcsönös megbecsülés is. Budenz egy leveléből következtetve Ahlqvist volt a kezdeményezője Budenz tagságának a Finn Irodalmi Társaságban. Ahlqvist azon javaslatának, amelynek folyományaképpen a még könyvtárosi minőségben működő, fiatal Budenzot a Finn Irodalmi Társaság levelező tagjává választotta, a szövegét is ismerjük. AHLQVIST javaslata így hangzott: „Siihen nähden, että Kirjaston-hoitaja apulainen Josef BUDENZ Pestissä on erinomaisella hartaudella ja taidolla harjoittanut Suomen kielen tutkintoa ja vertailua muihin uraali-altailaisiin kieliiin ja suurella rakkaudella seuraa kaikkia meidän kirjallisuus-harrastuksia, saan minä ehdotella hänet Seuran kirjeenvaihtojäseneksi. Helsingissä 7. p. Helmik. v. 1866.” (Ahlqvist javaslatát l. Suomi. Toinen jakso 5. osa. 343. l.).

Tagja, mégpedig tiszteleti tagja volt Budenz a Finnugor Társaságnak is 1884 óta. Az, hogy e társaságot mily nagyra értékelte, kitűnik 1884 márciusában AHLQVISTHOZ írt leveléből, melyben egyebek közt ez áll: „Most azonban rajtam a sor, hogy gratuláljak Önnek, mégpedig egy igen nagy dolog miatt. Maguk derék finnek nagy tettet vittek véghez a F i n n u g o r T á r s a s á g megalapításával; ez nem jelent kevesebbet, mint hogy nevezetesen a finnugor nyelvkutatás is új előhaladásra készül. Maguk azonban utat mutatnak arra is, mit kellene nekünk is tennünk Magyarországon: minden erőnkkel azon leszünk, hogy példájukat s vezérletüket kövessük” (l. KANNISTO A.: Ahlqvist Ágost és Budenz József levelezése egymással” i. h. 199).

A finn tudósok közül személyesen is megismerte Budenz OSKAR BLOMSTEDTET, ARVID GENETZET, OTTO DONNERT és EMIL NESTOR SETÄLÄT, mégpedig valamennyit hazánkban tett látogatásuk alkalmával. Oskar Blomstedt arról nevezetes a finn—magyar tudományos kapcsolatok történetében, hogy doktori értekezését — finn nyelven — a Halotti Beszédről írta. Értekezését a szerző 1869. május 29-én védte meg a helsinki egyetem bölcsészettudományi karán. Budenznak jelentős része volt e disszertáció létrejöttében: a Halotti Beszéd olvasatát és fordítását a XIX. századi magyar nyelvre ő küldte meg Blomstedtnak, s tanácsokkal, felvilágosításokkal is támogatta a szerzőt munkája írása közben. Blomstedt nem is maradt ezért hálátlan. Művét ugyanis Hunfalvy Pálnak és Budenznak ajánlotta a következő szöveggel: „Unkarin Akatemian Varsinaisille Jäsenille, kuuluisille kielten-tutkijoille, Herroille PAAVO HUNFALVY'lle ja JOOSEPPI BUDENZ'ille omistaa tämän kieli-tutkimustensa esikoisen syvällä kunnioituksella ja ystävyydellä kirjantekii”.

Ami Budenznak Otto Donnerhez, a Finnugor Társaság alapítójához való kapcsolatát illeti, megjegyzem: a folyó év nyarán éppen száz éve múlt megismerkedésüknek; Donner ugyanis 1872-ben járt Magyarországon. A véletlen úgy hozta magával, hogy a Magyar Tudományos Akadémia éppen ez évben nyelvjárastanulmányozás céljából Nyugat-Magyarországra küldte ki Budenzet

és Szarvas Gábort. Donner csatlakozott hozzájuk, s velük együtt látogatta meg Győrt, Pannonhalmát, Esztergomot, Pápát, Szombathelyt és Nagykanizsát. — Meg kell még említenünk ANTTI JALAVÁT. Személyében olyan finn közéleti személyiséget ismert meg Budenz, akinek a finn—magyar művelődési kapcsolatok történetében van úttörő jelentősége. Tudjuk, hogy munkásságát a Magyar Tudományos Akadémia is kellően méltatta. A folyó évben van éppen hetven éve annak, hogy e finn tudóst és író, a magyar nyelv első finnországi egyetemi lektorát Akadémiánk levelező tagjává választotta.

Setälä 1889-ben látogatott el először Magyarországra. Budenznak a csaknem harminc évvel fiatalabb Setälével való kapcsolata arra vall, hogy tudósunknak a finn kutatók, a finn nyelv és tudomány iránti érdeklődése évei számának növekedésével nem csökkent. Hogy Finnországban mind tudósként, mind pedig emberként milyen híre-neve lehetett, kitűnik abból a levélből, amelyben Setälä beszámolt barátjának, Antti Jalavának, Budapestre érkezésének első óráiról: „...läksin Baedeker kourassa laputtamaan Naphegyiä kohti. Pianpa olikin „Ugorvár” edessäni; löysin sen keneltäkään kysymättä ja tunsin Teillä näkemistäni valokuvista. »Isten hozta« sanoii ukko Budenz ja ystävytydellä hän tarjousi minulle seuraksi asunnoita hakiessani iltapuolella... Seuraavana iltana olin kutsuttu Budenzin luo” (SUSA. 135/4: 23) [Magyarul: ... mindjárt megérkezésem után bedekkerrel a kezemben a Naphegy felé siettem [ekkor ugyanis itt volt Budenz lakása]. Az „Ugorvár” [ez volt Budenz lakásának tréfás elnevezése] hamarosan előttem állt; minden kérdezősködés nélkül megtaláltam és ráismertem a Nálátok látott fényképek alapján. »Isten hozta«, mondta az öreg Budenz, s készséggel csatlakozott hozzám, amikor estefelé lakáskeresésre indultam... Másnap este Budenzhez voltam meghíva’]. Munkácsi Bernátnak írt leveleiben Budenz is többször említést tesz Setäläről és vele való kapcsolatáról. 1889. márc. 6-án ezt írja: „Setälä, ki Vikárnál lakik, gyakran eljár az egyetemi előadásomra, rendszeren a kruzsook-ba, már meglehetősen beszél is magyarul.” 1889. május 14-én ezt jegyzi meg: „Ma este kruzsook lesz, hol SETÄLÄ búcsúzik (ki Sz. Pétervárra s onnan a *vepsä*-khez megyen)” (Munkácsi Bernát: Budenz-ereklyék. Nyr. LXVI, 8, ill. 11).

Nem csupán a hazánkba érkező finn tudósok keresték fel Budenzot Magyarországon jártukban, hanem Budenz is járt Finnországban, mégpedig 1877-ben. Sajnos, útja lefolyásáról kevés feljegyzés maradt ránk. Tudományos fejlődése szempontjából e látogatásnak nem volt jelentősége. Budenz finnországi útja ugyanis a nyári időszakra esett, s minthogy ez időben a finn nyelvészek — máig is megmaradt szokásuk szerint — nem tartózkodtak a fővárosban, hanem vidéki nyári lakjukba vonultak vissza, Budenznak nem sok alkalma lehetett a velük való találkozáásra.

Hogy Budenznak mennyi érdeme volt a Vikár-féle Kalevala-fordítás létrejöttében, arról néhány évvel ezelőtt éppen e teremben volt alkalmam szólni (vö. NyIOK. 26. 1969. 105. l. és Vir. 1971: 191). Ünnepeztünk ugyanis

nemcsak előadásokat tartott a Kalevaláról, nemcsak fordította és fordíttatta tanítványaival egyetemi óráin, hanem érdeme az is, hogy 1880-ban rávette Vikár Bélát az új, teljes Kalevala-fordítás nagy munkájának vállalására.

Budenznak finnországi útjával kapcsolatosan Oroszországban tett feltehető látogatásáról nincsenek adataim. Annyi tény: komoly formában felmerült annak a gondolata, hogy tudományos tevékenységének színhelyét oda tegye át. 1870 táján ugyanis Budenz nagyon elkeseredett amiatt, hogy tudományos munkásságát Magyarországon nem méltányolták eléggé, s hogy a budapesti egyetemen a finnugor nyelvtudomány oktatására nem kapott megfelelő lehetőséget. Elkeseredését nem tudta magába fojtani, hanem kifejezésre juttatta a finn Ahlqvistnak írt egyik levelében is. Ahlqvist megszánta sok nehézséggel küzdő magyarországi kutatótársát, s 1870. augusztus 27-én kelt levelében nemcsak együttérzését fejezte ki Budenznak, hanem egy ötletet is felvetett neki, hogy miképpen teremthetne jobb munkalehetőségeket magának. Ezt írja ugyanis Ahlqvist: „Az Önök urai nagy kárt tesznek a finn nyelvvizsgálat előhaladása ügyének, ha nem teremtenek Önnek olyan helyzetet, hogy békében s jókedvvel dolgozzék azon a téren, amelyet kedvel . . . úgy gondolom, hogy pl. Szentpétervár Tudományos Akadémiájában talán sokkal jobban boldogulna, mint Pesten. Német származása bizonyára megnyitná Ön előtt az ajtókat Szentpétervárott, alapos és pontos, német tudományossága, valamint az, amit eddig írt, megfelelő állást szerezne Önnek. Wiedemann¹ már nagyon öreg; helyére nem tudok Oroszországban egyetlen alkalmas embert sem, itt Finnországban nincs senki, aki elmenne oda, s akit ott elfogadnának. Az egészen Önnek való állás volna! . . . Ha beleegyeznek, akkor óvatosan előterjesztést tehetnék a dologról Schiefnernek”² (KANNISTO ARTUR i. m. 179).

Ahlqvist javaslata egy ideig komolyan foglalkoztatta Budenzet. Schiefner és Wiedemann is nagy jóakarattal fogtak hozzá, hogy Budenznak Szentpétervárott megfelelő megélhetési lehetőséget teremtsenek. 1871-ben azonban kedvező változás következett be Budenz magyarországi helyzetében: a budapesti egyetem bölcsészettudományi karának dékánja megígérte Budenznak, hogy tudományszakja állandó oktatásának lehetővé tételére rendes tanszéket fognak szervezni, s hogy a létesítendő tanszékre őt fogják meghívni. Ez az ígéret megnyugtatta Budenzot, s így lemondott a Szentpétervárra költözés tervének megvalósításáról (vö. KANNISTO i. h. 180—2. l.). Annyi azonban kétségtelenül kiderül az ezen terv szövegetése körüli tényekből, hogy Budenznak a szentpétervári akadémia tudós köreiből is neve és jó híre volt. Sőt, azt is megállapíthatjuk: tudós hírneve a cári Oroszország szinte valamennyi tudományos központjába eljutott. 1885-ben tett magyarországi tanulmányútja alkalmával személyesen is megismerte Budenz MIHKEL WESKÉT, a kazáni

¹ Német származású, észtországi nyelvtudós, az orosz Tudományos Akadémia tagja.

² ANTON SCHIEFNER, a szentpétervári akadémia könyvtárosa, majd államtanácsos.

egyetem észt származású tanárát, a korábbi tartui egyetemi lektort. Weske utódának, az észt földön született NIKOLAI ANDERSONNAK (1845—1909) „Studien zur Vergleichung der ugrofinnischen und indogermanischen Sprachen” (Dorpat 1879) című tanulmányát ismertette is részletesen mindjárt megjelenésének évében a Nyelvtudományi Közleményekben (XV. 309—324). Levelet váltott Budenz tanítványai oroszországi tanulmányútjainak támogatása céljából az eddig említettekén kívül például BAUDOIN DE COURTENAY kazáni, majd tartui egyetemi tanárral, NYIKOLAJ NYIKOLAJEVICS ILMINSZKIJJEL, a kazáni tanítóképző intézet igazgatójával, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjával, KRUSEVSZKIJ NYIKOLAJ VJACESZLAVOVICS fonetikussal, a kazáni egyetem magántanárával, STEFAN KIRILOVICS KUZNYECOV kazáni régésszel, a tomszki egyetem későbbi tanárával, FRIEDRICH WILHELM RADLOFF turkológussal, a pétervári akadémia tagjával, és IVAN NYIKOLAJEVICS SZMIRNOV történettudóssal, a kazáni egyetem tanárával. Tudományos érdemei elismerésül a szentpétervári akadémia tagjává választotta. Érdemeket szerzett Budenz az orosz nyelv gyakorlati ismeretének tudományos körben való terjesztése terén is. Idősebb és ifjabb tanítványaiból egy kis társaság alakult ki körülötte, amely minden kedden együtt töltötte el vele estéjét egy budai vendéglőben. Budenz a *ruszkij kruzok* (orosz kör) nevet adta e heti összejöveteleknek. Tisztában volt ugyanis azzal, hogy az orosz nyelv tudása nélkülözhetetlen azok számára, akik a finnugor nyelvek és népek tanulmányozásával akarnak foglalkozni; ezért a keddi összejöveteleken olyan tanítványainak, akiknek komoly tudományos terveik voltak, alkalmat adott az orosz nyelv gyakorlására.

10. Figyelembe véve Budenznak mind irodalmi, mind pedig szervezői munkáját, jelentőségét elsősorban abban látom, hogy a magyarországi finnugrisztikát nemzetközi szintre emelte, s bekapcsolta az európai nyelvtudomány vérkeringésébe. Lényeges körülmény az is, hogy ez — ha nem is némi lemaradás nélkül — nem túlságosan későn történt meg. Hogy mennyire elérkezett az ideje annak, hogy a hazai finnugrisztikában bekövetkezzék olyan fejlődés, amilyen Budenz nevéhez fűződik, az kiviláglik akkor, ha széttekintünk Európában, s számbavesszük, hogy hol tartottak ekkor fejlődésükben az összehasonlító nyelvtudomány egyéb ágazatai. Hiszen tudjuk: az indoeurópai nyelvek korszerű összehasonlító tanulmányozása a dán RASMUS RASKNAK 1814-ben befejezett, de csak 1818-ban megjelent „Undersøgelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprogs oprindelse” [Értekezés a régi északi avagy izlandi nyelv eredetéről] című művével, valamint FRANZ BOPPNAK 1816-ban napvilágot látott „Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache” című tanulmányával már négy évtizeddel Budenznak hazánkba érkezése előtt megindult. Az összehasonlító szláv nyelvtudományt is megteremtette már JOSEF DOBROVSKÝ „Entwurf zu einem etymologikon der slavischen Sprachen” című, 1813-ban kiadott művével meg később megjelent egyéb munkáival.

Kifejlődött már az 1830 - 1850-es években az összehasonlító romanisztika is FRIEDRICH DIEZnek az érdeméből, ezen bonni német romanista 3 kötetes „Grammatik der romanischen Sprachen” (1836—1844), valamint „Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen” (1853) című munkájával az élen. A berlini orientalistának, WILHELM SCHOTTNak „Versuch über die tatarischen Sprachen” című művével (1836) pedig megindult már az altaji nyelvek összehasonlító tanulmányozása is. Ha mindehhez még figyelembe vesszük azt, hogy OTTO DONNER „Vergleichendes Wörterbuch der Finnisch—Ugrischen Sprachen” című etimológiai szótárának az első kötete már 1874-ben, tehát egy évvel a Budenz-féle Magyar—Ugor Szótár első füzetének a megjelenése után elhagyta a sajtót, akkor láthatjuk csak igazán világosan: mennyire szükség volt arra, hogy Budenz — Sajnovics és Gyarmathi bátor kezdeményezése, majd az azt követő tétovázás után — helyreállítsa nálunk a magyar nyelv finnugor voltának tisztázására irányuló kutatások tekintélyét, s magas színvonalú teljesítményeivel győzelemre vigye a magyar nyelv finnugor voltának igazolásáért folyó tudományos harcot.

Budenz József 1892-ben halt meg. Munkáját olyan tanítványok folytatták, mint SZINNYEI JÓZSEF, MUNKÁCSI BERNÁT, HALÁSZ IGNÁC és mások. E kutatók és követők, valamint a Finnországban nemzeti tudománnyá nőtt finnugrisztika művelői és a finnugor összehasonlító nyelvészet egyéb országokban tevékenykedő munkásai előbb vagy utóbb tévesnek mutatták ki, illetőleg helyesbítették Budenz számos megállapítását azon összehasonlíthatatlanul gazdagabb nyelvi anyag alapján, amelyet az ő halálát követően gyűjtöttek össze tudományunk áldozatos munkásai. Ámde az új megállapítások összessége sem teszi feleslegessé még ma sem Budenz azon nagy műveit, amelyekről előadásom elején szóltam. Nem halványult el évtizedekig Budenz Józsefnek, az oktatónak és a nevelőnek az emléke sem. Jómagam ismertem közvetlen tanítványai közül Szinnyei Józsefet, Vikár Bélát, Balassa Józsefet; az ő megnyilatkozásaikból mindvégig érzett az őszinte tisztelet és hála azon mester iránt, aki szívükben a tudányszeretet lángját meggyújtotta, aki őket tudományos törekvéseikben fáradhatatlanul támogatta, s tanácsaival mellettük állt első tudományos szárnypróbálgatásaik során. Tagadhatatlan: Budenz működése óta a nyelvtudományban új célkitűzések jelentkeznek, illetőleg régi célkitűzések új formában hirdetik létjogosultságukat. E célkitűzések folytán tudományunk munkamezeje kiszélesedett, módszerei pontosabbá váltak. Mindez természetes velejárója azon örök változásnak, amelynek az ember és mindaz, ami vele kapcsolatos, alá volt és van vetve. Az új célkitűzések jelentkezése örvendetes, a nagyobb pontosság igénylése kívánatos. Mindez nem jelentheti azonban azt, hogy érdeklődésünk a nyelv közelebbi és távolabbi múltja, valamint rokoni kapcsolatai iránt megszűnjék. A gondolkodó ember — mindenkor és mindenütt — összehasonlít. Amit ma lát, azt viszonyítja ahhoz, amit tegnap látott. Amit ma *itt* ilyennek vagy olyanak lát, azt viszo-

nyítja ahhoz, amit tegnap ott látott. Így vagyunk a nyelvvel is. Nem kerülheti el figyelmünket, hogy az a nyelv, amelyet mi beszélünk, többé vagy kevésbé eltér attól, amelyet apáink beszéltek. Érdeklődésünket felkeltik és lekötik tehát a nyelv változásai. Ha pedig általában ez a helyzet, akkor az már csak fokozati különbség, hogy a nyelvben pár évtized avagy néhány évszázad, illetőleg több ezer év alatt végbement változások érdekelnek-e bennünket. Bizonyos, hogy amit a többezer éves nyelvformákról a nyelvi és egyéb tények minél szélesebb körben történő és minél több oldalú vizsgálata útján a logika és egyéb tudományok segítségével csak kikövetkeztetni tudunk, egzakttság tekintetében nem veheti fel a versenyt valamely számítógép által előállított nyelvi statisztika számadataival. Ámde a gépek az évezredekkel ezelőtt beszélt nyelvformák milyenségének kikövetkeztetésében már alig-alig segítenek bennünket. Ahhoz, hogy róluk ennek ellenére is fogalmunk legyen, logikára, sőt fantáziára is szükség van. Le lehet becsülni azokat az eredményeket, amelyeket ilyen úton kapunk, s lehet velük szemben abszolút értéket tulajdonítani csupán a gépek útján nyert számadatoknak. Ámde ezzel a magatartással a gondolkodó ember érdeklődése éppoly kevésbé lesz kielégítve, mint a zenészé, akinek zenei érdeklődését zenegép segítségével előadott zeneművek hallgatására kívánnánk korlátozni, mondván, hogy ha ő maga próbálkozik a szóban forgó kompozíció előadásával, előadásába hiba keveredhetik. Tévedést természetesen Budenz is elkövetett, nem is egyet, nem is kettőt, hanem sokat; s ezt maga is előre sejtette. Ámde a tévedhetőségről és a gondosan végzett munka ellenére előálló jóhiszemű tévedésekről én úgy gondolkodom, mint Budenz József egyik tanítványa: „A tudomány halad . . . , új felismert adatokból új megismerések keletkeznek, új igazságok viszik tovább a tudományt, s ezek mind az elődök becsületos munkájára támaszkodnak. . . . a lekicsinylése a multnak olyan, mintha a búzakalász lenézné a magot, amelyből fejlődött” (BALASSA JÓZSEF: Nyr. LXV, 128). Magam és mindazok, akik ezt a mai szerény kis ünnepeket rendezték, őszinte hálával gondolnak tehát arra a férfúra, aki egy évszázaddal ezelőtt egyetemünk finnugor tanszékén e tudományt tanárként elsőnek képviselte s húsz esztendősen tevékenysége során magas színvonalra emelte. S hálával gondolunk mindazokra, akik Budenz József tanítványaként, illetőleg tudományos öröksége gondozóiként bennünk tudományunk iránt az érdeklődést felkeltették, táplálták, s bennünket tudásukkal gazdagítva életünk útjára elindítottak.

11. Befejezésül még csak néhány szót e tudomány nemzeti jelentőségéről. Nyelvünk valaha akadály volt annak, hogy az európai népek közösségébe beilleszkedjünk, s hogy általa az európai kultúra részeseivé váljunk. Sokáig divat volt nyelvünk rokonalanságáról beszélni s ennek folytán a népek közötti egyedülállásunkra utalgatni. Nem hiányoztak a múltban azok sem, akik szívesebben látták volna, ha nyelvtudományunk nagyobb lélekszámú, magasabb kultúrájú s az európai történelemben nagyobb szerepet játszó népekkel

tudta volna nyelvi rokonságunkat kimutatni. Mily nagy volt az ilyen ábrándokat kergetők tévedése — mi sem mutatja jobban, mint a mai helyzet. Immár világosan látjuk: nyelvünk finnugor rokonsága nem elválaszt, hanem összeköt bennünket Európa és egy-két más földrész tudományos köreivel. A nyelvrokonság ténye már vagy 130 éve kölcsönös érdeklődést vált ki Finnországban és hazánkban e két nép nyelve és műveltsége iránt, s a magyar–finn kapcsolatok ma már az életnek szinte minden területét átfogó, gazdasági szempontból is jelentékeny kapcsolatokká izmosodtak. Azok a szórványos találkozások, amelyekre Reguly Antal kora óta egy-egy magyar és orosz tudós között sor került, ma már egyetemünk és szovjet egyetemek közti, kulturális egyezményben rögzített együttműködéssé terebélyesedtek. Többé-kevésbé állandó, személyes és tudományos érintkezést jelent továbbá nyelvünk finnugorsága mindazon országok tudósaival, amelyekben a finnugor nyelveket oktatják és a finnugor nyelvészettel foglalkoznak. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy mai ünnepségünkön itt üdvözölhetjük — nagy örömünkre — több ilyen ország képviselőjét. Köszönjük, hogy szerény rendezvényünket megjelenésükkel megtisztelték, s a magunk részéről mindent meg fogunk tenni, hogy a képviselt országok tudósaival való eddigi együttműködésünk tovább erősödjék, s hogy oktató munkánk kapcsán — tanítványainkon keresztül — a jövőbeli együttműködés feltételeit is tovább javítsuk. Amikor ezt tesszük, nem teszünk egyebet, mint folytatjuk Budenz József munkáját, azon Budenz Józsefét, akinek nevét és emlékét az Eötvös Loránd Tudományegyetem és Finnugor Tanszéke mindaddig őrizni fogja, amíg ez az egyetem és ez a tanszék hivatását betöltheti.

Felhasznált irodalom. BALASSA JÓZSEF: Budenz József. (Nyr. LXV. 33–42). — BALÁZS JÁNOS: A hazai magyar és finnugor nyelvészet története 1850-től 1920-ig. (Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920). Szerkesztette SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp. Tankönyvkiadó. 1970. 13–36. l.). — D[ONNER], O[ТТО]: En resa i Ungern. Sommarn 1872. (Bref till Morgonbladet. Helsingfors 1872.) — FUTAKY ISTVÁN: Budenz und Benfey. (UJb. 40: 1–3). — GÁL KELEMEN: Budenz első magyar nyelvtanítója. (Nyr. LXV. 48–51). — HORGER ANTAL: Budenz József emlékezete. (MNy. IV. 193–201.) — MELICH JÁNOS: Emlékezés Budenz Józsefre. A Budenz-kör, vulgo Kruzsok történetéből. (MNy. LIV. 157–62). — MUNKÁCSI BERNÁT: Budenz József emlékezete. (Budapesti Szemle 1896: 161–95., 329–59. l. és kny.). — Uő.: Budenz-ereklyék. (Nyr. LXV. 51–61, 107–12, 136–43). — PETZ GEDEON: Adalékok Budenz József életrajzához. (NyK. L. 348–60). — PONORI THEWREWK EMIL: Budenz-emlékek. (Nyr. LXV. 69–72). — PUKÁNSZKY BÉLA: Budenz József, Göttinga és a magyar nyelvhasználat. (NyK. L. 361–74). — SZIDAROVSKY JÁNOS: Budenz József indogermán összehasonlító nyelvtudományi munkássága. (NyK. L. 427–38). — SZINNYEI JÓZSEF: Budenz József. (EPhK. 1892: 441). — Uő.: Budenz József, a kezdő nyelvész. (MNy. XIX. 14–22). — ZSIRAI MIKLÓS: Budenz József. Születésének századik évfordulójára. (MNy. XXXII. 145–60. Kny.: MNyTK. 37. szám. 1936). — Uő.: Budenz József. (Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk. 1937. 527–39. l.). — Uő.: A magyar nyelvtudomány haladó hagyományai. (NyIOK. IV. 307–20).

HORVÁTH JÁNOS

JANUS PANNONIUS MŰFAJAI ÉS MINTÁI*

I.

Janus költői hírnevét még szinte gyerekkorában, kétségtelenül epigrammái alapozták meg, s talán ennek a műfajnak a révén jut Janus költészete még ma is legkönnyebben az elismeréshez.

Az első kérdés, ami ezzel az antik — elsősorban Martialis, császár-kori költő nevével elválaszthatatlan — műfajjal kapcsolatban Janus epigrammaköltészetét illetően felmerül: honnan vette Janus az ösztönzést ennek a műfajnak a megválasztására, holott Guarino tantervében éppen ez a költő egyáltalán nem szerepel, és Janus tanulóévei alatt, a 15. század 40-es, 50-es éveiben ez a műfaj egyáltalán nem volt elterjedt és népszerű? Amire itt hivatkozni lehet és szokás: egyáltalán nem kielégítő magyarázat. Ti. az a körülmény, hogy ebben az időben már széltében ismerték és olvasták Beccadelli hírhedt költeményét, a *Hermaphroditust*. Ez a körülmény a műfaj, az epigramma szempontjából alig mond valamit, mivel a Hermaphroditus legfeljebb Janus epigrammáinak tartalmi színezéséhez, az epigrammák egy csoportjának, az obsz-, cén tartalmú rövid költeményeknek a tárgyválasztásához ad némi eligazítást, de *nem* a műfaj megválasztásához indoklást és motivációt. A másik mozzanatt amire hivatkozni szoktak, hogy Aeneas Silvius, a későbbi II. Pius pápa, írt epigrammákat ugyancsak Martialis nyomán. Ám Aeneas Silvius epigrammái, aligha ismerhette a tanulókorú Janus, legfeljebb hallomásból tudhatott róluk, ahogy ez kikövetkeztethető Janus ama epigrammájából, amelyet Itáliából való első hazatértekor, 1450—51 fordulóján írt éppen Aeneas Silviusához amelyben egy Martialis-kötetet kér tőle kölcsön:
(Epigr. I. 381.):

Martialist, ha epigrammáit őrzi a polcod,
Kérlek, küldd meg olyan gyorsan, amint teheted.

(Áprily L. ford.)

*A pécsi Janus Pannonius-ünnepségen elhangzott előadás szövegét rövidítve közöljük.

Amikor aztán Aeneas Silvius elküldi a kért Martialis-kötetet, viszonzásul ez Janus vers-kötetét kéri elolvasásra; Janus azt feleli (Epigr. I. 384.):

S hidd el, olasz földről érkeztem látogatóba,
És onnan haza nem hoztam a verseimet.

(Áprily L. ford.)

Mindebből kiderül, hogy Janusnak ebben az időben, 16—17 éves korában egy sereg verse lehetett Aeneas Silvius verseinek ismerete és feltételezett hatása *nélkül*. De magát *Guarino*t, a mestert is megdöbentették Janusnak minden valószínűség szerint erotikus-obszcén korai epigrammái; magának Janusnak a vallomása szerint (Epigr. I. 127.): *Ad Guarinum*:

Igy szóltál, Guarino, — míg olvastattad a könyvem:
Nem tanítottam ilyet! — Ime, bevallom, igaz.
Mesterem, erre te nem tanítottál, ám amiből ez
Sarjadt — kérdezem én — nem te vetetted-e azt?

(Takáts Gy. ford.)

Ezek szerint az Epigramma *műfajt* Janus minden különösebb ösztönzés és ráhatás nélkül választotta. Ha nem tévedünk, talán annak a váratlan élménynek a hatása alatt, hogy a feltehető egyszerű, puritán környezetből egyszerre beleszóppent a lüktető életű itáliai város szabad légkörébe, s Guarino iskolájának tudatosan liberális és felszabadult világába. Ehhez a légkörhöz aztán maga Janus kereste meg az irodalmi mintát, az útmutatót: *Martialist*. Ez Janus esetében aligha történhetett megfordítva! A kérdés azért olyan izgalmas éppen Janus esetében, mert végső soron itt is az utánzás és az eredetiség kérdéséről van szó! Eredendő egyéni hajlam és tehetség nélkül a puszta utánzás aligha vezet eredményhez!

Az is kétségtelen, hogy Janus epigramma-költészetében több fejlődési szakasz különböztethető meg — nyilván nemcsak a tárgyválasztásban, hanem az epigramma művészi kivitelezésében is! Nyilvánvaló, hogy a *simia Martialis*-tól (Epigr. I. 241) nagy út választja el azt az epigrammíró Janust, aki egy bizonyos Crispushoz intézett epigrammájában (Epigr. I. 274) a következőket mondja:

Hispani ne, quaeso, legas epigrammata vatis
Cum mea legisti, sed tua, Crispe, legas.

Ebben az epigrammában rejtőző szellemességet a maga nem is kétélűségével, hanem több irányban is gyilkos szellemével, maradéktalanul visszaadni alig; csak magyarázni lehet:

A hispán költőnek ne olvasd az epigrammáit, miután az enyéimet olvastad, hanem olvasd, Crispe, a magadéit!

Mit akar ezzel mondani? Azt-e, hogy saját epigrammái még mindig nem érik el Martialis epigrammáinak tökéletességét, azokhoz csak Crispus epigrammái foghatók, s így Janus hízelegve bókol Crispusnak? Vagy azt jelenti-e, hogy az én epigrammáim olyan jók, hogy már helyettesíthetik Martialist: azt nem kell többé olvasni. Vagy éppen ellenkezőleg: az én epigrammáim Martialishoz viszonyítva olyan gyöngék, hogy legfeljebb a te epigrammaid mellett — azokhoz viszonyítva — elfogadhatók. Ha így értette Crispus Janus versét, akkor nemigen örülhetett ennek a bóknak. A variálást még tovább lehetne folytatni!

A szellemességnek ez a sokfényű sziporkázása az, ami Janust Martialis *majmából*, az utánzóból a mester méltó szellemi rokonává, vele méltán egyenértékűvé avatja.

Janus és Martialis epigramma-költészetének egymáshoz való viszonyával már többek igen alaposan foglalkoztak. Hogy csak a legfontosabbakat említsem: REFORGIATO, SABBADINI, nálunk HUSZTI JÓZSEF, KARDOS TIBOR, HORVÁTH JÁNOS, GERÉZDI RABÁN, BAKOS JÓZSEF. Ennek ellenére éppen Janus epigramma-költészetének a teljes megvilágításáig még mindig sok az elvégzendő filológiai és elemző munka; nem is említve azt, hogy a Janus-epigrammák egy csoportjával, a görög minták után készült vagy görögből fordított epigrammákkal, az antikvitásnak ezekkel a közvetítő tényezőivel jóformán még senki sem foglalkozott.

Janus Pannonius epigramma-költészetének mintájához, Martialishoz való viszonyával többen foglalkoztak behatóan, a két költő egymáshoz való viszonyát mégis talán a legmegfelelőbbben HUSZTI JÓZSEFnek sikerült meghatároznia. Huszti Janus epigrammáit tárgyak szerint három csoportra osztja: csipkelődő, erotikus és monumentális epigrammákra. (HUSZTI J.: Janus Pannonius. Pécs 1931. p. 45.)

Úgy tűnik, hogy ez a tárgyi csoportosítás — bizonyos megszorításokkal és bizonyos határok között — Janus epigramma-költészetében kronológiai sorrendet is jelent, legalábbis abban az értelemben, hogy az erotikus epigrammák szinte kivétel nélkül a ferrarai diákévekre, cca 1454-ig mennek vissza, továbbá a csipkelődőknek egy része átnyúlik a páduai korszakba (1455—58), míg a monumentális epigrammák szinte kivétel nélkül Magyarországra való visszatérése után íródtak, hazai tárgyúak és esetenként politikai vonatkozásúak is (pl. a II. Pál pápát gúnyoló, majd engesztelő epigrammák). Külön csoportot képeznek a görögből fordított epigrammák, amelyek súlyos kronológiai problémákat is felvetnek, mert ezeket az epigrammákat nehéz beépíteni Janus *saját* epigramma-termésébe. Amíg ugyanis a martialisi epigrammák szelleme és hatása lépten-nyomon szembetűnő Janus epigramma-termésében, addig az Antologia Palatinából fordított görög epigrammák hatásának — amelyeknek forrásait legtöbbször maga Janus is megadja — Janus saját epigramma-költészetében úgyszólván semmi nyoma. Janus monográfusa, HUSZTI JÓZSEF arra gondol, hogy ezek a görög epigramma-fordítások Janusnak Guarino veze-

tése alatt folytatott görög tanulmányaival lennének kapcsolatban s így ezek az epigrammák Janus legkorábbi, ferrarai korszakának (1447—1454) lennének a gyümölcsei. Ám e fordítások nyelvi csiszoltsága és formai tökéletessége nem támogatják Huszti föltevését. Inkább lehet arra gondolni, hogy e fordításokat részint Padovában, részint többségükben hazatérte után készítette Janus, abban az időszakban, amikor a megváltozott viszonyok következtében epigrammaírási kedve megcsappant, sőt elapadóban volt. Ennek volna tulajdonítható, hogy e görög epigrammáknak — mint fentebb megjegyeztük — Janus saját epigrammáira jóformán semmi hatásuk nem volt, s Huszti is csak a „Mátyással kapcsolatos görögös jellegű (ún. monumentális) epigrammák”-ról beszél. (HUSZTI i. m. 205) anélkül, hogy a „görög” epigrammák tényleges hatását az itthon írt epigrammákra megállapítaná, vagy részletesebben vizsgálná. A görög epigrammák kérdése, ezeknek esetleges hatása Janusnak akár korábbi epigramma-periódusaira vonatkozóan, akár az itthon, Mátyásra írt epigrammák megformálása tekintetében, további vizsgálatokra vár.

Ami viszont a Martialis stílusában írt epigrammákat illeti, az erre vonatkozó, számban és súlyban egyaránt tekintélyes hazai és külföldi irodalom alapján sok tekintetben nehéz a kérdésben eligazodni. Az egyik irányzat — és ennek az irányzatnak nagy érdeme is ez egyúttal — Janus irodalmi mintáinak és ösztönzőinek — Martialis, Beccadelli, Catullus — felderítésében multhatatlan és az utódok által nem eléggé méltányolt érdemeket szerzett, élükön HUSZTI JÓZSEF mintaszerű Janus-monográfiájával, akinek e téren elődei V. REFORGIATO (Gli epigrammi di Giano Pannonio. Catania 1896), CARLO DE' ROSMINI (Vita di Guarino Veronese e de' suoi discepoli. Brescia 1805) voltak, követője meg a kissé fantáziátlan BAKOS JÓZSEF (Martialis a magyar irodalomban. Debrecen 1935).

Ezekben a művekben — nem számítva G. VOIGT (Die Wiederbelebung des Klassischen Altertums. Berlin 1893. II. 319. k.) inkább összefoglaló, semmint a részleteket és összefüggéseket tisztázni akaró értékelését — a Martialissal első pillanatra is szorosabb összefüggést mutató Janus-epigrammák kerültek tárgyalásra. Azonban a tárgyi kölcsönzések és a műfaji függés, továbbá a nyelvi „hatás” kérdésének megállapításán túl Janus epigramma-költészete jelentőségének objektív mérlegelésére alig kerülhetett sor. A problémák ilyen felvetése mellett — egy sereg tárgyi-tematikai és nyelvi „függés” megállapítása után — természetesen csak nagyon megszorított értelemben lehetett figyelembe venni Janus kortársainak elragadtatott nyilatkozatait, mivel a konkrét vizsgálatok csupa „függésre”, kölcsönzésre tudtak csak rámutatni.

Ezzel az irányzattal szemben, HORVÁTH JÁNOSnak a kölcsönzéseket sem tagadó, de a valódi egyensúlyt még nem megtaláló ábrázolása után (Az irodalmi műveltség megoszlása c. kötetben a Janus Pannonius-fejezet. Bp 1931) a Janus-filológia az idegen hatásokat ugyan nem tagadva, gyakorlatilag

azonban — főként Janus epigrammáit illetően — a „minta” és ezzel kapcsolatos kérdésének a félretolásával azokat az epigrammákat tolta előtérbe, amelyekben a „hatás” kevésbé volt szembetűnő. Persze, a Janus-csoda így sem vált érthetőbbé.

Nyilvánvaló, hogy Janus epigramma-költészetét nem lehet sem a maga elszigeteltségében vizsgálni, sem kizárólag mintáitól és forrásaitól való függésében. Meg kell keresni éppen Janus helyes megértése és értékelése szempontjából azt a nézőpontot, amelyből nézve Janus epigramma-költészetének az egészét tekintve a minta követése már nem tehertétel az értékelés szempontjából, hanem — érdem. Csak így érthetjük meg Janus kortársainak vagy közeli utókorának talán mégsem alaptalanul magasztaló értékelését.

Janus hatásának a titka abban van, hogy ő — megbűvölve az antikvitásnak a humánumot klasszikus formákban kifejező szellemétől, s e bűvölet előidézésében Guarino mesternek volt a legnagyobb szerepe — teljesen beleélte magát az antik világba, s érzelmi és értelmi világát teljesen ennek az antik életnek a szellemében alakította és formálta. Másfelől talán nem túlzás, ha úgy hisszük, hogy Janus költészete mindaddig értéket jelent, ameddig az antikvitás iránti érzék eleven marad.

Nem csoda, hogy az antik élet e varázsát és egyúttal életközelségét is éppen Martialis költészete jelentette számára. Az sem csoda, hogy bontakozó tehetsége és az itáliai város pezsgő élete kezdetben nyilván csak *utánzásra*, később már mintaképével való *vetélkedésre* ösztönözte. Kortársnak érezte magát az antik emberekkel, s Martialist ugyanúgy kortársának érezte, ahogy Petrarca Cicerót. Az ő világa a császárkori, sokszor szabados életű Róma. A varázslatot nyilván elősegítette az a körülmény is, hogy a meglehetősen primitív viszonyok közül Janus egyszerre belesöpött az itáliai város pezsgő életébe.

Ami Janus legkorábbi epigrammáit illeti, ezek nyilvánvalóan ferrarai iskolai élményeivel kapcsolatosak, s minthogy ebben a tárgykörben Martialisnál nem található mintákat, ezek a korai versek még — talán a rövidségre való törekvésen kívül — nem is mutatnak Martialis-hatásra. A hatás először az utánzáson kezdődik. Ilyen félreérthetetlen *utánzás* azonban már Janus I. 178. epigrammája: *Ad Leonellum Principem Ferrariae*, amely kétségtelenül Martialis I. 4. szemmeltartásával készült (Martialist L. FRIEDLAENDER: *M. Valerii Martialis Epigrammaton Libri. I—II.* Leipzig 1886. alapján idézem). Hogy az utánzás mértéke a vers felépítésében és megszerkesztésében is szemléltethető legyen, mindkettőt közlöm:

Janus: Ep. I. 178: *Ad Leonellum Principem Ferrariae*

Obtulerit sors si qua meum tibi forte libellum,
Perpetua Estensis lux, Leonelle, domus:
Non illo hunc vultu relegas, quo jura ministras,
Sed quo saepe levem pellis et ipse pilam.

cf. Mart.: Ep. I. 4:

Contigeris nostros, Caesar, si forte libellos,
Terrarum dominum pone supercilium.

Qua Thymelen spectas derisoremque Latinum,
Illa fronte precor carmina nostra legas.

Janus fenti verse lényegében *szabad* parafrázisa Mart. I. 4.-nek a Janus számára adott helyzetnek megfelelően. Martialis Domitianus császárnak, Janus Leonello ferrarai hercegnek ajánlja könyvét. Martialis arra kéri a cászárt, tegye félre szigorúságát (pone supercilium), ha kezébe veszi a könyvét, és olyan derús arccal olvassa azt, mintha színjátékot nézne. Janus viszont arra kéri a herceget, hogy olyan arccal olvassa a könyvét, ahogyan a könnyű labdával játszani szokott. Janus eredeti leleménye, hogy játékos, csipkelődő verseit a könnyed labdajátékhoz hasonlítja; ez talán még szemléletesebb, kifejezőbb kép, mint Martialis hasonlata. Viszont a költemény mint egész, mint műalkotás, szerkezetében és felépítésében, sőt a kifejezéseket tekintve is: Martialis nélkül nem jöhetett volna létre.

Martialis fenti versét (Mart. I. 4) Janus játékos ismétléssel és még más martialisi mozzanatokkal is kombinálja (különösen Mart. I. 24: *Triste supercilium*; Mart. VII. 2.: *Excipiatque meos, qua solet aure, iocos . . . Ludimus innocui*; Mart. XI. 2: *Triste supercilium . . . Ite foras Lectores tetrici . . .*; XI. 16: *Qui gravis es niminum, potes hinc iam, lector, abire.* — Vö. BAKOS i. m. 15—16). Ez mindenesetre az utánzásnak már egy magasabb foka, amikor a különböző helyekről vett elemeket maga sűriti össze *egy* kompozícióba. A kompozíció azonban nem különösen komplikált: csupán az adott elemek ügyes variálásából áll (Janus Epigr. I. 240):

*Ludimus ecce iocos, ades huc, non tetrice lector,
Tu procul hinc contra, tetrice lector, abi.
Triste supercilium cum sit tibi, ne lege nugas,
Aut si forte legis, pone supercilium!*

E cento-szerű ügyes összeszerkesztéssel szemben, amely a maga összességében mégis *eredeti* alkotás, a készen kapott forma és szerkezet pusztá adaptálása Janus Guarinóról írt epigrammája (I. 56) Martialis XIV. 195. versének, ahol lényegében csak a neveknek a kicseréléséről és a tárgyhoz mért átalakításról van szó (vö. BAKOS i. m. 16).

Janus Epigr. I. 56:

Quantum Roma suo debet reparata Camillo,
Tantum Guarino lingua Latina suo.

Mart. XIV. 195:

Tantum magna suo debet Verona Catullo,
Quantum parva suo Mantua Vergilio.

Ennek a janusi epigrammának bizonyos mértékig a kialakulását is figyelemmel kísérhetjük. Nem egészen kiforrott formában ugyanis a gondolat már megjelenik a Guarino-panegyricusban is: Paneg. in Guar. 907:

Alta Qiurinus
Fundavit Romae, reparavit regna Camillus,
Sed *tantum* ambobus maior tua gloria, *quantum*
Cedunt arma togae, concedit laurea *linguae*.

A végső megfogalmazásban a martialis *tantum* – *quantum* szópár helyet cserélt az epigrammatikus hatás előnyére.

Több esetben — úgy látszik: Janus epigramma-költészetének már e korai szakaszában — annak a tanúi vagyunk, hogy Janus mintha „javítgatná” mesterének, Martialisnak nem eléggé pontosnak talált kifejezéseit. Ez már a mesterrel való vetélkedés kezdete. Mással aligha lehet magyarázni az alábbi jelenséget:

Mart. I. 42:

Coniugis audisset cum *Porcia* Bruti
Et subtracta sibi quareret arma dolor,
„Nondum scitis” ait „mortem posse negari?
Credideram, fatis hoc docuisse patrem.”
Dixit et *ardentes* avido bibit ore *favillas*.
I nunc et ferrum, turba molesta, nega.

Janus Martialisnak ezt a hatsoros epigrammáját, amely Porciának, Brutus hitvesének — stoikus erkölcsű apjához méltó — öngyilkosságáról szól, miután férjének, Brutusnak tragikus haláláról értesült:

Janus Epigr. I. 114: De *Porcia*

Sic ait *ardentes* haurit dum *Porcia* prunas!
Vos, venerande parens, care marite, sequor.

Janusnak itt bámulatosan sikerült a tömörítés: az ő két sora többet fejez ki, mint Martialis hat sora. Ez az a pont, amikor az egyszerű *imitator* eléri, sőt felülmúlja a mestert. Mivel Janus epigrammáinak — sajnos — nem ismerjük a kronológiai egymásutánját néhány biztos pilléren kívül, azért a fejlődésrajz egyes fázisait sem tudjuk pontosan időhöz kötni. Bizonyosra vehető,

hogy ez a fejlődés sem olyan egyenes vonalú, ahogy ez a sematikus fejlődési vázlat hinni engedné. Feltehető ugyanis, hogy Janusnak mindjárt epigrammaírói pályája elején sikerült néhány „mesteri” megfogalmazás, és pályája későbbi szakaszán is írhatott néhány kevésbé sikerült epigrammát. Ez azonban e fejlődési menet általános képén alig változtat valamit. Az azonban nagyon valószínű, hogy amikor Janus — akár véletlenül, akár szándékolt célkitűzés eredményeként — rájött arra, hogy egyes martialisi „témák” éppen a mester szellemében jobban és hatásosabban is megfogalmazhatók, akkor — legalábbis egy ideig — a „mester” témáinak javítása céltudatos programmá vált. Ilyen programszerű „javítás” benyomását kelti pl. Janus I. 123. epigrammája, amelynek martialisi „témája” az epigramma egyik leglényegesebb kérdése körül forog: ti. hogy annál *jobb* egy epigramma, mennél *rövidebb*. Martialis ezzel a kérdéssel két epigrammájában is foglalkozik: I. 110. és II. 8. Mart. I. 110:

Scribere me quereris, Velox, *epigrammata longa*.
Ipse nihil scribis: *tu meliora facis*.

Mart. II. 8:

Ez egy hosszabb epigramma, amelyben Martialis — akárcsak a mai szerzők — a könyvében előforduló hibákért a másolót — ma a nyomdát — teszi felelőssé. Vannak azonban olyan hibák, amelyek feltétlenül a szerzőt terhelik:

5. sortól:

Quod si non illum, sed me peccarre putabis,
Tunc ego te credam cordis habere nihil.
„*Ista tamen mala sunt.*” Quasi nos manifesta negemus:
Haec mala sunt, sed tu non meliora facis.

Az epigramma esetében a *hosszú* már eleve *rossz* is. Ebből indul ki Janus is, mondván (Epigr. I. 123):

Non bona me iactas *epigrammata* fingere, Prosper.
Verum est, confiteor: *tu meliora facis*.

Janus ebben az esetben — lényegében — Martialis két fenti epigrammáját egyesítette, tehát összevonta, de úgy, hogy az ő két sora egyesíti Martialis mindkét — a lényeg tekintetében azért egymástól eléggé eltérő — epigrammájának a mondanivalóját. Janus epigrammájában ugyanis benne van — amennyiben feltehetően nem annak az elismeréséről van szó, hogy Prosper *csakugyan* „jobb” epigrammákat ír —, hogy Prosper nem ír semmilyen epigrammát, és ezért „jobbak” az ő epigrammái — ahogy ezt Martialis első epigrammája nyíltan meg is mondja. Benne van Janus epigrammájában Martia-

lis második idézett versének a lényege is, hogy ti. a szerző maga sincs megelégedve epigrammájának a „jóságával”, vagy legalábbis azt nem merné állítani; de abban bizonyos mindkét szerző, hogy kritikusanál feltétlenül jobb epigrammákat ír, mivel az semmit sem ír. Persze, itt felmerül az a dilemma is, amit Janus egy másik epigrammájában fel is dolgoz, hogy a meglevő, az adott mindig (?) jobb, mint a semmi. Ezt azonban már visszájára is lehet fordítani: a létező rossz — jobb a semminél, tehát a létező rossz — végeredményben: jó! Janus a szarvas-okoskodásnak ehhez a formájához nyilván csak később jut el. Janus fenti epigrammája azért is „jobb”, azaz sikerültebb a martialis megfogalmazásnál, mivel az ő tételének az elolvasása után az olvasóban marad egy bizonytalansági tényező, mert az író nem mondta ki tételének indoklását, magyarázatát. Erre az olvasónak magának kell rájönnie. És végül: Janus megoldása „jobb”, mert egy eddig fel sem merült megoldás felé irányítja a figyelmet — de ez már a latin nyelv szerkezetéből adódó, ám kézenfekvő megoldás: Igazad van, az én epigrammaim nem „jók”: te majd „jobbá” teszed őket, kijavítod, azaz: javítsd ki! És ez már, hogy úgy mondjuk: démoni! Ide jut Janus Martialis „javítgatása” közben. Ez azonban Janus epigramma-költészetének második, mondhatni legfejlettebb szakasza, amely még más meglepetéseket is tartalmaz, amelyekkel alább még részletesen foglalkozunk.

Amiként az eddig elmondottak is a Martialissal való összehasonlítás alapján voltak megvilágíthatók, akként általában is Janus epigramma-teremtését *tematika* szempontjából is — túlnyomórészt — Martialis epigramma-költészete határozza meg. Hogy mily szorosan kapcsolódnak Janus epigrammái Martialishoz, azt a közösnek mondható tematikán túl a nyelvi kifejezésnek lényegében azonos volta is bizonyítja. Ezeket az epigrammákat Janus tehát csak egy szűkebb közösség számára írhatta, akik Janus felvilágosítása folytán tudhatták, hogy Martialis mely epigrammájára kell gondolni, hogy a janusi epigramma értelme világossá váljék. Ilyen szűkebb közösség — Janus ferrarai diáktársai — érthette csak Janus I. 75. epigrammáját is, amely egy Janusnak küldött csekély ajándék mennyiségének tréfás — de Martialis I. 19. és XII. 7. ismerete nélkül érthetetlen — meghatározása és ugyancsak körülményes megköszönése (Janus I. 75., vö. Bakos i. m. 20):

Misisti mihi tot, Severe, tūrdos,
 Quot post primam habuit misella tussim
 Dentes Aelia, quot Ligia crines, —
 Unum si tamen auferas et illis.

Nos, hogy hány fenyőrigót küldött Janusnak ismeretlen barátja, azt csak akkor tudhatja meg az olvasó, ha tudja, hogy Martialis szerint (I. 19) egy tetszeni akaró vénlánynak volt négy (mű-)foga, s ezek közül is kettő kiesett

egy tüszentés vagy köhögés alkalmával. Egy másik tetszelgő vénlánynak viszont, ha a korát hajszálai alapján kellene meghatározni (Mart. XII. 7), akkor hároméves lenne. A tréfás meghatározás szerint tehát két fenyőrigót kapott Janus, de ezért száz vagy még több köszönetet küld barátjának. A kölcsönzött részek ellenére a kompozícióban Janus itt is eredetit alkot.

Lényegében ugyanezt a „komponáló”-módszert követi Janus az I. 191. epigrammájában, amelyet Martialis két (esetleg három) disztichonja nyomán „állít össze”.

Janus Epigr. I. 191:

Vel metuunt, vel amant, qui te, Lupe, non bene norunt:
Ast ego, qui novi, nec metuo, nec amo.

Mart. I. 113:

Cum te non nossem, dominum regemque vocabam;
Cum bene te novi: iam mihi Priscus eris.

Janus fenti epigrammájához azonban még szükséges volt Mart. V. 46. utolsó sora is:

Mart. V. 46:

Consequor hoc, ut me nec timeas, nec ames.

A végleges janusi forma kialakításába talán belejátszott még Mart. I. 32. epigrammája is.

Ezzel szemben Janus I. 132: *Ad Marcum* című epigrammája, témáját tekintve azonos Mart. II. 11. témájával, s a megfogalmazásban sem törekedett Janus valami nagy önállóságra. Mindkét vers arról szól, hogy valaki a névazonosság alapján magára vonatkoztatott és sértőnek talált egy epigrammát Martialisnál is, meg Janusnál is.

Janus Epigr. I. 132. *Ad Marcum*:

Scriptum in te dicis tetrastichon esse,

Mart. III. 11. 2:

Cur in te factum distichon esse putas?

A megoldás mindkettőjükénél az, hogy több azonos nevű és jellemű ember van, a magát sértettnek érző tehát ne vonatkoztassa magára az illető verset. Mindketten elhallgatják azt az önként adódó és szinte szükségképi konkluziót,

hogy a sértett önmagára ismert a kifogásolt epigrammában, tehát önmaga leplezte le magát a sértettségével.

Janus azonban ugyanezt a témát egy másik epigrammájában is feldolgozza, az Epigr. I. 133-ban is, de itt a panaszt emelőnek nyíltan bevallja: igenis ellene és róla írta az epigrammát:

In te nos quereris fecisse epigramma: fatemur . . .

Az érdekes ebben nem az, hogy Janus ugyanazt a témát több epigrammában is feldolgozza, hanem az, hogy itt Janus írói magatartása változik meg a martialis epigrammához való eddigi viszonyát illetően. Úgy látszik: Janus rájött arra, hogy Martialis témáinak úgy is van „értelme”, és az nem kevésbé hatásos, ha azokat „ellenkezőjére”, visszájára fordítja. Ezzel a „módszerrel” Janus egy új területet fedezett fel epigrammái számára, s a továbbiakban ezt majd bőségesen ki is aknázza. A „módszer” segítségével ugyanis a Martialistól való eddigi nyilvánvaló függést a Martialistól való viszonylagos függetlenülés, a vele szembehelyezkedés váltja fel. Ezzel a „fogással” az eddig „utánzó” Janusból most már a mesterrel *vetélkedő* Janus lett az epigramma területén. A pusztán utánzás után ez Janus epigramma-írói pályájának második szakasza, fázisa, amely feltételezi a martialis epigrammák műfaji karakterisztikumának, legbensőbb lényegének a megismerését és tudatosítását. A rövidség, a tömörség és a megfogalmazásban a váratlan és éppen ezért gyakran meghökentető fordulat, mint műfaji követelmény fontosságának a felismeréséhez Janus — úgy látszik — már kezdettől fogva eljutott mesterének, Martialisnak a nyomán. Erről győznek meg az eddigi, Martialis nyomán írt epigrammák. Ezeket túl azonban: a gondolkodás logikai törvényeinek a tudatos felhasználása, a dilemma és a Cornutus-okoskodás megdöbbentő esetei a szavak jelentésének szándékos elcsúsztatása révén, továbbá a szavak két- vagy többértelmű jelentésének a kihasználása, egy gondolatsor vázolása után a konklúzió levonásának az olvasóra való bízása akkor, amikor az állító és tagadó konklúzió logikailag egyaránt lehetséges; a fogalom ellentmondásosságának a felismerése, amikor a fogalom a maga ellentétébe, tagadásába csap át (pl. Mart. I. 46: „*si properas, dic mihi, ne properem*”, amit Janus is feldolgoz!): a martialis epigramma ezen nyelvi-logikai törvényeinek a felismerése, és főként tudatos követése és megvalósítása egyszerre nem mehet, Janus azonban szinte lépésről lépésre felismeri ezeket, s ezek alkalmazásában, Martialist valóban csak a „szellemében” követve, végül második Martialissá sikerült válnia. Janus kezdetben utánzó, utóbb kijavítja mesterét, majd később ellenkezőjére fordítja mestere témáit, ami már magasfokú logikai művelet.

Janus valóban az eddigi tárgyalt eseteken túlmenően is „kijavítja” Martialist, nem is lényegtelen pontokon. Vegyük pl. Martialis I. könyvének első — tehát beköszöntő —, bemutatkozó epigrammáját:

Hic est, quem legis, ille, quem requiris,
 Toto notus in orbe Martialis
 Argutis epigrammaton libellis:
 Cui lector studiose, quod dedisti
 Viventi decus atque sentienti,
 Rari post cineres habent poetae.

Martialisnak ez a beköszöntő verse — éppen az antik irodalmi gyakorlat és antik irodalomelmélet szempontjából — több ponton is kifogásolható. Az más kérdés, hogy Martialis ezzel a szokatlan — ha úgy tesszük: stílustalan — beköszöntővel nyilván az antik olvasó meghökkentését, a nyárspolgár — se-veri, tetrici, tristes — olvasókat mintegy provokálni és megbotránkoztatni óhajtotta, ahogy könyvének szabadszájúságával nyilván sokakat egyébként is valóban megbotránkoztatott. Kihívás már ez az első vers is, mindenekelőtt azért, mert az antik retorikák által tanított kötelező szerénységet, a *captatio benevolentiae* előírását kihívó módon mellőzi, s az „egész világon ismert Martialis”-ként mutatkozik be, s hencegve kijelenti, hogy az olvasók neki már életében megadták azt a dicsőséget, amelyet csak kevés költő ér el a halála után is! Ilyen kihívó „szemtelenségre” még a közismerten szemtelen Catullus sem vetemedett! A másik kihívó mozzanata ennek a beköszöntő versnek — és ez bizonyos mértékig súlyos ellentmondás is — az a körülmény, hogy a hírnevet a mű megjelenése után várhatja esetleg a költő, de semmiként a mű megjelenése előtt, még abban az esetben is, ha a „könyv” egyes darabjai már külön is napvilágot láttak. Márpedig Martialistól „Epigrammák” címen éppen a szóbanforgó könyvecske az első, azaz a legkorábbi, mivel a korábban (i. sz. kb. 80-ban) könyvalakban megjelent és *Spectacula* címen emlegetett versgyűjteménye műfajilag inkább az ún. monumentális epigrammák körébe sorolható, amely lényegesen elűt Martialis *Epigrammaton liber* címen megjelent könyveinek jellegétől, hangjától és így műfajától is.

Nos, Janus Guarino iskolájában alaposan megismerte a retorika szabályait, és egészen természetesen megütközött Martialisnak — legalábbis szokatlan — bemutatkozásán, s az egyébként csodált „mestert” ezért ki is „javította”, stílusosan átalakította Epigrammáinak I. 37. darabjában. Hogy Janus verse egy ilyen „javító szándék” szülötte, arra a Janus-vers címe is utal: *Suum opus modeste laudat*, azaz nem olyan fellengzően, ahogy ezt a mester megkockáztatta:

Non est hic, *studiosa* turba, non est
 Festivissimus ille *Martialis*.
 Verum simia Martialis haec est,
 Cui tu, non quoties sacro poetae,
 Sed duntaxat *ea vacabis hora*,
 Qua cum simiola voles iocari.

Janus Martialis „szemtelen és stilustalanul dicsekvő” beköszöntőjét — mindenesetre Catullus szellemében és versformájában — javítja ki, de a versformálásba belejátszik még Martialis V. 80. versének egy részlete is:

Non totam mihi, *si vacabis, horam*
 Dones et licet imputes, Severe,
Dum nostras legis exigisque nugas.

Janus természetesen a „javított” költeményt most már saját verseire, epigrammáira vonatkoztatta. Janusnak ez a Martialis nyomán írt beköszöntő verse valóban minden tekintetben eleget tesz a retorika követelményeinek, már ami a szerénykedést, a *captatio benevolentiae* kötelező formuláját illeti. Hogy azonban ez nála sem valódi szerénység, hanem a bevett és kötelező irodalmi formáknak a tudatos megtartása, arra utal Janus előbbi epigrammáját közvetlenül követő verse, az Epigr. I. 38, amelynek címe: *Librum suum alloquitur*. Ez a vers, mint már többen rámutattak (pl. HUSZTI i. m. 49; szerinte ez a Janus-epigramma „valóságos Martialis-cento”; BAKOS JÓZSEF, i. m. 13—14.; stb.) Martialis I. 3.-mal van leginkább kapcsolatban, noha egy-egy kifejezést Martialis más epigrammáiból is (HUSZTI i. m. 319. szerint; Mart. I. 3., III. 2., IV. 86, VI. 60; XIII. 1.; XIV. 39) beleszó Janus a maga versébe. Mindenesetre a versek Martialis gyűjteményében az ad különös jelentőséget, hogy a benne tárgyalt téma már Martialis részéről is kölcsönzés: Horatius Ep. I. 20.-ból, ahol Horatius tréfás hangon inti a nyilvánosság elé kíváncszó könyvét: majd megbánja, hogy elhagyja otthonát, mert majd megunják az olvasók, vidékre kerül, s ott a molyok étkeként fogja befejezni életét.

Ezt a horatiusi motívumot ragadja meg Martialis az I. 3. versében — könyvének az elején! —, és a Horatius által megütött tréfás hangon akarja visszatartani könyvét a Forum könyvesboltjaitól és a nyilvánosságtól. A martialis — fentebb elemzett — I. 1.-ben tapasztalt, költői öntudattól duzzadó kifejezésekkel szemben kissé meglepő, hogy a harmadik helyre beiktatott, szóbanforgó versben Martialis félti a könyvét a közönségtől, attól, hogy Róma népe majd ráun vagy észre sem veszi, vagy hogy „ifjak és vének, sőt a gyerekek is” kritikus orral, akkorával, mint a rinoceroszé, megkritizálják, beletúrnak, lekicsinylik (Mart. I. 3):

Argiletanas tu mavis habitare tabernas,
 Cum tibi, parve liber, scrinia nostra vacent.
 Nescis, heu, nescis dominae fastidia Romae:
 Crede mihi, nimium Martia turba sapit.
 Maiores nusquam ronchi, iuvenesque senesque
 Et pueri nasum rhinocerotis habent . . .

Az eddig elmondottak után nem fog meglepni bennünket, hogy Janus, aki szerényen mutatkozott be fentebb, azzal bocsátja útjára — Martialis szavait ellenkezőjére fordítva — könyvét, hogy *nem* kell félnie a boltoktól, a közönségtől: ettől csak a „mester”, Martialis féltette a könyvét (Epigr. I. 38):

Argiletanas non tu mea charta tabernas,
 Non alte excussi ludibria alta sagi,
 Nec subsannantum sorbentes aera ronchos,
 Nec naso armatum rhinocerota time,
 Non tura aut scombros, non cordylas vel olivas,
 Nec blattae morsus, aut inopis tineae.
 Doctorum iste timor, timuit tuus ista magister;
 Lividulos homines, tu mea charta, time.

Martialis témájának ez a visszájára fordítása Janus részéről eszerint nem lehet véletlen, hanem programszerű, tudatos eljárás. Janus tehát az előbbi versben (Epigr. I. 37) „sacer poetá”-nak, emebben pedig a saját „magisterének” nevezett Martialist kijavítja, ill. visszájára fordítja. De ennél még többet is tesz! Tréfálkozik vele, játszik a „mesterrel”, mintha annak a kortársa volna. Bebizonyítja, hogy a mester szavainak akkor is van értelme, ha azokat visszajukra fordítja. Ezzel a felfedezésével Janus egy szinte kiapadhatatlan epigramma-forráshoz találta meg az utat. A téma adva van kimeríthetetlen bőségben Martialisnál, csak ellenkezőjére kell azokat fordítani. Ezzel a módszerrel Janus egyszerre utánó is, meg alkot is. Az antik római irodalomban jól ismert eljárás ez: *Imitatio et aemulatio*. A legnagyobb költők éltek vele: Horatius és Vergilius is (vö. FR. SKUTSCH: *Aus Vergils Frühzeit*).

Így Janus bizonyos esetben martialisabb magánál Martialisnál is! Sikerteljesen tehát elérnie azt, hogy Martialis leglényegét adja vissza, ahogy ezt egyik legszellemesebb költeményében maga is kifejezésre juttatja: annyira martialis akar lenni, hogy ha megszűnik Janus — éppen a tökéletessége következtében — önmaga lenni, akkor mi értelme lehet egy ilyen törekvésnek, hiszen ez egyenlő önmaga megszüntetésével, felszámolásával.

Ebben a versben (Epigr. I. 241: *Ad poetam Martialem*), amely formailag (hendecasyllabus) és nyelvi kifejezéseiben (*Ludorum pater et pater leporum, Nugarum simul et facetiarum*; vö. Catull. 12. 8—9: . . . est enim *leporum* disertus *p u e r a c facetiarum*) Catullus nyomdokain jár, az antik invocatiókat követve, Martialis szelleméhez fordul, és nem a költészet antik ihletőjét, Phoebus Apollót vagy a Múzsákat hívja segítségül:

Nec Phoebum libet aut vocare Musas,
 Ut coeptis properent adesse nostris,

hanem egyedül Martialis szellemét:

Unum te omnibus e deis vocamus;
 Tu tantum, licet aemulo poetae,
 Ne, quaeso, invideas tuos favores!

Tagadhatatlan, hogy ez az „invocatio” is a martialisi csipkelődő, az ellentmondásokat felszínre buktató, azokat tudatosító epigrammák modorát követi, amikor a maga számára mint vetélytársköltő számára kéri annak a Martialisnak a segítségét, akinek szellemét követve-utánozva, felül akar múlni saját epigrammaiban! Martialist akarja Martialis segítségével legyőzni! Ez a legyőzés Janus szerint csak úgy sikerülhet, ha igaz a Pythagorasz nevéhez kapcsolódó antik tanítás, ill. hiedelem a lélekvándorlásról — aminthogy hitt benne Ennius, az archaikus római epikus költészet díszé és őse, hogy beléje egy páván keresztül az epikus költők atyjának, Homérosznak a lelke szállott. A kiélezett epigrammatikus — és az eddig elmondottak szerint, úgy látszik, tipikusan janusi — a jelenségeket az eddigi „értelmükből” kiforgató — megfogalmazás valóban megdöbben a maga szokatlanságával: ha Martialis szelme (lelke?) beléje száll, útra bocsátja a saját lelkét (szellemét?)! Ez a Martialissal való azonosulásnak, és ugyanakkor ezzel ellentétben, a tőle való különbözőségnek másként szinte kifejezhetetlen antagonizmusa, feloldhatatlan dilemmája! A Janus-filológia síkján ugyanez a probléma ilyen formában jelentkezik: vajon Janus egyszerűen Martialis utánczója — ahogy Janus maga is mondja egy másik versében: *simia Martialis* —, vagy Martialis szellemével rokon tehetség, aki éppen ezért Martialist nem csupán mintaképnek, hanem őt túlszárnyalandó ellenfélnek, aemulus poetának tekinti, azaz vele egyenlő? Vagy talán sikerült neki Martialist valóban túlszárnyalnia? Ebben az értelemben Janus tehát nem „utánczó”, hanem eredeti költő? Az eredetiséget — joggal — sokra értékelő irodalmi kritikának erre a kérdésre az eddig kifejtettek alapján és Janus saját nyilatkozataival is egybehangzóan azt a feleletet adhatjuk: Janus az epigramma-költészet területén mintaképének választotta Martialist, de nem maradt meg az egyszerű utánczásnál a mintakép követésében, hanem sikerült neki a martialisi epigramma lényegét megragadva a mintaképet sok esetben felülmúlnia.

Az ehhez vezető út a martialisi tematikának a társadalmi együttélésből adódó és éppen ezért ellentmondásos témáknak az elfogadása, átvétele — szemben a görög monumentális epigramma elsősorban leíró tematikájával. A nagy római mintakép kritikájának és a vele való versengésnek szinte egyetlen lehetséges, de igen szerencsésen megválasztott módja: a martialisi ábrázolás visszájának a feltárása, megmutatása. Janus ebben valóban kongeniális mintájával s egyben vetélytársával, Martialissal.

Janus epigrammáinak tematikája ugyanis — lényegében — azonos Martialis tematikájával, csak annál lényegesen szűkkörűbb. Ezekhez csatlakozik Janusnál a speciálisan hazai témákhoz kapcsolódó és éppen ezért későbbi időkben írt epigrammáinak sora, amelyeknek a martialis epigrammákhoz alig van közülük, vonatkozásuk. Ezek többnyire leíró-elbeszélő, ténymegállapító epigrammák, amelyek legtöbbször csak tömör megfogalmazásuk révén, feliratszerűségükkel reprezentálják az epigramma (= eredeti jelentésében felirat) műfaji jellegét. Ez a műfaji változat Martialisnál jóformán csak a legkorábbi epigrammáival, az ún. *Spectacula*-csoporttal van képviselve. Janusnál ezt a csoportot a monumentális (görög) epigrammák sorába lehetne leginkább osztanunk, anélkül azonban, hogy ezek szorosabb kapcsolatot mutattának a görög epigramma-irodalommal.

*

Janus epigramma-költészetét az eddigiekben szinte kizárólag mintájához, Martialishoz való viszonylatában vizsgáltuk, a tartalmi-tematikai mozzanatok különösebb figyelembevétel nélkül. Ennek alapján kirajzolódott egy bizonyos fejlődési menet, amely azonban korántsem öleli fel akárcsak a kezdeti időszak minden versét, már csak azért sem, mivel vannak Janusnak — elég nagy számmal — olyan versei is, amelyek nemcsak Martialissal, de általában a többi latin-görög íróval sem hozhatók kapcsolatba a bennük kifejezett gondolati tartalom alapján. Ezeknek a verseknek egy része éppen a bennük előadott gondolat alapján szépen beosztható Janus költővé érésének első időszakára, mint pl. az Epigr. I. 68, amely a tökéletes élet reguláját fogalmazza meg, még teljesen a keresztény etika értelmében: ne tedd másnak azt, amit nem akarsz, hogy mások tegyenek veled. Vagy, hogy a haláltól nem kell félni, akár Platónnak van igaza, akár Epikurosznak (Epigr. I. 67); azaz, akár van a halálon túl valamilyen létezés, akár — mint Epikurosz tanította — nincs. Vagy a Galeottohoz, Janus barátjához intézett epigramma, amely kedvessége ellenére is elgondolkodtató. Annyira szereti — mondja Janus Galeottonak —, hogy fiatalabb létére ő szeretne előbb meghalni (Epigr. I. 69). A rejtett túske ez ártatlan megfogalmazás mögött egy antik közhelyben keresendő, amely szerint az istenek nem hagyják a jókat hosszú ideig a (rossz) emberek között élni; a másik verzió szerint pedig a nagy tehetségű emberek nem hosszú életűek. Bárhogyan is „értette” tehát Galeotto ezt az epigrammát, nem lehetett tőle különösebben elragadtatva. Janus pedig egy antik közhelyet konkretizált (vö. Horat. Sat. II. 7. 3—4) kettejük viszonyának a „meghatározására”. E közhelyek tetszetős és ügyes megfogalmazásából azonban messzemenő következtetéseket mégsem lehet a fiatal Janus költészetének alakulására vonatkozóan levonni.

*

Az 1450—51-ben „könyvecskévé” gyarapodott epigrammák most már bizonyos elrendezést is megkívántak a szerzőtől, s ennek Janus nyilván eleget is tett. A nagy mintát, Martialist nemcsak hogy nem akarta letagadni Janus, hanem epigrammaival éppen azt akarta bizonyítani, hogy Martialis nyomdokait követi, de még nem a „második Martialis”, hanem szerényen csupán „Martialis majmocskája” (Epigr. I. 37). Ennek megfelelően az *Ad Martialem poetam* (Epigr. I. 38) nyilván csak egy későbbi epigramma-gyűjteményének lehetett talán a nyitó-verse, amelyben már a pythagoraszi lélekvándorlásra utalva, s Ennius példáját emlegetve a maga számára ilyen értelemben a „második” Martialis minősítést postulálja. Ez a vers tehát nyilván jóval későbbi időben jöhetett létre, s aligha állítható a magát még szerényen „simia Martialis”-nak minősítő (Epigr. I. 37) verse mellé. Ezt egyébként a martialis minta követésének fentebbi vázлата is valószínűbbé teszi.

Minthogy Janus költészetének első szakasza számára — amelynek a fentiek szerint az első biztosan kitapintható állomása az 1450—51. év lehetett — az antik minták utánzása lehetett az egyedüli és szinte kizárólagos cél, ebben a szakaszban a régi irodalom — új irodalom antagonizmusa aligha okozott problémát Janusnak. Ezért azok az „irodalmi” epigrammák, amelyekben Janus ezekkel a kérdésekkel foglalkozik, bizonyára egy későbbi időszakasz termékei, amikor Janust érthető okokból éppen ez a kérdés fogja foglalkoztatni, de ezek közül még a legkorábbiak sem igen előzhatték meg nagy panegyricusainak iratási idejét. A panegyricusoknak Janussal egykorú hősei, s az ezekről írt s a kortársaktól nem eléggé értékelt költemények indíthatták őt ezeknek az epigrammáknak a megírására.

Viszont már az első „könyvecske” megszerkesztése idején — nem utolsó sorban Guarinónak a janusi epigrammákat elhárító nyilatkozata következtében (Epigr. I. 127.: erre én nem tanítottalak!) — főként az erotikus epigrammák meghökkentő hatásának a tompítására, nyilván már ekkor szükségessé vált annak a tisztázása, hogy más az erotikus *költészet*, és más az író *egyéni élete*, ahogy erre már Catullus óta (Catull. 16. 5—6: nam castum ese decet pium poetam ipsum, versiculos nihil necesse est) irodalmi hagyományá vált hivatkozni. Vö. Ovidius, *Tristia* II. 354: *Vita verecunda est, Musa iocosa mea.*; és ezt maga Martialis sem mulasztotta el hangsúlyozni, Mart. XI. 15. 13: *Mores non habet hic meos libellus*; továbbá mindjárt az első könyv elején: Mart. I. 4.8: *Lasciva est nobis pagina, vita proba.* Mindebből nyilvánvaló, hogy Janus részint az irodalmi hagyományt követve, részint a kikerülhetetlen megszólást elkerülendő, már ezen első verseskönyve elején vagy végefelé helyezte el azt a „Péter ellen” címzett (Epigr. I. 83) epigrammáját, amelyben — jellemző módon! — nem védekezve, mint elődei, hanem támadó állásból tétet különbséget életének tisztasága és verseinek pajzán, megbotránkoztató hangja között. „Ne támadd játékos verseimet, Péter — mondja —, mert én csak *beszélek* úgy, ahogy te *élsz!* Te csak külszínre vagy Fabricius (= a régi

szigorú római erkölcs megtestesítője), bensődben azonban Apicius vagy (egy antik ínyenc-könyv szerzője, itt pedig a romlott ízlés megszemélyesítője). Éppen ez a sor árulja el Martialistól való függőségét: Martialisnál (X. 73. 3):

Qua non Fabricius, sed vellet Apicius uti . . .

Janusnál (Epigr. I. 83):

Tu, qui Fabricius foris es, sed Apicius intus . . .

A keletkezési időt tekintve ugyanez állhat Janus „In furem suorum carminum” (Epigr. I. 202) című epigrammájára is. Lopni Janustól nyilván csak költeményeinek kiadása, nyilvánosságra hozatala után lehetett. Ez a vers tehát csak 1450–51 után jöhetett létre. Egyébként ez is martialisí téma.

Az ily módon összeálló „könyvecske” nyilván tartalmilag, a feldolgozott tárgyak és ama szabados szókimondás révén lephette meg az öreg Guarinót: mindez Janus korai epigrammáira jellemző. Tartalmilag elsősorban nyilván az 1450-re eső „szentév”-vel kapcsolatos Janus-epigrammák érinthették kellemtelenül Guarinót, másfelől Janus erotikus-obszcén epigrammái a maguk szabadosságával még Guarino nevelői hírnevét is veszélyeztethették. Guarino tiltakozása tehát mindenképpen érthető; és az is igaz, hogy ezekre nem Guarino tanította Janust, hanem — Martialis.

*

Janus azonban — úgy tűnik — nemcsak az antik vetélytárs költővel kel versenyre, hanem a maga életét is az ókorba álmodja vissza. Az ókorban a *toga virilis* felöltése valóban bizonyos vallásos szertartások elvégzésével járt együtt, mint pl. a haj lenyírása és felajánlása a védő isteneknek, a játékok elhagyása, a toga ünnepélyes felöltése. Domitianus császár pohárnokának, Earinusnak az első hajlevágása alkalmából Statius egy 106 soros verselményt ír, mintha ez valóban nagy esemény volna; Martialis pedig nem kevesebb, mint hat epigrammában (IX. 11., 12., 13., 16., 17., 36.) emlékezik meg ez eseményről. Nyilván ez a körülmény ösztönözte Janust az I. 108. epigrammájának a megírására (*De se ipso, cum virginitatem amitteret*), a vers megfogalmazása azonban Martialisnak egy egészen más tárgyú verséből kölcsönöz (Mart. V. 84):

Iam tristis nucibus puer relictis . . .

Janusnál: Epigr. I. 108:

. . . hodie mihi forpice (!) crinem
Tondeo et a b i e c t i s sumo togam nucibus.

Mintha ez a kölcsönzött kifejezés Janus antikvitas-hódolatát akarná csupán kifejezni, mert konkrétumot már az antikvitásban sem jelentett! Ugyanez az antikizálás állapítható meg a fenti vers párájáról (Epigr. I. 332: *De sua aetate*) is. A vers második felében azonban mindaz, amit nagykorúságának és függetlenségének biztosítása érdekében nevelőjének, gyámjának — kit *libertus*nak nevez — és magisterének, tanítójának mond, nyilván másképpen sikerült volna, ha nem befolyásolta volna Martialisnak egy hasonló tárgyú, eléggé góromba hangú verse egy nagykorúvá vált ifjúról és nevelőjéről (Mart. XI. 39). Nem tudunk arról, hogy Janusnak — ferrarai éve alatt — külön gyámja vagy nevelője lett volna, különösen olyan, akit *libertusának* nevezhetett volna. Ez a kifejezés mindenképpen Martialis XI. 39. 15-ből való átvétel:

Desine, non possum *libertum* ferre Catonem,

mondja Martialis fiatalembere. Másfelől Janus a saját magisteréről, tanítójáról, Guarinóról mindig a legnagyobb tisztelet és szeretet hangján szól. A fenti Janus-vers hangvétele tehát Martialisé, ami nem lényegtelen kérdés, ha Janus életének és költészetének a kapcsolatáról, másfelől meg irodalmi mintáihoz való viszonyulásáról van szó.

Janus többi epigramma-témáit is szükséges volna a fenti módon aprólékos vizsgálatnak alávetni, hogy részint valóban lemérhető legyen Janus művészete és jelentősége az epigramma-irodalomban, továbbá, hogy egy teljesebb fejlődési menet megrajzolásával kronológiailag is jobban eligazodhassunk Janus epigramma-termésének egymásutánját illetően. Ez, a jelentős előmunkálatok ellenére is, nagyrészt még feladat marad. Az alábbiakban a már hazatérése után, itthon írt epigrammáknak aránylag egy szűkkörű, de igen jellegzetes csoportjával óhajtok foglalkozni: azokkal az epigrammákkal, amelyeket Janusból, a társtalanná vált költőből a „barbár” környezet — Itália után Pannónia — váltott ki.

Ezek közül talán a legkorábbi — sajnos, az iratási ideje teljesen bizonytalan — a Narni Galeottóhoz intézett Epigr. I. 35. Mivel Galeotto 1465—72-ig állandóan Magyarországon tartózkodott (vö. HUSZTI i. m. 228), a verset Janus még itáliai követség-járása előtt írhatta. A „barbár környezet” bénító hatását bizonygató Janus-versek csoportjában azonban talán éppen ez a legfontosabb vers, mivel rámutat Janus „száműzetés-hangulatának” keletkezésére és forrására; s benne maga Janus adja meg e „komplexus” tudományos magyarázatát az antik milió-elmélet szerint, de elsősorban — Martialis nyomán. Az egyik komponens e hangulat kialakulásában kétségtelenül a Tomiba száműzött Ovidius „Keservei”-ből (Tristia) és „Pontusi levelei”-ből (Epistulae ex Ponto) áradó panaszok a barbár környezet miatt, amelyeket olyan szépen kielemezett KARDOS TIBOR (Toni ed echi Ovidiani nella poesia di Giano Pannonio. Reprinted from R. R. Bolgar, ed. 1971).

Janus a Galeottóhoz intézett eme verséhez, úgy látszik, nagyobb mennyiségű — ha az idézendő martialis epigrammából szabad visszakövetkeztetni: egy libellust kitevő —, már Pannóniában írt, tehát hazai tárgyú epigrammát mellékel. Amit tehát a Galeottóhoz intézett versben költészetének „elbarbárosodásáról” mond, az konkrétan ezekre a „pannóniai epigrammákra” vonatkozik. Ne csodálkozz azon — mondja Galeottónak —, ha ezek a versek, amelyeket az Ister (= Duna) küld neked a „pannóniai tájakról”, alig látszanak tőlem származóknak. Maga a táj — vagy a táj nyújtotta tárgy? — is befolyásolja a szellemet, segítheti vagy visszahúzhatja azt; s nem mindegy, hogy milyen csillagzat alatt — milyen tájon — született meg a vers. Ezen a tájon maga Vergilius vagy Cicero is elnémulna! De te, Galeotto, majd úgy kicsiszolod e hozzád küldött verseket, hogy a kritikusok majd azt hiszik, a Helikon kellős közepén születtek e versek! A közvetlen indítékot azonban a vers megfogalmazására Martialis III. 1. epigrammája adta. Ez a vers Martialis III. könyvének nyitó verse, s megszületését annak a körülménynek köszönheti, hogy Martialis ezt a könyvét nem Rómában adta ki, hanem Galliában, Forum Corneliiben való tartózkodása idején (vö. A. KLOTZ: Geschichte der römischen Literatur. 1930. 277), s valóban onnan küldte könyvét Rómába.

Mart. III. 1:

*Hoc tibi quidquid id est longinquis mittit ab oris
Gallia Romanae nomine dicta togae . . .*

Janus Epigr. I. 35:

*Haec tibi Pannonicis epigrammata mittit ab oris
Inter Hyperboreas maximus Ister aquas . . .*

A két vers az egyező *sorkezdő és -végző* szavak azonosságán túl még abban is találkozik, hogy mindkettőben az „idegen” táj meghatározása a második sorban történik (Mart.: „a római togáról elnevezett Gallia ~ Gallia togata, küldi — Janus: „a hyperboreus = északi folyók közül a legnagyobb, a Duna küldi); és a táj a versek küldője, nem a költő. A két vers további menetében is van némi gondolati párhuzam, de Martialis szellemes tréfával fejezi ki azt, ami Janusnál már tragikus színt ölt. Martialis szerint: „Természetesen jobban tetszhet az a könyvem, amely a világ úrnőjének a városában, Rómában látott napvilágot, mert hát a hazai könyvnek le kell győznie az idegen, Gallus könyvet”, habár mindkettőnek ugyanó a szerzője. — A két költőnek — Martialisnak és Janusnak — az életében is voltak hasonló mozzanatok: Martialis 98-ban elhagyta Rómát és szülővárosában, a hispániai Bilbilisben telepedett meg véglegesen, s itt írt verseit, a XII. könyv epigrammáit, valamint a X. könyv egy új, átdolgozott kiadását Bilbilisből küldte Rómába (vö. A. KLOTZ i. m. 277). Az a fordulat, amelyet a III. 1. bevezető epigrammájában még

csak tréfásan, még csak lehetőségként említett, hogy ti. az idegenben írt könyve bizonyára kevésbé sikerült, mint a Rómában írottak, a X. könyv Bilbilisben történt átdolgozása alkalmával már konkrétabb és sötétebb színekben jelentkezik. Most már Martialis is úgy érzi, hogy versei, amelyeket Bilbilisből küld barátjának és pártfogójának, az ifjabb Pliniusnak, nem elég „tudósak” (művésziek), de azért nem is „nagyon parasztosak” (Mart. X. 19):

*Nec doctum satis et parum severum,
Sed non rusticulum nimis libellum
Facundo mea Plinio Thalia
I, perfer*

A XII. könyv „hispániai” epigrammái elé azonban már szükségesnek gondolta Martialis egy prózában írt előszót is szerkeszteni epigrammáinak védelmében. Felpanaszolja „provinciális magáramaradottságát” (in hac provinciali solitudine), továbbá hiányolja a hozzáértők finom ítéletét (illam iudiciorum subtilitatem), a költői feldolgozásra alkalmas tárgyak inspiráló hatását (illud *materiarum ingenium*), a könyvtárat, a színházat, a társasági életet. Fáj neki a vidékiek értetlensége is költészetével szemben, s panaszát azzal zárja: attól fél, hogy Rómába küldött verseskötetét nem hispániai, hanem hispán (= barbár) versgyűjteménynek ítélik majd. Ami ezeken a motívumokon túl Janus I. 35. versében még többletként mutatkozik, hogy ti. versei alig látszanak tőle származóknak, s hogy Itáliában ő is „latinabbul” írt:

*Esse videbuntur vix mea si qua tibi . . .
In Latiis scripsi fortasse Latinius oris*

ez Martialis más verseiből került ide, ahol Martialis maga is ovidiusi nyomokat követ:

Mart. II. 8:

*Si qua videbuntur chartis tibi lector in istis
Sive obscura nimis sive latine parum . . .*

Itt Martialis Ovidius Trist. III. 1. 17. sorát tartotta szem előtt:

Si qua videbuntur casu non dicta latine . . .

Janusnak ebben a versben a legsúlyosabb mondata:

At nunc barbarico barbara in orbe crepo,

Janusnak Tribrachushoz idézett, sokban a fentihez hasonló tartalmú versében is ismétlődik (Janus: Epigr. I. 49), s annak szövegösszefüggéséből ennek a ki-

fejezésnek a provenientiája is pontosan megjelölhető. Janus ugyanis Mátyás király képviselőjében, hogy II. Pál pápát trónralépése alkalmából üdvözlje, s hogy egy török elleni hadjárat támogatására megnyerje a pápa segítségét, 1465 februárjában fényes követség élén Rómába indult (vö. HUSZTI i. m. 227). Ez alkalommal ismerkedhetett meg a modenai származású, ekkor már Ferarában működő költő-rétorral, Tribachussal (vö. HUSZTI i. m. 229), akihez a több szempontból nevezetes I. 49. epigrammáját intézi. Ebben Janus nem valami szerénykedő hangon elmondja, hogy megszerezhetné a Vöröstengeter fehéren ragyogó gyöngyeit, az araboktól illatszereket szerezhetne, a kínaiaktól gyapjút (selymet?), az indusoktól elefántcsont műtárgyakat, tehát a világ minden drágaságát, őt azonban csak a versek érdeklik; verseket pedig csak Itália vidékeiről várhat. Ezen a ponton beépíti versébe Horatius híres, de a görög költőkre vonatkozó szavait, az itáliai, sőt olasz költőkre, így Tribachusra is vonatkoztatva (Janus: Epigr. I. 49. 7):

Vobis ingenium, vobis dedit ore rotundo
Musa loqui, externi barbara turba sumus.

Horat. Ars poet. 323:

Grais ingenium, Graiis dedit ore rotundo
Musa loqui . . .

Mi, külföldiek, *barbárok vagyunk*, mondja Janus. Pallasz Athénéé, a művészetek istennője, meg a lant feltalálója, Mercurius, nem lakik a „geta” Ister, azaz a Duna mellett, hanem a Pó deltája vidékén. Ezt azonban már egy Martialistól kölcsönzött sorral fejezi ki (Mart. X. 12. 2):

Et Phaethontei qui petis a r v a Padi . . .

Janus, I. 49. 10:

Sed Phaethontei brachia amoena Padi.

Ezzel a gazdagsággal szemben koldusnak érzi magát Janus, pedig a latin költészetben maga is hírnévre tett szert, de ebben szinte már maga sem hisz: ezt egy Vergilius Buc. IX. 31-ből vett idézet némi átformálásával érzékelteti. A pásztori mezbe öltözött Vergilius a maga költészetéről akkor így énekelt (Buc. IX. 31):

Et me fecere poetam
Pierides, sunt et mihi carmina, me quoque dicunt
Vatem pastores, sed non ego credulus illis.
. videor . . .
. . . argutos inter strepere anser olores.

Janusnál:

..... Ausonia clarus et ipse lyra.
Dicunt pastores, sed non ego credulus illis,
Inter nam c y g n o s anseris ore crepo.

A költemény jellemzéséhez hozzátartozik még, hogy Janus ezt is Vergiliusra (és Horatiusra) való név szerinti utalással zárja, mint az előbbit, bár más vonatkozásban. Ezekben a versekben tehát az ovidiusi vonatkozás a két poéta helyzetének hasonlóságából adódó önkéntelen visszhang. A szorosabb szövegösszefüggések Martialis, Horatius és Vergilius felé vezetnek. Bár tagadhatatlan, hogy a „száműzetés”, a barbár környezet élménnyé vagy költői magatartássá való kiformálódásához lényegesen hozzájárult a száműzött Ovidius sorsának átélése, különösen magasra ívelő költői pályafutásának zökkenőit, kisiklását illetően. Ezt a pályatörést egyetlen poéta sem fejezte ki hatásosabban Ovidiusnál (Trist. III. 14. 27—30):

Quod (sc.carmen) quicumque leget, — si quis leget — aestimet ante
 Compositum quo sit tempore quoque loco.
 Aequus erit scriptis, quorum cognoverit esse
 Exilium tempus barbariamque locum.

A barbárságnak ez a bénító, lefékező — egyre megy: objektíve fennálló, vagy csak szubjektíve annak érzett — hatása Janust élete végéig elkísérte. Erre utal a halála előtt mindössze három évvel, 1469-ben az ifjú Vetési Lászlóhoz intézett rövid verse (hogy Vetésihez szól, azt HUSZTI tisztázta i. m. 392; TELEKI kiadásában hibásan: Epigr. I. 88: Ad Philelphum), amelyben Janus a tudós fiatalemberrel szemben a maga barbárságát emlegeti: Phoebus egykori papjából Mars katonája lett (Epigr. I. 88):

Tu scribis Graio, scribis sermone Latino,
 At tibi nos contra, *barbara dicta damus.*
 Tempus erat, cum me Musarum plectra tenebant,
 Dulcis et Aonio potus ab amne liquor.
 Nunc Marti miles, non Phoebos servio vates,
 Obstrepit et molli buccina rauca lyrae.

Ebben a mintaszerűen tökéletes epigrammában azonban a barbarizmusnak nyoma sem található!

Hogy az itáliai pezsgő irodalmi élettel ellentétben itthon társtalannak és magárahagyatottnak érezhette magát, ez aligha tagadható. E magányézés kifejezésére Ovidius átstilizált szavai jutnak eszébe (Ovid. Trist. IV. 1. 89):

Sed *neque* cui recitem, quisquam *est*, mea carmina, nec qui

Auribus accipiat verba Latina suis.

Ipse *mihi* — quid enim faciam — scriboque *legoque*...

Ugyanezt tömörebben és ezért hatásosabban fejezi ki Janus a I. 312. *Ad Vitum* intézett epigrammájában:

Lector et auditor cum *desit*, Vite, requiris,

Cur *scribam*: Musis et *mihi*, Vite, cano.

A barbár világban való magára maradottság azonban nemcsak elcsüggeszteni tud, hanem saját értékének és költészete egyetemes, világirodalmi jelentőségének a tudatára is ráébreszti Janust, a költőt.

A *Laus Pannoniae* c. költeményében (Epigr. I. 61) kiélezett epigrammatikus fogalmazásban arra a szerepcserére mutat rá, amely először az ő költészetének nemzetközi elismerése és visszhangja folytán vált nyilvánvalóvá: eddig Itália volt az irodalmi kultúra fáklyavivője, Itália adta más népeknek a szellemi táplálékot, az olvasmányt; most Janus költészetének az elismerésével megfordult a helyzet, most Pannónia látja el olvasmánnyal Itáliát is! Ez Janusnak is dicsőség, de még nagyobb dicsőséget jelent Pannónia számára. Ebben a költeményben az egyéni dicsőség miatt érzett büszkeség a legnemesebb patriotizmussal fonódik össze, s éppen ebben rejlik hatása is. A helyzetnek e kiélezett megfogalmazása tekintetében azonban Janus szeme előtt Martialis XII. könyvének 3. epigrammája lebegett. Martialis ugyanis 98-ban visszavonult Rómából szülővárosába, a hispániai Bilbilisbe, de a mostoha provinciális viszonyok között sem hagyott fel irodalmi tevékenységével. Innen küldte Rómába epigrammái X. könyvének egy átdolgozott kiadását, a XII. könyv pedig a maga egészében bilbilisi tartózkodásának emléke. Elkészült könyvét ujjongva bocsátja útjára Rómába, hogy ott elhelyezést nyerjen a Trajanus császár által 101-ben restaurált Bibliothecában (vö. A. KLOTZ i. m. 227). Ebből az alkalomból írta könyvéhez a büszke patriotizmusból fakadó epigrammáját (Mart. XII. 3):

Ad populos mitti qui nuper ab Urbe solebas,

Ibis, Io, Romam nunc peregrine liber,

Auriferi de gente Tagi tetricique Salonis,

Dat patrios manes quae mihi terra potens.

„Rómába mész most könyvem, mint idegen; nemrég a Város szokott téged idegen népekhez küldeni! (Rómába mész) az aranyhordozó Tajó és a komor Salo folyóvidék népétől: ez a hatalmas föld adta az őseimet!”

Martialis eme versének megvan a konkrét előzménye is, amire itt hivatkozik. A XI. könyv 3. epigrammájában ugyanis elmondja: „Múzsámnak nemcsak Róma irodalmi körei örülnek, verseimet nemcsak a ráérő fülek számára

from, hanem könyvemet a Geták dérepte vidékein, a Mars zászlai alatt szolgáló marcona centurio is ronggyá olvassa, és mondják, hogy Britannia is az én verseimet szavalja.”

Ugyanez a büszkeség tölti el Janust is, de Martialis versében több a melegség, Janusnál több az öntudat (Janus, Epigr. I. 61):

Quod legerent omnes, quondam dabat Itala tellus,
Nunc e Pannonia carmina missa legit.
Magna quidem nobis haec gloria, sed tibi maior,
Nobilis ingenio patria facta meo!

Mind Martialis a kulturális szempontból is provinciális szülőföldjén, mind Janus Pannóniában joggal érezhette, hogy a primitívebb környezet nem tudja kellőképpen méltányolni művészetüket, amelyet a „művelt világ”, Itália városias kultúrájú népe nagyra tartott. Elsősorban tehát saját földijeik számára kellett bizonyítaniuk, hogy irodalmi működésükkel nem is annyira maguknak, hanem honfitársaiknak, provinciális hazájuknak szereztek múlhatatlan dicsőséget. Mindketten ennek a kényszerítő érzésnek tesznek eleget: Janus az idézett *Laus Pannoniae*-ben, Martialis pedig a X. 3 epigrammájában, melyet egyenesen bilbilisi „földieikhez” intéz, mondván: „Földieim, akiket nékem a meredek hegyen épült Bilbilis adott, amelyet a Salo folyó vesz körül sodró hullámaival, vajon örültök-e a ti költőtök dicsőségének? Mert hisz a ti díszetek, híretek-nevetek, a ti sarjátok vagyok!”

Municipes, Augusta mihi quos Bilbilis acri
Monte creat, rapidis quem Salo cingit aquis,
Ecquid laeta iuvat vestri vos gloria vatis?
Nam decus et nomen famaue vestra sumus . . .

Úgy tűnik: Janus a konkrét mondanivalón túl itt is „vetélkedik” a mesterének elismert Martiálissal. A Martialis által felvetett gondolatot továbbfejleszteti, általánosítja s ugyanakkor konkretizálja a maga speciális helyzetére: megfogalmazásában teljesen eredeti. Így valóban felülmúlta ez alkalommal is mesterét.

Amiként azonban Martialis fenti versei mögött is — ami verseinek Itálián kívüli elterjedtségét illeti — konkrét valóság húzódott meg, ugyanúgy feltehető, hogy Janus eme nemzeti patriotizmustól duzzadó versét az a körülmény inspirálta, hogy már itthon, Pannóniában írt verseinek nem egy gyűjteménye Itáliában is olvasókra talált. Számba jöhet itt az az epigramma-gyűjtemény, amelyről Janus a Galeottóhoz intézett Epigr. I. 35-ben tesz említést, a Guarino-panegyricusról, amelynek magyarországi átdolgozását Janus — Battista Guarino 1469-ben kelt levele szerint (kiadva: ÁBEL J.: Adalékok . . . Bp. 1880,

212—14. l.) — az egykori mestere fiának küldte el, továbbá egy Magyarországon írt elégiagyűjtemény, amelynek külföldi ismeretéről a firenzei Marsilius Ficinus egy 1469-ből keltezett, Janushoz intézett levele (kiadva: ÁBEL i. m. 202) tesz tanúságot. Ficinus mindenestre ebben a levélben Janus I. 9. elégiájára utal, amelyet Janus 1464-ben írt, a Bécsi Janus-kódex tanúsága szerint. Nagyon valószínű, hogy a *Laus Pannoniae* (Epigr. I. 61) éppen egy ilyen késői, csak Magyarországon termett Janus-versek gyűjteményének — Martialis mintájára — valahol a gyűjtemény első versei között foglalhatott helyet.

Janus a fentebb tárgyalt epigramma-csoporttól eltekintve itthon írt epigrammáiban mind tematikailag, mind a nyelvi fordulatokat illetően szinte teljesen függetleníti magát Martialistól. A műfaj is, amelyet itthon művelt, túlnyomórészt az ún. monumentális epigrammák csoportjába tartozik, amely lényegesen különbözik a martialisi csipkelődő szellemességtől, s inkább leíró, szellemes fordulatokat felhasználó, de elbeszélő és gnómius-oktató jellegű műfaj. Nyilván csak a szellemes fordulat kedvéért fordul Janus egyszer-egyszer még Martialishoz, mint például abban a Mátyás királyról — nem tudni, mikor — írt epigrammájában, amely szerint Mátyás királynak nemcsak Mars, a hadisten és a hadiszerecsse szolgál, hanem a szerelem istennője is. Martialis a *Spectacula* címen emlegetett epigramma-gyűjteményében Domitianus császárra alkalmazza ezt a hízelgő megállapítást (Spect. 6):

Belliger in victis quod Mars tibi servit in armis,
Non satis est, Caesar, servit et ipsa Venus.

Janus ezt a témát Mátyás királyra vonatkoztatva sokkal szellemesebben dolgozza fel (Epigr. I. 46):

Iure colis Venerem mediis, rex inclite, castris,
Illa tibi Martem conciliare potest!

Ámde, amikor az aktuális politikai élet eseményeit és személyeit teszi meg epigrammái tárgyává, mint pl. a II. Pál pápára írt epigramma-sorozatában, akkor félelmetes erővel használja a Martialistól tanult módszereket — most már Martialistól teljesen függetlenül. Nem retten vissza, életének nyilván utolsó éveiben, Mátyás király politikájának és ami még több, személyének és környezetének kíméletlen, de érthetően burkolt kritikájától sem. Ide tartozónak látszik mindenekelőtt az „*Állhatatlanhoz*” címzett epigrammája (Epigr. I. 196), amelyet aligha lehet másra, mint Mátyás királyra vonatkoztatni. Csak Mátyás lehet a Szerencse (Fortuna) fia, nemcsak azért, mert a Szerencse mindig kedvez neki, hanem azért is, mert — mint a változó Szerencse — nem tart ki elhatározása mellett, *felemeli a hitványakat, s a mélybe taszítja a derék embereket*. Mit kérjen tehát a költő az ilyen állhatatlan számára, hacsak nem azt hogy anyád

(Fortuna) veled is a maga állhatatlan módján bánjon el, te elvetemült! (Epigr. I. 196)

Fortunae non hac tantum ratione videris
 Filius, assidue quod favet illa tibi;
 Sed quod proposito nec tu persistis in uno:
Evehis et pravos, pellis ad ima probos.
 Quid precer ergo tibi? nisi quod tua, pessime, mater,
 in te etiam solitis moribus esse velit!

S vajon ki lehetett az a Szerencse fia, akinek hatalmában állt — szeszélyes kedve szerint — *felemelni a hitványakat, s a mélybe taszítani a derék embereket?* Az ilyesmi csak a hatalom csúcán levőknél, az uralkodó esetében szúr szemet. Ha ezen megfontolásunk alapján azonosításunk megáll, akkor ez a Janus-vers már nem is a vihar előszele, hanem magát a vihart jelenti, a Vitéz János érsek és Janus Pannonius pécsi püspök által Mátyás király ellen szervezett összeesküvést!

Ennek, Janus verseiből kikövetkeztethetően, voltak előzményei is. Az előbbi verssel frazeológiában s részben a témát tekintve is — csak talán még a király oldalán nézve az eseményeket — rokon az Epigr. I. 216. Janus-vers, amely „*Az udvari emberek szerencséjéről*” (De fortuna aulicorum) szól, amely még csak a tényeket regisztrálja s csupán az utolsó sorban utal arra, hogy e sorsváltozásokban talán a királynak is van némi része. „Aki az imént még fent volt, az most legalul van az udvarban. Aki tegnap legalul volt, az ma legfelül van. Fortuna! Talán neked telik kedved abban, hogy így játszadozol a mi sorsunkkal? Vagy talán a királyi szívnek öröm így játszadozni azokkal, akik az ő emberei?”

Qui modo summus erat, nunc tota est imus in aula,
 Est hodie summus, qui fuit imus heri.
 Tene iuvat rebus, Fortuna, ita ludere nostris?
 Regia vel potius ludere corda suis?

A király környezetében mindenesetre végzetesen megromlott a légkör! A király besúgókkal és titkos kémekkel veszi körül magát, akik minden elejtett szót jelentenek. A király környezetének ezt a mérgezett légkörét Janus nem kevesebb, mint három, fullánkos epigrammában teszi szóvá. S ezekben ismét — Martialistól függetlenül — ragyogtatja a „gyilkos” epigramma szellemi fegyverét. Epigr. I. 226: „Annyi baj között, ti átkozott hallgatódzók, egy jót mégis tesztek: csend van!”

Inter tot mala, pessimi otacustae,
 Hoc unum facitis bonum: siletur.

Epigr. I. 227: De Eisdem: „Akkora bőség van az átkozott hallgatódzóknak, hogy maga Eustach-fia László is hallgat.”

Tanta est malorum copia otacustarum,
Ut ipse taceat Eustachi Ladislaus.

Ezt az Eustach Lászlót Janus nyilván a fő besúgók közé számította: Íme, ezt már Eustach is megsokallta!

Epigr. I. 228. De Eisdem (az enemű Janus-epigrammák között a legszemélyesebb): „Most már, Lázár, többet kell tenni, mint hallgatni: ne mondj bár semmit, hallja azt a hallgatódzó!”

Plus iam, Lazare, quam tacere oportet,
Nil dicas licet, audit otacustes.

Janus ezekben az epigrammákban több, mint Martialis!

II. A panegyricusok

Említettük, hogy Janus számára az epigrammák vívták ki a hírnevet. Hogy azonban Janus az epigramma-írás területén elért sikerei ellenére nem epigrammaíróként képzelte el költői pályafutását maga sem, arról két, aránylag korai időből datálható — jövő terveit illetően igen jellemző, rövidebb költeménye árulkodik. Mindkettő az epigrammák gyűjteményében szerepel, egymás után, annak ellenére, hogy műfajilag nem igen indokolható e verseknek az epigrammák között való szerepeltetése. A szóbanforgó két költemény az I. könyv 78. és 79. epigrammája.

Az elsőnek a címe: „*Magát (szolgálatait?) ajánlja*” (*Se ipse commendat*). Ebben arról van szó, hogy ha volna neki is olyan pártfogója, mint egykor Enniusnak M. Fluvius Nobilior, ill. Hannibál legyőzője, Scipio Africanus, vagy olyan pártfogója, mint a gyengéd Tibullusnak a harcias Messalla, vagy mint Horatiusnak „az etruszk királyoktól származó lovag”, Maecenas; akkor ő, Janus, olyan lehetne, mint Augustus számára az volt, aki megénekelte az „erdőket, szántóföldeket és ama fegyvert és vitézt”: azaz, belőle második Vergilius lenne. Vagy ha ez mégsem lehetséges, akkor az lehetne belőle, ami *Stilicho* számára volt az a *Claudianus*, aki megénekelte Proserpina elrablását, vagy ha még ez sem, akkor lehetne belőle valaki számára olyan poéta, amilyen az ő idejében csupán kettő-három akad.

A másik versét a Velencei *Marcellushoz* címezi s minthogy ebben a versben Marcellusnak ajánlja fel költői tehetségét, ha Marcellus vállalja azt a sze-

repet, amit Pollio, Maecenas és Proculeius, Maecenas rokona vállalt. Ebből világos, hogy mindkét költemény címzettje az a *Marcellus*, akit egy nagyszabású panegyricusban dicsőített Janus. A két vers lényege azonban éppen az, hogy Janus a korai, csipkelődő, sokszor pajzán epigrammák megírása után *írói pályáját és talán egész jövőjét át akarta állítani*: magát és egész életét — antik módra — az irodalomnak akarta szentelni, valamely hatalmas és gazdag pártfogó védelme alatt. Ezt pedig nehéz lett volna az epigramma-írással biztosítani. Annál alkalmasabbnak látszott egy mecénás biztosítása a maga számára az epikus műfajokkal, különösen annak egyik válfajával, a panegyricussal.

Janus tehát, anélkül hogy epigrammái írásával véglegesen szakítana, egy új műfajban tesz kísérletet, az *epikus panegyricusban*.

Úgy tűnik, Janus „epikus korszakának” előjátékához tartozik az a két rövidebb költemény, amelynek címzettje a trójai mondakörhöz kapcsolódó *Troilus* (Epigr. I. 327–28). Mindkét költemény abból a híres horatiusi helyből indul ki — bár Janus Horatiust nem említi —, hogy sok híres ember élt a Homérosz által megénekelte trójai hősök előtt és a későbbi időkben is, ezeknek emlékezete azonban nyomtalanul elveszett, mivel nem akadt költő, aki megénekelte volna tetteiket. Horat. Carm. IV. 9. 25:

Vixere fortes ante Agamemnona
Multi: sed omnes illacrimabiles
Urguentur ignotique longa
Nocte, *caerent quia vate sacro.*

Ebből a gondolatból kiindulva felteszi a kérdést a kiszemelt mecénásnak (Epigr. I. 327): „Azt akarod, hogy megénekeljem tetteidet, de nekem, Troilus, semmit sem akarsz adni, hanem azt mondod: a te (a költő) osztályrészed lesz majd az örök hírnév.”

Vis tua facta canam, nec vis dare, Troile, quicquam,
Sed dicis: Tua sic fama perennis erit.

Eszerint mindkét költemény játékos vagy talán komoly alkudozás a költő és valamely kiszemelt megéneklendő személy között. Troilus azt vitatja, hogy tetteinek megéneklése révén a költőre örök hírnév vár. A költő erre így replikáz: nincs szükségem rád, mivel bőségesen áll rendelkezésemre más epikus tárgy, mint pl. Herakles hőstettei, az ithakai Odysseus kalandjai, vagy Achilles, vagy Iason kolchisi hajózása, esetleg a thebai mondakör, sőt a római történelem bármely mozzanata. Ezek feldolgozása szintén biztosíthatja a költő számára az örök hírnevet. Újabb ellenvetés az esetleges megbízó részéről, hogy az ünnepelet hős nevével együtt válik híressé a költő neve is, ha nem marad le a könyv címlapjáról. A költőt nem lehet tehát *csak* az esetleges hírnév kilátásba helyezésével munkára bírni.

Az egész játékos incselkedés mögött azonban éppen a panegyricusok műfajának alapvető problematikája húzódik meg: vajon a hírnévre törekvő költő ésszerűen cselekszik-e akkor, ha a híres, régi mondai tárgyak feldolgozása helyett *kortársainak dicsőítését* vállalja? Janus erre a kérdésre végül is igennel válaszolt, s a kortársakat dicsőítő panegyricusok egész sorát írta meg. Elsőnek, úgy látszik, még a ferrarai években, s valószínűleg mesterének, Guarinónak a buzdítására (vö. HUSZTI i. m. 77—79) még 1450—51 előtt a *Carmen ad Ludovicum Gonzagam, principem Mantuanam* című panegyrikus mű készült el. Janus ebben az államférfit, a vitéz katonát és a művészetek pártfogóját énekli meg teljesen Claudianus modorában. Félreérthetetlenül claudianusi vonás a műben az apa és a fiú-Gonzaga összehasonlítása, természetesen az utóbbi javára. Ebben a tekintetben Claudianus *In Olybrii et Proбини fratrum consulatum* című panegyricusban alkalmazott fogással él Janus (vö. HUSZTI i. m. 330), amelyet majd a Marcellus-panegyricusban is értékesíteni fog.

A Gonzaga-panegyricust rövidesen követi a III. Frigyes császárhoz intézett *Pro pacanda Italia* című, lényegében szintén panegyricus-jellegű mű, majd a töredékesen ránkmaradt *Anjou René*-re írt dicsőítő költemény (kiadva: ÁBEL J.: *Analecta*, 131). Mindkét költeményben Janus Itália belső politikai életének legkényesebb kérdéseire nyúl, egy fiatal költőtől nem várt, bámulatos tapintattal, és különösen a *Pro pacanda Italiában* helyenként valóban költői lendülettel. A két költemény, ahogy ezt HUSZTI JÓZSEF egy külön értekezésében is tisztázta, tárgyilag szorosan összefügg. A harc Nápoly és Szicília birtokáért folyik Anjou René és a nápolyi Alfonso il Magnifico között. René pártján áll kezdettől fogva a velencei Jac. Ant. Marcello, aki, úgy látszik, maga buzdította Janust a *Panegyricus in Renatum* megírására, amely 1453-ban készülhetett el. Janus viszont, úgy látszik, egyenesen Anjou René felkérésére már egy évvel előbb megírta a III. Frigyes császárhoz intézett, terjedelmes *Pro pacanda Italia*-t, mivel René úgy remélte, hogy az 1452 elején Itáliába érkező császárt megnyerheti a maga ügye támogatására. Janus ebben a költeményben — burkoltan René érdekeit képviselve — békét és rendcsinálást kér a császártól Itália számára. Ennek ellenére a mű valódi panegyricus, amely nem is rejtett célzásokkal a császár hatalmát és tekintélyét dicsőíti, mint aki egyedül képes a harcoktól feldúlt Itália békéjének a helyreállítására. Maga a megszemélyesített, gyászba öltözött Itália könyörög a retorika minden eszközét igénybevéve, hogy rábírja a császárt az itáliai rend helyreállítására. Ebben a megszemélyesítésben Janus ismét Claudianus fogását követi, aki a Honorius VI. konzulágára írt panegyricusában a megszemélyesített Rómát mint méltóságteljes matrónát lépteti fel Honorius érdemeinek méltatójaként.

Mindezeket a dicsőítő költeményeket azonban túlszárnyalja Janus két, terjedelmét és tárgyát tekintve is valóban monumentális panegyricusa: a tanítványi hála lerovása szeretett mestere iránt a Guarino-panegyricusban, és a Jacobus Antonius Marcellusról, a költői pályafutását egyengető másik pártfogó-

járól írt Marcellus-panegyricusban. A Marcellus-panegyricust Janus már padovai tartózkodása alatt, 1456 után kezdte el (vö. HUSZTI i. m. 166), de a költeményben található határozott utalások kétségtelenné teszik, hogy ekkor Janus már megírta a Guarino-panegyricus egyik redakcióját, amelyet azután még hazatérte után is javíthatott, átdolgozott. A Marcellus-panegyricus tulajdonképpen tárgya az 1426—52 között Milánó és Velence közt lefolyt hadjárat, amelyet Velence folytatott Milánó birtokáért. A különös csak az, hogy Marcellus nem is volt tulajdonképpen e hadjárat fővezére, hanem csak Velence részéről a hadjárat ügyintézője. Janus azonban érti a módját, hogy igazi panegyricus költő módján, a mozgalmas hadi események középpontjába mégis hősét, Marcellust állítsa. Az események elbeszélője itt szinte elejétől mindvégig maga Pallasz Athéné, ami maga is kezeskedik az elmondottak történeti hitelért. A költemény végefelé pedig Janus itt is összehasonlítja a Róma történetéből ismeretes, a pun háborúk idején élt római hadvezér és az utódának feltüntetett velencei késő-utód hőstetteit, s az összehasonlításból természetesen az utód kerül ki győztesen.

Ebben a műfajban — úgy látszik — Janus már mesterének, Guarinónak az ösztönzésére is támaszkodhatott és kortárs-költőinek gyakorlatától is több-kevesebb támogatást kaphatott. A panegyricus ugyanis a reneszánsz fejedelmi udvarokban és a különféle városi hatalmasságok, hadvezérek táborában szívesen látott és éppen ezért korszerű műfaj. Ennek ellenére Janus a műfajt és a műfajra jellemző költői alakításnak és megformálásnak jóformán minden vonását a *késői császárkor* talán utolsó számottevő költőjétől, *Claudianustól* leste el, s a kortársaktól e műfajt illetően *semmit sem* tanult.

Talán itt is arról van szó, mint epigrammái esetében: *költői hírnevét* ha talán nem is egy új műfaj feltalálásának, de *sikeres jelelevenítésének köszönhetette*. Ahogy epigrammaival Martialis szellemét támasztotta fel, akként az epikus panegyricusban a *Claudianusét*, s ezzel a műfajnak mintegy a jogosultságát és művészi értékét is igazolta az egykorú, antikvitas-centrikus irodalomszemlélet és életérzés számára egyaránt.

Claudianus volt Janus számára a minta abban, hogy a tulajdonképpeni panegyricus elé egy *praefaciót* illesztett. Ennek a tárgya valamilyen formában a *coevorum virtus*, a kortársak kiválóságának az ünneplése. A *coevorum virtus* toposzát a legszembetűnőbb módon és a legsablonosabban a Marcellus panegyricusban érvényesíti Janus, amikor kijelenti a panegyricus elején (Marc. 36—38):

Ire nec in senium, canive evolvere retro
Te secli monumenta velim: qui prisca retexit,
Acta agit, et medio praefert Hyperione lychnum.

Továbbá ugyanitt valamivel alább, 47—52:

Adde, quod ingrati subeas et crimen iniqui,
 Si vetera amplexus damnes praesentia, et una
 Invideas vivis titulos, exempla futuris,
 Haud aliter dignus venia, quam tempora clarum
 Si tua nil habeant; sed *quae resplenduit aetas*
 Vel bello vel pace magis?

Ezt kiegészíti az előadások során más vonatkozásban említett hivatkozás a *materiára*, a költő által feldolgozott *anyagra*, amely a költő művének *értéket és súlyt* kölcsönöz. Eszerint ez szintén toposz! Marc. paneg. 22:

Ingenio vires et vatibus addere nomen
Materies excelsa potest . . .
 . . . nequeunt splendescere vilia rerum.

A *coevorum virtus* toposza már sokkal originálisabb módon jelentkezik a Guarino-panegyricusban, ahol arra hivatkozik Janus, hogy egykor Achilles is megénekelte tanítóját, a félvad Chiront, elmellőzve más, régebbi tárgyakat. Az ő nyomdokait követve énekli meg Janus Guarinót, a nagy mestert. Ezek tehát mind műfaji rekvizitumok, melyek fölött Janus mesteri módon rendelkezik már ferrarai tanulóévei alatt, amikor a *Gonzaga*-panegyricust, a Marcello- és — részben legalább — a Guarino-panegyricust is írta.

E műfaji-formai kereteket tehát *Claudianus* nyomán alkalmazza Janus a panegyricusaiban. A tartalmat a hiteles életrajzi adatok teszik ki, az előadás és kidolgozás *módja* pedig, a képek, hasonlatok egész sora egészen a nyelvi kifejezéseikig főként és letagadhatatlanul Vergilius, mégpedig elsősorban a *bukolikus* és a Georgikát író Vergilius, meg a mitologizáló Ovidius, de szép számmal szerepel Horatius és Lucanus is, sőt a Guarino-panegyricusban Hesiodosz is. Messze vezetne e helyek közül még a fontosabbaknak a felsorolása is. Itt csupán egy helyet szeretnék kiemelni a Guarino-panegyricusból. Azt a helyet, amelyről az előadások során különböző vonatkozásokban (pl. a költő kultúra-közvetítő szerepével kapcsolatban és Janus születési helyével kapcsolatban) is szó esett, anélkül, hogy e sorok mintájára utalás történt volna:

A Guarino-panegyricus 651. sorától kezdve:

Primus ego Eridani *patrium* de gurgite ad *Histrum*
Mnemondas Phoebos *ducam* comitante *sorores*.
Primus *Nysaeos referam tibi*, *Drave*, *corymbos*,
Ac viridi in ripa centum sublimis *columnis*
Constituam templum; media, *Guarine*, *sede bis*
Aureus in camera . . .

Ez a hely Vergilius Georgica-jának (Georg. III. 10) köszöni létrejöttét, ahol ezt olvassuk:

Primus ego in patriam mecum, modo vita supersit,
 Aonio rediens *deducam* vertice Musas,
Primus Idumaeas referam tibi, Mantua, palmas;
 Et viridi in campo templum de marmore ponam
 Propter aquam, tardis ingens ubi flexibus errat
Mincius, et tenera praetexit arundine ripas.
 In medio mihi Caesar erit, templumquetenebit.

Arról van tehát itt szó, hogy Vergilius a *Georgica* fenti helyén, nem kis öntudattal azt mondja, hogy — ha élete tart — ő lesz az első, aki a Helikon csúcsáról a múzsákat saját hazájába hozza; ő lesz az első, aki keleti pálmakoszorút hoz majd szülőföldjének, Mantuának, és a zöldellő mezőn márványból templomot fog emelni a víz mellett, ahol a lomhán kanyargó *Mincius* folydogál, és hajlékony náddal szegélyezi a folyópartot. A templom Caesaré lesz, s ott fog állni a templom közepén . . .

Janus ugyanígy: Elsőként hozza a Pó vize mellől a hazai Duna mellé — Phoebus kíséretében — a Múzsá-nővéreket, elsőnek hozza a Drávához a nysai (= keleti) repkény-koszorút, és a zöldellő parton százoszlopos fenséges templomot fog állítani, melynek közepén Guarino aranszobra fog trónolni . . .

A Janus—vergiliusi nevezetes sorok fognak majd szerepelni Janus híres sírfeliratán is a nevezetes elégiájának (*Eleg.I.9.116—17*) óhaja szerint:

Hic situs est Janus, *patrium qui primus ad Histrum*
Duxit laurigeras ex Helicone deas . . .

Az itáliai minta originális adaptálása ez? A döntés nyilván szemlélet kérdése.

III. Elégiák

A harmadik műfaj, amelyben Janus alkotott, s amely végigkísérte úgyszólván egész életét: az elégiák. Az elégia az antikvitásban és a reneszánsz korában is csupán formai meghatározás: minden olyan leíró vagy elbeszélő jellegű költemény, amely distichonban van írva, az antik irodalomelmélet szerint: elégia. Éppen ezért az epigramma és elégia között csupán a terjedelemben van különbség (vö. HUSZTI, i. m. 62). Tartalmi szempontból Janus elégiái a legkülönfélébb csoportba oszthatók. Két elégiájában pl. egy-egy vadászat leírásával találkozunk (*Eleg.I.5.*, *Eleg.30.*: Ábel: *Anal.* 127), három elégiája (*Eleg.II.14.*, *II.15.*, *II.16*) nász-ének (*epithalamium*). Ide sorolható tulajdonképpen az *Eleg.II.12.* is: *Ad Antonium Mariam de coniuge ducenda*, mely ebben a nembn talán a legsikerültebb; nem a maga egészében, hanem azért, mert ebbe beleszótt Janus egy antik típusú, elsősorban Lucretius hatását mutató (*De rerum natura I.1*) himnuszt Venushoz, a szerelem istennőjéhez, amelybe azonban a horatiusi ódák néhány kifejezése is belefődik:

Alma Venus, cuius quidquid fert pontus et aether,
 Quidquid alit tellus, gignitur officio,
 Nata Tonante Venus, qua nulla potentior alto
 Regnat diva polo, nata Tonante Venus!
 Sive Cytheriaca segnis spatiaris arena,
 Sive Cnidi celebras litora, sive Paphi,
 Sive sub Idalia requiescis molliter umbra,
 Sive in Acidalio corpora fonte lavas,
 Huc ades et niveas frenis adiunge columbas,
 Te Charites, geminus te comitetur Amor . . .

A leányzó szépségének azzal a leírásával is talán itt találkozunk legelőször, amely a későbbi magyar költészetben oly sokszor ismétlődik majd:

Sit facie praestans, ut sidera vincat ocellis,
 Eius sit formae forma secunda tuae (sc. Veneris)
 Purpureisque genis candorem misceat; aequent
 Lactea colla nives, rubra labella rosas!

Különös, hogy ez epithalamiumokban Janus nem az antik epithalamiumok (pl. Catullus) nyomdokain halad, hanem sokkal inkább a panegyricusok szokványos fogásaival él, amennyiben inkább a házasulandók szülőivel, azok nemes származásával és kiváló tulajdonságaival foglalkozik, semmint a jegyesekkel, s így e versek szürkévé, érdektelenné válnak.

Az elégiák között találjuk azt az ismételt levélváltást, amely Janus ferrarai költőtársa, Titus Vespasianus Strozza és Janus között folyt le abból az alkalmából, hogy Strozza írt egy szerelmi elégiát a kedvesétől kapott gyűrűről (Eleg. II. 6., II. 8., II. 10). A levélváltásnak az ad különös ízt és hangulatot, hogy Janus mindenáron le akarja beszélni Strozzát a szerelmi költészet műveléséről. Ehelyett inkább epikus tárgyakat ajánl a figyelmébe, amelyeknek feldolgozása hírnevet biztosíthat számára. A legkülönösebb azonban, hogy Janus azzal gyanúsítja — talán nem is tréfából! — Strozza kedvesét, hogy az vagy szerelmi bájítással vagy mágikus énekkel babonázta meg Strozzát. A szerelmi varázslatban való hiedelem már az antikvitásban is nagy szerepet játszott, s így nem véletlen, hogy Janusnak Strozzához intézett intelme a szerelmi varázslat elleni védekezésről Tibullus két elégiájának erre vonatkozó helyeit költi át, helyenként még a kifejezésekben is követve az antik mintaképet. (Janus Eleg. II. 8. 87):

Tu bene per magicas in amore teneberis herbas . . .
 Carmina ne tantum iuris habere neges.
 Carmine Sol pallet; traducunt carmina messes,
 E coelo Lunam carmina saepe trahunt.

Haec stellas fuscant, nebulas ex aethere pellunt,
 His pluviae in terras vel sine nube cadunt.
 Carmine terra tremit . . .
 Carmine tranquillum, cum tumet aequor, erit.
 Eliciunt manes, refrenant flumina cantus,
 Et faciunt hominem protinus esse lupum.
 Haec te non poterunt artes in amore tenere,
 Quae caelum, terras, aequora tota tenent?

Janus itt Tibullus I. 2. 43— helyét tartotta szeme előtt:

Hanc (sc. sagam) ego de caelo ducentem sidera vidi,
 Fluminis haec rapidi carmine vertit iter,
 Haec cantu finditque solum manesque sepulcris
 Elicit et devocat ossa rogo:
 Iam tenet infernas magico stridore catervas,
 Iam iubet aspersas lacte referre pedem.
 Cum libet, haec tristi deducit nubila caelo;
 Cum libet, aestivo convocat orbe nives.
 Sola tenere malas Medae dicitur herbas,
 Sola feros Hecatæ perdomuisse canes.

Tekintetbe vette még Janus Tibullus I. 8. elégiáját is a 17. sortól:

Num te carminibus, num te pallentibus herbis
 Devovit tacito tempore noctis anus?
 Cantus vicinis fruges traduxit ab agris,
 Cantus et iratae detinet anguis iter,
 Cantus et e curru Lunam deducere temptat,
 Et faceret, si non aera repulsa sonent.
 Quid queror heu misero carmen nocuisse, quid herbas?

A nyelvi kifejezést tekintve még Vergilius Buc. VIII. 69. és 98. is „hatott” Janusra.

A janusi elégiák közé sorolt epithalamiumok és „szerelemellenes” versek mellett ugyanitt találunk sirató-énekeket is, mint Eleg. II. 2.: De morte Andreolae Nicolai V. pontificis matris, amely a pogány és keresztény elemek vegyítése és panegyricus-elemek alkalmazása folytán igen vegyes hatást tesz az olvasóra. Ugyanúgy, ahogy Janus egy szolgájának egy lóversenyen történt halálára írt *Threnos*-a (halotti sirató), amely címe ellenére aligha minősíthető siratónak (Eleg. I. 15), mivel benne Janus a disparat elemek egész sorát zsúfolta össze, s így mint kompozíció igen vegyes hatást kelt, bár egyes részletei költői erővel

teljesek. Az elegiák közé besorolt siratók közül egyedül az 1463-ban anyja halálára írt *Threnos de morte Barbarae matris* (Eleg. I. 6), benső melegségével és a lesújtott fiúnak anyja halála felett érzett mélységes gyászával és gyengéd szeretetével valóban az enemű költészet remekei közé tartozik. A különös azonban, hogy itt az antik, „klasszikus” elemek teljesen hiányoznak. Már nem mondható el ez az ugyanezen alkalomból írt Eleg. I. 7-re: *Invehitur in Lunam, quod interlunio matrem amisisset*. Itt már azt a fájdalmat, amelyet anyja halála okozott neki, a csillagok konstellációjának tulajdonítja. S úgy látszik, régebbi hitelenségéből anyjának megrendítő halála egyengette Janus útját a neoplatonizmus kereszténység nélküli istenhitéhez, az emberi élet és a kozmos rendjének, összefüggésének feltételezésével. Ennek legszebb, de egyúttal legmegrendítőbb kifejezését az *Ad animam suam* (Eleg. I. 12) című versében ad, az emberi élet és sors fölött érzett mélységes pesszimizmusával (Eleg. I. 12. 33—), ahol az újplatonikus, pythagoreus tanítás értelmében esetleg a halál után újjászülető lelkének az alábbi, megrendítő tanácsot adja:

Aut deserta cito rursus in astra redi.
 Verum ubi millenos purgata peregeris annos,
 Immemoris fugito pocula tarda lacus.
 Tristia ne priscis reddant te oblivia curis,
 Neu subeas iterum vincla reposta semel.
Quodsi te cogant immitia fata reverti,
Quidlibet esto magis, quam miserandus homo.
 Tu vel apis cultos lege dulcia mella per hortos,
 Vel leve flumineus concine carmen olor.
 Vel silvis pelagove late: memor omnibus horis,
 Humana e duris corpora nata petris!

Ez már a modern ember csalódása és mélységes fájdalma az emberi élet kilátástalanságában, alapvető értelmetlenségében.

Itthon írt, gyönyörű elegiáit azonban továbbra is át- meg átszövik az antik műveltség tagadhatatlan emlékei.

Az elegiák közül *A roskadozó gyümölcsfa* El. I. 14. (*De arbore nimis fecunda*) című költeménynek a pseudo-ovidiusi *De nuce* volt irodalmi ihletője és részben mintája (vö. Gerézdi R.: *Janus Pannonius válogatott versei*. Bp. 1953. 184. El. I. 13). — *Az árvízben* pedig, (*De inundatione*), bár ennek közvetlen élményi alapja kétségtelen, szintén erős ovidiusi hatás található — nemcsak az árvíz leírásában, hanem a költemény végének abban az alakításában is, hogy ha netán ez az árvíz a világ végét jelentené, ahogy erről a Biblia és Ovidius *Metam* I. 240. is beszámol, akkor Deucalion és Pyrrha módján ő és a nővére a maguk mögé dobott kövekből újrateregethették a kipusztult emberi nemet.

Ez a költemény egyébként a szivárvány említésekör érdekes módon összekapcsolja a bibliai elbeszélésnek azt a beállítását, hogy a szivárvány annak emlékezetére került az égre, hogy a földön többé nem lesz özönvíz. Ezt összekapcsolja Janus azzal az antik hiedelemmel, melyet ugyancsak Ovidius örökített meg (Met. I. 271; *Conceptit iris aquas alimentaue nubibus affert*), hogy ti. a szivárvány a földről felszívja a vizet a felhőkbe, s a felhőkből ez eső formájában visszahull a földre. Ám az egyes költői elemek kombinálásában még itt sem áll meg Janus. Mivel ugyanis a görög-római mitológiában Iris a szivárvány, Thaumás, a Csoda, leánya és Juno követe, ezt a mozzanatot is beleszótta Janus, Vergilius Aen. 5. 606. sora alapján (Irim de caelo misit Saturnia Juno). Így kötötte össze a bibliai mitológiát a pogány görög-rómaival egy mondaton belül (Eleg. I. 13, 175—78):

Nonne semel firmo sanxisti foedere pactum,
Diluvio haud ultra perdere velle tuos,
Dum picturato signaret nubila fractu
Junoni gratae semita curva deae?

Egyébként a költeményben ott is az ovidiusi fogalmazás nyomára bukkanhatunk, ahol — első pillanatra — Janus közvetlen élményének és tapasztalatának versbe foglalására volnánk hajlandók gondolni. Ti. akkor, amikor Janus az árvíz-sújtotta parasztok nyomorúságáról szól, meg arról, hogy a parasztoknak nemcsak egy évi munkája megy veszendőbe. Ám Ovidiusnál ezen a helyen vagy azonos, vagy rokonértelmű szavakkal találkozunk a nyomorúság festésében. Pl.:

Jan. Eleg. I. 13. 23. sor:

Infelix de flet non unum *rusticus annum*,
Nam tritura simul cum satione *perit*.

Cf. Ovid. Metam. I. 272—73:

Sternuntur segetes et deplorata *colonis*
Vota iacent longique *perit* labor irritus *anni*.

Ott is Ovidius képei lebegnek a szemé előtt, ahol Janus arról szól költeményében, hogy amikor a folyók már nemcsak a völgyeket, hanem a dombokat és fákat is elöntötték, akkor a halak és más víziállatok foglalták el a szárazföldi állatok tanyáit és a madarak fészkeit. Ezt a képzelgést azonban váratlanul ezzel a szóval zárja le: *Ludimus*: csak játszottunk. Félreérthetetlenül utal ezzel arra, hogy itt mintegy versenyre kel Ovidius fenti helyével részint a vízözön festésében, részint talán abban is, hogy Ovidius a Vízözönt hexameterekben írta

meg, Janus meg distichonokban. Ilyen játékot maga Ovidius is elkövet, amikor ugyanazt a történetet a *Metam*-ban hexameterekben, a *Fasti*-ban pedig distichonokban írja meg. Ez is egyfajta költői bravúr.

Janus fenti helyét azért is érdemes emlékezetünkben tartani, mert a *Ludimus* helyett a kiadásokban egy *Vidimus*-variáns van, amely ilyenformán aligha lehet hiteles.

A Janus-vers értelmezése szempontjából viszont azért érdekes a költő *Ludimus* megjegyzése, mivel ezután a játék után a víztől elöntött táj reális képét rajzolja elénk, bár itt is elénk bukkannak félreérthetetlen ovidiusi reminiscenciák:

Jan. 45. sor:

Pagus erat, subito palus est, et *mersa* profundo
Quaerunt montivagi *culmina* ruricolae.

cf. Ovid. M. I. 295:

Ille super segetes, aut *mersae culmina* villae
Navigat.

A költeményben tapasztalható sok mitológiai és ovidiusi emlék mellett jelentkezik azonban a versben egészen váratlanul - - mert Janusnál valóban ritka jelenség — egy vitathatatlanul keresztény gondolat, mégpedig a nemzeti elhivatás eszmekörével szorosan egybekapcsolva. A kritikus sorok — Szabó Lőrinc fordításában (El. I. 18. 91—99):

Istenek, ennyi csapás mért csak mireánk szakad? Annyi
Más nép él kívülünk szerte a föld terein!
Itt van a végromlás, amikor megsemmisül ég-föld?
Itéletnap elé készül az emberi nem?
Pusztuljunk, ha a többiek is: belenyugszik a fajtánk
Abba, amit közösen oszt ki az égi parancs.
Sőt, ha magunk, húnok vezekelhethénk a világért,
Lennénk megváltód, bűn fia, emberiség.

Nyilvánvaló, hogy itt Hunyadi Jánosnak a törökök ellen viselt hadjárataiban először megfogalmazott elv nyer költői kifejezést (Magyarország a védőbástya), amely szerint a magyar nép áldozatot vállal a többi nép érdekében; sőt, feláldozza magát a török elleni harc vállalásával az emberiségért.

Jellemző azonban, hogy az áldozat szerepének ezt a gondolatát megpendíti ugyan Janus itt, de mindjárt el is hárítja magától, igen figyelemre méltó okoskodással — mert valóban okoskodásról van az alábbiakban szó (Szabó L. fordítása szerint):

Ám, hogy része vagyunk csak, a baj nagy mérete jelzi,
Mindeneket letipor ily tömegek rohama.

Itt a latin fogalmazás mindenesetre kifejezőbb (Eleg. 100. sor):

Tanta mole decet non nisi cuncta rapi.

„Ily nagy erő *mindeneket* elsöpör magával.”

Ez más szavakkal annyit jelent, hogy Janus elgondolása szerint értelmetlen volna az áldozatvállalás a többi népek érdekében, a *megváltás* keresztény gondolatának a *jelen* esetben nincsen helye, mivel az *egész világot* fenyegeti a természeti katasztrófa. Ezzel el is veti a megváltás gondolatát nemzeti vonatkozásban, sőt annak lehetőségét is kizárja. Ma már természetesen nehéz megmondani, hogy Janus a fenti kijelentésével milyen konkrét propagandát vagy esetleg politikai tendenciát akart paralizálni mint nem időszerűt. Mindenesetre a természeti csapást ilyen értelemben magyarázó kísérletekkel szemben Janus az antik pythagoreusok, sztoikusok és újplatonisták tanításához nyúl vissza, akik szerint a világ pusztulása és újjászületése, palingenezise törvényszerű a világegyetem életében. (Ezzel egyúttal a bibliai történet valószínűségét, hogy ti. nem lesz többé vízözön, is cáfolja, ezekkel a jellegzetes szavakkal (151—154. sorok):

Ergo vetus veterum verax est dogma sophorum:
Saepe homines igni, saepe perire salo;
Deleri et toties, toties deleta renasci
Omnia, Phoebeae scilicet instar avis.

Majd így folytatja:

Nec certum quis scire potest, quotus iste senescat
Mundus, adhuc quot erunt, quotve fuere prius.

Ezzel Janus ismét az antikvitás mellett foglal állást — vagy talán itt ezt így kell mondanunk: az akkoriban igaznak tartott bibliai mitológia ellenében a pythagoreus-újplatonikus bölcseknek ad igazat — és cáfolja a Bibliát.

Az *Álomhoz* (Ad Somnum. Eleg. I. 11) c. elégiájában a mitológiai nevek (*Pasitheia* Cat. 63. 43., Stat. Th. 2.286) erősebb görög hatásra engednek következtetni (GERÉZDI p. 182). A költeményt nyitó mozzanat, hogy a megszemélyesített álom (Somnus) kedvesének, Pasitheia-nak langyos ölében pihen, Catullusnak Attis-ról írt (Catull. 63. 43—44) költeményéből került Janus versébe, mégpedig igen figyelemre méltó átalakítással. A catullusi sorok (63: 43—44)

Ibi Somnus excitum Attin fugiens citus abiit:
trepidante eum recepit dea Pasitheia sinu.

Janusnál (El. I. 11. 3—4):

Seu tua, gentili madidum te nectare Lemnos
Pasitheae tepido detinet in gremio.

Mindenekelőtt a két költő megfogalmazásbeli különbségét a különböző versforma (Catullusnál *galliambus*, Janusnál a *distichon*) indokolja. Catullus kifejezése szerint Somnust, az Álmot Pasithea istennő fogadta *remegő ölébe*. A *trepidante sinu* kifejezésből Janusnál *tepido gremio* lett, ahol a *gremium* egyenértékű szinonimája a catullusi *sinus*-nak, míg a catullusi *trepidante* jelzőt játékosan, de tudatos szándékkal cserélte fel Janus a *tepido* jelzővel: mintegy *kijavítja* Catullusnak legalábbis vitatható értékű jelzőjét. Catullus ugyanis verse speciális ritmusának megőrzése mellett is használhatta volna a *trepidante* jelző helyett a *tepido* szót is, ami azonos értékű szinonimája a Janus által használt *tepido* jelzőnek, s jelentés szempontjából vitathatatlanul kifejezőbb jelzője akár a *sinus*-nak, akár a *gremium*-nak. Janus tehát *kijavítja* Catullust! (Persze, az is lehet, hogy Janus a Catullus-vers szövegét a *trepidante* jelzővel ismerte: ebben az esetben Janus szövege egy érdekes catullusi szövegvariánssra mutat!)

Ha Janus már egyszer a fenti módon belelendült az antik poéta, Catullus kijavításába, kritikájával tovább is megy most már tartalmilag, s magát az Álomról szóló antik mítoszt próbálja kijavítani, de nem öncélúan. Kritikája itt — bár ez szöveg szerint alig mutatható ki — elsősorban az általa annyira csodált Vergilius ellen irányul.

Catullus fenti sorához kapcsolódva ugyanis így folytatja Janus az Álomhoz (Somnus) intézett szavait (Weöres Sándor fordításában):

Vagy lakomán Jupiter vendégel a mennyei lakban
 S társad a csillagos ég szent ragyogó serege,
 — Ily szelidet sose zárnak a Tartarus árnyai közé,
 Ott, hol a szörnyű kaput őrzik a szörnyetegek.

Nos, éppen Vergilius az, aki az Álom (Somnus) tartózkodási helyét az alvilág bejáratánál jelöli meg, az Aen. VI. 390. sorában:

Umbrarum hic locus est, Somni Noctisque soporae.

De talán még inkább Aen. VI. 273:

Vestibulum ante ipsum primisque *in faucibus Orci*
 Luctus et ultrices posuere cubilia Curae
 Pallentesque habitant Morbi tristisque Senectus

és a többi szörnyalakok között (278. sor):

Tum consanguineus Leti Sopor et mala mentis
Gaudia . . .

Azt, hogy Janus kritikája itt Vergilius ellen irányul elsősorban, a Vergilius szövegével összecsendítő sorok is jelzik Janus versében (6—7. sor):

Nam *quis* tam mitem crudelibus inserat *umbris*,
Orci qua *fauces*, horrida monstra tenent.

Vergiliusnak ez a vakmerő kijavítása nagyonis indokolt Janusnak ebben a versében, mivel ő éppen meg akarja nyerni a maga számára az Álom kegyeit, s mintegy varázsló, ráolvasó igézettel akarja magához csalogatni a szemeit elkerülő, enyhülést adó álmot.

Éppen ezt az igézést, invocálást érzékelteti az egyébként Homérosz Iliasából (II. XIV. 233) szó szerint átvett

*Υπε ἀναξ πάντων τε θεῶν πάντων τ' ἀνθρώπων,

megszólítás refrénszerű ismétlésével, azzal a különbséggel, hogy az igéző, invocáló formula leglényegesebb tagját: „Jöjj, jelenj meg!” — kifejezést ismét Vergiliustól kölcsönzi, ezúttal a IX. Bucolica 39. és 43. sorából:

Huc ades, o Galatea.

A refrénnek ezt az invocáló, varázsló funkcióját egyébként leginkább szintén Vergiliustól tanulta Janus. Vergilius valóban *mágikus* formulaként alkalmazza a refrént a VIII. Bucolica-ban, ahol — többek közt — az elhagyott leány akarja, bizonyos mágikus cselekmények segítségével visszahívni, magához igézni távollevő kedvesét; a varázsló cselekményeit pedig a visszatérésre kényszerítő formula ismételtetésével segíti elő:

Ducite ab urbe domum, mea carmina, ducite Daphnim!

S varázslata a költemény szerint végül is sikerrel jár.

Janus tehát ezekből a különböző helyekről vett antik elemekből alkotta meg az elégia formai-verstani keretei között az Álomhoz intézett, antik típusú *hymnuszát*. Janus e verse ugyanis antik típusú hymnusz! Ha a fentebbi fejtegetéseink megállják a helyüket arra vonatkozóan, hogy Janus tudatosan kijavítja Catullust és Vergiliust, továbbá kézzelfoghatóan versenyre kel Ovidius-

sal — akkor nem ok nélkül mondotta el a *Laus Pannoniae* c. epigrammájában:
Epigr. I. 61:

Quod legerent omnes, quondam dabat Itala tellus;
Nunc e Pannonia carmina missa legit.
Magna quidem nobis haec gloria, sed tibi maior,
Nobilis ingenio patria facta meo.

BORZSÁK ISTVÁN

SPECTACULUM

A „TRAGIKUS“ TÖRTÉNETÍRÁS EGY MOTÍVUMA
LIVIUSNÁL ÉS TACITUSNÁL

Tacitus kutatói mindig számon tartották történetírói művészetének Thukydides felé mutató szálait. Arról ritkábban esik szó, hogy Tacitus *annak* a történetírói irányzatnak is késői tanítványa, amely nem a hérodotosi *historié*-t, nem is a thukydidési *ktéma es aiei*-t folytatta, hanem Ktésias regényes szerkesztményén¹ keresztül a hellénizmus *pathétikus-drámái* tendenciái (Duris, Kleitarchos, Phylarchos) felé ágazott el.²

Az utóbbi szerzők (ED. SCHWARTZ alapvető RE-cikkei óta) általában a „peripatétikus” irányzat képviselőiként szerepelnek (Duris esetleg csakugyan Theophrastos-tanítvány volt: Athen. IV.1. p. 128 a), mint akik szándékosan elmosták a különbségeket történetírás és tragédia között. Ismeretes Polybios bírálata Phylarchosról, aki „meghökkenítő jeleneteivel az egész görögséget meg akarta könnyeztetni” (II. 56): *σπουδάζων δ'εἰς ἔλεον ἐκκαλεῖσθαι τοὺς ἀναγνώσκοντας καὶ συμπαιθεῖς ποιεῖν τοῖς λεγομένοις . . . καθάπερ οἱ τραγωδιογράφοι.*³ Nem kevésbé tanulságos Cicero vélekedése Kleitarchos eljárásáról (Brut. 11. 42—43): *concessum est rhetoribus ementiri* (alig finomabb, mint az egyszerű *mentiri*) *in historiis, ut aliquid dicere possint argutius.*⁴ Itt ír Themistoklés halálának kiszínezett változatáról, a már Aristophanéstól (Lovagok 83—) említett bikavér-ivásról (vö. Thuk. I. 138.4): *hanc enim mortem rhetorice et tragice ornare potuerunt.* Ugyanígy bírál majd „némely írókat” (valójában szintén Kleitarchost) Plutarchos is (Alex. 75.5) Nagy Sándor végének hatásvadászó kiforgatása miatt: „*Nem itta ki egy hajtásra Héraklés*

¹ Vö. F. JACOBY, RE „Ktesias” 2032. skk. hasáb; G. WIRTH, Kl. Pauly III 366: „Übergang von der historiographischen Problematik eines Herodot oder Thukydides zur publikumswirksamen Sensationsliteratur des Hellenismus.”

² L. „A görög irodalom világa” e. Európai Antológia-kötetben (Bp. 1966, 129. 1.) olvasható vázlatunkat.

³ JACOBY, Fragm. der griech. Historiker (FGH) 81 T 3 és F 53; vö. Plut., Them. 10 és Them. 32.4 (= FGH 81 F 76), értelmezéséhez F. J. FROST, Amer. Journ. Phil. 83 (1962) 419. sk. 1.; Plut., De glor. Ath. I p. 345 e (= T 2). JACOBY kommentárja Duris töredékeihez: FGH II C p. 116; Phylarchosról uo., 133. sk. 1.; J. KROYMANN, RE „Phylarchos”, Suppl. VIII (1956) 481. és 487. sk. hasáb; alaposabban E. GABBA, Studi su Filarco. Athenaeum 35 (1957) 3. skk. és 193. skk. 1.

⁴ FGH 137 F 34. L. még K. E. PETZOLD, Cicero und Historie. Chiron 2 (1972)

serlegét, . . . ezeket a koholmányokat csak úgy tették hozzá mintegy *a nagy dráma tragikus és megindító befejezéseiként*".⁵

Duris a „*Historiai*” prooemiumában⁶ — esetleg Theophrastos nyomán — a tragikus történetírásnak mintegy programját: a *pathos* és *enargeia* fontosságát fejtette ki. Az itt olvasható *μίμησις καὶ ἡδονὴ ἐν τῷ φράσαι* JACOBY szerint a. m. „drámai szemléletesség és az olvasó gyönyörködtetésére szolgáló dikció”, szembeállítva a „csak írással” (*αὐτὸ τὸ γράφειν*), vagyis az isokratési eszménynek megfelelő stilizálással (C. Mueller: *nimis anxia de verborum compositione sedulitas*). Duris példamutatása nyomán⁷ vált az *ἐκπληξις* és *ψυχαγωγία* a történetírásnak is céljává.⁸ Ezt a nemrégiben még közkeletű helyzetmegítélést F. WEHRLI⁹ annyiban módosította, hogy a feltételezett „peripatétikus program” helyett *korábbi* fejleményekre hívta fel a figyelmet: az „elbűvölés” (*θέλγειν*) gorgiaszi követelményének érvényét a szónoklat és költészet régióin kívül a történetírásban is valószínűsítette.

A peripatétikus eredeztetés helyett további V. századi „előzményeket” tapintott ki (például a kellő fenntartásokkal Szirakuza ostromának thukydidési leírására — VII. 70—71 — mutatott rá) az egész kérdést újra felvető F. W. WALBANK.¹⁰ Látszólag szkeptikus végkövetkeztetésének („*tragic history* is a far less isolated and far less homogeneous literary form — whether in Greece or followed through in Latin literature — than some discussion of it has suggested”)¹¹ megszívlelése nélkül sem a kérdéskomplexus érdemleges felülvizsgálata, sem valamely részletkérdés (mint itt: egy motívum) eredményes tárgyalása nem remélhető.

Mindenesetre kialakult a tragédiával rivalizáló historiográfia, amelynek zászlóvivői a történeti anyag teátrális megjelenítésével, a tragikus színpad eszközeinek igénybevételével igyekeztek minél megrendítőbb drámai hatást (*ἔλεος, συμπάθεια*) elérni.

A dramatizálás gyakorlata a továbbiakban oly általánossá vált, hogy nyomait még bírálóinak írásaiban is megtaláljuk. Például a halikarnassosi

⁵ A „befejezésnek” fordított *ἐξόδιον* plutarchosi használatához l. Pelop. 34. l. és Crass. 33.7; az egész részletet jól magyarázza J. R. HAMILTON, *Plut. Alex. A commentary*. Oxford 1969, 208. sk. 1.

⁶ FGH 76 F 1; hozzá a kommentár: II C p. 117.

⁷ Jó példa Duris díszítő és nagyító eljárására Plut., Alkib. 32 (= FGH 76 F 70), a diadalmasan hazatérő Alkibiadés peiraieusi megérkezésének minden ízében színpadias megörökítése, amelyhez JACOBY (II C p. 128) Athénaios megfelelő helyét (XII 49 p. 535 c) idézi.

⁸ Vö. E. BURCK, *Die Erzählungskunst des T. Livius*.² Berlin—Zürich 1964, 195. l.; l. még általában B. L. ULLMAN, *History and tragedy*. *Trans. and Proc. Amer. Phil. Ass.* 73 (1942) 25. skk. 1.

⁹ *Die Geschichtsschreibung im Lichte der antiken Theorie*. Eumusia, Festgabe für E. HOWALD (Zürich 1947) 54. skk. 1.; irod. a 69. l. jzetben.

¹⁰ F. W. WALBANK, *Tragic history: a reconsideration*. *Bull. of the Inst. of Class. Stud. of the Univ. London* 2 (1955) 4. skk. 1.

¹¹ I. m. 12 l.

Dionysios¹² olvashatatlanak minősíti Phylarchost és Durist csak úgy, mint ellenfelüket, Polybiost; „Római történetében” mégis akárhányszor a dramatizáló hellénisztikus hagyomány folytatójának mutatkozik. A Horatiusok és Curiatiusok mérkőzésének leírását is így kezdi (III. 18.1): *ἀπαιτούσης δὲ τῆς ὑποθέσεως . . . τὰ μετὰ ταύτην γενόμενα πάθη θεατρικαῖς εἰκότα περιπετεῖαις μὴ ἑαθίμως διελεθεῖν, πειράσσομαι . . . ὡς ἐμὴ δύναμις, εἶπεῖν*.¹³ Folytathatjuk a hármassikrek — Dionysiosnál egyben unokatestvérek — színpadias bevonulásával,¹⁴ a két tábor „nézőinek” érzelemhullámmásával, a sűrű fordulatokkal, a *Τύχη* kiszámíthatatlanságával, majd a váratlan befejezéssel, amely után a szerencsés győző mégis csak beleütközik a *φθονερός δαίμων* rendelkezésébe, stb.

Sajnos, TAINE ezt a jelenetet sem hasonlította össze a közismert Livius-hellyel (I. 24—25) ma is nélkülözhetetlen „Essai”-jében,¹⁵ — hogy véletlenül se untassa olvasóját; H. BORNECQUE is kitért a feladat elől,¹⁶ így csak E. BURCK szűkszavú megjegyzéseire¹⁷ hivatkozhatunk: Livius — ellentétben Dionysios „elviselhetetlen halmozásával”¹⁸ — kerül minden hatásvadászó, patétikus elemet,¹⁹ és elbeszélését lépésről lépésre fokozza; Dionysios megreked a külső részletek ábrázolásában, míg Livius a nézők és a harcosok lelkiállapotát (seelische Haltung) akarja megragadni.

TAINE és BORNECQUE fenntartásaira gondolva, *egyetlen* mozzanat: a színpadi „látványosság”, a Liviusnál ez alkalommal is többször kiemelt *spectaculum* összehasonlító vizsgálatára szorítkozunk. Mint annak idején R. HEINZE²⁰ a Manlius Torquatus-elbeszélés (VII. 9—10) interpretálása során Livius fő erényeként a szerkezet drámaiságát hangsúlyozta (101. 1.: „eine bewegte Szenenfolge spielt sich wie auf der Bühne anschaulich vor uns ab”), itt is a *spectaculum* következetes megjelenítését látjuk: az albai vezér a két testvérnép közös veszélyeztetettségére való hivatkozással tanácsolja a kevesebb vérbe kerülő döntést (23.9: *has duas acies spectaculo fore — sc. Tuscis —, ut fessos confectosque simul . . . adgrediantur*); jelen- és távollevők mind csak a testvérek vitézségét nézik (25.1: *illorum tunc arma, illorum intueri manus*); a két sereg gondterhelten bár, de mintegy színházban ülve figyel a „látvá-

¹² De comp. verb. 4 = FGH 76 T 4; hozzá a kommentár: II C p. 116 és 134.

¹³ Vö. a befejezéssel (22.10): *τὰ μὲν δὴ περὶ τὴν Ὀρατίων οἰκίαν γενόμενα θαναμαστὰς καὶ παραδόξους περιπετεῖαις λαβόντα . . .*

¹⁴ 18.2: *ἔχοντες κόσμον ὅλον ἄνθρωποι λαμβάνουσιν ἐπὶ θανάτῳ*.

¹⁵ Essai sur Tite-Live.⁴ Paris 1882, 287. l. j.

¹⁶ Tite-Live. Paris 1933, 154. l.: „La comparaison a été trop bien faite par Taine et d'autres encore, pour qu'on soit tenté d'y revenir.”

¹⁷ I. m. 151. sk. l.

¹⁸ A *synkrisis* szinte mindig Livius javára üt ki. Vö. TAINE i. m. 274. skk. l. (a Lucetia-történetéről): „Le grand sens de Tite Live est mis au jour par la maladresse de Denys . . . Mais laissons Denys qui gâte et glace ce qu'il touche”, vagy ED. SCHWARTZ, RE „Dionysios” 939. hasáb (= Griech. Geschichtschreiber, 327. l.): „vgl. die unsäglich geschmacklose Verführungsrede der Tullia an Tarquinius IV 29 mit . . . Liv. I. 46. 8” stb.

¹⁹ Vö. P. G. WALSH, Livy, his historical aims and methods. Cambridge 1961, 177. skk. és 191. skk. l.

²⁰ Die aug. Kultur.² Leipzig—Berlin 1933, 100. skk. l.

nyosságot" (25.2: *concederant utrimque pro castris duo exercitus . . . ; erecti suspensique in minime gratum spectaculum*²¹ *animo incenduntur*);²² *horror ingens spectantis perstringit* (25.4); hamarosan már nemcsak vívómozdulatokat, hanem vért is láthatnak (25.5: *cum . . . vulnera quoque et sanguis spectaculo essent*); a következő kifejezések (pl. 25.9: *clamore, qualis ex insperato fiventium solet, Romani adiuvant militem suum*) is a valóságos gladiátor-látványosságok hangulatát idézik. Ez folytatódik a győztes *perduellio*-jának leírásában (26.9: *conspexissent*; 10: *ostentans*; *quem ovantem victoria incedentem vidistis*; *videre potestis, quod vix Albanorum oculi tam deforme spectaculum ferre possent?*), majd Mettius Fufetius árulásának történetében is: az albai sereg csak a távolból *nézte* Róma és Fidenae csapatainak harcát (28.1: *spectator certaminis*), de nemsokára az áruló Mettius példás bűnhődését (28.6: *insigne documentum*; 9: *discere*; *disciplina*; *doce*) szemlélhette (28.11): *avertere omnes ab tanta foeditate spectaculi oculos*.²³ Dionysios rendkívül hosszadalmas előadásában mindebből annyit találunk, hogy Mettius „Tullus seregének fényes győzelmét szemlélte” (26.1: *ἐθεόσατο*).

OGILVIE helyesen mutat rá a Horatiusok és Curiatiusok párviadalának liviusi leírásával kapcsolatban²⁴ a homérosi mintákra (I.25.1: *in medium procedunt* ~ II. III. 341: *ἔς μέσσον . . . ἐστιχώοντο*, 25.2: *concederant* ~ II. III. 326: *ἴζοντο κατὰ στίχας*),²⁵ és nem fölösleges a harcot *nézők* hangulatának ábrázolásához felhozott thukydidési párhuzam (VII. 71.1—6) sem. Mindenesetre tanulságosnak látszik Manlius Torquatus és a gallus párviadalának már nemegyszer összehasonlított változatait is a *spectaculum* szempontjából összehasonlítani.²⁶ E. BURCK²⁷ a mintául vett Claudius Quadrigariusról (Gell. IX. 13 = HRR F 10 b) annyit jegyez meg, hogy leírásában „mindenben a hellénisztikus történetírók módja szerint” járt el. Számunkra a régi stílusért rajongó Gellius lelkesedésénél (13.4: *purissime atque inlustrissime et incompta orationis antiquae suavitate descripsit*) fontosabb az idézett Favorinus nyilatkozata (13.5): *quem locum cum legeret, non minoribus quati adficipue animum suum motibus pulsibusque dicebat, quam si ipse coram depugnantes eos spectaret*. Modern olvasó alig sejtheti, miben érezte Favorinus „a régies dikció *fésületlen édességét*” — a „fésületlenség” megannyi nyoma (a sok henye szóismétlés, akadozó mondat-

²¹ Ennek ellentéte a *gratum multitudini spectaculum* (II. 7.7): *submissis fascibus in contionem ascendere*.

²² R. M. OGILVIE (A commentary on Livy. Books I—V. Oxford 1965, 112. l.) az *intenduntur* konjekturát megfelelőbbnek tartja: „the *mot juste* for keen attention to a spectacle”; vö. II. 37.5 és XXXIII. 9.4.

²³ Vö. BURCK i. m. 155. l.

²⁴ I. m. 109. és 112. l.

²⁵ Ugyanígy utal (260. l.) Horatius Cocles vitézkedésével kapcsolatban az Iliasra, XII. 440—.

²⁶ Vö. TAINÉ 287. l. j.; HEINZE 102. l.; J. MAROUZEAU, *Traité de styl*. Paris 1935, 301. l.; G. DEVOTO, *Storia della lingua di Roma*.² Bologna 1944, 222. sk. l.; WALSH 200. l.; kitértünk a jelenetre a Kis Ferencé Livius-fordításához (Bp. 1963) írott utószavunkban (386. skk. l.) is.

²⁷ I. m. 203. l.

szerkezetek) között inkább a régi Róma primitív valóságát, semmint a hellénisztikus történetírás művészi szándékait fedezhetjük fel, és az *évágyeia* követelményének megvalósulására — a hányaveti gallus nyelvöltögetésén (12) kívül — legfeljebb a párviadal színhelyének leírását hozhatjuk fel (15): *metu magno ea congressio in ipso ponti, utroque exercitu inspectante, facta est.*

Ebből formálta Livius (VII. 9.6—) a maga mindenképpen kerekébb, meggyőzőbb, *szemléletesebb spectaculum*-át. Az Anio két partját összekötő híd, amelynek birtoklásáért a harc folyik, mintegy a színpadnak is közepe; ide vonul fel a roppant termetű gallus. Hexameternek induló kihívását (8: *quem nunc Roma virum fortissimum habet . . .*) hosszan tartó csend fogadja,²⁸ majd a *statio*-járól (*extra ordinem*) csak az *imperator* engedélyével kilépő Manlius és az ellenséges hadsorok előtt tomboló (*praesultans*) *belua* mérkőzésének minden mozzanatát szinte magunk előtt látjuk. A párviadal színházszerűségére Livius kifejezetten utal (10.6): *duo in medio armati spectaculi magis more, quam lege belli destituuntur.*

„Hasonló különbségeket” jelez BURCK M. Valerius Corvinus hőstettének két változata (Gell. IX. 11 = HRR F 12, ill. Liv. VII. 26) között. A mi szempontunkból az az érdekes, hogy Valerius helytállása a hivalkodó óriás ellenében, valamint a *vis quaedam divina* megnyilatkozása (a holló segítségével) az annalista homerizáló²⁹ előadásában is *spectante utroque exercitu* (11.8) van ábrázolva, míg Livius ebben az esetben csak — az isteni közbelépés folytán — *minus insigne certamen humanum* (26.3)³⁰ lezajlása után említi a *prodigium* szemléltőt (26.6): *hactenus quietae utrimque stationes fuere.*

Mindenben párja viszont az előbbi elbeszélésnek az ifj. Manlius végzetes aristeiája (VIII. 7): a szerencsésen küzdő ifjút apja a *disciplina* megbontásáért (7.15—16) kérlelhetetlenül kivégezteti. Magát a párviadalt Livius jellegzetes látványosságnak ábrázolja (7.9): *equitibus ceteris velut ad spectaculum*³¹ *submotis . . . adversos concitant equos*, de nem kevésbé az a kivégzés hatásának érzékeltetése (7.20) sem: *exanimati omnes tam atroci imperio nec aliter, quam in se quisque dstrictam cernentes securem metu magis, quam modestia quievere.*

Az apai szigor, egyben a római felelősségtudat másik klasszikus példája Brutus, aki a Tarquiniusokkal paktáló fiait végeztette ki (II. 5.5): *sumptumque supplicium, conspectus eo, quod poenae capiendae ministerium patri de liberis*

²⁸ A *silentium* (10.1) szerepéről vö. WALSH i. m. 205. sk. l.

²⁹ 11.5: *grandia ingrediens et manu telum reciprocans incedebat* ~ II. VII. 213. Vö. Brutus és Arruns Tarquinius „homerosi” párviadalával: Dion. Hal. V. 15.1; BURCK 54.1.

³⁰ Vö. 26.4: *augurium caelo missum*; mint Decius Mus önfeláldozása (VIII. 9.10): *conspetus ab utraque acie . . . sicut caelo missus*, vagy Fabius Maximus váratlan segítségével (XXII. 29.3): *velut caelo demissa*; vö. WALSH 201. l.

³¹ Az *ad spectaculum* kifejezés értelmezéséhez l. WEISSENBORN megjegyzéseit néhány helyhez: V. 42.4 (*ut spectarent*, vö. II 31,3 *locus in circo . . . ad sp. datus*), XXVIII. 33.16 („um mit anzusehen”), XXXV. 51.3 („um zu betrachten”); l. még XXI. 42.1; XXIII. 47.3; XXVIII. 33.16; XXX. 13.1; XXXIII. 32.4; XXXVII. 20.9; XXXVIII. 33.8; XLV. 27.8; mást jelent pl. XXXIX. 43.4: *ad sp. scorti procacis*.

consulatus imposuit, et qui spectator erat amovendus, eum ipsum fortuna exactorem supplicii dedit. Mindenki a consul fiait nézte (5.6), majd az apát, *cum inter omne tempus pater vultusque et os eius spectaculo esset.*³²

De egyáltalán: mit tüntet fel Livius *spectaculum*-nak a tulajdonképpeni — megszokott — látványosságokon³³ kívül?

Az *összecsapás* mindenkor *spectaculum*, akár két ember, akár két sereg méri össze az erejét. Vergilius a homérosi aristeiák módjára jeleníti meg pl. Turnus és Pallas küzdelmét (*Aen.* X. 444—): Turnus csak azt szeretné, ha Euander is látná fia pusztulását (443): *cuperem, ipse parens spectator adesset.* Tudatosan a homérosi hősök *ἔρις*-ét parodizálja Horatius a „gennyes” Rupilius Rex és a *hybrida* Persius törvényszék előtti veszekedésével (*Serm.* I. 7.21): *acres procurrunt,*³⁴ *magnum spectaculum uterque,*³⁵ vagy az *iter Brundisinum* két bohócának *velitatio*-jával (*Serm.* I. 5.49—). A népi színjátékok *ἄγων*-ja (*Mors et vita contententes!*) mindig hálás nézőkre számíthatott (mindkét horatiusi leírás lényeges eleme a nézők hahotája: I. 5.57 és 7.21), de *spectaculum*-nak minősülhet még egy beteg *agonizálása* (viaskodása a fájdalommal vagy a halállal) is (Gell. XII. 5.3): *vidistis non sane iucundum spectaculum . . . congradientes compugnantesque philosophum et dolorem.*

Érthető, hogy Livius annyi fegyveres találkozást *spectaculum*ként tár olvasói elé: Claudius Asellus és a campaniai Taurea mérkőzésének nézésére csak úgy özönlének az emberek (XXIII. 47.3: *ad spectaculum pugnae eius frequentes exierant*); Kynoskephalainál Flamininus derékhada feszült figyelemmel szemléli a két szárny hadmozdulatait (XXXIII. 9.4: *spectaculo pugnae intenta*); a ligurok addig bámulják a numida lovasok megtévesztő mutatványait (XXXV. 11.8—9), míg sikerül áttörni vonalaikat; l. még XLIV. 35.18: *in medio spectantibus utrimque . . . pugnatum est* stb.

Spectaculum persze pl. az áruló falerii tanító megfenyítése (V. 27.10); *nefandum spectaculum* a caudiumi szégyen (IX. 5.14; vö. 6.3: *ipsa lux ita deforme intuentibus agmen omni morte tristior fuit*); példamutató *spectaculum* a Fabius-

³² Vö. BURCK 232., de főleg 53. l., Dionysios és Livius szándékainak különbségéről: „Jener versucht aus seinem personalen Interesse heraus in einer grossen pathetischen Szene die fast übermenschliche Haltung eindringlich darzustellen, dieser legt . . . den Nachdruck auf die Gefühle der Zuschauer, die den Verrat der Patrizier an der *libertas* nicht begreifen können.”

³³ Pl. I. 9.7 (a szabin nők); I. 35.8— (Tarquinius Priscus *circus maximus*áról); VII. 2.3 (a *ludi scaenici* kezdetei); XXIV. 39.2 (Hennában a római megszállók *super theatrum, adsueti et ante spectaculo contionum, consistunt*); XXXIII. 32 (Isthmia); XLV. 1.8: *inmemor spectaculi populus*, ugyanitt 32—33: háromszor is *scaenicum ludicrum*; XXXIV. 44.6 (*ludi Romani*); XXXIX. 42.11 (*gladiatorum sp.*), ugyanígy XLI. 20.10—11.

³⁴ A *procurrunt* vagy *concurrunt* is lényeges tartozéka a *spectaculum*nak, mint pl. Hor., *Serm.* I. 9.77—: *clamor utrimque, undique concursus* (a homérosi aristeia — II. XX. 443 — itt persze szatirába illően folytatódik, ill. zárul, amennyiben Apollo nem a küzdők egyikét, hanem a kárvalott költőt „menti ki” a kavardásból); Liv. XXXV. 36.3; XXXVIII. 33.8 stb.

³⁵ Vö. Hor., C. I. 28.17: *dant alios Furiae torvo spectacula Marti*; IV. 14.17: *spectandus in certamine Martio*, ehhez a késői scholiasta megjegyzése: *qui ita pugnat, ut dignus sit spectaculo.*

nemzetség helytállása (II. 46.4), ennek negatív pendantja a főséért küzdő két hispaniai, a hatalomvágy fonák példája (XXVIII. 21.9: *insigne spectaculum documentumque*); egy centurio bátorsága (XXVI. 5.16);³⁶ az ostromlott nesattiumiak önmaguk ellen fordított vérengzése (XLI. 11.4); a súlyosan megrongált ellenséges hajóhad (XXXVII. 24.6); a feldúlt Chalkis (XXXI. 24.3: *deforme spectaculum semirutae ac fumantis sociae urbis*); legszörnyűbb pedig a cannaei csatatér látványa (XXII. 51.6: *foeda etiam hostibus spectanda strages*),³⁷ vö. Epit. XIII (Pyrrhosról): *corpora Romana inspexit*; XXXI. 34 (Philippos morbid *spectaculum*-a) stb.

Tanulságos az a szomorú *spectaculum*, amely a gallus ostrom idején a Capitolium védőinek szeme elé tárult (V. 42.4): *quocumque clamor hostium, mulierum puerorumque ploratus . . . avertisset, paventes ad omnia animos oraque et oculos flectebant, velut ad spectaculum a fortuna positi occidentis patriae . . .* (6) *nec ullum erat tempus, quod a novae semper cladis alicuius spectaculo cessaret.* WEISSENBORN kommentárja szerint Livius a szerencsétlenséget „a történelmi hűséggel kevésbé törődve, rikító színekkel” ábrázolta; itt olvassuk Niebuhr híres nyilatkozatát is a pataviumi Livius és a majdani velencei mesterek gazdag koloritjának rokonságáról.³⁸

Rendkívüli *spectaculum*-ként írja le Livius Scipio expedíciós flottájának indulását a lilybaeumi kikötőből (XXIX. 26.1): *ne priore (sc. bello) quidem ulla profectio tanti spectaculi fuit.* A leírás tudatosan kapcsolódik Thukydideséhez (VI. 30–32), mint pl. 26.7: *concurrerat ad spectaculum in portum omnis turba . . .* (8) *nec classis modo prospectantibus e terra, sed terra etiam omnis circa referta turba spectaculo navigantibus erat*³⁹ ~ Thuk. VI. 31.1: *διὰ τὴν πλῆθος ἐκάστων ὦν ἐώρων τῆ ὄψει ἀνεθάρσουν . . . καὶ ὁ ἄλλος ὄχλος κατὰ θέαν ἦκεν . . .* (6) *καὶ ὁ στόλος . . . ὄψεως λαμπρότητι περιβόητος ἐγένετο.* (Ugyanígy Liv. 27 ~ Thuk. 32. 1—5.) Az egyezéseknél többet mond a *különbség*: Scipio hajóhadát kedvező szél viszi; csakhamar megpillantják az afrikai partot, és ott is kedvező előjel fogadja (27.12): *Scipio . . . cum Pulchri promunturium id (sc. proximum prom.) vocari audisset: „Placet omen — inquit —, huc dirigite naves.”* Thukydides viszont az Aigináig folytatott evezősverseny és a kerkyrai találkozás után közvetlenül rátér a szirakuzaiak elszánt készülődésére: mindenki sejt-heti, előre tudja az elháríthatatlan katasztrófát.⁴⁰

³⁶ WEISSENBORN megjegyzése a helyhez (*sublatum alte signum converterat ad spectaculum cives hostesque*): „hatte aller Blicke auf das Schauspiel hingelenkt”.

³⁷ Vö. BURCK i. m. 205. l.

³⁸ Röm. Gesch. II. 609: „In seiner eigentümlichen Meisterhaftigkeit, in dem Reichtum und den Farben, welche manches Jahrhundert nachher die Ausstattung der unter dem nämlichen Himmel geborenen venetianischen Maler wurden, glänzt er nirgends mehr als in eben dieser Darstellung: eine lebendigere gewährt kein Geschichtschreiber beider Nationen.” Vö. BURCK 127. l.; a leírás költőiségéről OGILVIE i. m., 727. l.

³⁹ Vö. XXX. 9.12: *Scipio . . . occupat Tyneta . . ., locum, qui et ab Karthagine conspicit et praebere ipse prospectum . . . ad urbem . . . possit.*

⁴⁰ TAINE egy jegyzetben (273.1) a caudiumi megszágyenyülést (Liv. IX. 5—6) a spartaiak sphaktériai megadásával hasonlítja össze (Thuk. IV. 38—): „C'est la narration

Spectaculum az is, ami a falakról lenézők szeme elé tárul — mintegy liviusi *teichoskopia*. Homérosi hősnek szeretett volna látszani Athén falai alatt V. Philippos (XXXI. 24.13): *ingenti turba completis etiam ad spectaculum muris conspici se pugnantem egregium ducebat*; a hannibali idők egyik párviadalának látására (XXIII. 47.3: *ad spectaculum pugnae*) a rómaiak a Capua előtti táborból tódulnak ki, a campaniaiak pedig *non vallum modo castrorum, sed moenia etiam urbis prospectantes repleverunt*. (Vö. Verg., *Aen.* XII. 131 sk.) 190-ben Pergamon ostromlóinak elűzését a falakról nők is nézték (XXXVII. 20.14): *spectaverant e moenibus Pergami non viri modo, sed feminae etiam*. (Vö. Hor., *C.* III. 2.5—).

Rómában a legfőbb *spectaculum* mindig a *triumphus* volt, ahol egyrésről a triumphator akarta *megmutatni* (*ostendere*) a győztes hadjárat eredményét, a zsákmányt és a foglyokat, másrésről a római nép akarta *nézni* a ritka látványosságot. Ennek szégyenétől mentesítette magát öngyilkosságával Vibius Virrus, Capua elszakadásának fő kezdeményezője (XXVI. 13.15): *neque vincus per urbem Romanam triumphis spectaculum trahar*; ezt tanácsolta Aemilius Paulus is Perseusnak (Plut., *Aem.* 34.3—4; vö. Kleopatra tiszteletre méltó *ferocia*-jával, Hor., *C.* I.37.29—). Veii királyának legyőzése — a második *spolia opima* megszerzése — után (IV. 20.2) *longe maximum triumphis spectaculum fuit Cossus spolia opima regis interfecti gerens*. A harmadik *spolia opima* „édes látványáról” Plutarchos Marcellus-életrajzában (8.1: ἡδίστον . . . θέαμα) olvashatunk.

Livius két ilyen *spectaculum*-ot írt le különös részletességgel: Syphax elfogását és Perseus felvonultatását.⁴¹ Mikor Syphax élve kerül ellenfeleinek kezébe (XXX. 12.2), *laetum ante omnes Masinissae praebiturus spectaculum, ad Laelium pertrahitur*. Megkötözve mutatják meg Cirta lakosainak (12.8: *vincus in conspectum datus est*), mire kétségbeesésükben (12.9: *ad spectaculum tam foedum*) megnyitják a város kapuit. A nevezetes foglyot egyelőre csak a római táborba viszik, mégis annyian bámulják, mintha már a római triumphus nevezetessége volna (13.1—2): *omnis velut ad spectaculum triumphis multitudo effusa est; praecedebat ipse vincus . . .*; így vezetik Scipio elé, majd Rómába küldik (16.1), és a senatus az albai várban, majd Tiburban őrizteti. A páratlan

pure opposée à la narration oratoire.” Hasonló különbségeket fedez fel Hannibal alpesi átkelésének polybiosi és liviusi előadása között (284. 1.): „Telle est la différence d’un géographe et d’un orateur.” A szónokiasság azonban Livius művészetének csak *egy* vonása; TAINE számontartja az „imagination dramatique”-ot is (278: Lucretia története Livius, ill. Dionysios előadásában). L. még K. WITTE, Über die Form der Darstellung in Livius’ Geschichtswerk. Rhein. Mus. 65 (1910) 397. skk. 1.

⁴¹ Jugurtháról l. Epit. LXVII; Sall., *Jug.* 114.3; a „látványosságot” Plutarchos is kiemelte: Mar. 12. Csak a XIX. könyv periochájában olvassuk Caecilius Metellus *speciosus triumphus*-áról, amelyen tizenhárom ellenséges vezért és százhusz elefántot vonultattak fel. L. még Decius Mus *castrensis triumphus*-ának leírását (VII. 36.8): *incedentis per media castra . . ., coniectis in eum omnium oculis*.

triumphus leírása (a harmadik *decas* lezárása) során⁴² értesülünk Syphaxnak idejekorán közbejött haláláról (45.4): *morte subtractus spectaculo magis hominum, quam triumphantis gloriae . . . Conspecta tamen mors eius fuit, quia publico funere est elatus.*⁴³

Perseus megadását Livius kifejezetten Syphaxénál is jelentősebb eseményként írja le (XLV. 7.2): *non alias ad ullum spectaculum tanta multitudo occurrit . . .*⁴⁴ (3) . . . *fama conspectum eum efficiebat . . .*⁴⁵ (4) *progredi prae turba occurrentium ad spectaculum non poterat.* Aemilius Paullus kérdései (8) is Syphax kihallgatását idézik emlékezetünkbe. Macedonia pacifikálása után a győztes hadvezér először Görögországban rendez nagyszabású játékokat (32.10: *prudentia in dandis spectaculis*, vö. 33.3), de még ezeknél is különb látvány volt a közszemlére bocsátott hadizsákmány (33.5): *spectaculo fuit . . . non scaenicum magis ludicrum, non certamina hominum aut curricula equorum, quam praeda Macedonica omnis, ut viseretur, exposita* (vö. Plut., Aem. 32—). Az Aemilius Paullus diadalmenetének megszavazása körüli huzavona során elhangzott beszéd kellőképpen szemlélteti a triumphus *spectaculum*-jellegét (különösen 38.14—39.8; vö. 43.1), pl. 39.6: *illud spectaculum maximum, nobilissimus opulentissimus(que) rex captus, ubi victori populo ostendetur? . . .* (7) *Perseus rex captus, . . . filii regis . . . subtrahentur civitatis oculis?* (8) . . . *Domitorem Graeciae omnium oculi conspiciere urbem curru ingredientem avent . . .* Maga a győztes a családját sújtó csapásokról is úgy emlékezik meg, mint köz-látványosságról (41.1): *cum spectaculo vobis nunc triumphus meus, nunc funera liberorum meorum fuerint* — mint Brutus vagy Manlius apai tragédiája.

Hasonló látványosságként tünteti fel Livius Philopimén elfogatását és Messénébe való hurcolását (XXXIX. 49.6—): *ad spectaculum omnes . . . effunduntur*, (8) . . . *et cum pars maxima exclusa a spectaculo esset, theatrum repente . . . compleverunt et ut eo adduceretur in conspectum populi, una voce omnes exposcebant* (10). Hasonló jelenetet találunk Plutarchos Timoleón-életrajzában (34.4): a tyrannos Hippónt a messénéi színházban — iskolás gyermekek szemeláttára, *ὡς . . . θέαμα κάλλιστον* — kínozzák meg és végzik ki.

Gondoljunk most a Phylarchost forrásként felhasználó⁴⁶ Plutarchos rokon leírásaira! Az Agis-életrajzban (14.1) még az is *látványosság* (*θέαμα*) számba megy, hogy Agis katonái károkozás nélkül vonulnak végig a Peloponnésoson.

⁴² Silius Italicus (XVII. 625—) és Appianos (Pun. 66) mindenesetre részletesebb; vö. WALSH i. m. 178. l.

⁴³ 45.5: *hunc regem in triumpho ductum Polybius . . . tradit*, vö. Pol. XIV. 6.10; l. még Liv. XLV. 39.7: *quos Syphax . . . concursus fecerit, plerique meminimus.*

⁴⁴ Vö. WITTE i. m. 375. l.

⁴⁵ A folytatásról (*sed effulgebant Philippus ac magnus Alexander*, vö. 43.3) l. Acta Class. Debr. 6 (1970) 56. l.

⁴⁶ Vö. JACOBY, FGH Komm. II C p. 134; behatóbban vizsgálta a kérdést E. GABBA idézett Phylarchos-tanulmányában (193. skk. l., különösen 218. skk. l.).

Chilónist is „mindenki látta, amint *hiketisként* ült férje (a Poseidón-szentélybe menekült Kleombrotos) mellett . . . mindkét oldalán egy-egy kis gyermeke (17.1) . . . Elcsodálkoztak ezen a látványon, könnyekre fakadtak húségén . . .” és úgy hallgatták a gyászoló asszony teátrális szónoklatát. Nem kevésbé drámai Agis börtönjelenete és kivégzése (19—20) sem. „Szép látvánnyal” (*καλὸν . . . θέαμα*) találkozunk Kleomenés életrajzában is (31.3), a befejezés (38—) pedig mindennél szemléletesebben mutatja Phylarchos írói módszerét és eszközeit. (39.1: „Lakedaimón e *drámai történettel*, amelyben asszonyai a férfiakkal versengve néztek szembe a halállal, megmutatta, hogy a sors az élet végső óráiban sem tudja megalázni az erényt.”) Aratos-életrajzában (27.2) azt olvassuk, hogy az argosiaiak — mintha nem is a szabadságukért folyó csatáról volna szó — *csak ülték* (*θεαται καθῆρτο τῶν γινομένων*), *mint a nemeai játékok bírái*; a tarentumiak fürdőkben és lakomákon töltének az időt, miközben harcolnak értük (Pyrrh. 16.1); az Argos utcáin dülő harcot az asszonyok a házak tetejéről nézik (34.2).

Ha most ezeket a részleteket a Galba-életrajz közismert helyével (26.6) folytatjuk, már Tacitusnál tartunk: a Galbát körülözönlő tömeg Otho katonáinak láttára futásnak ered, „de nem szóródott szét, hanem helyet foglalt az oszlopcsarnokokban és a forum magasabb pontjain, mintha valami *látványos színjátékot* (*ᾠσπερ θεῶν*) nézne” — mint ahogy Tacitus is írja (Hist. I. 40. 1): *agebatur huc illuc Galba vario turbae fluctuantis impulsu, completis undique basilicis ac templis, lugubri prospectu.*⁴⁷ Tacitus ettől a *lugubris prospectus*-tól, a fegyvertelen, öreg *imperator* felkoncolásának (41.3), „a nép szétkergetésének, a senatus eltiprásának” (40.2: *disiecta plebe, proculcato senatu*) látványától, Piso levágott fejének örvendező szemlélésétől (44.1) stb. vezet bennünket a polgárháború embertelen peripeteiáin keresztül a Vitellianusok és Flavianusok utcai harcainak közömbös nézéséig (III. 83): *aderat pugnantibus spectator populus, utque in ludicro certamine, hos, rursus illos clamore et plausu fovebat . . . Saeva ac deformis urbe tota facies: alibi proelia et volnera, alibi balineae popinaeque; simul cruor et strues corporum, iuxta scorta et scortis similes . . . , prorsus ut eandem civitatem et furere crederes et lascivire . . . Velut festis diebus id quoque gaudium accederet, exsultabant fruebantur nulla partium cura, malis publicis laeti,*⁴⁸ — illetve Vitellius végének „csúf látványáig” (III. 84.5).

Nem állítjuk, hogy Tacitus a négy császár évének eseményhalmazát *csak* a *spectaculum*-motívum sorozatos megszólaltatásával rendezte *tragédiává*: szuverén lélekábrázoló és szerkesztő művészetének ez *csak egyik* eszköze, illetőleg teljesítménye. Tény azonban, hogy a *spectaculum*-ok következetes kiemelése nagyban hozzájárul a szinte áttekinthetetlen gomolygás áttekinthetővé

⁴⁷ H. HEUBNER megjegyzése a helyhez (Komm. I. 92): „Es war ein trauriges Schauspiel, das sich den Augen dort anbot.”

⁴⁸ HEUBNER kommentárja a helyhez (III. 195): „ohne irgendeinen Anteil an den Parteien zu nehmen; . . . woran man seine Freude hatte, war — richtig verstanden — nichts anderes als das allgemeine Unglück.”

— sőt: logikussá! — tételéhez: A Galba elleni mozgolódás hírére a palotába özönlő tömeg egyelőre Otho halálát követeli, *ut si in circo aut theatro ludicrum aliquod postularent* (I. 32.1; vö. majd Tigellinus fejének követelésével — ugyancsak „a cirkuszban és a színházakban” — és rút életéhez méltó halálának leírásával: 72.3); a *lugubris prospectus* „gyászos” motívuma hangzik majd fel Vitellius szerencsétlen lemondási kísérletének leírásában is (III. 68.2): *prospectantibus etiam feminis*; a *spectaculum*-okban kedvét lelő Vitellius egész uralkodását át- és átszövi a gladiatori és egyéb „látványosságok” bámulása (II. 67.2: *numquam ita ad curas intento Vitellio, ut voluptatum oblivisceretur*; 70.1; 71.1; 91.2; 94.3; 95.1); ő maga ugyanolyan embertelenséggel gyönyörködik a bedriacumi hullahegyek (II. 70.4) vagy a meggyilkolt Blaesus (III. 39.1) látásában, mint dicstelen elődje Pisóéban (I. 44.1).⁴⁹ A nagy bedriacumi (II. 70.1: *foedum atque atrox*) *spectaculum*⁵⁰ leírását nyilván szándékosan keregetezi be Caecina cremonai, ill. Valens bononiai *spectaculum*-ának említése (II. 67.2, ill. 71.1); ez a két főrendező még sokkal rosszabbkor — 69 szeptemberében! — is gladiatori játékokat rendeztet Vitellius születése napjára (II. 95.1), és nem közömbös az áldatlan cremonai *spectaculum*-ra való későbbi hivatkozás (III. 32.2) sem. Szembetűnő a fővárosba fényesen (Vitelliushoz nem is méltóan: II. 89.2) *be-*, majd rövidesen (99) annál csapzottabban és reménytelenebbül kivonuló vitelliusi sereg látványának párhuzama; az utóbbi részlet mintegy előkészíti Vitellius lemondási jelenetét (III. 67.2: *velut in funebrem pompam*), amelyet senki sem nézhetett érzéketlenül (68.1). Közben *saevum spectaculum* a Róma utcáin lődörgő germánság is (II. 88.3). Nemcsak Galba halálát bámulta látványosságként a római nép (I. 40.1), vagy a bedriacumi csatateret Vitellius (II. 70), germánjai a véráztatta forumot (II. 88.3), ő maga pedig majd a végén — csúfos kényszerből — aljasságának és gyengeségének emlékhelyeit (III. 85): a római tömeg „szokás szerint” a Cerealia látványosságait nézte rendületlenül, mikor Otho halálát a *színházban* bejelentették, és máris Vitelliusnak tapsolt (II. 55.1; a folytatás párhuzamossága pedig Vitelliushoz még ebben az évben lezárulandó tragédiájával egyenesen hátborzongató: *populus cum lauru ac floribus Galbae imagines circum templa tulit, congestis in modum tumuli coronis iuxta lacum Curti, quem locum Galba moriens sanguine infecerat*). 69 végén a Saturnalia ünnepnapjait a Flavius-párt serege is — vészes és indokolhatatlan késedelmeskedéssel — a közeli Ocriculiban tölti (III. 78.1: *per otium agitabat*, de az ünnep Ocriculiban is aligha telt el *munera gladiatoria*

⁴⁹ Jellemző *Vespasianus* egyetlen „nézlelésének” szándékolt ellentétként való megfogalmazása és elhelyezése (II. 74. l., közvetlenül a bedriacumi „szemle” és Vitellius két tábornokának *gladiatorum spectaculum*-a után): *at Vespasianus bellum armaque . . . circumspectabat*.

⁵⁰ Ehhez a visszataszító látványhoz Agricola legfényesebb haditénye (Agr. 37.2: *patentibus locis grande et atrox spectaculum: sequi vulnerare capere, atque eosdem oblati aliis trucidare*) úgy viszonylik, mint — más összefüggésben — a germanicusai *humanitas* magasztalása (Ann. I. 61—) Vitellius embertelenségének elmarasztalásához. Erről l. „Tacitus és a római manierizmus” c. tanulmányunkat (Ant. Tan.).

nélkül), Róma népe pedig szörnyű látványosságban, a polgárháború véres zárójeleneteiben gyönyörködik (III. 83.1): *aderat pugnantis spectatores populus*. A legvégén a „szégyenletes” bűvőhelyéről előrángatott császár maga válik *foedum spectaculum*-má (III. 84.5), amikor hátrakötött kézzel, meggyalázva *nézetik vele* szobrainak ledöntését, Galba és Flavius Sabinus felkoncolásának helyét.⁵¹

Ezek után talán nem erőltetett az a sejtésünk, hogy Tacitus Vitellius egész uralkodását és szinte az egész „négy császár évét” — mintegy *foedum spectaculum*-ot — egyebek közt a *spectaculum*-motívum tudatos alkalmazásával formálta oly megrázó művészi egységgé.

Összefoglalásul: Spectaculum-ok mindig kínálkoznak, akár homérosi hősök összecsapásaira, akár thukydidési ténytisztelettel megörökített jelenetekre gondolunk. A dramatizáló hellénisztikus történetírás — különösen Phylarchos — kapva-kap ezeken a *látványos* lehetőségeken, és a *spectaculum*-ok érthetőleg szerephez jutnak a *spectaculum*-kedvelő római közönség számára írott művekben is. Livius, akinek hagyatékát *e* szempontból vizsgáltuk, a *spectaculum*-okkal részint élénkítette végeláthatatlannak érzett anyagát (vö. XXXI. 1), részint pedig — sajátosan vizuális megjelenítő képességének birtokában⁵² — ezt a *külsőleges* eszközt is bizonyos lelki (érzelmi, etikai) mozzanatok kidomborítására használta. Liviusnál a *spectaculum*-ok mindenesetre nem járulnak hozzá az „Einzelerzählung”-okból⁵³ összetevődő könyvek (vagy pentasok, decasok) oekónomiájának tökéletesebbé tételéhez,⁵⁴ inkább csak alkalomadtán halmozódnak szinte rakásra.⁵⁵ Vergilius — a *spectaculum*-motívum különösebb alkalmazása nélkül is — művészi egységekbe forrasztotta eposzának részeit,⁵⁶ a tragédiaírónak is kikiáltott Tacitus pedig — egyebek közt a *spectaculum*-ok előtárásában rejlő lehetőségek hasznosításával — ki tudott lépni az annalsztika hagyományos rovatainak béklyóiból, és szerkesztés, valamint kathartikus hatás szempontjából is utolérhetetlen módon értékesítette a hellénisztikus történetírás dramatizáló rekvizitumait.

⁵¹ Vö. Acta Class. Debr. 6 (1970) 58. sk. 1.

⁵² Vö. BURCK i. m. 200. skk. 1.

⁵³ Vö. WITTE i. m. 288 és 359. skk. 1.

⁵⁴ Vö. WITTE i. m. 419. l.: „Wie Livius . . . unterliess, im voraus eine Gesamtdisposition zu entwerfen, so eilte er rasch von Ereignis zu Ereignis, von Szene zu Szene, ohne sich die Zusammenfassung der einzelnen Taten des römischen Volkes zu grösseren Einheiten angelegen zu lassen. Diese letztere Forderung hat unter den Römern erst Tacitus erfüllt.” WITTE azonban ezt a tacitusi művészetet („diese einzelnen Szenen . . . in grösseren Akten und diese wieder in geschlossenen Dramen zu vereinigen. . . unter dem Einfluss einer . . . hellenistischen Theorie der Geschichtschreibung . . .”) csak az *Annales*-ben fedezi fel.

⁵⁵ Phylarchos is „fészkekké” sűrítette össze pl. a „esodálatos” mozzanatokot (*θαυμάσια*), vö. KROYMANN i. m. 487. hasáb.

⁵⁶ Augustinus mindenesetre *dulcissimum spectaculum vanitatis* gyanánt emlékezik vissza az Aeneis II. énekének jeleneteire (Conf. I. 13.22).

BÚCSÚ SZABOLCSI BENCE AKADEMIKUSTÓL

(1899—1973)

A Magyar Tudományos Akadémia nevében megrendült szívvel búcsúszom Szabolcsi Bencétől, a zene nagy tudósától, a műveltség — és nemcsak a zenei műveltség — lelkes, fáradhatatlan, lenyűgöző hirdetőjétől, a keserves megpróbáltatásokat megszenvedő, de azokat legyőző emberséges embertől.

Nagy tudós volt Szabolcsi Bence, hiszen tulajdonképpen ő a magyar zenetörténet megalapozója. Már a húszas években felvázolta a régi magyar zenetörténet fő irányait, s egy-egy részletkérdéssel foglalkozva, de különböző szintéziseket is kiadva kidolgozta a teljes magyar zenetörténetet. A középkori magyar énekmondóktól a Kodályról megjelent legutóbbi tanulmányáig a magyar zene minden nagy korszakát, minden jelentős alkotójának művét elemezte, olyan *monumentumot* teremtve, melynek méltatása a szakemberek feladata, de nem csupán az övék: ezeknek a műveknek az a nagyszerűsége, hogy egyszerre szólnak a szakmához és a zenét kedvelő, értő, művelt közönséghez.

Hogy ma az egész magyar zene — s benne a népzene — közkinccsé vált, az nem csupán Bartók és Kodály felfedező tevékenységének köszönhető, hanem annak a kutató-, értelmező és értékelő munkának is, amelyet Szabolcsi Bence végzett el.

Szabolcsi Bence hitvallása volt — ezt mondta el legutóbb a Kodály emlékeztére rendezett akadémiai előadásában is —, hogy egyszerre kell és lehet magyarnak és európainak lenni. Ezt a célkitűzést megvalósította emberi magatartásában és szakmai munkájában is. Igaz, mások is foglalkoztak Magyarországon az egyetemes zenével, annak jeles alkotásaival. Azt hisszük azonban, hogy Szabolcsi Bence Vivaldi-, Monteverdi-, Mozart- és Beethoven-értelmezései azért is időtállóak, mert szerzőjük különös érzéssel tapintotta ki a nemzetközi és a nemzeti összefonódását a nagy klasszikusok zenéjében. Ezt tette meg ellenkező irányban is, amikor a külföldnek magyarázta meg Liszt Ferenc, Bartók Béla vagy Kodály Zoltán művészetét.

A zenetörténet nagy erénye — s ez Szabolcsi Bence életművének egyik maradandó sajátossága —, hogy nem elégszik meg a zene belső történetének vizsgálatával, hanem azt szorosan köti a művelődéstörténethez, sőt a társadalomtörténethez is. Számunkra különösen érdekes — módszertanilag is — az a megállapítása, amely *A művész és közönsége* című tanulmányában olvasható: »A zenetörténet szerves része a zenét hallgató tömegek története. Annál is inkább, mert ezek a tömegek többnyire nemcsak passzív elfogadói, hanem aktív ihletői, kezdeményezői is voltak a zenei folyamatnak: láthatóan vagy láthatatlanul ott álltak a zenei törekvések háttérében, s a nyelv, mellyel a zene nagy alkotóművészei éltek — eredetében és végső kihatásában —, végered-

ményben az ő nyelvük volt.« Ez a meggyőződés vezeti el a zenei köznyelv problematikájához, amellyel kapcsolatban nemcsak a közönség, hanem a zenei alkotás alapkérdéseit is felteszi, s megint olyan érvénnyel, hogy az nem pusztán a zenetudomány számára jelentős. Mert Szabolcsi Bence nemcsak zenetörténész, hanem az elmélet kitűnő művelője is, aki mindig más művészeti ágak, sőt a kultúra egészének viszonylatában méri fel, hogy mit jelent a zene, és melyek annak állandó és változó jelenségei. Ez a valóban komplex történeti szemlélet olyan eredményeket hozott, amelyeket a zenetudományon kívül a társadalomtudományok más ágaiban is gyümölcsöztetni lehet.

Alapos történeti felkészültsége Szabolcsi Bence szellemét nem zárta be a múlt várába, hanem arra tette alkalmassá, hogy felismerje és örömmel üdvözölje az újat, és annak messze szóló hirdetője és soha nem lankadó támogatója legyen. Amikor *A magyar zene kézikönyvében* 1947-ben az új magyar zenéről írt, az 1905-ös esztendő-t jelölte meg a zenei és nemcsak a zenei forradalom kiindulópontjának. »Ekkor jelentek meg — írta — Ady Endre Új versei, ebben az évben indult el népdalgyűjtő útjára Kodály Zoltán s hangzott el első ízben Bartók Béla zenekari szvitje. A három költő, aki itt útjára indult, végzetszerű elhivatással hirdette meg azt a gondolatot, hogy a magyarság léte még voltaképpen felfedezetlen, energiái felszabadítójukra várnak, s ez energiák nélkül nincs nemzet, nincs alkotás, nincs kultúra.» Ehhez a gondolatsorhoz kapcsolódva Bartók és Kodály újítását így értékelte: „Kiemelkedve a romantikából és az 1900-as évek európai zenemozgalmaiból, mindketten korán ráészméltek, hogy nyugati mestereiket Európa régi, nagy zenéjének szigorú és monumentális világában kell keresniök; magyar földön pedig megtalálták a hagyományoknak ugyanezt a teljességét a régi magyar népzében.» Szabolcsi Bence e két hagyomány ötvözését, de ugyanakkor továbbfejlesztését, a magyar zene „főútjának” megtalálását, világérvényre emelését látta a két nagy alkotó művészetében, s ezt a rendkívüli teljesítményt tisztelte, méltatta és ünnepelte.

A zene szeretete egy általánosabb műveltségi és társadalmi eszményhez kapcsolódott. Kodályról szóló megemlékezésében elmondotta, hogy mit hirdetett az az új magyar humanizmus, amelynek ő is híve volt: „Mindenekelőtt meghirdette minden elmúltnak bátor újraértelmezését; leszaggatta a múlttól, ami hazug volt és frázisszerű; le az emberekről az élet, a világ, a társadalom képéről, amit mesterségesen ráfagyasztottak vagy rámázoltak; nem kell elfogadni, nem kell belenyugodni, kiáltotta ki a tegnapról, és beharsogta a köztudatba: jön egy holnap, a holnap, mely igazabb arcot ad a világnak!”

Szabolcsi Bence őszinte meggyőződéssel vallotta, hogy ezt a holnapot a felszabadulás, a szocializmus hozta meg, társadalmilag és kulturálisan egyaránt. A felszabadult magyar nép magáénak vallotta azt az újítást, amelyet a zenében Bartók és Kodály hoztak, és amely megteremtette a feltételeket a zenei kultúra elterjedéséhez, meghozta a hajdani „magántudós” számára is a lehetőségeket arra, hogy tevékenységét kibontsa, és az új érdekében hatékonyan munkálkodhassék társadalmi méretekben.

Szabolcsi Bence életművét idéztük, mert az ember teljes mértékben azonosul vele, az az ember, aki a 20. század nagy változásait, Magyarország történelmének mélységeit és magaslatait egyaránt megismerhette, s tudatosan foglalt állást velük kapcsolatban.

Kodály zeneszerzés-osztályában töltött évei után Szabolcsi Bence Lipcsében fejezte be tanulmányait, ahol zenetudományból, történelemből és művészettörténetből szerzett bölcsészdoktori oklevelet. Önéletrajzában írja: „1923-

tól magyar zenetörténeti emlékek felkutatásával foglalkoztam, zenekritikus, szerkesztő és lektor voltam Budapesten.” E nagyon is lakonikus megfogalmazás mögött az áll, hogy az ellenforradalmi rendszer nem volt hajlandó megfelelő álláshoz juttatni, s a kutatómunkát úgy végezte, hogy közben Tóth Aladárral együtt szerkesztette a Zenei Szemlét és a Zenei Lexikont. Elszenvedte mindazt, amit Magyarországon a második világháború alatt csak elszenvedni lehetett s talán még annál is többet.

A felszabadulás után belevetette magát a munkába, s tudományos tevékenysége mellett részt vállalt a magyar zenei élet megszervezésében, az új magyar zene propagálásában, a magyar zenetudomány irányainak kijelölésében, szervezeti kereteinek megteremtésében, a fiatal zenetudós nemzedék képzésében, a magyar zene nemzetközi kapcsolatainak ápolásában. A felszabadulást követően a Zeneművészeti Főiskola tanára, 1951-ben a Zeneművészek Szövetségének elnöke, 1948-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd rendes tagja, 1961-ben a Bartók Archívum és néhány év múlva az ebből kifejlődő Zenetudományi Intézet igazgatója. Betegsége ellenére a legutóbbi időkben is nagy szenvedéllyel foglalkozott a magyar zenei élet közügyeivel s különösen a Zenetörténeti Kézikönyv munkálataival, amellyel új szintézist kívánt teremteni azon a területen, ahol munkáját elkezdte.

A Magyar Népköztársaság Szabolcsi Bence tevékenységét elismerte, s jól-eső érzéssel mondhatjuk, hogy a közösség tisztelete és szeretete övezte pályafutását az utolsó negyedszázadban.

Szabolcsi Bence szeretetre méltó, kedves, mélyen érző és együttérző ember volt, aki mindenkin segíteni akart, aki nagyon vigyázott arra, hogy senkit se bántson meg, de aki mindig a maga ellenállhatatlanul szívélyes módján kitartott a felismert igazság mellett. Csak megindultsággal tudok gondolni arra az igazán atyai figyelmesre, amellyel engem is biztatott munkám végzésére, s arra az okos kedvességre, amellyel jótanácsait elmondta, amikor ügyekről és emberekről volt szó.

Szabolcsi Bence szerette az irodalmat, s különösen szerette a nagy zeneszerzők barátját és magyaróját, Romain Rollandot. Mint ember, ő is elmondhatná azt a humanista búcsút, amelyet a Jean-Christophe végén olvashatunk: „Mai emberek, fiatalok, rajtatok a sor! . . . Legyetek nagyobbak és boldogabbak nálunk.” Az „isteni zene” az ő számára is a megvalósuló harmóniát jelentette, azzal a többlettel, hogy a zenének ezt az üzenetét nem a távoli jövőnek adta át; életében munkált azon, hogy „a zene mindenkié” legyen, s amikor zenéről szólt, akkor egyszerre gondolt kultúrára és emberségre.

A „halál torkába esett” Szabolcsi tanár úr, amint a nagyenyedi „halottas temetésekorra való ének” mondja, amelyet ő is idézett, de a halál nem fog életművén; amíg magyar zene szól ezen a földön, tisztelettel és megbecsüléssel fognak emlékezni nevére és munkásságára.

Köpeczi Béla

*

A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Rektora, Tanácsa, oktatói testülete, valamennyi hallgatója, dolgozója és a Magyar Zeneművészek Szövetségének alkotó és hivatalos testülete áll most velem együtt Szabolcsi Bence ravatálánál, hogy búcsút vegyünk Tőle. A Főiskola több mint negyedszázad óta tanárától, tanszékvezető professzorától; a Szövetség alapító tagjától, évekig

volt elnökétől, majd elnökségének tagjától. A két nagy zenei testülettel együtt megrendülten, néma tisztelettel és gyásszal járulnak hozzá búcsúzni mindazok, akiket az az öröm és tisztesség ért, hogy életében tanítványai, hallgatói és munkatársai lehettek.

Soruk szinte beláthatatlan: Szabolcsi Bence egész életműve a legmagasabb szintű nevelői élet, még Szövetségünkben, zenei közéletünkben való részvétele, irányító tevékenysége is nap mint nap megújuló nevelői tett volt. Ő maga született nevelő. Azzá tette páratlan tudása, újra meg újra megcsodált, rendezett és mindig fegyvelmezetten készen álló emlékezete, azzá tette minden iránt élénken érdeklődő figyelme, fáradhatatlan, bőkezű adakozó kedve mindenki iránt, aki tanulásért, tanácsért, útbaigazításért, segítségért Hozzá fordult. Eszményi tanítómesterré, pedagógussá tette a szóbeli, írásos és zene közlésnek az a természetes és harmonikus készsége, amely mindenkit az első percekben elbűvölt, nevelő sugárzásának körébe vont.

Tanítványait, hallgatóit ösztönző szavával, biztató tekintetével egyúttal mindjárt munkatársaivá is fogadta, ellenállhatatlanul vonzotta útítársul izgalmas, közös szellemi kalandokra, az ázsiai zenefolklórtól az európai zene, képzőművészet, irodalom és filozófia csarnokáig, alig ismert magyar zenetörténeti dallamoktól Bartók és Sztravinszkij művészetéig vezető, csodálatos utazásokra. Így mi, munkatársai is állandóan újra és újra tanítványainvá szegődtünk, boldogan és csodálva bíztuk rá magunkat, követtük gazdagságának végtelen birodalmába.

Felcsillant ilyenkor diákos, cinkos mosolya, és jóakaróan tette észrevétlenné a tudásunk mértéke közti végtelen távolságot. Szellemének fölénye nem nyomasztott, hanem fölemelt, magához *növelt*, a szónak eredeti, szótári jelentése szerint.

Mosolya, kérdezgetve továbbfejtő módszere, szelíd ironiája egy Szókrátészhez tette hasonlónvá. Művésze is szókratészi volt. A bábáskodásnak az a művésze és tudománya volt ez, amellyel gondolatokat, felismeréseket, műveket segített világra, de megszületni segítette zenetudományunk és zenetudományos képzésünk intézményeit, szervezeti megvalósulását is.

Eljegyezte Ő magát a nemzet tanítómesteréül még tanítványi korában, még akkor, amikor magyar mestereitől, Kodálytól, Bartóktól átvette a nehéz küldetést, az új magyar zenei művelődés társadalmi közegének, közönségének és értő tudósainak felnevelésére elkötelező apostoli hivatást, és amikor felvértezte magát a német tudományosság legjava fegyverzetével, a francia szellem megvilágító látásmódjával, az olasz zene nagy művészi hagyatékának élményeivel, küldetésének betöltésére. Egy nagy népnevelői gondolat megvalósításának munkásává avatta magát fáradhatatlanul járva az országot, elfelejtett sokszoros történelmi avar- és porréteggel elfedett magyar zenetörténetünk lappangó emlékeinek nyomában, sokszor hajnaltól hajnalig másolva, megfejtve és közkinccsé téve zenei örökségünk töredékes dokumentumait.

Csak a francia enciklopédisták heroikus, áldozatos küzdelméhez, művelődéspolitikai és népnevelő tettehez mérhetjük a diáksorból alig kinőtt fiatal ember vállalkozását, lázas alkotó és szervező munkáját, ahogyan rangos magyar és nemzetközi munkatársi gárdát kovácsolt össze, csodával határos módon adta kortársai kezébe negyvenegynéhány évvel ezelőtt a zenei művelődés kétkötetes magyar nyelvű enciklopédiáját, első zenei lexikonunkat.

Zenetörténeti és elméleti írások, kötetek, tanulmányok és esszék sora hagyta el ezután Szabolcsi Bence szellemi műhelyét, megannyi további tette

a legtágabb értelmű és hatósugarú pedagógiai munkásságnak. Költő kortársával együtt mondhatta Ő el magáról, hogy nem középiskolás fokon tanítja egész népét, „oly korban”, amely elég törpe volt ahhoz, hogy ne hívja meg Baumgarten-díjas tudósát az Őt megillető főiskolai katedrára.

1946-ban jött csak el annak az ideje, hogy Szabolcsi Bence Zeneművészeti Főiskolánkon folytathassa megkezdett nevelő munkáját. Kitűnő művészek, muzsikuskok emlékeznek vissza hálásan világszerte főiskolai óráira, szemináriumaira, a „zenetörténeti és stílusgyakorlatok” szerény címével megjelölt alkalmakon kibontakozott, sokszor egyetemi színvonalú vitákra, a belőlük nyert inspirációkra. Ő volt később a spiritus rectora, Ő kezdeményezte, ösztönözte 1951-ben zenetudományi tanszakunk létrehozását. Ő vezette, irányította utolsó percéig. Azóta már a tanszak is ifjú zenetörténészek több nemzedékét bocsátotta útjára, köztük országunk határain túl is elismert, kitűnő muzikológusokat, zenei közéletünk irányítóit, újabb nemzedékek nevelőit. Büszkén vallják mindannyian, hogy Szabolcsi Bencéhez jártak iskolába, tőle kapták tudásuk, szemléletmódjuk alapvetését és hivatástudatukat. Végül nevelői életútját, művét is organikusan tetőzte be a Magyar Tudományos Akadémiának sürgetésére létrejött Bartók Archívuma, majd Zenetudományi Intézete, ahol ismét egykori tanítványait gyűjtötte maga köré munkatársakul, s ahol munkatársaiként ismét tanítványaivá lehettünk.

Utolsó közösségi gesztusa is nevelői tett volt. Kedves tanítványaival találkozott utoljára és aláírásával befejezte a tanulmányi félévet.

Benne a magyar zenetudomány és zenei közélet, közvetlen vagy közvetett, volt vagy mostani tanítványainak, munkatársainak családja szellemi apját gyászolja. Olyan apát, aki mérhetetlenül gazdag örökséget hagyott ránk.

Igyekszünk méltó örökösök lenni, igyekszünk a ránk bízott kincseket, ha tehetjük, még gyarapítani is; őrizni és szítani a humán, valóban emberies és emberséges műveltség hevítő, éltető lángját, amelyet kezéből vettünk át.

Szeretett, feledhetetlen Mesterünk, ne rój meg érte, ha ma még nem tudjuk: hogyan állunk majd helyt magunkért és a ránk bízottakért. Ha ma még megrendülten, a ránk szakadt árvaságtól riadtan állunk utoljára melletted, hogy mély fájdalommal mondjunk Neked istenhozzádot. Példád, biztató szavad nem múló emléke ád majd erőt munkánk terhének, örömének hordozásához.

Ujfalussy József

*

Mindazoknak a fájdalmát idehoztam a sírhoz, drága Tanár Úr, akik olvasták és szerették írásait, akik figyeltek tanító szavára, akik hallgatták a félreérthetetlen hangot, a félreismerhetetlen hangot, és fölismerték benne a művészet kiválasztottjának, felkent igehirdetőjének igazságát. A tengerbe dobott palackot — amelynek sorsáról egyszer oly kétkedő aggodalommal beszélt Tanár Úr — sokan kifogták; megértették a belérejtett üzenetet, és talán kinyílt fölöttük egy kis darab ég. Most azonban, belekapaszkodva az utolsó percek parányi lehetőségébe, csak egy kis tépett csapat nevében tudok búcsúzni.

Köszönjük Tanár Úr, hogy tanítványaivá fogadott bennünket, hogy zenével nevelt emberré, hogy a zenetörténetet a művészet kinyilatkoztatásaiává tette számunkra, s hogy beavatott a muzsika misztériumába, az anyag utol-

érhetetlen tudósaként, de a legnagyobb összefüggések birtokában arra tanítva, hogy csupán a lombik fölé hajolva sohasem magyarázhatjuk meg a rét selymének, a virág illatának titkát.

Vasárnap óta, hogy Tanár Úr örökre elaludt, Schumann egy gondolata ébredzik bennem. Egyre erősebben hallok, és most már tudom, hogy ez Tanár Úr üzenete. „Minden időben titkos szövetség köti össze a rokon szellemeket. Kik összetartoztok, zárjátok a kört még szorosabbra, hogy a művészet igazsága minél tisztábban ragyogjon, mindenütt örömet és áldást árasztva.” Tanár Úr is megfogalmazta ezt számunkra, néhány évvel azután, hogy a harmadik felvonás Trisztánjához hasonlóan visszatért hozzánk az öntudatlanság sötét alagútjából. Megfogalmazta hosszú, átvirrasztott magányos éjszakákon, és egy nyájas délután ki is mondta: Arra vigyázzon, hogy a láng el ne aludjon. Ezt a lángot Tanár Úr szította, és ez a láng most már bennünk ég. Nem lobog oszlopként, mint az ókori pusztában, hiszen mi nem vagyunk kiválasztottak. De nem fog kialudni. Ezt ígérjük és fogadjuk.

Mert Tanár Úr továbbra is segít őrizni. Nem ereszti el a kezünket, nem mondja Zarathustraként: Most menj és csináld egyedül. Bennünk él tovább, mint Cherubin és Sarastro zenéje, visszatér felejthetetlen együttlétek emlékeként egy-egy Vivaldi- vagy Verdi-dallam nyomán, ránk mosolyog, ha kinyitjuk a Falstaff és a Gianni Schicchi partitúráját, üzen Schütz és Bartók zenéje által, ha útunk e siralomvölgyén át vezet. És ha lesznek életünknek János-napi reggelei, ott áll majd Tanár Úr közöttünk, Hans Sachsként, és mi érezni fogjuk fejünk fölött az édesapa áldástosztó kezeit. És megzendül bennünk a Mesterdalnokok Ötöse. Mert mi ezt a zenét nem tudjuk már soha többé másként hallani, mint ahogy fogékony lélekkel, a csodára ráébresztve Tanár Úrtól hallottuk, egy régi órán a zongora mellett.

Köszönjük Tanár Úr.

Króó György

BÚCSÚ PAIS DEZSÓ AKADÉMIKUSTÓL

(1886—1973)

A Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nyelvtudományi Társaság búcsúszavát hozom Pais Dezső ravatalához.

Még fel sem ocsúdtunk a szörnyű és váratlan hír kábulatából, hogy Pais Dezső testi valóságában nem lesz többé közöttünk. Távozása nemcsak barátjainak, a nyelvtudománynak, hanem az egész magyar művelődésnek súlyos és fájdalmas vesztesége.

Tudományos pályája elején irodalomtörténeti kérdésekkel foglalkozott. E vonzalmát mindvégig meg is őrizte, de csakhamar átsiklott a nyelvtudomány művelésére, gyorsan nevet vívott ki ebben magának, majd e tudomány vezéregyéniségévé lett és az is maradt halála napjáig.

Munkássága óriási terjedelmű. Számos új ösvényt nyitott a kutatás számára, új utakat jelölt meg, s ezeken maga el is indult. A magyar történeti személynévkutatás elméletét ő rendszerezte, elsőnek megteremtve a középkori személynévadás jelentésánál és megrajzolva társadalmi kapcsolatait. Ezeket az alapokon folytatják azóta a kutatást a fiatalabb nemzedék tudósai, többnyire Pais Dezső tanítványai. — Egészen új műfajt teremtett meg a teljes szócsaládok vizsgálatával. E művekben egy-egy különösen gazdag szócsaládnak ezerfelé szétfutó szálait követte Eurázia nyelveiben, rendet teremtve a roppant bonyolult összefüggésekben, egyben megalkotva az újszerű kutatások módszertanát. — Ő indította el a magyar irodalmi nyelv történetének kutatását; itt is, mint az előbb említett műfajokban, egy remekbe szabott tanulmánnyal indítva útjára az új diszciplinát. — Nincs a nyelvtudománynak olyan ága, melyet ne művelt volna, hol maradandót ne alkotott volna. Legrégibb nyelvemlékeink tüzetes magyarázatával példát adott; helynévmagyarázatok és etimológiák százai őrzik nevét; foglalkozott a mondattanelmélettel és a hangtörténet kutatásának módszertanával (e munkáját Kossuth-díj jutalmazta), nyelvünk múltját és jelenét, fejlődését, helyesírását stb. érintő minden kérdéssel, sőt minden, a nyelv történetével összefüggő problémával, mint az őstörténet és az ősvallás. — Végtelenül tisztelte a tényeket, az adatokat, de nem volt szűk pozitívista; a teremtő fantáziát a nyelvész fegyvertára fontos tartozékának tekintette, természetesen a tényektől kordában tartott és a józan észről fegyelmezett fantáziát. E teremtő fantáziáról igen sok, szinte minden munkájában tanúbizonyságot is tett. Tanítómestere volt mindannyiunknak, művein át, de tanítómestere lesz ugyane műveken át az eljövendő nemzedékeknek is annyi maradandót, annyi megszívleendő tanulságot kínálnak ezek.

Óriási elméleti munkássága ellenére Pais Dezső nem rejtőzött el a könyvek bástyái mögé. Igen tevékeny részt vett a nyelvtudomány életében. Irányító és szervező volt. Pályájának külső állomásait is — 1931-ben akadémiai levelező tag, 1942-ben rendes tag, hosszú éveken át az I. osztály elnöke — elsősorban azért értékelte, mert így egyre nagyobb tere nyílt a hathatós tevékenységre. Tagja minden olyan akadémiai, egyetemi és minisztériumi bizottságnak, melynek köze volt a nyelvhez; és e tagságát lelkiismeretesen töltötte be, tevékenyen vett részt az üléseken, és a határozatok, javaslatok jelentékeny részben az ő szellemének hatását tükrözték. Harcos egyéniség volt, de harcaiban sohasem a saját érdekeit védte, hanem a nyelvtudományét, de tisztelte a társtudományokat is, és ezért sohasem támadólag lépett fel. Ha néha néze-

tével szemben álló döntések születtek, idővel rendszeren kiderült, hogy az ő felfogásának volt igaza — azt követve, számos melléfogás elkerülhető lett volna.

Nemcsak a hivatalos küzdőtéren volt a nyelvtudomány vezéregyénisége. A százéves Kruzsok, ez az intézmény, mely a külföld csodálatát és szelíd irigységét is kiérdemelte, legutóbbi változatában az ő személye körül kristályosodott ki, ez volt az ő nagyobb családja, éltetője, aminthogy viszont ő volt a Kruzsoknak az éltetője. Ott, a fehér asztal mellett kerültek megbeszélésre a tudomány és a tudományos élet eseményei, vitás kérdései, váltogatva múltból merített, többé-kevésbé pajkos históriákkal, anekdotákkal.

A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak szinte a megalapításától fogva tagja, majd rövidesen választmányi tagja, végül évtizedeken át vezető egyénisége volt. A társaság lapját, a Magyar Nyelvet évtizedeken át szerkesztette, irányította. Oly logikus és szigorú szerkesztési, kéziratalakítási elveket dolgozott ki és vitt át a gyakorlatba, melyeket azóta számos más szakfolyóirat is átvett. Hozzászoktatta a folyóirat munkatársait a pontos, világos fogalmazáshoz és az alaki kellékek szabatos figyelembevételéhez. Nem tekintette a szerkesztést sine curának; mint mindenben, amit tett, ebbe is a legnagyobb lelkiismeretességgel vetette magát. Minden kéziratot gondosan elolvasott, megszerkesztett, alakított — a változtatásokat mindig megbeszélve a szerzőkkel, kiknek véleményét tiszteletben tartotta. Minden korrektúrát átnézett és korrigált. — Természetesen nagyon ügyelt a folyóirat színvonalára, s e periodikum a magyar tudományos irodalomnak valóban díszévé vált. Emellett azonban rajta volt, hogy fiatal, kezdő tudósok írásai is helyt kapjanak benne. Segítette őket tanácsaival, megbeszéléseivel, míg a lap színvonalának megfelelő tanulmány állt elő; ekkor azonban különös örömmel közölte, mert úgy fogta föl feladatát, hogy a Magyar Nyelv a fiatal szakemberek nevelő iskolája kell hogy legyen. S keze alatt azzá is vált. — Gyakran között olyan irányzatokhoz tartozó tanulmányokat, melyekkel nem értett egyet, de az volt a nézete, hogy semmi új törekvést nem szabad elfojtani, s majd ítélni róluk a jövő. — Csupán egy dologban volt hajthatatlan, a tudományos etika, a morális integritás kérdésében. Ebben a puritánságig szigorú volt, s megalkuvást nem ismert.

Nem akarok részletesebben szólni másik nagy munkaterületéről, a tanári munkáról. E munka kiválóságáról tanúbizonyságot tehet a tanítványok ezreinek meghatározó hűsége. Még élete alkonyán is tanítványai szeretete, gondoskodása könnyítette meg magányos életét. Ennél szebb és meggyőzőbb tanúbizonyságot aligha kaphat egy tanári-nevelői működés.

Pais nemcsak nagy alkotó, nagy tudományszervező volt, hanem kivételes emberi egyéniség is. Pattogó, zsörtölődő hangja, élesen szellemes, elevenbe vágó megjegyzései, melyek közül több tucat közszájon forog a szakmai körökben, éppúgy jellemezték, mint megértő, segítő, sőt áldozatokra is kész szívjósága, mellyel annyi érdemes ember útját egyengette. Nem tűrte a hitvány-ságot, de a megérdemlőnek mindig melléje állott. Szókimondó, szilárd akaratú ember volt, olyan, akire igazán ráillik az egész jellem megjelölés.

Végül szabad legyen a saját nevemben is egy szerény virágot vetni Pais Dezső ravatalára. Félévszázados barátság fűzött egymáshoz bennünket, mindig felhőtlen barátság, melyen soha a legkisebb repedés sem mutatkozott. Szakmai téren olykor (nem gyakran) eltért a véleményünk, de a másikét mindig tiszteletben tartottuk. Számos harcot vívtunk meg szorosán egymás mellett, teljes egyetértésben, azonos célokat látva, azonos eszközöket használva. Ha most az egész magyar nyelvtudomány, az egész magyar művelődés

súlyos veszteségét panaszolja, ehhez még hozzá tehetem a saját külön fájdalmas veszteségemet, melyet egy igazi barát távozta jelent.

Vigasztalásunk az lehet, hogy szelleme itt fog élni és hatni körünkben tovább is, még sokáig. S evvel a reménnyel, nem, bizonyossággal mondunk neki itt utolsó istenhozzádót.

Bárczi Géza

*

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanácsa és az egyetem magyar nyelvtudományi tanszékei nevében elmondhatatlan fájdalommal, megrendültséggel búcsúszom Pais Dezsőtől, egyetemünk volt tanárától, a Magyar Nyelvtudományi Tanszék volt vezetőjétől, a barátai, kollégái, tanítványai által olyan nagyon szeretett, becsült, tisztelt embertől.

A halál könyörtelensége és megmásíthatatlansága, a temetés fájdalmasága és borzalmassága mindig szíven üti az élő, hátramaradott embert; és sokáig nem is tudunk a hozzátartozó, a barát, a jóismerős elvesztésével járó kínzó gondolatoktól szabadulni. Pais Dezsőtől végbúcsút venni azoknak, akik életében körülötte voltak, akik együtt éltek és dolgoztak vele, különösen nehéz, szavakkal le nem írható, könnyekkel ki nem fejezhető gyötrelmem. Nem egy volt ő a sok barát, munkatárs közül, hanem tudósi erényeiben, pedagógusi mivoltában, emberi habitusában, személyi varázsában, egész életvitelében és életművében korának nagy fia, a Horváth Jánosokhoz, Kodály Zoltánokhoz illő egyéniség, akik nem véletlenül tekintették őt magukhoz valónak, meghitt barátjuknak. Nemcsak patriarkális kora tette őt, míg közöttünk volt, élő történetté, tudomány- és egyetemtörténetté, hanem mindaz, amit személyisége a kornak, a tudománynak, az egyetemnek adott.

Egyetemünkön fél évszázaddal ezelőtt, 1924-ben kezdett el tanítani. Kiváló elődjének, Gombocz Zoltánnak halála után, 1937-ben nevezték ki professzorrá, s bízták meg egyúttal a Magyar Nyelvtudományi Tanszék vezetésével. Oktató-nevelő munkáját 1959-ben történt nyugalomba vonulása után sem hagyta abba, mint ahogy sok évtizeden át megszokott életmenetén, s szinte utolsó percéig alig változtatott valamit. Hogy milyen magasan lobogott benne a tanári hivatástudatnak, a pedagógusi kötelességérzetnek a lángja, azt mindennél kifejezőbben jelzi életének utolsó néhány hónapja, valamint utolsó tanítási napja. Előadásait akkor is híven, pontosan tartotta, amikor szervezeteinek erős leromlása, látásának rohamos gyöngülése következtében ezt már csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudta tenni — sőt, amit már nem is lett volna szabad, tanácsos cselekednie. Szinte jelképe életének, a tanításhoz, az emberekhez való viszonyának, hogy a végzetes baleset, amely végleg ledöntötte a szokásos kedd délutáni — utolsó — előadása után, szokásos kedd esti, Kruzsokba menetele során érte.

„Pais tanár úr”-tól — ahogy barátai, tanítványai találóan nevezni szokták — valóban az utolsó pillanatig volt mit tanulni, a szoros értelemben vett tudományos tényanyagon kívül is. Előadásaiból, egész tanári magatartásából valósággal sugárzott, hogy életét választott szakterületére tette föl. Oktatási tevékenységében csodálatos harmóniában ötvöződött a szakmája iránti rajongás és tettekre készség a tudomány iránti alázattal, a tények mérhetetlen tisztellete a ragyogó kombinatív készséggel, szárnyaló fantáziával, a sokak számára talán már túlzó aprólékosság, pontosság a mindvégig vele maradó szellemi frissességgel, pedagógusi virtuozitással. Viszonylag száraznak tetsző, töredezett előadásmódja ellenére is utolérhetetlen módon értett hozzá, hogy hallga-

tóságának érdeklődését lekösse, mondanivalóját a figyelő fülekbe, agyakba bevesse. A született pedagógus érzékével hozta ki a számonkérés — vagy ahogy ő mondta: a „fejtapogatás” — során minden rendű és rangú tanítványából tudásának maximumát. Tanítványaiba mélyen beoltotta az anyanyelv szeretetét, a nyelvünk életének, fejlődésének minél alaposabb megismerése iránti vágyat, a nemzeti múlt és nemzeti nyelv kapcsolatának értését és érzését.

Mindezzel nemcsak tanított, hanem a szó igaz értelmében nevelt is; nevelt tudományszeretetre, áldozatvállalásra, munkaerkölcse s talán mindekfölött emberségre. Tanári tevékenységének hatása, eredményessége legfőképpen emberi magatartásán, személyiségének varázsán nyugodott. Egyénisége nem volt híján végleteknek, ellentéteknek, amelyek azonban együttesen mégis harmonikus kiegyenlítődést, magasfokú érzés- és magatartásszintet, kiemelkedő jellemnagyságot képviseltek. Az általa rossznak ítélttel szemben megalkuvást nem tűrő hajthatatlanságot, szigorúságot, következetességet mutatott. De nem volt nála odaadóbb segítőtárs, ha támogatásra szorultat látott; sőt egyszer-egyszer még azt is fölkarolta, védelmezte, aki erre nem mindenben szolgált rá, ha az hozzá folyamodott segítségért. Ha megbántották, különösen pedig, ha barátait, tanítványait vagy éppen szeretett tudományát érte sérelem, bátran, egyenesen szembefordult bárkivel. De elég volt a bántónak is, akár egyetlen jó szót, engesztelő félmondatot szólni hozzá, s harcos természetete ellenkezőjébe váltott át: minden rosszat feledett, a harag egyszeriben elszállt szívéből, s a megbocsátás szelleme költözött oda, a hibák elnézésével, sőt megértő megmagyarázásával. A rá annyira jellemző kerek szókimondást, a sokszor kíméletlenül ható őszinteséget szinte észrevétlenül váltotta föl nála a nem kevésbé hozzá tartozó szelíd derű, tréfára, anekdotázásra hajló aranyos kedély. A jó ügyért való kiállására, becsületes szándékára, szavának igaz voltára, adott ígéretének bármily körülmények közti megtartására mindig bizton lehetett számítani.

Tudósi, tanári és emberi nagysága, tanítványaiba, barátaiba és általában az emberekbe vetett hite, irántuk való szeretete bőven meghozta eredményét. Sok évtizedes tanári működése folyamán nemzedékek sora nőtt fel általa és mellette; alig van ma a magyar nyelv ügyével valamilyen kapcsolatban álló intézmény, alig van olyan középiskola, ahol ne dolgoznának egykori tanítványai. Szakterületén iskolát teremtett: a mai magyar nyelvtudomány nagyon sok érdemes munkása vallja őt mesterének. Sőt, számosan, akiket nem is tanított közvetlenül az egyetemen, olyan szellemi és erkölcsi tőkét kaptak tőle, olyan viszonyba kerültek vele, ami már nagyon közel áll a mester és a tanítvány kapcsolatához. A hetvenedik születésnapjára megjelent, méreteiben és tartalmában egyaránt impozáns Pais-Emlékkönyvben tisztelettel, nagyrabecsüléssel köszöntötte őt a hazai nyelvtudomány majd minden számottevő művelője.

Nevelői eredményességének talán legjobb fokmérője, hogy abból a törődésből, szeretetből, amit ő a fiatalabb nemzedéknek átadott, hűségben, ragaszkodásban igen sokat vissza is kapott. A magyar tudománynak kevés olyan nagy öregje volt, akit tanítványai annyi tisztelettel, megbecsüléssel, féltud gonddal vettek volna körül, mint őt. Barátainak, tanítványainak szeretete ragaszkodása bearanyozta idős éveit, nem hagyta egyedülvalóságában sem magányosnak lenni, és sok mindenért kárpótolta, amit az élettől vagy nem kapott meg, vagy amit az teherként rótt rá.

Pais tanár úr nincs többé közöttünk. Tanítása, nevelése, jóra intése, anekdotázása, vitatkozása, dohogása már mind, mind a múlté. De él a szívek-

ben, és élni fog a jövőben is mindaz a szép és jó, amit kaptunk tőle, ami tudósi, tanári és emberi nagyságából emlékként ránk maradt. A halál megmásíthatatlansága mellett ez a művekben, eszmékben, emlékekben biztosan fennmaradó életmű ad erőt nekünk, hátramaradottaknak arra, hogy a Pais Dezsőtől való utolsó búcsút a fizikai lét megsemmisülésének tényébe való belenyugvással fogadhassuk, hogy az elválás fájdalmas, lelket marcangoló érzését egyáltalán elviselhesük. Gyászunkat szellemisége megőrzésének szándékával hordozzuk tovább magunkban azután is, hogy őt most itt, e végórában elsirattuk.

Benkő Loránd

*

A szülőföld, az útra bocsátó város polgárainak küldötteként, az ő bánatukkal állok itt, és veszek búcsút Pais professzortól, Dezső bácsitól, az Egerszegről mindig szívesen emlékező földinktől, becsült díszpolgárunktól.

A mi külön gyászunk annak halála, aki nemcsak igazolványának adatai szerint volt zalai, hanem vonzódása, vallomása, munkásságának szelleme alapján is. A városnak és nagyhírű fiának egymáshoz való ragaszkodását immár sok évtized próbája őrizte, s különösen az utóbbi években erősítette is.

77 éve, a város ígéretes fiának középiskolai tanulmányait ösztöndíjjal egyengette. Majd 70 éve, hogy a városunkbeli újság a főgimnázium egyik büszkeségének nevezte őt, s az Eötvös Kollégiumba induló 18 éves ifjúról bizalommal írta: „Hisszük, hogy hazai tudományosságunk nem fog csalatkozni a hozzátartozó várakozásban, mert Pais Dezsőről tudjuk, hogy benne a jó tehetséggel párosulva van a kitartó vas szorgalom.”

A 85 éves tudós pedig életéről, emlékeiről nemrég a Rádió nyilvánossága előtt vallva mondta el, hogy a zalai táj szemlélete és hangulata növelte benne a földrajzi nevek iránti érdeklődést, fokozta a vizsgálatukra, eredetük felderítésére való törekvést. 60 év munkásságáról számot adva is fontosnak tartotta annak közlését, hogy igen sokszor tett közzé olyan dolgozatokat, amelyekben zalai földrajzi neveket tárgyalt.

Számon tartottuk, büszkék voltunk tudományos sikereire. Örültünk, ha szűkebb pátriájáról kérdezett bennünket. Felnevekvő városunk ezért is elsőnek őt választotta díszpolgárául, őt aki nyelvészként a zalai helynevek magyarázatával mutatkozott be, s aki törekeny természetben lakozó nagy tudásával, színes leleményével a magyar nyelvtudomány szinte minden ágát gazdagította.

Ezért is fájdalmas, hogy már csak múlt időben szólhatunk róla.

Tudjuk, hogy életműve a magyar tudomány megbecsült része marad. Hisszük, hogy szülővárosában nemcsak a neki állítandó emlék őrzi majd nevét, hanem a segítségével elindult zalai nyelvészeti kutatás sikerei s anyanyelvünknek az ő példájával, buzgalomával, példamutatásával is erősített megbecsülése és szeretete is.

Úgy, ahogy barátja, az ugyancsak Egerszegről indult tudós költő Keresztury Dezső írta róla: „... amit ifju (s öreg) szivekbe vetél, szerez az majd csirát bontani tért, felnövekedni időt.”

E szomorú percekben méltán érezzük, hogy a korábban leírt sorok szerte hazánkban és szülővárosában is sorban valósággá válnak. A régi kisváros, a gyermekkor színhelye, Zalaegerszeg, várossá kezd növekedni. A zalai dombokon és völgyekben boldog generációk nőnek fel.

Végtelenül szomorú, hogy mindezt többé nem láthatod, és meghitt beszélgetésekben nem szólhatunk róla.

Búcsúzzunk tőled, emlékedet nagy tisztelettel és büszkeséggel megőrizzük. Nyugodj békében.

Kustos Lajos

Zalaegerszeg Város tanácselnöke

*

Tanítványai búcsúznak Pais Dezső professzor úrtól. Búcsú ez a szónak főként abban a régi értelmében, amelyet Pais tanár úr tanított meg nekünk: elbocsátás. Megtörtént, ami oly hihetetlen: elbocsátott minket. Visszavonhatatlanul, megváltoztathatatlanul elbocsátott személye varázslatos közelségéből, el emlékezetes óráiról, el családi asztalától. Nem kereshetjük fel többé gondjainkkal, nem kérhetjük tanácsát, nem láthatjuk mindent értő és mindenkit megértő tekintetét, nem hallhatjuk dicsérő vagy korholó, mesélgető vagy csipkelődő, de mindig megnyugtató, mindig biztató szavait, mindnyájunknak kedves hangját, mely még elevenen zsong fülünkben. Nem melegedhetünk, nem erősödhetünk többé a belőle áradó sugárzásban, melynek hatókörében úgy éreztük, megpezsdülünk, előre lépünk, emelkedünk, és amely egyszersmind a biztonságnak, az állandóságnak érzésével töltött el minket. Ebben a derűs, mérhetetlenül gazdagon áradó sugárzásban jobban találhattunk nemcsak egymásra, hanem még önmagunkra is, mint bármikor máskor, s megláthattuk a szellem és a lélek nemesedésének célként óhajtott, de számunkra talán elérhető távlatát.

Eléggé meg nem köszönhetjük, de köszönjük Pais tanár úrnak mindazt, amit szelleme gazdagságából, lelke nagyszerűségéből nekünk adott, pazar bőkezűséggel osztogatott és velünk megosztott. Gondolkozni és dolgozni tanított minket Pais tanár úr, s arra, hogyan kell és lehet becsületesen gondolkozni és becsületesen dolgozni. Az igazat kutatva, az igazságot keresve az életet tanította. Mennyi mindent kaphattunk volna még tőle, ha tovább köztünk marad! Mennyi mindent nem mondott el nekünk, amire már nem jutott idő!

Most fel sem tudjuk mérni veszteségünk nagyságát, meg sem tudjuk mérni fájdalomunk mélységét, nemhogy szóval kifejezhetnők, mit jelentett és mit jelent mindnyájunk számára Pais tanár úr. Mit jelent: igen, ebbe fogódzkodunk most is. Hiszen úgy érezzük, csak akkor maradhatunk tanítványai, akkor maradhatunk érdemesek sorsunknak arra a kedvezésére, hogy megadott őt ismernünk, tisztelhetnünk, és tőle kedveltetnünk, ha láthatjuk, amint-hogy látjuk is, és tudva tudjuk, hogy tanítása egész életünkre elegendő feladatot, célt adott mind szaktudományunk művelésében, mind a magunk emberiségének megmunkálásában — csak győzzük teljesíteni e feladatokat, győzzük követni ezeket a célokat.

Az emberi dolgokban való türelmes és böles eligazodásnak, a magyar nép viselt és jelen dolgainak nagy tudóját gyászoljuk. Egyik legközelebbi hozzátartozónkat, tisztességre és munkásságra való törekvésünk serkentőjét és támaszát gyászoljuk, Pais tanár urat, megfelelő szavakat nem találó, de szavakat nem is kereső gyásszal.

Kubinyi László

SZABOLCSI MIKLÓS

TUDOMÁNYOS FELADATOK ÉS TÁRSADALMI IGÉNY*

Bizottságaink és maga az Osztály is több ízben alaposan megvitatta kutatóhelyeink teljesítményét, egyes tudományágak problémáit; bőséges anyag található erre vonatkozólag a nyomtatott elnöki és főtitkári beszámolóban. Szükségtelennek látszik tehát, hogy megismételjem mindazt, amit ott megtalálhatnak. Az Osztály engedelmeivel inkább tudományágainkat érintő néhány általános kérdéstről, nyitott problémáról szólnék; természetesen nem a végleges válaszadás, inkább a kérdezés, a problémafelvetés igényével, remélve, hogy az ülés vitával fogja megállapításaimat megerősíteni, kijavítani vagy elvetni.

I. Elsőnek néhány megjegyzés egy általános problémáról, amelyet így fogalmazhatnék: mit vár tőlünk ma a magyar társadalom, mit tudunk adni, hogy a várakozásnak megfeleljünk? Más oldalról: mi az, ami tudományágaink belső műhelyeiben forr, készül, de amelynek nincs tágabb visszhangja a társadalom széles köreiben? Engedjék meg, hogy ebből a kérdéscsoportból tudományáganként csak néhány problémára utaljak, a teljesség minden igénye nélkül.

A *nyelvtudomány* sokágú, bonyolult tevékenységéből, hatalmas arányú gyűjtő és feldolgozó munkájából közvéleményünket, sajtónkat állandóan foglalkoztatja az *élő magyar nyelv* ügye, s ezen belül is különösen (bár némiképpen egyoldalúan) a nyelvújítás, a nyelvhelyesség problémaköre. Érthető ez az érdeklődés több okból is: a művelődés magasabb, írásos formáival ismerkedő, abba most belenövő egyedek, rétegek elsősorban írásos kifejezőképesség elsajátítására térnek, mintegy ez próbája műveltségi fokuknak; kötelező és könnyen követhető szabályrendszert kívánnak, hogy azt elsajátítva a nyelvi kifejezés teljes jogú birtokosai, használói lehessenek. Másrészt: az ismeretanyagnak az a bővülése, a szempontoknak az a tágulása, amelyet tudományos-technikai forradalom címén szoktunk összefoglalni, szintén követeli az új kifejezéseket, az új szavakat és megkívánja az új szabályozást; ennek az ismeretanyagnak nyelvi megformálása helyet követel a nyelv rendszerében. És végül: a magyar kultúrához, s tágabban a nemzetéhez való tartozás tudata a nyelv segítségével, a nyelv közvetítésével válik élővé; a nyelv szabályainak, rendszerének mindenfajta változtatása, sokak számára úgy tűnik, a nemzeti tudat, sőt önérték megváltoztatását is jelenti. S mivel mindezek a folyamatok meggyorsultak, mindezek a kérdések élesebbé váltak az utóbbi időben, érthető, hogy az érdeklődés a nyelvhelyesség, a nyelvújítás iránt megnőtt.

* Az 1972. május 11-én kibővített közgyűlési osztálygyűlésen elhangzott beszámoló.

Ugyanakkor és nyilván ettől nem függetlenül, tudományunk belső köreiben is megkezdődött a nyelvművelés irányáról folyó vita. Bárcei Géza és Lőrincze Lajos vitájára, ill. a Nyelvművelő Bizottság ülésein folyó vitákra gondolok. Azt hiszem, természetes ez a folyamat: egy több évtizede tartó szívós és türelmes, következetes és bölcs, inkább kodifikáló, mint elvető, inkább elfogadó, mint megtiltó („közlésközpontú”) nyelvművelő politika ért el egy érettségi fokra, egy bizonyos tető-nyugvópontra. Nem jutott válságba, de eredményét, állásfoglalását legalábbis sokan megkérdőjelezték a fentebb vázolt új fejlemények hatására. Nem állítom, hogy most már szigorúbbnak vagy erélyesebbnek kell lennünk, hogy vissza kell térnünk akár az 1880-as, akár az 1940-es évek purizmusához, de annyit talán leszögezhetünk, hogy ismét végig kell gondolni, hogy áll nyelvünk rendszere az új „kihívásokkal”, az új igényekkel, az új problémákkal szemben, mi az, amit jelen helyzetben még szerves fejlődésnek tekinthetünk, mi az, amit nyelvünk épsége, sérelme nélkül nem tud majd felvenni. Mi az, amit gazdagodásnak, elkerülhetetlen változásnak érzünk nyelvdallam, szókincs, mondatszerkezet területén — és mi az, amiről úgy érezzük, hogy szétfeszíti a magyar nyelv szerkezetét, „megrontja”? Világos, hogy az idegenszerűségek területén pusztán a „germanizmusok” keresésével már nem megyünk sokra; ha idegenszerű veszély mutatkozik, az ma talán inkább az angolszász „rövidített” technikái —, szak-, újságnyelv hatásának behatolása. Vagy: az irodalmi nyelvünk, főleg költészetünk és „magnó-irodal-munk” — újabb fejleményei szókincs, mondatszerkezet —, sőt nyelvtani szerkezet terén meglepő új jelenségeket mutatnak; az utóbbi téren pl. eddig szilárdnak hitt szerkezetek teljes szétbontására figyelhetünk fel. Mindez természetesen a szorosan vett nyelvművelés területén túl nagy és egyre nagyobb igényeket támaszt a leíró nyelvtudomány, a stilisztika, a nyelvelmélet iránt. Olyan kérdésekre például, hogy mely jelenség miképpen értékelhető a nyelvben, mit tartunk a nyelv jelleméből valónak, mit „szépek” — csak következetes nyelvelméleti álláspontból tudhatunk felelni.

A nyelvtudomány egy másik kérdése még tágabban kapcsolódik korunk, társadalmunk új igényeihez. Arról van szó, hogy szükséges nemcsak az anyanyelvi, hanem a teljes *nyelvi* képzés és a kultúra teljes rendszerének felülvizsgálata. Sok tényező követeli ezt tőlünk: az, hogy mindnyájunknak naponta új és új fogalmakkal, gondolati eljárásokkal kell megismerkednünk; hogy életünk folyamán mindannyian többszörösen meg kell hogy ismételjük ismeretanyagunkat; hogy a lehetőségig fokoznunk kell mind az írásos, mind a szóbeli kifejező készséget, mind a magyar, mind az idegen nyelvek elsajátításának határfokát. Társadalmi, gazdasági, technikai fejlődésünk követeli ezt; hadd utaljak — két különmű példára: a szocialista demokrácia fejlesztése vagy a számítógépes felszereltség növekedése megköveteli tőlünk a szóbeli és a formalizálható nyelvtani tudás fokozását. A mindennapi élet számtalan gyakorlati, olykor humoros, olykor tragikus konfliktusa csak aláhúzza e szükséglet fontosságát. Csak üdvözölni lehet tehát nyelvészeink egy munkabizottságának erőfeszítését, amellyel a nyelvi képzés teljes rendszerének felülvizsgálatát és újjászervezését javasolták. Közvetlen művelődéspolitikai célkitűzésekhez: az oktatási reform felülvizsgálatához és továbbiakhoz; egész népünk oktatási rendszere továbbfejlesztéséhez csatlakozik ez a kezdeményezés. Ha úgy tetszik, „alkalmazott nyelvtudomány” a legjobb fajtából (bár maga a terminus önismétlés).

II. Az *irodalomtudomány* területén három kérdést vetnék fel — ugyan-csak három olyan kérdést, amelyről a tudomány belső köreiben és a közvéle-

ményben egyaránt sok szó esik. Az első: *a klasszikus magyar irodalom kérdése*. Mint fejlődésünk oly sok kérdésében, ezzel is úgy vagyunk: ha túlzottan meg vagyunk elégedve az eredménnyel, az már semmivé is válik. Elgyönyörködünk 1949 utáni eredményeinken: népünk közkincsévé tettük az irodalmat, olvasó nép lettünk, a klasszikus magyar irodalom fellendült; büszkék voltunk kiadványaink példányszámára, könyvtáraink forgalmára, és most, a 70-es években hirtelen észre kell vennünk, hogy a műveltségünk törzsanyaga, a nemzeti kulturális kincsünk központjának számító klasszikus magyar irodalom olvasottsága és népszerűsége csökkenőben — talán az egy Petőfi kivételével. Egyetemeink szakdolgozati témáiban, tömegkommunikációs eszközeink műsoraiban, könyveink példányszámában egyaránt észlelhetjük az érdeklődés hiányát; és mint valami pontos mérőeszköz figyelmeztet erre fiatal költőink, íróink érdeklődésének iránya. Engedjenek meg egy személyes megjegyzést: olyan ember teszi szóvá ezt a jelenséget, akit nemcsak szakterülete, foglalkozása, de legszemélyesebb érdeklődése is a jelenkor, a legfrissebb időszak műveire köt. És éppen ezért is tartom egészségtelennek, ha folytonosság és újítás, a hagyomány és jelenkor közti egyensúly megbomlik, és ha nálunk is olyan jeleket vélünk észlelni, amelyek a hagyományt elvető, a gyökér nélküli újbaloldali mozgalmakat jellemzik. Nem elég azonban megállapítani, hogy nem helyes a klasszikus hagyomány elhanyagolása; talán tudományágunkban is lehet a hiba, tankönyveinkben és kiadványainkban is, talán olykor túl hivatalossá és túl unalmassá tettük éppen ennek a korszaknak irodalmát. A sokat emlegetett új módszereket talán éppen a klasszikus magyar irodalom anyagán is ki lehetne próbálni. Folyamatok újraértékelése, egyéniségek új képének megrajzolása — ezek a ránk váró feladatok. A Petőfi-évforduló lendíthet e kérdésen, ha nem egy megmerevedett és bálványá vált Petőfit, hanem az élő, eleven embert és az izgalmasan újszerű költőt tudjuk bemutatni.

Új módszerekről esett szó a fentiekben — és éppen ez a második kérdés, amelyet meg szeretnék említeni; az irodalomtudomány belső köreiből élünk, helyenként dühös viták folynak a különféle új módszerek kérdéséről. A szovjet irodalomtudomány vezetőivel a közeljövőben tartandó szimpóziumon éppen ezt a kérdést tűzte napirendjére, ahol alkalmunk lesz a szemiotika, a strukturalizmus és az irodalomtudomány viszonyának tisztázására. A marxista irodalomtudomány alapvető módszere, kétségtelen, a filozófiai alapú történeti módszer. Ezt a módszert gazdagítják belülről, mintegy belső fejlődés útján, a történeti megközelítés további árnyalására és finomítására irányuló kísérletek; és gazdagítani lehet ezt a módszert az újabb poétikai, retorikai, stilisztikai, nyelvészeti eljárások eredményeivel is. Éppen ennek a gazdagításnak segítségével születtek irodalomtudományunk kimagasló teljesítményei az utóbbi időben, mint pl. Király István *Ady Endre* c. könyve; talán ez a gazdagítás termékenyítette meg egyetemi és iskolai oktatási gyakorlatunkat is, s hívta életre a sokat emlegetett „műelemző” hullámot. Ugyanakkor azonban e módszerekkel kapcsolatban mégis sok a probléma: abszolutizálásuk helytelen irányba vinné egész tudományunkat. És itt hadd vessek fel egy olyan kérdést evvel kapcsolatban, amellyel nemcsak a magyar tudományosság, hanem a világ tudományossága is küszködik: voltaképpen mi a célja, a lényege az irodalomtudománynak, mi a funkciója? Nem fenyeget-e egy végletes „szakmásodás”, egy olyan fajta fejlődés, ahol már „metanyelv” szül „metanyelvet”, ahol már külön módszertanok vitatkoznak egymással, ahol egyre érthetlenebb lesz a tudomány szava? Sohasem szabad elfelednünk: az irodalomtudomány

nyitott, egyik célja mindig is a mű megismertetése, megkedveltetése, a történeti folyamat megértése, a jelenkori irodalom és művészet értékelő ismertetése. Világszerte tapasztalható szaktudományunk, az irodalomtudomány (s nemcsak az irodalomtudomány!) belterjes túlbujánzása; nem árt néha figyelmeztetni erre a veszélyre. Lelkes hívei vagyunk és lelkesen támogatjuk az irodalomtudományi módszerek további finomítását, és azoknak a törekvéseknek is igazat adunk, amelyek a nyelvtudomány, az általános jelelmélet, az információelmélet fogalomtárával óhajtják gazdagítani irodalomtudományunkat: de mindezt úgy, hogy ennek az egész tudománynak közéleti élet, ismertető lendületét és érthetőségét, s természetesen marxista elviségét ne veszélyeztessük.

Van egy terület, amelyre ez ismertetés, ez értékelés feladata különösen súlyosul. S ez az úgynevezett *modern filológiáé*, még pontosabban a jelenkori világirodalmi folyamatokkal és jelenségekkel való foglalkozásé. A modern filológia lehetőségeiről, határaitól, köréről szóló viták sorából most csak hadd utaljak egyre: arra a társadalmi igényre, arra a hatalmas érdeklődésre, amellyel olvasóink, értelmiségünk és ezen jóval túlmenően egész olvasó népünk a mai világirodalom jelenségeit kíséri. Közismert, hogy kultúrpolitikánk egyik alapvető elve éppen ez: megismertetjük, lefordítjuk, bemutatjuk a mai polgári kultúra termékeit is, de igyekszünk ezt marxista elvi kritikával kísélni. Szinte nincs olyan terület, ahonnan az elemi érdeklődés e jelei ne áradnának felénk, hadd utaljak csak, személyes tapasztalatként, a legutóbbi Tudományos Diákköri konferenciára, amelynek anyaga meggyőzően bizonyította: egyetemi fiataljaink milyen nagy, néha túlzott mértékig fordulnak a mai világirodalom témái felé. Érdeklődés, társadalmi igény és tudományos teljesítmény között itt érezhető a feszültség; a feszültség egyik oka az a hatalmas információáradat, amellyel ezen a területen különösen birkóznunk kell és amely rendkívül nehézzé teszi az eligazodást. De valljuk meg, hogy műhelyeinkben, kutatóhelyeinkben többet és szervezettebben lehetne tenni a mai világirodalom, a mai világművészet áramlatainak elemző megismertetésére.

III. *Ókortudományunk*, klasszika-filológiánk rendkívül dicséretes és példamutató módon az utóbbi időben megpróbálta felmérni, meghatározni: milyen társadalmi feladatnak tesz eleget, mi az igény iránta, és mi az az igény, amelyet fel kíván kelteni. Az erre vonatkozó alapos anyagokat („A klasszika-filológiai kutatások helyzetéről és jövőjéről” és „Az antikvitás helye és funkciója mai társadalmunkban”) már megvitatta az Osztály, és újabb vita után Elnökség elé kerülnek. Nem ismétlem megállapításait, ehelyütt csak arra hívom fel a figyelmet, hogy az előbb említett világirodalmi kultúra teljessége nem képzelhető el az antik nélkül, hogy színház, film, televízió, képzőművészet, irodalom máig visszanyúl antik tárgyakhoz, problémákhoz, képzetekhez; hogy irodalom, nyelvtudomány, történettudomány, régészet megannyi módszer és együttműködése szinte példaszerűen tanulmányozható éppen a klasszikus korszak anyagán. Érdekes jelenség társadalmi és szellemi életünkben egyaránt bizonyos múlt felé való fordulás, a múlt mélyebb rétegei iránti érdeklődés: ezt is az ókortudomány hivatott kielégíteni. A magyar művelődés története ezer szállal kapcsolódik az ókorhoz; ennek tudatos ápolása, továbbfejlesztése is társadalmi igény. *Egész* irodalmunk, művészetünk — Zrínyitől Radnótiig — az antikvitásra is támaszkodik; s ezért ennek tudatos megismerése együtt a művelődésünk alaposabb átértését is jelenti. Folytathatnánk az érveket... Hadd tegyük azonban hozzá: az ókortudomány névvel összefoglalt

diszciplínák művelői — példás együttműködésben művészekkel, alkotókkal — támaszkodnak tudományáguk sajátos hazai hagyományaira is — amelyet jelentős részben jellemez a racionalizmus, progresszió, a humanista, majd szocialista elkötelezettség, s amelyet az utóbbi évtizedekben egy nagyon is markáns arcélú, a történelmi materializmusra támaszkodó tudományággá építettek ki.

IV. Ugyancsak több ízben foglalkozott saját feladataival, körével *orientalisztikánk* is; és ritka, ugyanakkor követésre méltó példáját mutatta e tudomány vezetése és szervezése annak, hogy egy viszonylag rendkívül speciális ismeretekkel művelhető ún. nehéz tudományág eredményeit hogyan lehet közkinccsé tenni, széles közönséggel megismertetni és egyúttal további igényt felvetni. Itt azonban talán még tovább lehetne menni. Fel kellene vetnünk a távolabbi országok nyelvével, életével foglalkozó tudományágak továbbfejlesztésének, az ország gazdasági és szellemi életébe való mélyebb beágyazottságának kérdését. Ezek a tudományágak hagyományosan nyelvészeti, történeti alapozásúak; illetőleg a magyar nép keleti eredetére való tekintettel mint speciálisan magyar érdekű történeti és nyelvészeti diszciplínák fejlődtek ki. A ma fejlődése azonban megkövetelné az erőteljesebb kultúrtörténeti, irodalomtörténeti, gazdasági, szociológiai irányban való fejlődést is, új és a magyar kapcsolatokon túl általános kérdések kutatását is. Mindehhez természetesen társadalmi megrendelés szükséges; azaz annak felvetése, hogy vajon az országnak szüksége van-e és milyen mértékben a harmadik világ, Ázsia és Afrika népeivel való intenzív tudományos foglalkozásra?

V. Nemzeti tudományosságunknak immár hagyományos, a nemzeti művelődésben alapos szerepet játszott, nagyvá nőtt, nemzetközileg is élvonalban levő ága a magyar *zenetudomány*. És ez a tudomány, amely alig néhány évtized alatt valóban előzmények nélkül nőtt nagyvá, ma az újráfogalmazás és növekedés nehézségeivel küzd. Az úttörők nagy nemzedéke lerakta a magyar zenetudomány alapjait, megrajzolta a főbb vonalakat, felmérte a területet; a ma tudósnemzedékének egyszerre több feladatot kell megoldania: az eddig hiányzó alapkutatásokat, azaz alapvető textológiai munkát kell szélesesen megalapozni; az eddigi összefoglalásokat újraértékelve a magyar és világ zenetörténetének összefoglaló kézikönyvét kell létrehozni; itt is szembe kell nézni a ma jelenségeinek egyre bonyolultabb hálózata értékelésével; és a magyar zenetudomány módszertanát és esztétikáját is tovább kell építeni. Lehetséges-e egy aránylag kis szakembergárdának, sokfelé elfoglalt erőkkkel és kis anyagi bázissal mindezeket a feladatokat megoldani? Talán az örök csoportosítása, egyes munkálatok kiemelése — és természetesen anyagi támogatás — tudna segíteni egy nagymúltú tudományág továbblépésének megkönnyítésére. Ennyivel az MTA tartozik is tagjai, Bartók és Kodály emlékének.

VI. Nagymúltú, ugyanakkor aktív és dinamikus, sokfelé ágazó tevékenységű terület a magyar *néprajztudomány* is. Már elnevezésével és létével is a társadalmi problémák közepébe vág: mit jelent a „népi” kultúrában, életformában, szokásokban ma? Hogyan alakul, hogyan változik? Nemcsak arra a kérdésre gondolok, amelyre a maga eszközeivel eddig is megpróbált feleletet adni: mi a hagyományos, paraszti indíttatású népi kultúra szerepe, továbbélési módja a ma társadalmában, hanem főképpen arra, hogy e tudományág fő feladata lesz a jövőben megvizsgálni életformák, szokások, közösségek, hagyományok létét, változását a ma gyorsan változó világában. Lehet, hogy ez egy tudományág eddig hagyományosnak tartott „profilját” meg fogja vál-

toztatni, hogy a néprajz egészen új ágakkal gyarapodik, át is alakul — a fejlődés talán ezt várja e tudománytól is, és legkitűnőbb képviselői ezt fel is ismerték már.

VII. A néprajzzal kapcsolatban említett problémakör átvezet egy általánosabb kérdéshez: és ez az Osztályunk által képviselt *tudományágak jelentősege, jövőt-idéző szerepe*. Elismerem, hogy első megfogalmazásra talán ijeszítőnek hangzik; hiszen megszoktuk, hogy leíró jellegű, a múltat feltáró történeti tudományok csoportjáról van szó. De már eddig is kénytelen voltam az „értékelés”, a „jelen helyzet megvilágítása”, a „jövő lehetőségei” kifejezéseket használni, amelyek jelzik, hogy a múlt feltárásával nem zárult le feladatunk.

Más oldalról megközelítve a kérdést: átalakulóban van rohamos, olykor szédítő gyorsasággal egész világunk, hazánk mindennapi életének képe is. Beléptünk a gazdasági fejlettségnek egy olyan korszakába, amikor ez a fejlődés még csak gyorsul. Arról van szó, hogy e gazdasági és technikai fejlődéshez méltó és megfelelő szocialista életformát, magatartást, erkölcsöt és ezen belül szorosabban vett művelődést és kultúrát próbáljunk kialakítani. A feladat és a lehetőség történelmi; minden tudományágunk minden egyes munkása érzi is ezt a történelmi feladatot és lehetőséget és a maga eszközeivel próbál hozzájárulni e szocialista kultúra képeinek megrajzolásához s az odavezető utak felvázolásához. (Ún. középtávú és hosszútávú terveink ennek a feladatnak szogálatában állanak már.) Szóbeli és írásbeli kifejezőképesség, nyelvhelyesség, a nyelv törvényeinek vizsgálata, az irodalmi művek iránti fogékonyság, az irodalom és művészet hatása, a zene új lehetőségei és létformái, régmúlt és jelen kulturális kincse, az életforma változása, a mai közelebbi és távolabbi világ alaposabb megismerése — mind egyformán részei ennek a tágabb, nemzedékekre kiható, de nagyon is sürgősen elvégzendő feladatnak.

VIII. Engedjék meg, hogy a társadalmi igény felől vizsgált kérdések után most csak néhány megjegyzést tegyek *tudományágaink belső problémáiról*. Az egyik „belső” kérdés mindjárt „kifelé” mutat: ez nemzetközi kapcsolataink kérdése.

A probléma szervezeti oldaláról ugyancsak az előre elküldött beszámolóknak hallhattak; én a magam részéről ehhez csak azt fűzöm hozzá, hogy ezen a téren is minél rugalmasabb, minél egyszerűbb és főleg minél gyorsabb ügyintézésre volna szükség.

A nemzetközi kapcsolatok kérdésének van ismét szélesebb vonatkozása is; mindannyiunk számára világos, hogy ezek a kapcsolatok mennyiségben és intenzitásban is egyre növekednek; ez is világjelenség. Az is ismeretes, hogy hazánk — és ennek nagyon is meghatározható politikai és tudománypolitikai okai vannak — fokozott és egyre fokozódó szerepet játszik e nemzetközi tudományos kapcsolatokban; nagyon gyakran a szervező, az összekötő, a kezdeményező szerepét. Legtöbb tudományágunkban jóval nagyobb, mint azt hazánk lélekszáma és főleg kutatóbázisa engedné. Feszültség keletkezik tehát így is, termékenyítő, de olykor gátló és fárasztó feszültség: nemzetközi igény és hazai teljesítőképesség között, nemzetközi követelmények és a mi egyéni teherbírásunk között. Mint egyének is jól tudjuk, hogy amilyen kellemes kongresszusra járni és ott előadónak lenni, több kongresszus már fáraszt és akadályozza az itthoni munkát. Megtiszteltetés, ha egy intézetünk nemzetközi munka centrumává válik, de ha már több ilyen munka súlyosul ránk, az már gátolja a belső feladatok ellátását. Az antinómia szinte feloldhatatlan: a receptet nehéz adni: bizonyos feladatokat mindenképpen el kell látnunk, de talán

a bölcs önmérséklet segít itt is. És még egy segíthet: a feladatok megosztása. A feladatok növelik a lehetőségeket és nagyra növesztenek embereket is: és éppen az ilyen nemzetközi feladatok teszik lehetővé új és új erők, főleg fiatalabbak, eddig a „körön kívül” állottak bátor bevonását.

A nemzetközi kapcsolatokkal összefüggésben még egy kérdésre szeretnék röviden utalni: nem akármilyen nemzetközi együttműködésre van szükségünk, hanem olyanra, ahol a mi eszméink, meggyőződésünk, módszertanunk erőltetés nélküli érvényesítésére van módunk. Határozott, udvariasan kifejtett, de elviekben világos álláspont nélkül nem érdemes nemzetközi együttműködésben részt venni — és valljuk meg, értékünk a nemzetközi piacon éppen attól nő meg, ha van sajátos, a marxizmus alkotó alkalmazásával kialakított, a tényanyag mély feltárására épült álláspontunk.

IX. Engedjék meg végül, hogy tudományágaink belső életéről, helyzetéről tegyek néhány megjegyzést. Illetőleg: hadd emeljek ki *egyetlen* kérdést. Jól tudom, hogy volna sok megvitatnivaló: szervezeti, személyi, érületi, anyagi és hangulati kérdések egyaránt. Vajon valóban mindenütt van-e „tekinthetőség nélküli” vita, vajon vélemények és ellenvélemények szabadon kibontakozhatnak-e mindenütt? Vajon nincsenek-e nyomasztó monopóliumok még? Vajon hogy funkcionálnak testületeink? Vajon a „falakon kívüliek” nem rekednek-e mindörökre kívül? A tervezés — amely jelentős, nagy eredményeket hozott már — nem szorítja-e túlságosan háttérbe az egyéni művekre irányuló szándékot? És másrészt: nem közvetlen akadémiai irányítás alatt álló kutatóhelyeinken nem érezhető-e bizonyos lazaság? Sorjáznak a kérdések — eddig is vitatkoztunk róluk, ezentúl még bátrabban kell szembenéznünk velük.

Most csak egyetlen kérdéstről: a *fiatalokról*. Nem azt a sokszor ismételt igazságot szeretném még egyszer elmondani, hogy minden tudós, professzor, intézeti igazgató egyik legfőbb vizsgálója: miképpen tudja saját folytonosságát biztosítani, utánpótlást, utódokat nevelni. Inkább abból a megállapításból szeretnék kiindulni, hogy szinte minden tudományágban, csoportban, területen kitűnő fiatal szakembergárda, tudósnemzedék nőtt fel. Olyan nemzedék, amelynek minden eddiginél jobb s több alkalma volt, hogy aránylag nyugodtan képezze magát, amelynek nyelvtudása is kielégítő, amelynek látóköre széles, kritikája éles, vitakedve nagy. Nagy ígéret és nagy megvalósulás tehát. De: vajon mindent megtettünk értük, s ők mindent megtesznek-e magukért?

Az első kérdésre: az MTA felmérése élesen rávilágított olyan anyagi, lakás stb. kérdésekre, amelyek hátrányos helyzetbe hozzák a fiatal kutatókat. Az is ismeretes, hogy ez anyagi hátrányok különösképpen sújtják éppen a társadalomtudományi területen dolgozókat. Azt hiszem, az Osztály is kinyilváníthatja azt a véleményét, hogy az MTA hivatala és a Művelődésügyi Minisztérium a jelenlegi kereteken belül is, esetleg átcsoportosításokkal próbáljon határozottabb lépéseket tenni a fiatal kutatók kérdéseinek megoldására.

A dolog másik oldala: fel kell figyelünk arra, hogy milyen fajta érületi, hangulati problémák bukkannak fel a fiatal kutatóknál és az utánpótlás területén. Egyetemeken észlelhető, hogy részint anyagi körülmények, részint a szűk lehetőségek, részint egyes tudományágak és egyetemi tanszékek hierarchizálása miatt csökken a tudományos pályák vonzóereje a frissen végzetek között, hogy a gyorsabb előmenetellel járó, kedvezőbb anyagi lehetőségű pályák (mint rádió, TV, külker. vállalatok) inkább vonzzák a fiatalokat. Ez a folyamat egyik oldala; a másik és ez talán még nehezebb kérdés: fiatal kuta-

tóink politikai arculatának alakulása. Nagyjában és egészében két típus lehetne közöttük megkülönböztetni: az egyik a közéleti szenvedélyű, politizáló, a közösségi és szervezési életben is résztvevő tudóstípus; a másik a kizárólag szaktudománya belső köreibe húzódó, pusztán az adatok minél nagyobb számát begyűjteni akaró. Valljuk meg, hogy sokan a legutóbbi időben a második típus felé vonzódnak inkább. Fiataljaink között van olyan vélemény, hogy nem érdemes közösségi munkát vállalni, mert a politizálás csak elvon a munkától, hogy az előttük álló nemzedékek ezért „torzultak el”. Terjed közöttük a belemenekülés az adatokba, a szilárdnak hitt tényanyagba, a bibliográfiai cédulákba. Mivel a politizáló típus időnként beleütközik különféle akadályokba, „megüti magát”, vannak, akik a „pórujárta”-ra kárörvendően mutatnak; és az a látszat keletkezik, hogy annak van igaza, aki eleve tartózkodik a szervezéstől, közösségtől, politikától. Veszélyes tendencia ez, amelyre fel kell figyelni. Mondanunk sem kell, hogy minden tudományágban és minden területen az a tudós az eszményünk, aki mély tárgyi tudást párosít közéleti lendülettel, a legalaposabb felkészülést a legnagyobb bátorsággal, a szervezési készséget az elmélyüléssel. És azt hiszem: a tudománynak is az ilyen típusú — az igazi, alkotó, összefüggéseket feltáró, bátran kísérletező, az egészséget látó — tudósok adtak a múltban és napjainkban is a legtöbbet; ők alkották végeredményben az igazán maradandót. A „napi” és az „örök”, a „publicisztikus” és „tudós” közti ál-ellentétek hangoztatásával fel kellene hagynunk; ami nem jelenti azt, hogy egyesek túlzott megterhelésére, szétforgácsoltóságára ne figyeljünk fel, hogy ne biztosítsunk egészséges változást szervező- és kutató-megbízásokban. De alapjában a kettő egysége lenne a kívánatos; *oktatás és kutatás, népművelés és tudományos alapozás, szervezés és adatgyűjtés* egysége — egy *marxista közéletiség*, egy közösségért élő és közösséget alkotó pedagógus-tudós típus jegyében. Szeretnénk, ha fiataljaink is ezt a tudóstípust látnák maguk előtt követendő példának.

Ehhez persze nem elég csak a jámbor kívánság. A tudományágak, intézetek, egyetemek belső légkörének valódi demokratizmusa kell; az, hogy a politizáló fiatalok tévedéseivel együtt is a magunkénak érezzük, hogy eredményeinket meggyőzően tudjuk hirdetni, hogy teret és lehetőséget adjunk a marxista állásponton levők vitáira, hogy kiszélesítsük a fiatalok publikációs lehetőségeit. A magam részéről — és engedjék meg, hogy az Osztály beszámolóját ilyen szubjektív hangon fejezzem be — azok közé tartozom, akik ezt a közéleti lendületet, az emberi közösség javítására vonatkozó indulatot, tehát tudományágaink társadalmi súlyát, hátterét és igényét szeretnék továbbélni látni utódainkban, fiataljainkban.

VITA

(Összefoglalás)

LIGETI LAJOS akadémikus, az ülés elnöke megköszöni Szabolcsi Miklós osztályelnök-helyettes igen tartalmas beszámolóját, és felette a vitát megnyitja.

BÁRCZI GÉZA akadémikus az osztályelnöki beszámoló tárgyalási sorrendjéhez igazodva kér elsőnek szót, s jelzi, hogy az előadás jól érzékeltette a nyelv-művelés területén folyó és várható gyümölcsöző vitákat.

Van azonban nyelvtudományunknak egy olyan, dicsőséges múltra visszatekintő területe — mondotta —, amely meglehetősen visszamaradt állapotban van, s ez a nyelvtörténet területe. A célok kitűzése, az eljárások kidolgozása nem csupán a nyelvtudósok belső kérdése. A nyelvtörténet továbbfejlesztésére, kibontakoztatására a társadalmi igény is megvan. Az előrehaladáshoz azonban rendkívül fontos, hogy a középiskolák engedjenek teret a nyelvtörténeti példák beiktatásának, melyek színezik s élményszerűvé teszik a különben nem nagy népszerűségnek örvendő nyelvtanórákat. A nyelvtörténeti iskolázottság hiánya következtében társadalmunk könnyen áldozatul esik minden délibábos nyelvészkedésnek, megtévesztő barokkos elméleteknek. Szóvá teszi az egyetemi programozás kérdését. A nyelvészeti stúdiumok elosztása teljesen helytelen és káros. A meglévő gyakorlat nem biztosít tartós érdeklődést a nyelvtörténet iránt, sőt az első szigorlatra megtanult anyagot a hallgatók csakhamar elfelejtik. Ezen a helyzeten feltétlenül javítani kellene. A tudományos intézetekben a képzett nyelvészek sem foglalkoznak nyelvtörténeti kutatásokkal. Az e téren jelentkező problémákat együtt kellene kezelni és megvizsgálni.

Végül hangsúlyozza, hogy az egyik legelemibb s legszebb múltú diszciplínánk hanyatlása nem lehet senkinek érdeke, legkevésbé az egész magyar közművelődésnek és a magyar társadalomnak.

TAMÁS LAJOS akadémikus a modern filológia értelmezése körül észlel bizonyos zavarokat s ellentmondásokat. A terminus elméleti s rendszertani tisztázottsága hiányában van az a látszat, hogy a kutató-bázis hovatarozódósága alapján lehet meghatározni, hogy mely területek tartozhatnak a modern filológia körébe. Az ilyenfajta gondolkodás nem helyes, s előbb-utóbb gondoskodni kell a modern filológia helyének pontosabb kijelöléséről, a terminológiai koordinációról, a szélesebb horizont kiépítéséről.

LAKÓ GYÖRGY akadémikus elismeréssel és dicsérettel illeti az elhangzott előadást. Utalt az előadásnak arra a részére, mely szerint vannak tudósok, akik „ne szólj szám, nem fáj fejem” meggondolásból visszahúzódnak a politikai, tudományos élettől. Leszögezi, hogy az Akadémia és a Bölcsészettudományi Kar az utóbbi időben sokat tett annak érdekében, hogy az ilyen gondolkodás, magatartás megszűnjék, s hogy az akadémikusok ismét hivatást érezzenek arra, hogy bekapcsolódjanak az Akadémia és az Egyetem ügyeinek vitelébe.

Személy szerint mély benyomást tett rá az Akadémia elnökével folytatott őszinte hangú beszélgetés; s örömmel nyugtázta, hogy a Bölcsészkar dékánja minden lényeges kérdésben fogadta, s a dékán minden előterjesztésre reagál. Ez az a mód — hangoztatta —, amellyel az embereket be lehet kapcsolni a közéletbe, ha ez valóban kívánatos.

A nemzetközi kapcsolatokkal összefüggésben szükségesnek tartja, hogy annak a professzornak, aki tanít és a fiatalokkal kapcsolatban van, legyen módja követni tudományának külföldi országokban végbement fejlődését, s konkrét egyetemi példákra is utalva kéri a segítséget a külföldi kiutazások gyorsabb ügyintézése érdekében.

A referátum egy kérdésköréhez kapcsolódva felveti, hogy az ellenvélemények vajon kibontakozhatnak-e már szabadon, azután vannak-e nyomasztó tekintélyek. Szakterületére utalva úgy érzi, mintha újraélnék a marrizmus korszakát. Megemlíti, hogy egy mű bírálatával kapcsolatban a megbíráltak nem mertek reagálni, arra gondolván, hogy később cikkeik nem jelenhetnek meg.

A fiatalok helyzetéről szóló elemzés több vonatkozásban is érinti. Tájékoztatja az Osztályt, hogy tanszékén egymaga néhány év alatt kitűnő tanítványok egész sorát nevelte, köztük többen már intézeti kutatók. Ugyanakkor sajnálattal kell bejelentenie, hogy tizenhat év alatt nem kapott lehetőséget arra, hogy tanítványai a tanszékre kerülhessenek. Nem kívánatos folyamat, hogy a fiatalokat annyit dolgoztatják, hogy minőségi munkát képtelenek kifejezni. Kifogásolja, hogy az idősebb kutatók nem jutnak megfelelő publikálási lehetőségekhez annál a hazai folyóiratnál, amely a fiatalokat mértéken felül foglalkoztatja. Így az idősebbek kénytelenek külföldi lapokban írni. Bíráló megállapítást tesz a hangnemet és a kezelést illetően is, s emiatt ma már nem szívesen ír bizonyos folyóiratba.

HADROVICS LÁSZLÓ akadémikus a történeti nyelvtudomány hanyatlásának kérdésében csatlakozik Bárczi Géza véleményéhez. A tudományos minősítés folyamatából egy konkrét esetet taglal; nevezetesen Gregor Ferenc egy. docens doktori ügyét, aki feldolgozta az egész szlovák és magyar bányászati terminológia történeti kialakulását. Hadrovics akadémikus részleteredményekben és általános vonatkozásaiban is méltatja Gregor művét, s ennek alapján igazságtalan eljárásnak tartja Gregor témájának elutasítását éppen azzal a megokolással, hogy nem elég átfogó. Az egyéni sérelmen túl az elutasítás ilyen megokolásának a nyelvtudomány további sorsára beláthatatlan kihatása lehet. Hangot ad annak a kívánságának, hogy a szótörténeti és etimológiai kutatások ne zárassanak ki a doktori témák köréből, s felhívja az Osztályt, hogy kollektíve lépjen fel ennek érdekében, mert egy nagymúltú nyelvészeti diszciplína elsorvadásáért különben vállalnia kell a felelősséget. Hadrovics akadémikus egyébként kifogásolta az eljárás rendkívül hosszadalmas voltát.

LÓRINCZE LAJOS hivatkozik arra, hogy Szabolesi Miklós elvtárs pontosan fogalmazta meg a nyelvművelés, a nyelvi kultúrával való foglalkozás társadalmi fontosságának mozgatóit. A nyelvi műveltség az általános műveltségnek egyik igen fontos része és elsajátításának eszköze, az ismeretanyagának az a bővülése, amely korunkat jellemzi, s ez fontos nyelvi kérdéseket is felvet. A nyelv ápolása, gazdagítása, védelme egyben a nemzeti öntudat, önbecsülés kifejezési formája is.

Ezután a beszámolóban említett viták, véleménykülönbségek jellegét világítja meg, s ezek pontosabb értelmezését adja. A vitát a nyelvművelés területén természetesnek és szükségesnek tartja. A nyelvhasználat terén, s nyelvi változások megítélésének dolgában meglehetősen nagy szerepe van az egyéni ízlésnek is — mondotta —; s ez pedig — neveltetésünk, életkorunk, ilyen vagy olyan kötődésünk szerint — igen különböző, ami természetesen más-más értékítéletre, következtetésre kisebb vagy nagyobb vitára vezet.

Hivatkozik a Kodály Zoltánnal folytatott vitáira, de e vitáktól függetlenül a jó együttműködésnek nem volt akadálya, ahogyan — meggyőződése — most sincs, mert a vitapartnereket azonos cél vezeti, s a kölcsönös jóhiszeműségről is meg vannak győződve vitáik közben és ellenére is.

A vita egyik oka az, hogy — véleménye szerint — azt a több évtizede tartó szívós és türelmes, következetes és bölcs, inkább kodifikáló, mint elvető, inkább elfogadó, mint megtiltó, közlésközpontú nyelvművelő politikát képviselik szemben a vitázó partnerekkel, akik a nyelvművelést egy kissé egyoldalúan az idegenszerűség, még pontosabban a germanizmusok elleni küzdelemmel, védekezéssel azonosítják.

Ezután ismerteti ez utóbbi szemlélet hibáit, hátrányait. Pl. e nyelv szem-

lélet nem buzdít a nyelv tanulására, annál inkább vonzza a laikusokat mások regulálására. Vagy pl. igen nagy a tévedési lehetőség a germanizmusok megállapításában. A közlésközpontú szemlélet nem úgy áll ezzel szemben, hogy az idegenszerűséget helyteleníti, s a germanizmust elfogadja. Az idegenszerűség, a barbarizmus nem okvetlenül azért rossz, mert más nyelvből jött vagy más nyelv mintájára keletkezett. A nyelv — jelesen a magyar nyelv — alapvető funkciója nem az, hogy germanizmusmentes legyen, hanem az, hogy minél hibátlanabb közvetítő legyen ember és ember között.

A nyelvszokás — ősidők óta s köztudomásúan — a legnagyobb úr a nyelvben. A nyelv állandóan, korról korra változik, s a változás követhető a különböző korok szótárai és nyelvtanai segítségével. Minden kornak a maga nyelvszokása, úzusa a törvény. A régmúlt nyelvhasználatára és normájára vonatkozólag általában el szokás ismerni az úzus uralkodó szerepét. A jelen nyelv állapotának megítélése azonban mindig vita tárgya. E megállapítás bizonyítására több konkrét példát is említ, s a következtetéseket is levonja. A hagyományost, a régít természetesen védeni kell, vigyázni kell a folytonosságra, a hagyomány és az újítás közti egészséges egyensúly fenntartására. Az újnak meg kell küzdenie a létéért; mérlegelni kell: szükség van-e rá; de ha szükséges volta és életrevalósága bebizonyosodott, tudomásul kell venni.

A nyelv művelő szerepét, feladatát a következőkben fogalmazza meg:

1. Felméri, megállapítja a vitás nyelvi jelenségeknek a mai nyelvhasználatban való helyét, szerepét.

2. A jövőre nézve értékeli, mérlegeli őket, állást foglal ellenük vagy mellettük. (Nyelvtervezés.)

3. Megállapítja, hol bizonyul a szükséghez képest elégtelennek a meglévő nyelvi eszköztár, s másokkal — írókkal, az egyes szakmák képviselőivel — együtt új nyelvi eszközök kialakításán is dolgozik.

4. Szorosan kapcsolódik a nyelv művelő feladatokhoz a nyelvi nevelés. Nyelvünk múltjának, rendszerének, életének ismerete alakítja ki azt a nyelvérzéket és nyelvi kultúrát, amely szilárd bázis a nyelvi jelenségek megítélésében. Ezért foglalkozik a mi nyelv művelésünk — mint nyelv művelő könyveink is mutatják — viszonylag sokat a nyelv életével, fejlődésével, amelynek fontosságát Bárczi professzor úr is kiemelte.

Befejezésül ismét hangsúlyozza a viták szükségességét, termékeny voltát; s a kifejtett gondolatok összegező megvilágítására Kazinczyt idézi: „Jól és szépen az ír, aki tüzes ortológus és tüzes neológus egyszersmind, s egyességben és ellenkezésben vagyon önmagával.”

TOLNAI GÁBOR akadémikus a referátum rendkívül sok, izgalmas problémája közül az anyanyelvi kultúra, az irodalmi műveltség, az irodalmi ízlés, az irodalmi tudat kérdését kívánja tárgyalni. A klasszikus magyar irodalomról mondottak készítetik a felszólalásra. Az érdeklődés csökkenése és hiánya oktatási kérdésekre vezethető vissza. Tanrendi adatokkal igazolja, hogy a humán tárgyak száma igen erősen csökkent a múlthoz viszonyítva. A nagyobbik baj azonban az, hogy a tanulók az idegen nyelveket sem sajátítják el; s az adott nyelvhez — latin, görög, angol, orosz vagy német — kötődő kultúráról tudatosan, sajnos tantervszerűen nagyon keveset hallhatnak. Ez a helyzet szorosan összefügg az egyetemi felvételeknél tapasztaltakkal, azzal ti., hogy az absztrahálási készség igen csekély a természettudományi szakokon, az orvosi egyetemen éppúgy, mint a Bölcsészettudományi Karra jelentkezettek-nél. Nem akarja misztifikálni az irodalmat, a társadalomtudományi tárgya-

kat — mondotta —, hiszen ebben a tekintetben a matematikának is rendkívüli szerepe van, de óriási szerepe van az irodalom-tárgyaknak az anyanyelvi kultúrára való nevelésben. Hangsúlyozta, hogy a középfokú megalapozás erősen összefügg az egyetemi képzés lehetőségeivel, s a továbbfejlődés bázisát mindkét szinten biztosítani kell — s ezt a kérdést alaposan végig kell gondolni.

HADROVICS elvtárshoz szólva: visszatér arra, hogy miért várakozott a TMB másfél évet, hogy Gregor Ferenc ügyében döntés legyen. Emlékeztet arra, hogy Gregor disszertációjának a vitára bocsátását először például az Akadémia I. Osztálya maga is leszavazta.

HADROVICS LÁSZLÓ akadémikus másként itéli meg az Osztály döntése utáni indoklást. Az első utasításban az volt — mondotta —, hogy a jelöltnek még nem eléggé kielégelődött a tudományos munkássága annak ellenére, hogy bizonyos érdemei vannak a szakmában. Filológiai területen tudományos munkássága még nem eléggé kielégelődött ahhoz, hogy a doktori fokozatra pályázhassék. Később vált kérdésessé a dolgozat tárgya; azonban ha az nem felelt meg, ezt korábban kellett volna a pályázóval közölni.

KARDOS TIBOR akadémikus kiemeli, hogy a referátum alapvető elvi tézise kétségbenvonhatatlan. Hiányzott azonban a jelentésből, hogy az Akadémia nemcsak társadalmi igényeket szolgál ki, hanem irányítja is az igényeket.

A klasszikus irodalom helyzetére s a Janus Pannonius-évfordulóra hivatkozva ellentmondásosnak látja a helyzetet. Olyan érdeklődés is van, amit ugyanakkor nem tudunk kielégíteni. Tehát itt valami nincsen rendben. Vagy nincs jól felmérve a társadalmi igény, vagy korrigálni kell azt.

Felhívja a figyelmet arra a valóságosan meglevő különbségre, amely a természettudományok, ill. a humán tudományok világnézeti gyökereit jelenti. A megfelelő filozófiai műveltség hiányában vannak, akik háttérbe akarják szorítani a humán kultúrát. Ezek a törekvések mindig alsóbb szinten jelentkeznek.

A modern filológia egyik legsúlyosabb belső gondja, hogy a „modern” aránya a „klasszikus”-hoz viszonyítva rendkívül magas; annyira, hogy ezt az arányt a klasszikus irodalom elhanyagolása nélkül tovább fokozni nem lehet. Nincs megfelelő összhang az irányítószerveknél sem ezekben a kérdésekben, s a Művelődésügyi Minisztérium és az MTA együttes erőfeszítéseit kéri a szakterület problémáinak megoldása érdekében.

Végül sürgeti a modern filológiai tanszékek könyvvásárlási kontingen-sének felemelését és a külföldi kutatóutak, különösen hosszú tanulmányutak lehetővé tételét mind a fiatalabb szakemberek, mind az akadémikusok számára.

HARMATTA JÁNOS akadémikus Szabolcsi elvtárs előadásából kiemeli, hogy ő a társadalmi igény mellett hangsúlyozta a társadalmi igény felkeltésének funkcióját is. Amennyire fontos kérdés a tudományos kutatás és társadalmi összefüggéseinek felvetése, annyira fontos a társadalmi igényhez való viszonyítás tisztázása is — és, hogy ez a viszony kettős. Egyrészt a társadalmi igény részéről a tudomány felé áramló felhívásról van szó, másrészt a tudományos kutatás szintén felkelthet társadalmi igényt. Ez alapvető fontosságú. A társadalmi igény közvetlen módon vagy közvetett úton való jelentkezésének kérdését a maga összetettségében külön is meg kellene vizsgálni. Utal a nyelvtudomány területén tapasztalható differenciáltságra. A társadalmi igény nem egyöntetű valami. Éppen ezért rendkívül fontos annak a központi témának a kidolgozása, amellyel az osztályülés korábban foglalkozott, és amely a magyar társadalom rétegződése szerint próbálja meghatározni közművelődésünk fel-

adatait és problémáit. A hatás és a közvetítő erő más és más attól függően, hogy mit kíván a tudomány átadni és milyen felkészültségű rétegeknek. Így van a nyelvtudomány esetében is. Még egy fontos körülmény, amit a társadalmi igény dolgában figyelembe kell venni. Ez az igény maga is dinamikus jelenség, amely állandó változásban van, és időnként részint más-más igényeket vet fel, részint pedig a tudomány számára más lehetőségeket nyújt.

A tudományos ismeretterjesztés területe hasonlóan fontos. Itt azonban figyelembe kell venni a 20—25 éves fejlődés eredményeit, a társadalom kulturáltsági szintjének jelentős megemelkedését. A funkciókat s a megvalósítás módját ennek figyelembevételével kell kijelölni.

A tudomány állandó fejlődéséhez nélkülözhetetlenek a nemzetközi kapcsolatok. Elsőrendű a nemzetközi tudományos szervezetekkel való tervszerű, tudatos kapcsolat továbbépítése, mert ma már a legtöbb tudományos területen egy bizonyos nemzetközileg szervezett keretben folyik a kutatás.

A „tekintélyek nélküli viták” kérdésében hangsúlyozza, hogy az áll-tekintélyek, a bürokratikus úton deklarált tekintély ellen kell küzdeni, de a munkában, tudományos eredménnyel és súllyal kivívott tekintélyt tudomásul kell venni és tisztelni kell.

A vitában felmerült doktori ügy késésének ódiúmát magára, ill. a Nyelvtudományi Szakbizottságra kívánja venni, s ennek részletes magyarázatát adja. A késésnek a doktori minősítéssel kapcsolatos általános okai voltak első-sorban. Az elvi viták idején átmenetileg számos más doktori ügyet is félretettek. Leszögezi, hogy a Gregor-féle értekezésnek az elhalasztás nem ártott, mert a pályázó közben meg tudott felelni még bizonyos mértékig hiányzó követelményeknek, másrészt később a szakbizottságnak módjában állt pozitív előterjesztést tenni.

A konkrét ügy alapján is megállapítható, hogy a doktori problematikának szélesebb köre játszik szerepet, amelyet egyszer kívánatos volna megvitatni. Lehetséges, hogy erre már a közgyűlés zárt ülése is módot ad.

BARTA JÁNOS akadémikus a nyelvműveléssel kapcsolatban, múltbeli tapasztalatokra is utalva, arra hívja fel a figyelmet, hogy a középiskolai tanári testületek értekezletein időnként a nyelvhelyesség kérdéseivel is kellene foglalkozni. A vitában már megemlített Pintér Jenő egykori főigazgató tett pozitív kísérleteket ezen a területen. Szükségesnek tartja, hogy az illetékesek törődjenek a középiskolák magyar nyelvi fogalmazásával, a magasabb igényű nyelvi kultúra megszervezésével és e tevékenység felügyeletével.

A fiatal oktatók és kutatók fejlődése és előrehaladása érdekében tudatosabb, elvszerűbb egyetemi káderpolitika kialakítását hangsúlyozza, külön is felhívja a figyelmet a tehetségekkel kapcsolatos felelősebb magatartásra.

A klasszikus magyar irodalom kérdésében kibontakozott vitához a következő megállapításokat tette: a klasszikus magyar irodalom iránti igény csökken. Ezzel a problémával akkor találkozott, amikor Kemény Zsigmondot kellett a hallgatókhoz közelebb hozni, és akkor az volt az észrevétele, hogy valahogy az a világ, amelyből Kemény hozzánk jött, az a mai fiatalság számára már végtelenül távol van. Azok az erkölcsi fogalmak, azok a konfliktusok, amelyekbe a regényhősök ott kerülnek, ma már annyira nem élők, hogy valóban nemcsak valami bűnös hanyagságról van szó akkor, amikor ezeket az ifjúsághoz nem tudjuk közelhozni, hanem arról is, hogy maga az a világ, amelyet ez a klasszikus magyar irodalom képvisel: a mai fiatalság és a szélesebb közönség érdeklődésétől távol van.

Ezután Barta akadémikus is felteszi a kérdést, hogy a társadalmi igényt hogyan lehetne felkelteni. Nyilvánvalóan nem egyszerű, adminisztratív jellegű megoldásról van szó, hanem az igény valóságos felkeltéséről. Biztató jelek vannak. Az új módszerek többé-kevésbé folyamatban vannak, és éppen a szakfolyóiratoknál győződhetünk meg arról — mondotta —, hogy egyre több fiatal kutató pl. Aranyt és még régebbi költőket teljesen modern interpretációs módszerekkel ad elő.

HAJDÚ PÉTER akadémikus az idő előrehaladott voltára tekintettel a felírt kérdések nagy részét felszólalásában mellőzni kívánja. Lakó György elvtárs hozzászólásának néhány problémájára reflektál, de nem akar kitérni a speciális, belső filológus problémák részleteire.

Véleménye szerint Lakó akadémikus megállapításai nem helytállók; de az a javaslata, hogy a finnugor nyelvészek helyzetét akár a Finnugor Munkabizottság, akár a Nyelvtudományi Bizottság vizsgálja meg, és egy ilyen vizsgálat eredményét terjessze az Osztály elé.

Az osztályelnök-helyettes beszámolójának arra a részére utal, ahol kiemelte, hogy az alkalmazott nyelvészetben felmerült újabb módszereknek milyen jelentősége lesz akár az idegen nyelvek tanításában, akár a nyelvoktatás vonatkozásában. Ezeknek az új nyelvészeti módszereknek a kihatása megvan a finnugor nyelvtudomány területén is.

Úgy véli, azok a problémák, amelyek a finnugrisztikában, az uralisztikában az utóbbi években felmerültek, bizonyos mértékig összefüggnek azzal is, hogy a korábbi nyelvhasználati módszerek mellett az uralisztika területén újabb módszerek is jelentkeztek. Az új módszerek következménye az is, hogy a tudományterületen egyre több vita tapasztalható. Hangsúlyozza, hogy a folyóirat a viták rendelkezésére áll, s a beadott kéziratokat a szerkesztőség nem csonkítja és nem változtatja meg.

LIGETI LAJOS akadémikus, az osztályülés elnöke hangsúlyozza és helyesli, hogy a közgyűlés alkalmával minden panasz elhangzik; de sok panasz és keserűség elkerülhető lett volna, ha a rendelkezésre álló eszközökkel élve — a rendeleték és az alapszabályok figyelembevételével — a valóságos vagy vélt problémákat menetközben őszintén megvitattuk volna. A lehetőségek egyformák a tudomány minden dolgozója számára, s az Osztály, valamint az adott tudományterület legfelsőbb szerve, a tudományos bizottság hivatott arra, hogy az ilyen típusú gondokat megoldja. Újra kiemelte az élénk vita jelentőségét, és felkérte Szabolcsi Miklós osztályelnök-helyettest, hogy válaszoljon a felszólalásokra.

SZABOLCSI MIKLÓS akadémikus előjáróban megköszöni az elhangzott sok, érdekes hozzászólást. A vitából, a más véleményekből sokat tanulhatott az egész Osztály.

A két, látszólag külön kérdés egyikét, Gregor doktori ügyét, ha a fellebbezés folytán eljárásilag szükséges, még egyszer vitassa meg az Osztály.

A Nyelvtudományi Közlemények dolgában világos, hogy a régi és az új Nyelvtudományi Közlemények között bizonyos ellentét van. A különféle módokon felszínre került ellentéteket a maga részéről elsősorban nem személyi kérdésként fogja fel, hanem valójában nagyon súlyos elvi kérdések húzódnak meg e viták mögött. Javasolja, hogy a Finnugor Munkabizottság, ha szükséges, mások bevonásával vitassa meg a kérdést, s megállapításait terjessze az Osztály elé.

A vitában elhangzottak nagy részével egyetért, s az Osztály további

munkája során figyelembe veszi a javaslatokat. Kiemeli a vitában szinte végig jelenlevő egyik problémakört, amelyet tömören úgy fogalmaz meg, hogy mi a történeti jellegű műveltség helye az egyetemi oktatásban és a tudományos közvéleményben. Érdemes lenne e kérdéstről egy együttes megbeszélést rendezni. Javasolja továbbá az osztályelnök-helyettes, hogy ősszel az Osztálynak meg kellene vitatnia a népművelés nyitott kérdéseit is.

Az oktatással összefüggő észrevételeket — azon túl, hogy az oktatással foglalkozók tudomására hozzuk — a közgyűlési osztályülés legfontosabb elvi kérdésével, a történeti műveltség kérdésével összekapcsolva kell kezelnünk.

Az osztályelnök-helyettes részletesen kitér a modern filológiai stúdiuumokkal kapcsolatos félreértésekre. Hangsúlyozza, hogy a rádió, a TV, a könyvkiadás tevékenységében, az egyetemi kulturális életben a modern filológiának, a modern filológiai tanszékek képviselőinek jobban jelen kellene lenni.

Befejezésül reflektálva Barta akadémikus felszólalására, megállapítja, hogy a fiatalok világnézeti felfogása ugyan távol áll a 19. század világitól, de a fiatalok ugyanakkor nem vetik meg Shakespeare-t sem és Homéroszt sem. Lehetséges, hogy a magyar irodalmi hagyománynak egyes pontjai elavultak, bizonyos nyelvi akadályok is lehetnek, de ezeket kellő munkával el lehet hárítani.

Még egyszer kiemeli a vita értékes voltát, s az élénk vita arra kötelezi az Osztályt, hogy több időszerű kérdést megoldjon, a következő akadémiai évadban tartson vitaüléseket, s ha ezt megteszi, akkor az Osztály hivatását be fogja tölteni.

LIGETI LAJOS akadémikus elismerését fejezi ki az Osztálynak az őszinte, jó vitáért. Megköszöni Szabolcsi Miklós elvtársnak az értékes előadást, s az ülést bezárja.

A vitát összefoglalta:
Patyi Sándor

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK MUNKÁJA 1971-BEN ÉS 1972-BEN

A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának osztályülése a következő főbb kérdésekkel foglalkozott

1971

- Az Akadémiai Nagyszótár távlati tervének megvitatása
- Az Osztály és az osztályülések munkaprogramjának jóváhagyása
- Javaslat Akadémiai Díjra
- Egyetemi tanári, ill. docensi pályázatok elbírálása
- Javaslat az 1971. évi különmeghívásokra
- Doktori fokozat elnyerésére benyújtott pályázatok megvitatása
- A hazai idegennyelv-oktatás helyzetéről és fejlesztésének irányairól c. tervtanulmány akadémiai véleményezése
- Az Osztály 1972. évi könyvkiadási tervének vitája
- Javaslat új folyóirat indítására (Keleti Szemle)
- Javaslat az IFMC Magyar Nemzeti Bizottságának új titkárára
- A Bánki Donát Gépipari Műszaki Főiskola Idegen Nyelvi Lektorátusának létesítésére javaslat, ill. jóváhagyás
- A 3 éves (1972—74) tudományos rendezvényekre vonatkozó tervjavaslatok megvitatása
- Az antikvitás helye és funkciója mai társadalmunkban c. tervtanulmány megvitatása
- Az 1969. évi 27. sz. tvr. (levéltári törvény) kiegészítésével kapcsolatos kérdések
- Az Ethnographia c. folyóirat felelős szerkesztőjének és szerkesztőbizottsági elnökének kijelölése
- Az International Stiftung Mozarteum (Salzburg) igazgatósági tagságába Somfai László beválasztása
- A Keldis-ösztöndíjra beérkezett pályázatok elbírálása
- A Comité International Permanent des Linguistes (CIPL) magyar nemzeti bizottság személyi összetételének jóváhagyása
- Az 1972. évi különmeghívásokra javaslat
- Az Akadémiai Kiadó által nyilvántartott sorozatok további sorsára vonatkozó elképzelések megvitatása
- „A társadalmi tudat alakulása Magyarországon 1945—1970” című távlati kutatási főirány megvitatása (Az I., II. és IX. Osztály együttes aktívaülése)
- A Laziczius-hagyaték ügyében létrehozandó bizottság személyi összetételére javaslat
- Az egyetemi rangra emelt Zeneművészeti Főiskolára Szabolcsi Bence akadémikus és Újfalussy József kandidátus, egyetemi tanári kinevezésére javaslattétel

Javaslat Kiadói Nívódíj odaítélésére

Javaslat Állami- és Kossuth-díjra

Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának ajánlásai a társadalomtudományi kutatóhelyek által kidolgozandó témákra

Bejelentés: Harmatta János lev. tagot a Nemzetközi Akadémiai Unió (UAI) 1971. évi közgyűlése 3 évre beválasztotta elnökségi tagjai sorába

1972

Javaslat Akadémiai Díjra

Előterjesztés az ELTE Világirodalmi Tanszéke mellett működő Kelet-Európa Irodalmi Kutató Csoportja és az ELTE Belső-Ázsiai Tanszéke mellett működő Akadémiai Tanszéki Altajisztikai Kutató Csoport létrehozására

A hároméves tervbeszámoló és a középtávú (1972–75) kutatási tervek értékelése (irodalomtudomány, modern filológia, néprajz, zenetudomány, klasszika-filológia, orientalisztika, nyelvtudomány)

A szerkesztő bizottságok, ill. a szerkesztők tájékoztatása az Osztály területén megjelenő folyóiratok munkájáról

A közgyűlési osztálybeszámoló végleges szövegének kialakítása

Javaslat Állami- és Kossuth-díjra

Javaslat tiszteleti tagokra

Doktori fokozat elnyerésére benyújtott pályázatok elbírálása

Javaslat az Osztály 1973. évi könyvkiadási tervére

Témajavaslatok az Osztály 1973. június 30-ig terjedő munkatervéhez

Ajánlás rendes és levelező tagokra

A Modern Filológiai Bizottság előterjesztése egy Világirodalomtörténet elkészítésére és kiadására

Előterjesztés Kiadói Nívódíj odaítélésére

Együttes osztályülés tervének elfogadása (I., II. és IX. Osztály): „Az összehasonlító módszerek alkalmazása a társadalomtudományok területén” címmel

Egyetemi tanári és docensi állásokra benyújtott pályázatok elbírálása

A Külkereskedelmi Főiskola orosz—francia tanszékének kettéválasztására javaslat

Az Osztály nyilvános ülései

1971

Közgyűlési osztályülés keretében május 11-én

Lőrincze Lajos: „Nyelvművelés -- nyelvi műveltség” c. előadása

Az 1971. évi közgyűlés keretében május 13-án

Kulcsár Kálmán: „A társadalomtudományok differenciálódása és egysége. Elméleti és módszertani következmények” c. előadása (A II. és IX. Osztállyal közös rendezésben)

Székfoglalók

Szauder József lev. tag: „Kritikai irányzatok 1791-ben (Az esztétikai tanszék betöltése és a pályázat kiadatlan dolgozatai)” c. előadása január 18-án

Hadrovics László r. tag: „Egy periferikus szláv irodalmi nyelv sorsa” c. előadása február 22-én

- Király István* lev. tag: „Eltérő törekvések a századelő haladó irodalmában. Az Ady—Babits-kontroverzia” c. előadása március 8-án
- Hajdú Péter* lev. tag: „Névszók predikatív ragozása a szamojéd nyelvekben” c. előadása április 5-én
- Lakó György* r. tag: „Sajnovics János és a korabeli összehasonlító nyelvészet” c. előadása április 26-án

1972

- Kibővített közgyűlési osztályülés május 11-én
Szabolcsi Miklós osztályelnök-helyettes: „Tudományos feladatok és társadalmi igény” címmel
- Az 1972. évi közgyűlés keretében május 8-án
 „Összehasonlító módszerek a társadalomtudományban”
 Előadók: *Sótér István* r. tag
 Eörsi Gyula r. tag
 Ránki György, a történettudományok doktora
- Felolvasó ülés február 14-én
Köpeczi Béla lev. tag: „Nyelv, struktúra, eszme az irodalomban”
- Felolvasó ülés április 24-én
Barta János lev. tag: „Arany János és az epikus perspektíva”

Emlékkülsék

1971

- Emlékkülsék *Bartók Béla* születésének 90. évfordulója alkalmából március 25-én
Szabolcsi Bence: „Bartók és a világirodalom”
 (A *Bartók Béla* Emlékbizottsággal közös rendezésben)

1972

- Erdei Ferenc* emlékkülsék december 6-án
 Előadók: *Ortutay Gyula* r. tag
 Ember Győző r. tag
 Jánossy Andor lev. tag
 Bognár József r. tag
 (A II., IV. és a IX. Osztállyal közös rendezésben)
- Emlékkülsék *Kodály Zoltán* születésének 90. évfordulója alkalmából december 14-én
 Előadók: *Szabolcsi Bence*: „Kodály Zoltán emlékezete”
 Ortutay Gyula: „Mire tanít Kodály Zoltán életműve”
 (A Művelődésügyi Minisztériummal közös rendezésben)

Az Osztály tudományos rendezvényei

1971

- A közép-európai humanizmus kérdései c. konferencia
 (Sopron, május 6—8.)
 Az Irodalomtudományi Intézettel, az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékkal és Sopron Város Tanácsával közös rendezésben

- Szemiotika és művészet c. konferencia
(Vácrátót, május 20—21.)
Az Összehasonlító Művészetelméleti Munkabizottság rendezésében
- Állandó Nemzetközi Altajisztikai Konferencia (PIAC)
(Szeged, augusztus 22—28.)
Az Orientalisztikai Bizottság és a József Attila Tudományegyetem közös rendezésében
- Az automatizálás szerepe a nyelvtudományban c. kongresszus
(Debrecen, szeptember 4—7.)
A Matematikai és Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottság és a Kossuth Lajos Tudományegyetem közös rendezésében
- Szlovák—magyar kapcsolattörténeti szimpózium
(Mátrafüred, október 4—5.)
Az Irodalomtudományi Intézettel közös rendezésben
- Az élő nyelvek összevető nyelvtanainak elvi és gyakorlati kérdései c. konferencia
(Pécs, október 14—16.)
A Pécsi Tanárképző Főiskola és a Nyelvtudományi Intézet közös rendezésében
- A XX. századi komparatiztika kérdései c. konferencia
(Budapest, november 17—18.)
Az Irodalomtudományi Intézettel közös rendezésben

1972

- Janus Pannonius tudományos ülészak a költő halálának 500. évfordulója alkalmából
(Pécs, március 27—31.)
Rendező szervek: MTA Irodalomtudományi Intézete, Ókortudományi Kutatócsoportja, az ELTE Régi magyar irodalomtörténeti, olasz és latin tanszékei, a KLTE és a JATE régi magyar irodalomtörténeti tanszékei és a Pécsi Tanárképző Főiskola magyar irodalomtörténeti tanszéke
- A korai görög epika összehasonlító vizsgálata c. konferencia
(Budapest, április 25—27.)
Az Ókortudományi Társaság és az Ókortudományi Tanszéki Kutatócsoport közös rendezésében
- A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusa
(Szeged, augusztus 22—25.)
A Nyelvtudományi Intézettel, a Magyar Nyelvtudományi Társasággal és a József Attila Tudományegyetemmel közös rendezésben
- A Nemzetközi Lenau Társaság közgyűlése és tudományos ülészaka
(Sárospatak—Tokaj, szeptember 3—8.)
A Magyar Irodalomtörténeti Társaság, a miskolci és a sárospataki városi tanács közös rendezésében
- A Nemzetközi Népzenei Tanács (IFMC) dallamtörténeti munkacsoportjának 3. ülése
(Sárospatak, szeptember 18—23.)
A Népzene kutató Csoport és Sárospatak Városi Tanácsának közös rendezésében

A kelet-közép-európai felvilágosodás c. konferencia

(Mátrafüred, október 2—6.)

A Modern Filológiai Bizottság, az Irodalomtudományi Intézet, a Nyíregyháza Városi Tanács és a Tanárképző Főiskola közös rendezésében Tudományos ülésszak a Nemzetközi Könyvév alkalmából

(Budapest, június 21.)

A Művelődésügyi Minisztérium Könyvtári Osztályával, az Országos Széchényi Könyvtár, valamint a Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsággal közös rendezésben

A tudományos társaságok rendezvényei

	1971				1972			
	Kongr., Konf.		Vándorgy.		Kongr., Konf.		Vándorgy.	
	sz.	fő	sz.	fő	sz.	fő	sz.	fő
Nyelvtud. Társaság	—	—	1	300	—	—	2	540
Irodalomtört. Társ.	—	—	2	230	—	—	4	410
Ókortud. Társaság	1	60	—	—	1	80	—	—
Néprajzi Társaság	1	73	1	120	2	84	—	—
	Emlékülés		Felolv. vitaülés		Emlékülés		Felolv. vitaülés	
	sz.	fő	sz.	fő	sz.	fő	sz.	fő
Nyelvtud. Társaság	2	350	31	900	1	250	29	900
Irodalomtört. Társ.	4	150	4	370	—	—	2	230
Néprajzi Társaság	1	80	21	628	1	70	26	1386
Ókortud. Társaság	—	—	16	800	—	—	15	750
Kőrösi Csoma Társ.	—	—	11	500	—	—	10	450

Néhány jelentősebb rendezvény

1971

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Néprajzi Társaság augusztus 13—15. között Sárospatakon megtartotta az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők VI. országos találkozóját

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság április 16—17-én Győrben vándorgyűlés keretében emlékezett meg a barokkról

Pápán okt. 29—30-án Petőfi és Jókai pápai találkozásának 130. évfordulója alkalmából vándorgyűlést rendezett

A Magyar Néprajzi Társaság november 3—4-én Várpalotán Bán Aladárról emlékezett meg vándorgyűlés keretében, valamint „A magyar néprajzi finnugrisztika története” címmel hangzottak el előadások

1972

- A Magyar Néprajzi Társaság a Művelődésügyi Minisztériummal közös rendezésben április 6—8-án Nyíregyházán „Anyanyelvünk az általános iskolában” címmel vándorgyűlést rendezett
- Október 20—21-én Hódmezővásárhelyen a Bethlen Gábor Gimnázium fennállásának 250. évfordulója alkalmából rendezett vándorgyűlést
- A Magyar Irodalomtörténeti Társaság március 27—29-én Pécsen Janus Pannonius halálának 500. évfordulója alkalmából vándorgyűlést rendezett Sümegen és Balatonfüreden szept. 27—30-án a felvilágosodás 200. és Kisfaludy Sándor születésének 200. évfordulójáról emlékezett meg. Egerben okt. 22-én Gárdonyi Géza halálának 50. évfordulója alkalmából rendezett vándorgyűlést
- Szolnokon dec. 14-15 -én Verseghy Ferenc halálának 150. évfordulójára emlékezett a Társaság

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KIADVÁNYAI

1971

Nyelvtudomány

- A magyar szóképzlet finnugor elemei II.
(Szerk. Lakó György)
- Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere
- Zsilka János: Nyelvi rendszer és valóság
- Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata
(Nyelvészeti Tanulmányok 15.)
- Bánhidi Zoltán: A magyar sportnyelv története és jelene, sportnyelvtörténeti szótárral
(Nyelvészeti Tanulmányok 16.)
- Imre Samu: A felsőőri nyelvjárás
(Nyelvtudományi Értekezések 72.)
- Meggyes Klára, S.: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere
(Nyelvtudományi Értekezések 73.)
- Farkas Vilmos: Helyesírásunk hangjelölés-rendszerének története
(Nyelvtudományi Értekezések 74.)
- Nyelvészet és Gyakorlat (Tanulmánygyűjtemény)
(Szerk.: Benkő L.—Szépe Gy.)
(Nyelvtudományi Értekezések 75.)
- Dezső László: A jelzős főnévi csoport kérdése
(Nyelvtudományi Értekezések 76.)
- Nyíri Antal: A Müncheneri Kódex 1466-ból
(Codices Hungarici 7.)

Irodalomtudomány

- Sótér István: Az ember és műve. Tanulmányok
- Szilágyi Péter: József Attila időmértékes verselése

- Hankiss Elemér: Formateremtő elvek a költői alkotásban (szerk.)
(A Stiliztikai és Verstanti Munkabizottság kiadványa)
- Régi Magyar Költők Tára XVII. század. — VI. köt.
Szenczi Molnár Albert költői művei
- Juhász Ferencné: Bródy Sándor
(Irodalomtörténeti Könyvtár 26.)
- Lukács Borbála, H.: Szellemtörténet és irodalomtudomány (Vázlatok a Minerva köréből)
(Irodalomtörténeti Füzetek 70.)
- Német G. Béla: Tragikum és történetfelfogás (A századvégi tragikum-vita)
(Irodalomtörténeti Füzetek 71.)
- Bán Imre: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI—XVIII. században
(Irodalomtörténeti Füzetek 72.)
- Pór Péter: Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában
(Irodalomtörténeti Füzetek 73.)
- Kórháti Zsolt: Sárközi György
(Irodalomtörténeti Füzetek 74.)
- Katona Béla: Krúdy Gyula pályakezdése
(Irodalomtörténeti Füzetek 75.)

Kritikai kiadások

- Jókai Mór: De kár megvénnülni. Egy vén öcsémuram élményei után (1896)
(62. köt.)
- Jókai Mór: Ahol a pénz nem Isten (71. köt.)
- Jókai Mór: Drámák I. köt. (1843—1860)
- Jókai Mór: Elbeszélések I. köt. (1842—1848)
- Jókai Mór: Levelezés I. köt.
- Juhász Gyula: Prózai írások (1927—1936)
(Juhász Gyula Összes Művei 8. köt.)
- Mikszáth Kálmán: Cikkek és karcolatok XII. 1881. aug.—dec. (62. köt.)
- Vörösmarty Mihály: Drámák II. — A belső háború. Salamon király. Hébador
(7. köt.)
- Vörösmarty Mihály: Drámák V. (10. köt.)

Könyvtártudomány

- Borsa Gedeon: Régi magyarországi nyomtatványok (1473—1600)
Res Litteraria Hungariae Vetus Librorum Typis Impressorum

Modern Filológia

- Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale.
Actes du Colloque de Mátrafüred 3—5 Novembre 1970.
(Szerk.: Köpeczi Béla—Bene Ede)
- Egri Péter: Avantgardism and Modernity
- Magyar Miklós: Regény vagy „új regény”?
Regénytechnika és írói magatartás a francia „új regényben”
(Modern Filológiai Füzetek 11.)

Orientalisztika

- Fodor Sándor: Arab legendák a piramisokról
(Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 10.)
- Tardy Lajos: Régi magyar követjárások Keleten
(Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 11.)
- Tőkei Ferenc: Genre Theory in China in the 3rd-6th Centuries
(Liu Hszeh's Theory on Poetic Genres)
(Bibliotheca Orientalis Hungarica 15.)
- Bodrogligeti András: The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus
(Bibliotheca Orientalis Hungarica 16.)
- Studia Turcica (Szerk.: Ligeti Lajos)
(Bibliotheca Orientalis Hungarica 17.)

Klasszika-filológia

- Terentius Varró, M.: A mezőgazdaságról
(Görög—latin írók 14.)
- Devecseri Gábor: Menandros: Ítéletkérők
(Görög—latin írók 15.)

Zenetudomány

- Vikár László—Bereczki Gábor: Cheremis Folksongs

Néprajztudomány

- Népi kultúra — Népi társadalom V—VI.
(Szerk.: Ortutay Gyula)
- Getreidebau in Ost- und Mittel-Europa (Szerk.: Balassa Iván)
- Sándor István: A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1955—1960
- Dobos Ilona: Tarcál története a szóhagyományokban
(Néprajzi Tanulmányok)
- Penavin Olga: Jugoszláviai magyar népmesék
(Új Magyar Népköltési Gyűjtemény 16.)
- Sík Endre: Faji kérdés és marxizmus

1972*Nyelvtudomány*

- Általános nyelvészeti tanulmányok VIII. (Szerk.: Telegdi Zsigmond—Szépe György)
- Magyar Értelmező Kéziszótár A—Zs
- A magyar szókészlet finnugor elemei I. (utánnomás) (Szerk.: Lakó György)
- Lőrincze Lajos: Édes anyanyelvünk (utánnomás)
- A magyar helyesírás szabályai (10. kiad.)
- Magyar utónévkönyv (3. kiad.) (Szerk.: Ladó János)
- Tompa József: A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv
- Balázs János: Funktionswerte der Prenominalität
- Benkó Loránd—Imre Samu: The Hungarian Language
- Erdélyi István: Ostjakische Heldenlieder aus Jozsef Pápay's Nachlass

- Gáldi László: Contributions a l'histoire de la vesitication roumăine. La prosodie de Lucien Blaga
- Korenchy Éva: Iranische Lehnwörter in der obiugrischen Sprachen
Melanges Offerts a Aurélien Sauvageot pour son Soixante-Quinzieme Anniversaire (Szerk.: Erdődi József)
- Tompa József: Kleine Ungarische Grammatik
- Szoboszlay Ágnes: A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében
(Nyelvtudományi Értekezések 77.)
- Hutás Magda, R.: Az ikes ragozás állapota Révai Miklós korában
(Nyelvtudományi Értekezések 78.)
- Penavin Olga: A szerémségi magyar szigetek nyelve
(Nyelvtudományi Értekezések 79.)

Irodalomtudomány

- A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig. I. köt.
(Szerk. Stoll Béla—Varga Imre—V. Kovács Sándor)
- László Zsigmond: A rím varázsa
- Németh G. Béla: Az el nem ért bizonyosság. (Elemzések Arany lírájának első szakaszából)
- A novellaelemzés új módszerei. (Szerk. Hankiss Elemér) A szegedi novellaelemző konferencia anyaga, 1970. ápr. 9—11.
- Szerdahelyi István: Művészet és közérthetőség — Tanulmánykötet Szomszédtság és közösség. Délszláv—magyar irodalmi kapcsolatok
(Szerk. Vujicsics D. Sztoján)
- Tamás Attila: A költői műalkotás fő sajátosságai
- Varga Rózsa—Patyi Sándor: A népi írók bibliográfiája.
Művek, irodalom, mozgalom 1920—1960
- Janus Pannonius: Poemata
- Bényei Miklós: Eötvös József olvasmányai
(Irodalomtörténeti Füzetek 76.)
- Fekete Sándor: Petőfi romantikájának forrásai
(Irodalomtörténeti Füzetek 77.)
- Agárdi Péter: Rendiség és esztétikum. (Gyöngyösi István költői világképe)
(Irodalomtörténeti Füzetek 78.)
- Eckhardt Sándor: Balassi-tanulmányok
(Irodalomtörténeti Könyvtár 27.)
- Zimándi P. István: Péterfy Jenő élete és kora
(Irodalomtörténeti Könyvtár 28.)
- Kovács Sándor Iván: Váci Mihály
(Kortársaink)
- Rába György: Szabó Lőrinc
(Kortársaink)
- Simon István: Benjámin László
(Kortársaink)

Kritikai kiadások

- Jókai Mór: Fráter György I—II. (60—61. köt.)
- Mikszáth Kálmán: Cikkék és karcolatok XVI. (66. köt.)
- Vajda János: Összes művei IV—V. köt. (Szépprózai írások)

Modern Filológia

- Köpeczi Béla: Eszme, történelem, irodalom
 Mohay Béla: Ford Madox Ford írói világgépe
 (Modern Filológiai Füzetek 12.)
 Krammer Jenő: Ödön von Horváth
 (Modern Filológiai Füzetek 13.)
 Hopp Lajos: A lengyel—magyar hagyományok újjászületése
 (Modern Filológiai Füzetek 14.)
 Domokos Pál Péter: A finn irodalom fogadtatása Magyarországon
 (Modern Filológiai Füzetek 15.)

Orientalisztika

- Kóshalmi Katalin, U.: A steppék nomádja lóháton, fegyverben
 (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 12.)
 Sik Endre: Fekete Afrika története III.
 Hazai Görgy: Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert. Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jaka-Nagy von Harsány
 (Bibliotheca Orientalis Hungarica 18.)
 Monuments Préclassiques I. XIIIe et XVIe siècles
 (Szerk. Ligeti Lajos)
 (Monumenta Linguae Mongolicae Collecta II.)
 Monuments en Écriture 'Phags-pa — Pieces de Chancellerie en Transcription
 Chinoise (Szerk. Ligeti Lajos)
 (Monumenta Linguae Mongolicae Collecta III.)
 Sik Endre: The History of Black Afrika II. (utánnnyomás)

Klasszika-filológia

- Ritoók Zsigmond: Sophocles Philoktetése Arany János fordításában
 (Ókortudományi Társaság kiadványai 8.)
 Maróti Egon: Kalózkodás a római polgárháborúk korában
 (Apolló Könyvtár 1.)

Zenetudomány

- Szabolesi Bence: Vers és dallam

Néprajztudomány

- Ortutay Gyula: Hungarian Folklore Essays
 Szolnoky Lajos: Alakuló munkaeszközök
 Voigt Vilmos: A folklór alkotások elemzése
 (Néprajzi Tanulmányok)

AKADÉMIAI JUTALOMMAL KITÜNTETETTEK

1971

Az Akadémia Díj I. fokozatában és a vele járó 12 000 Ft-os díjazásban részesült:
 Borzsák István, az irodalomtudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár „P. Cornelius Tacitus” Pauly-Wissowa Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Sp.-Bd. XI. 373—512), valamint a PWRE Sonderausgaben sorozatában megjelent „P. Cornelius Tacitus. Der Geschichtschreiber” A. Druckenmüller Ver. Stuttgart 1968. 140 p. munkájáért

1972

A Magyar Tudományos Akadémia Elnökségének 18/1972. sz. határozata alapján az 1972. évi akadémiai díjban a következők részesültek:
 Borsa Gedeon—Hervay Ferenc—Holl Béla: Régi magyarországi nyomtatványok 1473—1600. (Bp. Akadémiai Kiadó, 1971. 928. l.) c. műért
 A 25 000 Ft összegű díj megosztása:
 Borsa Gedeon tud. főmunkatárs, Országos Széchényi Könyvtár
 9000 Ft
 Hervay Ferenc és Holl Béla tud. munkatársak (ELTE Magyar Irodalomtört. Tanszék) 8000—8000 Ft

KIADÓI NÍVÓDÍJBAN RÉSZESÜLTEK

1971

Szabó Árpád: Anfänge der griechischen Mathematik c. művéért,
 Juhász Ferenc: Probleme der Interferenz c. művéért nívódíjban,
 Hajdu Ráfi az Irodalomtörténet c. folyóiratban és Szuromi Lajos az Irodalomtörténeti Közleményekben megjelent bírálatáért kritikai nívódíjban részesült

1972

Tolnai Gábor: Tanulmányok (1970) c. művéért,
 Rédei Károly: Die Syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen c. művéért nívódíjban,
 Csűrös Miklós az Irodalomtörténeti Közlemények c. folyóiratban és
 Oltványi Ambrus az Irodalomtörténet c. folyóiratban megjelent bírálatáért kritikai nívódíjban részesült

AZ OSZTÁLY KÜLFÖLDI VENDÉGEI

1971

M. Mayrhofer professzor, az Osztrák Tudományos Akadémia főtítkára
 április 30—május 4. között
 B. Rincsen, a Mongol Tudományos Akadémia tagja, az MTA tiszteleti tagja
 augusztus 21—28-ig

1972

- M. B. Hrapcsenko r. tag, a SZUTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának elnöke, június 7—14-ig
 B. L. Szucskov lev. tag, a SZUTA Gorkij Intézetének igazgatója június 7—14-ig
 K. Haiding professzor, a Gráci Néprajzi Múzeum ny. igazgatója szept. 5—11-ig
 R. Jakobson, a Harvard University professzora október 20—27-ig volt az MTA vendége

NEMZETKÖZI SZERVEZETEK RENDEZVÉNYEIN VALÓ RÉSZVÉTEL

1971

- Harmatta János lev. tag részt vett a Nemzetközi Akadémiai Unió (UAI) közgyűlésén (Finnország, Helsinki, június 6—13.)
 Hadrovics László r. tag részt vett a Nemzetközi Szlavisztikai Komité XIII. teljes ülésén (Franciaország, Párizs, szeptember 5—11.)
 Sótér István r. tag, az AILC elnöke és Vajda György Mihály, az irodalomtudományok kandidátusa részt vettek az Association Internationale de Littérature Comparée elnökségének, ill. koordinációs bizottságának ülésén (Franciaország, Párizs, február 26—március 1.)
 Perényi József egy. tanár részt vett az Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen (AIESEE) vezetőségi ülésén (Olaszország, Velence, május 27—30.)
 Bodrogi Tibor, a tört. tud. kandidátusa részt vett a Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore (SIEF) közgyűlésén (Franciaország, Párizs, augusztus 24—28.)
 Szépe György, a nyelvtudományok kandidátusa részt vett a Nemzetközi Szemiotikai Szövetség végrehajtóbizottságának ülésén (Olaszország, Parma, október 3—6.)
 Szépe György, a nyelvtudományok kandidátusa részt vett az Association Internationale de Linguistique Appliquée (AILA) végrehajtóbizottságának ülésén (Belgium, Hasselt, december 16—18.)
 Kisbán Eszter, a tört. tud. kandidátusa részt vett a Volkskundliche Informationen (DEMOS) össz-szerkesztőbizottságának ülésén (Csehszlovákia, Brno, december 14—16.)
 Szabolcsi Miklós lev. tag részt vett a XXII. Rencontres Internationales de Genève konferencián (Svájc, Genf, augusztus 31—szeptember 9.)
 Kardos Tibor lev. tag részt vett az Accademia dei Lincei Petrarca ülésén (Olaszország, Róma, április 19—22.)
 Hankiss Elemér, az irodalomtudományok kandidátusa részt vett az I. Shakespeare Világkongresszuson mint a Komité tagja (Kanada, augusztus 20—28.)

Gulya János, a nyelvtudományok kandidátusa és Illés László, az irodalomtudományok kandidátusa az 1975-ben rendezendő IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus előkészítése céljából a Szovjetunióba utazott (Tallinn, május 25—30.)

1972

- Harmatta János lev. tag részt vett a Nemzetközi Akadémiai Unió (UAI) vezetőségének ülésén
(Franciaország, Párizs, január 24—26.)
- Harmatta János lev. tag részt vett az UAI közgyűlésén
(Belgium, Brüsszel, június 12—18.)
- Köpeczi Béla, Király István és Szabolcsi Miklós akadémikusok részt vettek a Modern Nyelvek és Irodalmak Nemzetközi Szövetségének XII. kongresszusán (FILLM)
(Anglia, Cambridge, augusztus 20—26.)
- Harmatta János lev. tag, Borzsák István, a nyelvtudományok doktora és Maróti Egon, a történettudományok kandidátusa részt vettek a Komitee zur Förderung der Klassischen Studien in den Sozialistischen Ländern (EIRENÉ) kongresszusán
(Románia, Kolozsvár, október 2—7.)
- Vajda György Mihály, az irodalomtudományok kandidátusa részt vett az Association Internationale de Littérature Comparée (AILC) vezetőségi ülésén
(Franciaország, Párizs, február 25—28.)
- Sótér István akadémikus, az AILC elnöke részt vett a nemzetközi szervezet évi rendes közgyűlésén
(Belgium, Brüsszel, november 23—27.)
- Hadrovics László r. tag részt vett a Nemzetközi Szlavisztikai Komité végrehajtóbizottságának ülésén
(Ausztria, Bécs, április 6—8.)
- Hadrovics László r. tag és Király Péter, a nyelvtudományok kandidátusa részt vettek a Nemzetközi Szlavisztikai Komité közgyűlésén
(Olaszország, Róma, október 11—18.)
- Harmatta János lev. tag részt vett a Federation Internationale des Associations d'Études Classiques (FIEC) közgyűlésén
(Franciaország, Párizs, augusztus 25—26.)
- Szabolcsi Miklós lev. tag részt vett az Esztéták Nemzetközi Szövetségének Világkongresszusán
(Románia, Bukarest, augusztus 28—szeptember 2.)
- Ujfalussy József, a zenetudományok doktora részt vett az Internationale Gesellschaft für Musikwissenschaft kongresszusán
(Dánia, Koppenhága, augusztus 28—szeptember 2.)
- Sipos István, a nyelvtudományok doktora részt vett a Nemzetközi Szlavisztikai Komité Onomasztikai Bizottságának ülésén
(Csehszlovákia, Eperjes, május 3—7.)
- Sipos István, a nyelvtudományok doktora részt vett a XI. Nemzetközi Onomasztikai Kongresszuson
(Bulgária, Szófia, június 28—július 4.)
- Kiss Lajos, a nyelvtudományok kandidátusa részt vett a Nemzetközi Szláv Lexikológiai Bizottság ülésén
(Csehszlovákia, Pozsony, május 15—20.)

- Kisbán Eszter, a történettudományok kandidátusa részt vett a Volkskundliche Informationen (DEMOS) össz-szerkesztőbizottságának ülésén
(NDK, Berlin, április 10—15.)
- Szépe György, a nyelvtudományok kandidátusa részt vett az Association Internationale de Linguistique Appliquée (AILA) végrehajtóbizottságának ülésén
(Csehszlovákia, Prága, április 6—10.)
- Szépe György, a nyelvtudományok kandidátusa részt vett az AILA Komité ülésén és az azt követő kongresszusán
(Dánia, Koppenhága, augusztus 21—26.)
- Ortutay Gyula akadémikus részt vett a Nemzetközi Herder Díj Bizottság díjkiosztó közgyűlésén, Herder-díjjal történt kitüntetése alkalmával
(Ausztria, Bécs, május 3—6.)
- Benkő Loránd lev. tag részt vett a Nemzetközi Névtani Kongresszuson
(Bulgária, Szófia, június 28—július 4.)
- Benkő Loránd és Hajdu Péter lev. tagok részt vettek a XI. Nemzetközi Nyelvészkongresszuson
(Olaszország, Bologna, augusztus 28—szeptember 2.)
- Ortutay Gyula akadémikus és Gulya János, a nyelvtudományok kandidátusa az 1975-ben Budapestre rendezendő IV. Finnugor Kongresszus előkészítő megbeszélésére a Szovjetunióba utazott
(Moszkva, Leningrád, Tallinn, szeptember 19—27.)
- Szabolcsi Miklós lev. tag, Pándi Pál, az irodalomtudományok doktora, Wéber Antal, az irodalomtudományok kandidátusa és Pálmai Kálmánné, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság szervezőtitkára a Nemzetközi Lenau Társaság magyarországi ülésének előkészítése céljából Bécsbe utazott
(Ausztria, Bécs, február 25—30.)
- Mezey László, az irodalomtudományok doktora a Nemzetközi Diplomatikai Kongresszus 1973. évi magyarországi ülésének előkészítő megbeszélésére Olaszországba utazott
(Olaszország, Róma, április 9—15.)

Összeállította:
Oszlánszki Magdolna

A HELYESÍRÁSI BIZOTTSÁG ÚJABB HATÁROZATAI II.

1969. december—1970. április

A Nyomdaipari Egyesülés 1969 őszén azzal a kéréssel fordult a Helyesírási Bizottsághoz, hogy foglaljon állást egy sor, eddig még szabályozatlan helyesírási kérdésben, amely a nyomdaiparban felmerült. Ezek ugyanis — gyakori viták tárgyai lévén — lassítják a szöveg-előállítás munkájának minden fázisát, és nem egyszer többletköltséget is okoznak. A Helyesírási Bizottság annál is inkább örömmel fogadta a Nyomdaipari Egyesülés kezdeményezését, mert az eléje terjesztett ingadozó írásmódú eseteknek egy bizonyos irányban való eldöntése révén módja nyílt a magyar írásgyakorlat egységének további erősítésére, ami egyébként a Nyomdaipari Egyesülésnek is célja volt a gyakorlati indítékokon túl.

A bizottság 1969 decembere és 1970 áprilisa között tartott ülésein született határozatok a Helyesírási és tipográfiai tanácsadó című, csak belső nyomdaipari használatra készült könyvben jelentek meg, amelyet Timkó György, a Kossuth Nyomda munkatársa szerkesztett dr. Farle Jánossal és Rátz Miklóssal (mint főmunkatársakkal együtt). (I. kiadás 1971.; II. kiadás 1972.) — A nyomdászok nemcsak szabályok alkotására kérték azonban a bizottságot, hanem egy meglehetősen terjedelmes szójegyzék megvizsgálására és jóváhagyására is, amelyet a szerkesztők a második kiadás alkalmából jelentősen kibővítettek. Ez a szójegyzék rendkívül hasznos anyagával szerencsésen egészíti ki a Helyesírási tanácsadó szótárát. A bizottság a szóanyag ellenőrzésének munkáját is elvégezte.

Az alább következő határozatok folytatását jelentik a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály Közleményei XIX. kötetében megjelent, „A Helyesírási Bizottság újabb határozatai (1959. december—1960. június)” című dokumentumnak (vö. i. h. 277—87). A bizottság ugyanis — mint a múltban, úgy a jövőben is — fontosnak tartja, hogy döntéseiről az osztály folyóiratán keresztül az Akadémia egészét tájékoztassa.

*

A kis és a nagy kezdőbetűk

I. A könyvek, költői művek, értekezések stb. címének írásmódjáról intézkedő 135. szabályzati pont elsőnek (a megfogalmazásban az „általában” szót használva) azt a formát említi, hogy a címnek csak az első szavát írjuk nagy kezdőbetűvel. Éppen ezért az ilyen címekben is csak az első szónak nagy a kezdőbetűje:

*A magyar helyesírás szabályai**Helyesírási tanácsadó szótár**A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára**A magyar nyelv értelmező szótára*

Stb.

A 135. pont szándékának megfelelően minél ritkábban alkalmazzuk a többi (egyéb-ként nem szabálytalan!) címrési formákat:

*A Magyar Helyesírás Szabályai**„A magyar helyesírás szabályai”*

Stb.

Ha azonban a cím félreérthető helyzetbe kerül, tanácsos idézőjelbe foglalni. Például mondat elején félreérthető így: *A magyar helyesírás szabályai szerint* . . . ; jobb tehát ez a forma: „*A magyar helyesírás szabályai*” szerint . . . (Vö. 135.)*

2. A márkanévként használt gyártmány-, termék- és készítménynevezésekben minden lényeges és önálló tagot nagy kezdőbetűvel írunk; a márkanévket nem használt, többnyire származási helyre utaló terméknevekben viszont a tagokat kis kezdőbetűvel írjuk. Pl.: *Victoria* (televízió), *Camea* (kölni), *Ultra* (mosópor), *Pecske* (cigaretta), *Porter* (sör); *Fekete Macska* (kozmetikai cikk), *Wartburg de Luxe* (gépkocsi) stb. — *narancsital*, *kékkúti ásványvíz*, *badacsonyi kékenyelű*, *kecskeméti barack*, *tokaji aszú*, *kőbányai világos* stb.

— Ha azonban az ilyen, kisbetűvel kezdett megjelölés feliratként (pl. címkén) szerepel, az első tag kezdőbetűje természetesen nagy: *Kékkúti ásványvíz*, *Kőbányai világos* stb.

A gyógyszernevek írásmódjánál különbséget kell tenni vegyületek (gyógyszer-alapanyagok) és gyógyszerkészítmények között. Az előbbieket mint vegyületneveket kis, az utóbbiakat mint márkanéveket nagy kezdőbetűvel írjuk. Alapanyag pl. *koffein*, *papaverin* stb.; készítmény pl. *Andazin*, *Karil* stb.

3. A műalkotásoknak (képeknek, szobroknak, zeneműveknek) alkotóik vagy a művészet- és zenetörténészek cím jellegű nevet szoktak adni. Ezeket az elnevezéseket a könyvek és egyéb írásművek címeinek mintájára kell írni: *Majális*, *Siralomház*, *Gondolkodó*, *Túzmadár*; *Közpülő asszony*, *Ásító inas*, *A Sipka-szorosban minden csendes*, *Táncoló hajdú*, *Műői Vénusz*, *Kis éji zene*, *Kilencedik szimfónia* vagy *IX. szimfónia*; stb.

A műalkotások nevéhez a ragokat ugyanúgy kapcsoljuk, mint a könyvek és egyéb írásművek címéhez. (Vö. 135.)

4. A könyvek, költői művek, értekezések, cikkek, műalkotások stb. címének idézésekor, ha a címhez toldalék kapcsolódik, a következő megoldások az elfogadottak (de egy művön belül ügyeljünk a következetes alkalmazásra !):

Különös házasságot

Különös házasságot

Különös házasság-ot

„*Különös házasság*”-ot

A fenti lehetőségek közül az első forma követése látszik a legcélszerűbbnek. (Vö.

140.)

Az olyan címeknél, amelyeknek utolsó eleme tőváltozást szenvedne (*Rögös út — Rögös utat*, *Nádas tó — Nádas tavat*, *Édes teher — Édes terhet* stb.), körülírással kerüljük el a toldalékkapcsolást.

5. Régi újságok, folyóiratok és egyéb kiadványok, valamint szervezetek és intézmények címében, illetőleg nevében meg lehet tartani az eredeti írásmódnak a mai helyesírástól eltérő formáit: *Vörös Ujság*, *Képzőművészek Uj Társasága* stb. Alapkövetelmény, hogy egy kiadványon, közleményen belül egységes írásmód érvényesüljön. (Az eredeti írásmód követésének igényét a szerkesztési utasításnak tartalmaznia kell. Ennek hiányában a mai helyesírást alkalmazzuk.)

A különírás és az egybeírás

6. Ha kötőszó van a megismételt igekötők között, az első igekötő kötőjelet kap: *át- meg átjárja*, *oda- meg odakap* stb. (Vö. 147.)

7. A *méltó*, *méltatlan*, *alkalmas*, *alkalmatlan*, *képes*, *képtelen*, *érdemes*, *érdemtelen* stb. melléknévtől a hozzá kapcsolódó *-ra*, *-re* ragos állandó határozót különírjuk: *fényképezésre méltó (táj)*, *nagy figyelemre méltó (felfedezés)*, *gépkocsivezetésre alkalmatlan (ember)*, *mindenre képes (gazember)*, *nagy összegű pénzzutalomra érdemes (dolgozó)* stb.

A felsorolt (és hasonló) melléknevek közül a *méltó* szót egybeírjuk *-ra*, *-re* ragos vonzatával akkor, ha a szókapcsolat elé olyan határozó (vagy azzal egyenlő értékű szó) kerül, amely a *-ra*, *-re* ragos tagot és a *méltó* melléknevet összetétellel tömöríti: *nagyon szeretetreméltó*, *rendkívül bámulatraméltó* stb.

Hasonlóképpen egybeírjuk a *-ra*, *-re* ragos vonzatot a *méltó* melléknévvvel, ha kapcsolatukból *-ság* képzővel főnevet alkotunk: *szeretetreméltóság* stb. (Vö. 161., 176.)

8. A van előtt álló (és nem más ígéhez tartozó) igekötőt vagy igekötőszerű határozószót akkor tekintjük a *van* igekötőjének, ha az alakulat sajátos jelentéstöbbletet hordoz: a *baba jól elvan* egyedül is (de: *Pista el van halmozva munkával*), *kivan* a teljes összeg (de:

* A zárójelbe tett Vö. rövidítés után szereplő szám az AkH. 1954. megfelelő pontjára utal.

a teljes összeg *ki van fizetve*), idegileg *kivan* (de: idegileg *ki van merülve*), odavan az ijedtségtől (de: *oda van az ifjúságom*), *hátravan* még a feketeleves (de: *hátra vagyunk még a fejlődésben*), *megvan* a vizsgája (de: *meg van fázva*) stb. — Természetesen ugyanígy kell írni a létige más alakjait is. Pl.: A baba jól *elvolt* egyedül is. Egy hét múlva *meglesz* minden vizsgám.

Hasonlóképpen vigyázni kell az igekötő egybe- vagy különírására az olyan esetekben, amelyekben az igekötő és az igenév közé egy ige került: *befogja* a lovat, de: *be fogja hozni* (= *behozni* + *fogja*); *elszokott* tőle, de: *el szokott jönni* (= *eljönni* + *szokott*); *megtudta* az igazságot, de: *meg tudta csinálni* (= *megcsinálni* + *tudta*) stb. (Vö. 164.)

9. A számnév + *-s*, *-i*, *-nyi*, *-ú*, *-ű* képzős melléknevek és a számnév + *-ként*, *-nként* ragos főnevek kapcsolatát „A Helyesírási Bizottság újabb határozatai”-nak 14. pontja részletesen szabályozza. Ezt a szabályt értelemszerűen alkalmazni kell a toldalékos alakokra is: *húszlépcsényit*, *tíz méteresre* stb.; de: *tizenkét lépcsényit*, *kétszáz méteresre* stb.

10. A számjegyekkel írt számnévhez a *-fajta*, *-féle* képzőszerű utótagot (a toldalékokhoz hasonlóan) kötőjellel kapcsoljuk. Pl. *-fajta*: *hatfajta*, *6-fajta*, *harmincnycsfajta*, *38-fajta*; *-féle*: *nyolcféle*, *8-féle*, *negyvennégyféle*, *44-féle* stb. (Vö. 405.)

A számjegyekkel írt számnévtől az *-s*, *-ú*, *-ű*, *-nyi* képzős utótagot mindig különírjuk, még akkor is, ha a betűkkel írt számnévvel az utótagot egybeírjuk: *ötvenlapos*, *50 lapos*; *kilenctagú*, *9 tagú*; *tíz méternyi*, *10 méternyi*; *ötvenöt lapos*, *55 lapos*; *tizenkét tagú*, *12 tagú*; *húszöt méternyi*, *25 méternyi* stb. (Vö. A Helyesírási Bizottság újabb határozatai 14. pont.)

11. Az *alakú*, *típusú*, *formájú*, *alapú*, *alkatú* stb. melléknevet az előtte álló főnévi vagy melléknévi jelzővel nem írjuk egybe: *kör alakú*, *ellipszis alapú*, *csonka kúp típusú*; *jó alakú*, *rossz alakú*, *tojásdad alakú*, *kis alakú*, *nagy alakú* stb. — Könnyvészeti és iparművészeti műszóként azonban a *kisalakú*, *nagyalakú* szavak egybeírása sem kifogásolható. (Vö. 189.)

12. A *rész*, *része* szóval a törtszámneveket egybeírjuk: *ötödrész*, az *összeg ötödrésze*; *ezredész*, a *másodperc ezredésze*; *húszötödrész*, az *örökség húszötödrésze* stb. — Az ilyen összetételektől különírjuk a többszörösüket jelentő számneveket: *két ötödrész jutott neki*, az *összegnek három ötödrészt 6 kapta* stb. — Ha viszont a két számnév kapcsolata együttesen jelzője a *rész*, *része* szónak, akkor az egyébként különírt törtszámokat (*két harmad*, *három negyed* stb.) egybeírjuk, és így tesszük a *rész*, *része* szó elő: *kétharmad rész*, az *összeg kétharmad része* stb. — Ilyen jelentésükben egybeírjuk ezeket a kapcsolatokat a *rész* utótag nélkül is: *kétharmad*, *háromötöd* stb. (Vö. 192.)

13. A magyarázó, kiegészítő adalékkal megszakított szóösszetételeket a következőképpen írjuk: az összetétel előtagja után kötőjelet teszünk, szókötést hagyunk, a zárójelbe tett magyarázó szó után is kötőjelet teszünk, és a zárójelbet bezárjuk, majd az utótagot szókötéssel választjuk el a kettős előtagtól: *anyag- (alkatrész-) elszámolás*, *állat- (tehén-) gondozó*, *gyár- (telep-) vezető* stb.

14. Kettőnél több elemből álló szóösszetétel leírásában az egy magánhangzóból álló szótag is teljes értékű szótagnak számít: *népakarat-megnyilvánulás* (= 9 szótag) stb.

Az összetétel tagjainak számától függő és a szótagszámhöz kötött egybeírás kötőjeles megoldásának eseteiben a szótagszámon az összetett szó jel és rag nélküli a l a p a l a k j á n a k szótagszámát kell érteni (pl. *cserépedénygyártás*, *-nak*, *-ban*; *honvédelmi kőműveseket* stb.) A származékszók képzőeleme azonban beleszámít a szótagszámba. Tehát: *kerékpárjavítás*, *kerékpárjavításokat*; *élelmiszerkészlet*, *élelmiszerkészleteket*; de: *kerékpárjavítási*, *(bőséges) élelmiszer-készletű* stb. — Az egy szótagú igekötő a *s z ó t a g o k s z á m á b a* beszámít, de az összetétel *ö n á l l ó e l e m e k é n t* nem vehető számításba. A két szótagos igekötők viszont az *e g y b e*, illetőleg *k ü l ö n í r á s s z e m p o n t j á b ó l* külön elemnek számítanak (pl.: *alámerülő-sebesség*, *anyag-előkészítés* stb.). — Az idegen szavaknak a magyarban önállóan nem használatos előtagja (amelynek saját értelme nyelvünkben nincs) nem tekintendő a tagolás szempontjából külön elemnek: *perihéliumprecesszió*, *infravörösabszorpció*, *elektrográfgyártás*, *mikrolemmeladás* stb. (Vö. HTSz. 10. l. és A Helyesírási Bizottság újabb határozatai 1. pont.)

15. Az anyagnévi jelző külön-, illetőleg egybeírására vonatkozó szabályok (vö. A Helyesírási Bizottság újabb határozatai 7. pont) azokra az esetekre érvényesek, amelyekben valamely anyag neve az illető anyagból készült tárgyra vonatkozik: *aranygyűrű*, *bronzszobor*, *üvegphár*; *bakelit kapcsoló*, *platina tégely*; *műanyag tányér*, *réz ajtókilincs*; stb.

Egybeírjuk az olyan alakulatokat, amelyek valamilyen anyagból (vagy anyaggal) készült újabb anyagot jelölnek: *magnéziumcement*, *míniumfesték*, *szilikátüveg*, *alumínium-ötvözet*, *paraffinviasz*; *szuperfoszfát-műtrágya*; stb.

A tulajdonnevek írása

16. A köznévi eredetű családnevek írásakor a következő szempontokra kell ügyelni:

A) Költött személyeknek közszoói eredetű nevét általában a köznévi szabályos írásmódja szerint kell írni: *Timár, Bíró, Szűcs, Hegedűs* stb.

Az ilyen nevek is írhatók azonban a szabályos írásmódtól eltérően, ha írásművekben (regényekben stb.) a szerző ezt így kívánja, és az írásmódra nézve ilyen értelmű utasítást ad.

B) A történelmi és a nem költött neveket hagyomány szentesítette, illetőleg viselőjüktől ténylegesen használt formájukban kell írni: *Zrinyi; Csűrös, Erdey-Grúz; Timár, Gombocz* stb.

Nyomdai munkák során — ha a név nem közismert, és külön utasítás az írásmódra nézve nincs — a neveket a kézirat szerint kell szedni. (Vö. 220—222.)

17. Az asszonynevekben a férj nevéből képzett név és a leánykori név közé nem teszünk vesszőt, és a *szül.* rövidítés kitétele sem szükséges. Ha mégis használjuk a *szül.* rövidítést, nem teszünk vesszőt eléje: *Nagy Jánosné Kovács Anna; Nagy Jánosné szül. Kovács Anna*; stb. (Vö. 223.)

18. Ha valakinek több kitüntetése is van (pl. Kossuth-díj is, a Magyar Népköztársaság kiváló művésze cím is), a kitüntetéseknek a név után történő felsorolásakor a kitüntetések közé az író szándékának megfelelően kerülhet is vessző, de el is hagyható: *Nagy József Kossuth-díjas kiváló művész; Nagy József Kossuth-díjas, kiváló művész*; stb. (Vö. 225.)

19. A kitüntetések hivatalos nevében minden szót nagy kezdőbetűvel írunk. Pl.: *Nagy Józsefet Állami Díjjal tüntették ki; Nagy Józsefet a Magyar Népköztársaság Zászlórendje I. fokozatával tüntették ki; Nagy Józsefet kitüntették a Munka Érdemrend arany fokozatával; Nagy József, a Szocialista Munka Hőse kitüntetés tulajdonosa; Nagy Józsefet a Könnyűipar Kiváló Dolgozója jelvényrel tüntették ki; Nagy József, a Kiváló Dolgozó jelvény birtokosa* stb.

Kis kezdőbetűsek viszont a kitüntetésnevek, ha csupán címként szerepelnek. Kis kezdőbetűvel írjuk a kitüntetések nevét akkor is, ha rövidített formájukban használjuk őket. Pl.: *A tanácskozáson Nagy József, a szocialista munka hőse is megjelent; Nagy József állami díjas író új könyve hamar elfogyott; Nagy József munkaérdemrendes vágár felszólalása érdekes volt; A tanácskozáson ott volt még Nagy József kiváló dolgozó is; Nagy József, a szakma kiváló dolgozója ismertette munkamódszereit.*

Hasonlóan járunk el a különféle társadalmi mozgalmak nevének írásában is: *Nagy József elnyerte a Szakma Ifjú Mestere ezüst fokozatát, Nagy József részt vett a Szakma Ifjú Mestere mozgalomban*, de: *Nagy József, a szakma ifjú mestere is jelen volt; Nagy József tagja a Hámán Kató Szocialista Brigádnak*, de: *a csoport tagjai elnyerték a szocialista brigád címet, a műhelyben a szocialista brigádmozgalom terjedőben van, a csoport legjobbjai szocialista brigádokba tömörültek*; stb. (Vö. 225.)

20. Az intézménynevekben minden lényeges és önálló tagot nagy kezdőbetűvel írunk. Nem tekintendő viszont ilyennek a névelő, a kötőszó, a sz. (= szám v. számú) rövidítés, valamint a tulajdonnév után álló *megyei, járási, fővárosi, városi, kerületi, községi, úti, utcai, körúti, téri* stb. szó és rövidítésük (*m., föv., ker., u.* stb.). Ezeket az elemeket az intézményneveken belül is kis kezdőbetűvel kell írni. — Egyes típusokban a telephely (község, város) nevének *-i* képzős származéka része a névnek, másokban csak kiegészítő, tájékoztató elem. Az első esetben kezdőbetűje nagy, a másodikban viszont kicsi. Pl.: *a Magyar Tudományos Akadémia Központi Fizikai Kutatóintézete az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kara Fortuna Kézműipari Ktisz Tiszaszalkai Állami Gazdaság; Tiszaszalkai Á. G.* (a *tiszaszalkai* szó eleme a névnek) *Vörös Csillag Tsz, Aszód*; de: *az aszódi Vörös Csillag Tsz* (az *aszódi* szó nem eleme a névnek)

Hajdú-Bihar megyei Tanács V. B. (a *V. B.* rövidítés eleme a névnek)

Hajdú-Bihar megyei Tanács Építőipari Vállalat

Debreceni járási Tanács

Debreceni városi Tanács

debreceni Városi Tanács (a *debreceni* szó nem eleme a névnek)

Debrecen megyei jogú város Tanácsa

Debrecen m. j. város Tanácsa

Pécel községi Tanács

péceli Községi Tanács (a *péceli* szó nem eleme a névnek)

*Budapest főváros Tanácsa**Fővárosi Tanács*

Budapest V. kerületi Tanács; vagy: az V. kerületi Tanács; vagy: az V. ker. Tanács

Dohány utcai Általános Iskola — Ha egy úton több általános iskola is van, a következő írásmódot alkalmazzuk: *Váci út 63. sz. Általános Iskola* stb. Vidéki helységekben gyakori az általános iskoláknak számmal való megkülönböztetése is: *Szentesi 2. sz. Általános Iskola* (Vö. jelen szabályok 46. pont.)

A hivatalos teljes nevek helyett gyakran használjuk a községi *megyei tanács, megyei jogú város tanácsa, járási tanács, városi tanács, fővárosi tanács, kerületi tanács, községi tanács* alakulatokat. Ezeket kisbetűvel írjuk: *A közutak karbantartása a megyei tanács feladata. Kérvényt adott be a kerületi tanácshoz* stb.

Az intézményen belüli egységek (főosztályok, osztályok, csoportok, üzemszerek, telephelyek stb.) nevét kis kezdőbetűvel írjuk:

a XI. ker. Tanács házasságkötő terme

az 1. sz. központi házasságkötő terem (a Fővárosi Tanács intézménye)

a Hajdú-Bihar megyei Tanács oktatási osztálya, vagy:

Hajdú-Bihar megyei Tanács

oktatási osztály

a Kossuth Nyomda munkaiügyi osztálya; vagy:

Kossuth Nyomda

munkaiügyi osztály

a Művelődésiügyi Minisztérium közoktatási főosztálya; vagy:

Művelődésiügyi Minisztérium

közoktatási főosztály

(Vö. 261.)

Az idegen szavak és tulajdonnevek írása

21. Az egy mássalhangzót (pl.: *g-t, t-t, s-et*) jelölő betűkapcsolatokat egységet alkotó több jegyű betűnek tekintjük, tehát nem vesszük úgy, mintha a végükön néma betű volna. Ezért az ezekre (*gh-ra, sch-ra* stb.) végződő idegen tulajdon- és köznevekhez kötőjel nélkül kapcsoljuk a kiejtett alakjuknak megfelelő magyar ragokat: *Van Goghgal, Smúhszel, Shmúhtel, Schmidtel, Kopischsál* stb. — Az egységet alkotó több jegyű betűk oszthatatlanok maradnak az elválasztásban is: *Van Go-ghot, Kopi-schék* stb. (Vö. 289.)

22. Tudományos szakmunkákban — a szerző külön kívánságára — az ógörög szavak és nevek fonetikus átírása helyett a latin közvetítésű formák is használhatók: *Orestes, Euripides, Aeschylus, Odysseus* stb. — A régi latinos alakokat azonban minél ritkábban, a németes (*Orest, Homer* stb.) formákat pedig egyáltalában ne használjuk. (Vö. 307.)

Az elválasztás

23. Egy betűből álló szótag a nyomdai gyakorlatban nem választható el. Tehát: *után, ala-kul, ha-zai*; nem: *u-tán, a-lakul, haza-i* stb. Az egybetűs elválasztás az összetett szavak határán sem kívánatos. Tehát: *dél-előtt, meg-alakul, fel-adat* stb., és nem: *déle-lőtt, mega-lakul, jela-dat* stb. (Vö. 314.)

24. Ha magyar szövegben idegen (pl. latin, angol, francia, lengyel stb.) nyelvű több szavas kifejezés, mondat vagy szöveg van idézve, elválasztáskor az illető nyelv elválasztási szabályait kell követni. (A magyar szövegbe szervesen belefoglalt idegen szavak és nevek elválasztására viszont l. a jelen szabályok 21. pontjának előírásait.)

Az írásjelek

25. A kérdőjel és a felkiáltójel nem feltétlenül mondatzáró írásjel. Érzelem kifejezésére a mondat közben is előfordulhatnak (főleg régies vagy szépirodalmi jellegű szövegekben). Utánuk a mondat természetesen kisbetűvel kezdett szóval folytatódik: *„Mehaltál-e? vagy a kezedet görcs bántja, imádott | Jankóm . . . ?”* „*Most veszem észre, hohó! mind, amü mondtam, hazugság, | Csúnya hazugság volt.*” Stb. (Vö. 335.)

26. A gondolat félbeszakításának, töredezettségének jeleként tett három pont után vessző nem kell. Ki kell tenni viszont a kérdőjelet és a felkiáltójelet, mégpedig a pontok elé. Például:

Hamarosan éjszaka lesz . . . hamarosan éjszaka lesz . . .

És a maga túlka . . . ott . . . az én büszkeségem lesz.

— *Ugye, te is akarsz? . . .*

— *Vigyázz magadra, te! . . .*

Ha a három pont valaminek az elhallgatását jelzi, az írásjel természetesen a pontok után kerül:

— *Vigyázz magadra, te! . . .!*

Hasonlóan járunk el az idézetek esetében is, ahol a három pont szintén a kihagyás jele. — Nagyobb pontosságra törekedve megtehetjük, hogy a kihagyott szavak helyére tett pontok után kitesszük a vesszőt (illetőleg egyéb írásjelet), ha az eredeti szöveg utolsó elhagyott szava után is ott volt: „*Előre hát mind . . . , / A néppel tűzön-vízen át!*” „*Ha majd a bőség kosarából / Mindenki egyaránt vehet . . . / akkor mondhatjuk, hogy megálljunk.*” „*Talpra, magyar . . .!*” — Ha a kihagyás vessző után kezdődik, a vesszőt a három pont elé nem tesszük ki: „*Messze[,] . . . , / A homályból kék gyümölcsfák orma / Néz, s megettök[,] . . . , / Egy-egy város templomának tornya.*” A kihagyást megelőző felkiáltójelet és kérdőjelet azonban nem lehet elhagyni: „*Semmirevaló kölyök! . . . te csibész!*” „*Nem hallottátok Dózsa György híreit? . . . / Ismét pusztíthat e láng rajtatok!*” Stb. (Vö. 342.)

27. A *Mint* kötőszó nem egy esetben olyan több szóból álló, beszédszűnetekkel határolt közbevetést vezet be, amely indokolja, hogy a *mint* elé és a vele bevezetett mondatrészt után egyaránt vesszőt (esetleg gondolatjelet) tegyünk. Pl. *Petőfi Sándort, mint legnagyobb lírai költőnket, külföldön is elismerés övezi.* Vagy: *Petőfi Sándort — mint legnagyobb lírai költőnket — külföldön is elismerés övezi.* Stb. (Vö. 352.)

28. A *mondjuk* és a *sajnos* előtt és után a mondat értelmétől függően, illetőleg a beszédszűnet és a hanglejtés figyelembevételével van vagy nincs vessző: *Hazaérkezése után, mondjuk, három-négy nap múlva.* Vagy: *De neked sajnos hiába vesszék.* Stb.

Az *anélkül hogy, aszerint hogy, ahelyett hogy* stb. kötőszószerű szókapcsolatok elé vesszőt teszünk. Ilyenkor a *hogy* előtt nincs vessző: *Elment, anélkül hogy elköszönt volna.* — Ha azonban az *anélkül, aszerint, ahelyett* stb. elemeket kiemelni, hangsúlyozni kívánjuk, eléjük nem teszünk vesszőt, utánuk (a *hogy* elé) azonban igen: *Elment anélkül, hogy elköszönt volna.* Stb.

A *sőt* kötőszó után általában nincs sem vessző, sem más írásjel: *A hűtőszekrényben a töltött káposzta egy hétig, sőt tovább is eláll.* Stb. — A *sőt* után figyelem- vagy érzelmekeltés céljából tett kettőspont, felkiáltójel vagy gondolatjel azonban nem kifogásolható: *Bátortalannak, sőt! nevetségesen gyávának látszott.* Stb.

29. Ha az *és, s, meg, vagy* kötőszó beszédszűnettel elválasztott hátravetett mondatrészt vezet be, e kötőszók elé vesszőt teszünk: *Az eladást végighallgatta, meg a hozzászólásokat.* Stb.

Ha többszörös felsorolások esetén a tagok között az élőbeszédben rendszerint jelentkező szűnetet érzékeltetni kívánjuk, az *és, s, meg, vagy* kötőszó előtt is kitehetjük a vesszőt. De ha kitesszük, akkor alkalmazzuk következetesen; pl.: *Aztán elbette a biciklét, meg a kenyeret, meg a szalonnát, meg a zöldpaprikát, majd jóízűen falatozni kezdett.* Stb. (Vö. 354.)

30. Két *stb.* közé ne tegyünk vesszőt: . . . *stb. stb. ; Stb. Stb.* (Vö. 365.)

31. Ha a közbevetett mondatot két gondolatjel közé foglaljuk, az első gondolatjelet megelőző utolsó szó felkiáltó- vagy kérdőjel is követheti, ha ezzel érzelmet akarunk kifejezésre juttatni. A második gondolatjel után azonban kitesszük a vesszőt, majd a mondatot kis kezdőbetűvel folytatjuk: *Oda valók vagytok ti is, oda ni! — felmutatott a második emeletre —, ott is olyan igen vig hölgyek laknak. Itt vagy már? — kérdezte remegve —, oly régen várlak.* Stb. (Vö. 377.; jelen szabályok 25. pont.)

32. A többszörösen összetett szavak kötőjelét megtartjuk akkor is, ha az elő- vagy az utótagot rövidítjük. Pl.: *úttörővezető-iskola, labdarúgó-mérkőzés: úttörővez.-iskola, labdarúgó-mérk.; stb.* (Vö. 396.)

33. Mind a betűkkel, mind a számjegyekkel írt számkapcsolatokban kötőjelet teszünk, ha a kapcsolat hozzátétőlegességet, vagylagosságot fejez ki. Pl.: *négy-öt ember hiányzott; 5-10 perc múlva; stb.*

34. A 'valamitől valameddig' értelmet kifejező kapcsolatok esetében alkalmazott nagyködtőjel előírása kiterjesztendő a következő esetekre:

Nagyködtőjelet alkalmazunk a betűkkel írt számkapcsolatok tagjai közt is: *Csak első—negyedik osztályban tanít. A súlyos testi sértés büntetése nyolc—tizenöt év szabadságvesztés lehet.* Stb.

Hónapok és évszakok nevének hasonló kapcsolatát is nagyködtőjellel írjuk. Pl.: *Jelentkezés a II—III. hó folyamán. A hóvirág február—áprilisban virágzik. A tavaszi—nyári időnyben . . .* Stb. (Vö. 411.)

A nagyködtöjel szám és szó vegyes kapcsolata esetén is szököz nélkül írandó: *Dénes Oszkár (Magyarkezei, 1894. máj. 8.—Trento, 1950. júl. 2.)*; *i. e. 752—i. sz. 456*. Stb.

35. Irány (szélirány stb.) meghatározásában a poláris világtájak közé nagyködtö-jetet teszünk: *észak—déli irányban, kelet—nyugati folyású; É—D irányú* stb. (Vö. 407.)

36. Nagyködtöjelt használjunk géptípusok stb. betű- és számjelzése között: *T—34-es páncélos, TŰ—104 típusú repülőgép, RS—46-os vontató, Koszmosz—15, Apollo—11 űrhajó* stb.

37. Nyelvészeti munkákban a jelentést, értelmezést — a szokásos idézettől való megkülönböztetésül — két hiányjel közé kell tenni, ha a szerző a kéziratban így jelöli. Pl.: *kempingezés 'táborozás'* stb. (Vö. 413.)

38. A lapalji jegyzetre (lábjegyzetre) utaló csillag vagy felső állású számjegy az írásjel(ek) előtt áll, ha egy szóra vagy szókapcsolatra utal. Ha viszont a jel teljes mondatra vagy mondatSORRA vonatkozik, az írásjel(ek) után kerül:

... Robespierre* ... a francia ...

... amely a „*Philosophische Briefe*”-t*

... metaforákat, *chríá*-kat**,

(... papírdarabba *sodortuk*¹¹),

... „*Der Sonderling*”* című regényével ...

Nem az ő hibája, hogy tévedett — *errare humanum est!*⁵

Stb.

A rövidítések

39. Mértékegységek stb. jelének szabványos formáját a csupa nagybetűs szövegben sem szabad megváltoztatni: A KÉSZÍTMÉNY ÁRA 15 Ft; HÁNY km² AZ ORSZÁG TERÜLETE? Stb. — A leghelyesebb azonban, ha elkerüljük azt, hogy a csupa nagybetűvel szedett sorokban, címekben kisbetűt is tartalmazó mértékegységjelek (stb.) forduljanak elő. Megoldás lehet az is — ha a szóra feltétlenül szükség van —, hogy nem rövidített, hanem teljes (feloldott) formájában illesztjük a szövegbe: *A KÉSZÍTMÉNY ÁRA 15 FORINT* stb. (Vö. 415.)

40. A régebben használt *Kr. u.* (= Krisztus után) rövidítés mintájára gyakran használják az értelmetlen *i. u.* (= időszámításunk utáni) alakot. Minthogy az éveket *időszámításunk szerint* jelöljük, csak ennek rövidítése, az *i. sz.* alak használható! (Vö. 417.)

41. Egyes mozaikszók (betűszók és szóösszevonások) esetében a teljes név hosszú *i, ú, ű* hangját röviden (*i, u, ü*) ejtjük. Ezeket rövid *i*-vel, *u*-val, *ü*-vel írjuk. Pl.: *Vízgazdálkodási Tudományos Kutatóintézet: VITUKI, Magyar Újságírók Országos Szövetsége: MUOSZ* stb. (Vö. 423.)

42. Mozaikszók (betűszók és szóösszevonások: *MTA, KERAVILL* stb.) előtt a határozott névelő a mozaikszók kiejtett alakjához igazodik (*az MTA, a KERAVILL* stb.). Egyszerű (valódi) rövidítés esetében viszont, amelynek elolvasása a rövidítés feloldásával történik, a mássalhangzóval kezdődő rövidítés előtt mindig a változatot írunk: *a. r. k.* (= *a római katolikus*) *templom, a m.* (= *a magyar*) *állampolgár* stb.

A mozaikszókhöz (betűszókhöz és szóösszevonásokhoz: *TIT, MTK; OFOTÉRT, VITUKI, MOGÜRT*; stb.) járulók két- vagy háromalakú toldalékok a mozaikszó kiejtett formájának hangrendjét követik: *a TIT-ben, az MTK-nak; az OFOTÉRT-nál a MOGÜRT-höz, a VITUKI-tól; MOGÜRT-ös, MONIMPEX-es*; stb. A kiejtett formához igazodnak a hasonló természetű *-val, -vel* és *-vá, -vé* rag alakjai is: *az MTK-val* (mert: emtékával), *TIT-tel; a mai MONIMPEX-szé* stb. (Vö. 425.)

43. A mozaikszókat (betűszókat és szóösszevonásokat) — ha feltétlenül szükséges — a magyar szótagolás szabályai szerint választjuk el: *NI-KEX, CHE-MO-LIM-PÉX* stb. Olyan betűszó, szóösszevonás, melyben csupa mássalhangzó vagy legfeljebb egy magánhangzó van, nem választható el: *MSZMP, MTESZ* stb. — Ha az elválasztás helye ragos alakban egy már meglévő kötőjel környékére esik, akkor nem a szótagolás szabályai szerint választjuk el a szóalakot, hanem értelemszerűen, a nagybetűk és a kisbetűk találkozásánál. Tehát nem: *TEJÉR-T-et, NIKE-X-es*, hanem: *TEJÉRT-et, NIKE-es* stb.

Egyéb tudnivalók

44. Az évszázadok, kötetek stb. jelölésére mind az arab, mind a római számok használhatók. Ügyelni kell azonban arra, hogy egy művön belül egységes legyen az írásmód. (Vö. 428.)

45. A *16,50 Ft* nem szedhető *Ft 16,50*-nek akkor sem, ha a kézirat így, hibásan tartalmazza.

46. Az iskolai osztályok megjelölésében a gyakorlat az, hogy az általános iskola esetében arab számmal (pl.: *2. osztály; 2. a* vagy *2/a osztály*), a középiskolánál pedig római számmal (pl.: *II. osztály, II. A* vagy *II/A osztály*) szokás írni az osztályszámot. (Vö. 431. és jelen szabályok 20. pont.)

47. A § jel után csak akkor teszünk pontot, ha a mondat végén van, illetőleg ha utána mondatkezdő nagybetű áll. Címszerű előfordulásában (külön sorban) nem teszünk pontot a § jel után. Pl.:

A) *Az említett rendelkezés 4. §-a. — A 4. § szerint...*

B) *15. §. Büntetendő cselekményt követ el az, aki...*

C) *15. § (címként)*

(Vö. 431.)

48. Ha az évszám és a névutó, illetőleg a birtokos személynév szó között más szó is van, és a névutó, illetőleg a birtokos személynév szó nem az évszámmal van közvetlen viszonyban, hanem az évszám utáni szóval, akkor az évszám után pontot teszünk:

1949. november végén; de: 1949 végén, 1949 vége felé, 1949 novemberének végén; 1918 fordulója, 1918 fordulóján; 1918—1919 fordulója, 1918—1919 fordulóján

1949. június folyamán; de: 1949 folyamán

1949. szeptember havában; de: 1949 szeptemberében

1949. május—június havában; de: 1949 május—júniusában

1949. április—július között

Stb.

Nem teszünk pontot az évszám után, ha az évszám és a vele birtokviszonyban álló szó között van ugyan más szó, de ez a birtokviszonyt nem érinti:

1949 második felében

1949 hideg decemberében

1949 első három hónapjában

1949 I. félévében

Stb.

Nem teszünk pontot a névutó előtt, ha az közvetlenül az előtte álló évszámra (esetleg évszámcsoportha) vonatkozik:

1892 előtt

1849, 1867 majd 1896 előtt

1848—1849 után

1945—1949 között(i)

Stb.

Nem teszünk pontot az alanyi helyzetben álló évszám után:

1939 szerencsés esztendő volt életében

1945 lett a fordulópont...

Stb.

Pontot teszünk az évszám után akkor, ha a hónap nevének, illetőleg az időt jelölő egyéb szónak nincs birtokos személynév:

1949. április

1949. áprilisban

1949. április—májusban

1949. áprilisi törvény

1949. nyári—őszii támadás

Stb.

Ha a napok sorszáma után névutó következik, a számok után a pontot (vagy a birtokos személynévet) ki kell tenni:

1949. június 16. és 25. között; vagy:

1949. július 16-a és 25-e között; vagy:

1949. július 15—25. között.

1949. július 25.—augusztus 19. között

1949. július 7. óta; vagy:

1949. július 7-e óta

Március 15. után; június 6. óta; december 14. és 25. között; vagy:

Március 15-e után; június 6-a óta; december 14-e és 25-e között

Stb.

(Vö. 432.)

49. A zárójelek közé foglalt évszámok (1848), valamint táblázatfejben az évszámot

jelentő szám után — ellenkező szedési utasítás hiányában — nem teszünk pontot. Pl.:
Balassa József: A magyar nyelv könyve (1943); József Attila halála (1937) után . . . stb.

50. A névjegyekben, cégkártyákban stb. levő címek írásmódja megegyezik a postai küldemények címezésével:

DR. NAGY JÓZSEF

Telefon: 132—636

*Budapest VII.
 Dohány utca 14—16. II. 10/A*

A folyamatosan, egy sorba írt lakáscímeket, rendeltetési helyeket a következőképpen írjuk:

*Budapest VII. kerület, Rákóczi út 28. II. em.
 Budapest VII. ker., Rákóczi út 28/A II. em. 10/B
 Budapest VII., Rákóczi út 28/A II. 10/B
 VII., Rákóczi út 28/A
 Szeged I., Sándor utca 4.
 Szekszárd, Kadarka u. 4—6.*

A Helyesírási Bizottság
 megbízásából

Fábián Pál
 bizottsági titkár

MAGYAR NYELVÉSZETI KUTATÓMUNKÁNKRÓL¹

I. Előzetes megjegyzések

1. Összeállításom előzményeiről

Ez a felmérésem a lavinaképződés elve alapján nyerte el jelenlegi formáját és méretét. Azzal kezdődött, hogy a Magyar Nyelvészeti Munkabizottság 1970 augusztusában felkért a maga ellenőrzési körébe tartozó (azaz a Nyelvtudományi Intézetten kívül, lényegében: az egyetemi és főiskolai magyar nyelvészeti tanszékeken folyó) magyar nyelvészeti tárgyú kutatásoknak, s főleg a kutatási terveknek áttekintésére, s erről véleményes beszámoló és javaslat készítésére, vitaalapul a bizottság őszi ülésére. A megtsztelő megbízást e formájában nem éreztem teljesíthetőnek. Úgy láttam: aligha tudnék adott helyzetemben felelősséggel állást foglalni annak dolgában, hogy felsőoktatási tanszékeink mint kutatóhelyek reálisan látják-e részfeladataikat abban a komplex nagy egészben, amit magyar nyelvészeti vizsgálódásunk jelent. Mégpedig első-sorban azért nem, mert azt, hogy a részek jól illeszkednek-e az egészbe, csak ennek az egésznek ismeretében éreztem megítélhetőnek.

Mikor ezt a problémámat a Nyelvtudományi Intézet illetékesei előtt felvettem, teljes egyetértésükkel találkoztam. De reagálásuk nem az volt, amire én gondoltam: hogy segítettek volna elhárítani a csonkasága folytán teljesíthetetlennek látszó feladatot. Ellenkezőleg: kiszélesítették megbízatásomat a magyar nyelvészeti kutatásoknak egész területére, azaz intézetben és intézetben kívül folyó munkáknak egyaránt való szemrevételeire. — Ám még akkor is csak a tervekről volt szó, legföljebb a folyamatban levő témákat értve bele a vizsgálódás kereteibe. Ennek megfelelően kezdtem gyűjteni az anyagot azokból a dokumentumokból, amelyeket az intézet és a munkabizottság készségesen rendelkezésemre bocsátott. Csakhogy hamarosan rá kellett jönnöm egy újabb irányú témabővítés szükségére. A tervek értékeléséhez ugyanis egyre jobban hiányozni kezdett annak számbavétele, amit az utóbbi időkben már elvégeztünk; hiszen kutatási tematikánk nyilvánvalóan akkor helyes, ha a tényleges és legidőszorúbb hiányok pótlására, reális és követelő szükségletek kielégítésére koncentrálódik; s azt megítélni, hogy mi hiányzik, csak annak gondos figyelembevételével tudjuk, hogy mi van már meg.

E megfontolás eredményeként kényszerültem rá arra, hogy feladatvállalásunk, azaz tervezésünk helyességének megítéléséhez az elmúlt évtizedek eredményeiből kiindulva keressek támpontot és szempontokat. — Talán sokak szemében ide kíváncznék egy másik tényező említése is: hogy munkaszándékunk elbírálásában tekintettel igyekeztem lenni a gyakorlat, a mindennapi élet, azaz fejlődő társadalmunk szükségleteire, illetőleg terveinknek ehhez mért viszonyára is. Ám — szerencsére — ez a föltétlenül jogos igény nem bizonyult kutatómunkánkba kívülről és újonnan beviendőnek. Két évtizedes munkálkodásunk a társadalmi hasznosságra való törekvésnek olyan állandóan erősödő tendenciáját mutatja, amely ma már szinte az önfejlődés törvénye alapján is utat tör magának a további kiteljesedés felé. Társadalmi és kulturális fejlődé-

¹ A referátumot, mely a Magyar Nyelvészeti Munkabizottság kezdeményezésére készült, a munkabizottság a Nyelvtudományi Intézettel közösen rendezett 1971. III. 2-i ülésén vitatta meg. Az ott elhangzottakat a megfelelő helyekhez tett jegyzetekben foglalom össze; egyebekben az 1970 őszi keletkezett szöveg változatlan.

sünk figyelése és aktív segítése így magyar nyelvészeti munkánkknak már nem kifejlesztendő, csak továbbfejlesztendő — mert máris meglevő és szerves részét jelentő — vonása. Azt mondhatnám: a társadalmi hasznosság számunkra nem „programszám” a kutatómunkában, hanem „alapállás”.

2. Forrásaimról

A felmérés során, mind az eredmények, mind a tervek — s a köztük mutatkozó hézagok, hiányok, meg a velük kapcsolatos további teendők — megítélésében az MSZMP Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelveire támaszkodtam elsősorban. Abból indultam ki, hogy szaktudományunk — mint társadalmi tudomány — formája, de egyben formálója is a kollektív tudatnak; vizsgálatunk tárgya — a nyelv és a nyelvhasználat — pedig elválaszthatatlan hordozója, eleven valósága közös ismeretanyagunknak és közös megalapozottságú gondolkodásunknak, mégpedig nemcsak mint tükrözőjük, hanem mint terjesztőjük is. Ez a szemlélet az egyetlen objektív fogódzó, ha elméleti és gyakorlati munkának vagy alap kutatásnak és közvetlen feladat teljesítésnek arányait és irányait kell összemérnünk, elbírálnunk, s eszmei és társadalmi hasznukat kell megvizsgálnunk. S ez óvhat meg bennünket a szélsőségektől; egyrészt a tudósi arisztokratizmustól, másrészt a vakai praktícizmustól.

A tényekre vonatkozó adataim több forrásból valók. — A folyó munkálatok és a tervek számbavételéhez — mint említettem is — a Magyar Nyelvészeti Munkabizottság titkárától megkaptam a felsőoktatási magyar tanszékeknek és fonetikai laboratóriumoknak e célra készült összefoglalóit; a Nyelv-tudományi Intézet igazgatóságától pedig egyrészt a szükséges jelentés- és tervanyagot, másrészt a kutatási témák nyilvántartólapjait. Nagy segítségemre volt az a kézirat — az Akadémia I. Osztályának 1970 tavaszán megküldött — összefoglalás, amelyben Szépe György kollégám a felsőoktatási tanszékeken folyó mindenféle (tehát nemcsak magyar) nyelvészeti kutatások hároméves terveiről tett véleményes jelentést. (Az anyagot az ő szívességéből láthattam.) — Összefoglalásom lezárása után került a kezembe az a sokszorosított anyag, amelyet „A tudományos munka helyzete és lehetőségei az Eötvös Loránd Tudományegyetemen” címmel Köpeczi Béla és Kirschner Béla állított össze 1970 elején. Alapszempontjait nyelvtudományunk konkrét helyzetére és adottságaira vetítve úgy láttam, hogy eredeti szövegemen nem kell lényegbevágó változtatást végrehajtanom. Az egy-két eltérő megítélés vagy javaslat (pl. a szervezeti egység és az anyagi támogatás megoldásformájának elképzelése) inkább megvitatást igényel, mintsem pusztán helyesbítést bármelyikünk részéről.

Jóval nehezebb volt az eddigi eredmények számbavétele; s itt eleve le kellett mondanom a teljességnek még a gondolatáról is. Szerencsére felmentett ez alól az a szaktárgyi bontásban készült kiváló „Szemle”-sorozat, amely 1955-ben, a Magyar Nyelv LI. évfolyamában indult meg, s immár második fordulójába ért. Összeállítói avatott szakemberek, akik az annotált bibliográfia fókán messze túllépve, tulajdonképpen teljes körképet adnak az általuk szemrevételezett szakterület tíz-tizenöt éves fejlődéséről, nemegyszer fontos következtetéseket vonva le a továbblépés számára is. — Ezek mellett persze át kellett forgatnom legalábbis az önálló kiadványok jegyzékét. Így látszott meg a különféle sorozatok haszna; s másrészt — a folyóiratok anyagával egybe-

vetve — egy-egy összefoglaló műnek indító, ösztönző hatása is. Csak azt említsem most: az „Egyetemi magyar nyelvészeti füzetek”, a lényegében felsőoktatási tankönyvanyagként kiadott sorozat minden darabjának megjelenése után szemmel látható egy-egy stúdium továbblendülése. Vagy azt, hogy az egymást követő kongresszusokról és konferenciákról így látni igazán: milyen jó kézzel fogták meg és jó eredménnyel indították újra egy-egy elcsenevészedett stúdiumunkat (a nyelvművelést, a stilisztikát, az anyanyelv iskolai oktatását, a kiejtés, a névtan dolgát); majd fellendítették a magyar nyelvészet nemzetközi kapcsolatait.

Természetesen bele kellett forgatnom központi folyóiratainkba (Magyar Nyelv, Magyar Nyelvőr, Nyelvtudományi Közlemények, Általános Nyelvészeti Tanulmányok, az MTA I. Osztályának Közleményei stb.); de hasonlóan a regionális, folyóiratszerű sorozatokba is (Néprajz és Nyelvtudomány, Nyelv- és Irodalom; Magyar Nyelvjárások; a pedagógiai főiskolák évkönyvei, majd a belőlük kinőtt „tudományos közlemények” folyama). — És ki kellett tekintenem a szomszédos országokban folyó magyar nyelvészeti kutatómunkára és orgánumaikra is. Mert — természetszerűen nehezebb körülmények között, de a miénknél semmivel sem kisebb odaadással — a nemzetiségi helyzetben élő magyarságok is munkálkodnak: gyűjtenek, feldolgoznak és publikálnak. S bár terveiket hivatalosan kevésbé ismerhetjük, és a velük való koordinálódásnak is mások a feltételei és lehetőségei, mint a hazai munkahelyekkel való, a magyar nyelvészkedés egyetemes folyamába csak beleáramlanak azért az ott eredő és felduzzadó erek, patakok, folyók is, s így hozamukkal mindenképpen számolni kell. Egyikükkel-másikkal már indult is valamiféle együttműködés; s a fejlődés során várható a közös vállalkozásoknak nemcsak elmélyülése, hanem szaporodása is.

3. A feldolgozásról

Bármennyire kiszélesedett is — az elmondott okokból — témám és anyaggyűjtésem, a feldolgozásban a múltat mégis inkább csak támpontnak, jelzéseket adó háttérnek tekintettem, s a fő figyelmet a jelenre és a jövőre irányítottam. Ezért takarékoskodtam a könyvészeti utalásokkal; a nagy munkák közismertek, a kisebbek meg rendszerint kevésbé jelentősek. Amit mégis cím szerint megemlítek, sokszor inkább csak illusztratív példa; tehát az, hogy a nagyjából egyforma tárgyúak vagy szintűek közül melyik szerepel itt s melyik nem, semmiképp sem kíván valamiféle „rangadás” lenni. Értékelésbe is csak ott bocsátkozom, ahol ez annak megközelítésére szükséges, hogy milyen témakör tekinthető — mai ismereteink szerint — megnyugtatóan lezártnak vagy elegendően megvizsgáltként, s melyik kutatómunka még a megjelent feldolgozások ellenére — bár persze azokból kiindulva — tovább.

A magyar nyelvtudomány anyagát természetesen kisebb tárgykörökre kellett osztanom. Mint minden hasonló, ez a felosztás is vitatható. De nem tudományszakunk rendszerezését kívántam adni itt, csak a rá vonatkozó anyagát-tematikáét; s ezt is csak gyakorlati célokra. — Bekerültek e felmérésbe olyan témák, amelyeket mostanában nem a konkrét „magyar nyelvészet” címszava alatt szokás nyilvánartatani, hanem kisebb részben az „általános nyelvészet”, nagyobb részben az „alkalmazott nyelvészet” körébe sorolni. Én bennük a témát néztem, nem a módszert (s különösképpen nem a vizsgáló személyét, bár gyakran ez is ide vagy oda sorolási alap); s ha a magyar nyelv

a vizsgálat tárgya, ide vettem őket. S másrészt: bár a helyesírás, a nyelvművelés és a stilisztika ügye tudománypolitikailag elkülönül a többi magyar nyelvészeti munkaágtól (mindegyiküknek külön munkabizottsága van), ezekre is kitértem a teljesség kedvéért; csak nem olyan részletezéssel, mint a többiekre.²

A kutatási témakörök szemrevételezése után foglalkoznom kell a kutatóhelyek dolgával is, szervezési és profilkérdéseikkel, s az ezzel kapcsolatos koordinálási problémákkal. — Tulajdonképpen általános nyelvészeti kérdések, mégis említést kíván a tematikáé mellett a — konkrét kutatómunkánkat átható, jellemző, s jórészt belőle kinőtt — szemlélet és módszer problémája is.

Összefoglalásomat vitaanyagként kérték, s annak is szántam. A benne foglaltak egyéni véleményemet tükrözik, bár lehetőség szerint arra törekedtem, hogy ne én beszéljek, hanem inkább a tények. De mégis vállalnom kell, hogy ami itt áll, azt — rájuk alapozva — én láttam így 1970 októberében; s tudnom illik, hogy kezembe természetesen nem bírói pálcát adtak megbízóim, csak a krónikás lúdtollát.

II. Tudománytörténeti vizsgálatok, szakterminológiai munkálatok

A két terület itteni összevonását az magyarázza némileg, hogy azok a szakterminológiai munkálatok, amelyek a tervekben szerepelnek, maguk is eléggé tudománytörténeti jellegűek.

1. Tudománytörténeti vizsgálódás

Ami az *eredményeket* illeti, a kutatásnak ezzel az ágával meglehetősen gyengén állunk, a nyelvtudományban általában; s ezen belül a magyar nyelvészet története területén nemkülönben. Egy-egy kiemelkedő kutató életművét, illetőleg egy-egy kiemelkedő korszak tudományos életéfejlődését monografikusan feldolgozó munkáink nincsenek még. Kerek évfordulókon magvas méltató cikkek látnak ugyan napvilágot (Gombocz Zoltánról; Kosztolányi Dezső, Arany János nyelvművelő munkásságáról); sőt van már tudománytörténeti tárgyú tanulmánykötetünk is („A nyelvtudomány a haladásért” NytudÉrt. 65. szám); de az ilyen tárgyú munka mindeddig alkalomszerű maradt. A Nyelvtudományi Intézet igazgatósága egy jó évtized óta tervez tudománytörténeti tárgyú monográfiásorozatot, ám a tématervek között az elgondolás mégsem szerepel. Talán nem független azonban tőle az a közös akadémiai portrészorozat, amelybe illeszkedve a Révai Miklóst és a Gombocz Zoltánt bemutató két kötet megjelenésre vár, s további — főleg finnugor — nyelvészeket méltató kiadványok készülöben vannak. — Csak részben tekinthetők viszont tudománytörténeti feldolgozásoknak az olyan — egyébként igen tanulságos — munkák (Balázs Jánosé Sylvesterről, Szathmári Istváné a korai nyelvtanírókról stb.), amelyeknek tulajdonképpeni tárgy irodalmi nyelvünk fejlődésének egy-egy szakasza.

„Anyanyelvünk mesterei” című sorozatában a TIT József Attila Szabadegyeteme az 1969/70. oktatási évben sikeres előadásorozatot szervezett nyelv-

² TAMÁS LAJOS javaslatára itt kiemelem: a más bizottságok területére tartozó kérdések tárgyalása némiképp elnagyoltabb a továbbiakban, mint azoké, amelyek szervezetileg is a munkabizottságunk hatókörébe tartoznak; s természetesen csak a tájékoztató és a tájékoztatás a céljuk, nem a — más szervek helyett való — programalkotás.

tudományunk nagyjairól; ez az anyag is érdemes volna rá, hogy kiadvány (vagy kiadványsorozat) érlelődjék belőle. — Ám a portrészorozat — a legjobb is — csak az egyik oldal a tudománytörténet dolgában. A tudomány ugyanis nem nagy elmék egyéni mozgásának lineárisan összeadó sorozata, hanem a mindenkori társadalmi tudat egyik formája; a társadalmi fejlődésnek produktuma, s egyben hatótényezője is. De akkor ennek a tudománytörténeti vizsgálódás szempontjaiban, módszereiben és eredményeiben is tükröződnie kell.

Az e tárgyú kutatómunkának tehát akkor van igazán értelme és funkciója, ha nem pusztán krónikája — és legföljebb szakkritikája — a múltnak, hanem a fejlődés széles összefüggéseit feltáró előremutató visszatekintés, azaz tanulságkeresés a jövő számára is. Néhány — felszabadulásunk 10., 15., 20., 25. évfordulójára készült — rövid visszatekintés máris utal arra, hogy ennek a szemléletnek vannak gyökerei nyelvészeinkben, és lenne haszna további munkánk számára. — Nagyobb távon ebben az aspektusban talán több sikert és hosszabb folytatást hozhat az eddigieknél az 1970 nyarán Székesfehérváron lezajlott Sajnovics-napok kezdeményezése. Itt az egyik ülészak tárgya „A tudománytörténet elvi kérdései” volt, Bárczi Géza előadásában, utána több korreferátummal és számos hozzászólással. Sokat levon azonban az ott elhangzottak értékéből, hogy az anyag szóban elröppent, s megjelentetésére a szervező bizottságnak semmi konkrét terve nincsen.

A kezemben megfordult *tervek* között csak a budapesti bölcsészkar II. számú magyar nyelvészeti tanszéke ígér ilyen tárgyú kutatást, Szathmári István egyéni vállalkozásaként. Bármily sokra biztat is bennünket az ő eddigi munkássága, nyilvánvaló, hogy a kérdés ennyivel nem intézhető el. — Tudomásom szerint (bár talán nem egészen intézményes keretek között) alakult már egyszer valamilyen tudománytörténeti feladat körű bizottság. Működésének azonban nem sok nyomát találok, legalábbis a magyar nyelvtudomány történetének feltárása területén nem.³

Javaslatok:

1. A tudománytörténeti bizottságot újra kellene élesíteni, vagy — ha nincs — megalakítani a Magyar Nyelvészeti Munkabizottság albizottságaként; és kezdeményezésre, tervezésre és szervezésre ösztönözni.

2. Meg kellene vizsgálni — ezzel az albizottsággal közösen — az akadémiai portrészorozat tervét, s kiegészíteni korszak- és stúdiumtörténeti monográfiáikkal.

3. Minél hamarabb meg kellene jelentetni a Sajnovics-napok tudománytörténeti ülészakájának anyagát.

4. A Magyar Nyelv kiváló „Szemle” sorozata részéről megbízást kellene kiadni az elmúlt 25 év tudománytörténeti munkálkodásának kritikái áttekin-

³ SZATHMÁRI ISTVÁN tudomása szerint is alakult valamikor tudománytörténeti bizottság, illetőleg nem is egy, hanem korszakonként egy-egy. Működésükről és összetételükről azonban maga sem tudott közelebbit. Mint a Magyar Nyelvtudományi Társaság főtktára közölte, hogy a székesfehérvári konferencia anyaga megjelenőben van. — ÉDER ZOLTÁN közölte pótlólag, hogy egyéni munkatervében szerepel a felvilágosodás kori magyar nyelvészet történetének feldolgozása, s külön is Révai Miklós „Szép magyar toll” c. stílisztikájának monografikus vizsgálata.

tésére, hogy lássuk: mi van, és — főleg — mi nincsen; s ami van, az valóban példás és előre vivő-e.

5. Gyümölcsöző volna továbbgyűrűztetni a Székesfehérváron megkezdett vitát, esetleg már a tudománytörténeti albizottság szervezésében s a már megjelent fehérvári anyag és az elkészült szemleciikk alapján; — de akár előttük, ha ezek megvárása az ügyet a távoli jövőbe tolná át.

2. Szakterminológiai munkálatok

Szakterminológiai összeállításoknak a magyar nyelvtudományban nincsen hagyományuk, s így *eredményeik* sem. Ilyen tárgyú munkálatba kezdett az 1950-es évek elején a Nyelvtudományi Intézetben Keresztes Kálmán; de vállalkozása az egyéni tevékenység szintjén maradt, s így 1956-ban történt távozása után nem talált folytatóra. Nem tudom: anyaga itthon maradt-e, vagy sem; s ha itthon maradt is, megvan-e valahol.

Annak, hogy külföldön készült nyelvészeti szakszótárt lefordítsunk, mintája volna éppen. Orosz kollégáink több ilyen is megjelentettek fordításban; például J. Marouzeau-nak *Lexique de la terminologie linguistique* (Paris 1951) c. összeállítását (J. Maruzo: Szlovar lingviszicseszkih terminov. Moszkva 1960); hasonlóan J. Vachek-nek *Dictionnaire de linguistique de l'École de Prague* (Utrecht et Antwerp 1960) c. munkáját (J. Vahek: Lingviszicseszkih szlovar Prazsszkoj skoli. Moszkva 1964). — Kétséges azonban, hogy fordítások megjelentetése területén ez volna-e a legsürgősebb feladatunk; e műveknél szélesebb érdekű és alapvetőbb jelentőségű feldolgozások is lefordításra és kiadásra várnak még.

Szakszótárt helyettesítő, jól sikerült munka Szathmári Istvánnak „A magyar stilisztika útja” című összeállításában (Gondolat, 1961) „A stilisztikai fogalmak lexikona” című, kb. 7 éves rész (ezt kiegészíti a stilisztikai fogalmak szakirodalmának kb. 3,5 éves bibliográfiája). Sokan forgattuk már haszonnal, de műfajában magára maradt.

Hazai *tervről* kettőről értesülünk e tárgykörből. Az egyik a budapesti bölcsészkar általános és alkalmazott nyelvészeti tanszékéé, Telegdi Zsigmond szervezésében: „A strukturális nyelvészet glosszáriuma.” Ez az általános nyelvészet és grammatikaelmélet szakirodalmának terminológiai szótára volna, már eléggé a konkrét tervezés stádiumában. Sajnos — a jelenlegi elgondolás szerint — hazai talajról nemigen kíván anyagot gyűjteni. — A másiktól a szegedi tanárképző főiskola magyar nyelvészeti tanszéke ad hírt terveiben. Ez Mucsi Józsefné egyéni munkájaként készülő grammatika szakszótár volna; elgondolásáról és állapotáról bővebbet nem tudni. — A kettő — úgy látszik — anyagában nem sok fedést mutatna, de ennek veszélye nincs kizárva, s ez nyilvánvalóan fölösleges luxus volna.⁴

Javaslat:

1. A Magyar Nyelvészeti Munkabizottság — megfelelő előzetes referátumra támaszkodva — tárgyalja meg valamelyik ülésén Mucsi Józsefné szótártervét; meghíva az általános nyelvészeti és grammatikaelméleti szakszótár

⁴ DEZSŐ LÁSZLÓ közlése szerint a nyelvészeti glosszárium munkálatainak irányítását a tanszék Balázs Jánosra bízta. INCZEFI GÉZA, mint Mucsi Józsefné tanszékvezetője vállalta, hogy a két munkálat közötti kapcsolat megteremtésére lépéseket tesz.

szerkesztőjét, illetőleg munkálátvezetőjét is, hogy a két munka módszertanilag egyeztethető, területében viszont kellően elhatárolható legyen.

2. Ugyanazon az ülésén vizsgálja meg a munkabizottság azt is: nincs-e szükség hasonló jellegű, de más tárgyú (pl. nyelvtörténeti, dialektológiai) szakszótárnak vagy kislexikonnak (például felsőoktatási célokra való) kidolgozására, illetőleg ilyen jellegű munkának egyéni témaként való ajánlására.

3. Közben a Nyelvtudományi Intézetben felderítendő volna Keresztes Kálmán hajdani anyaggyűjtésének, illetőleg összegyűjtött anyagának sorsa.

III. A mai standard leíró vizsgálata

E részbe csak a standardnak (a köz- és irodalmi nyelvnek) szinkron szemléletű vizsgálatát vettem be. Természetesen kodifikálást és normalizálást, azaz vizsgálatot és az eredmények alkalmazását nem mindig lehet mai nyelvtudományunkban szétválasztani; s ez föltétlenül helyes így. Ám amennyire mégis lehetett, külön fejezetbe rekesztettem a túlnyomóan alkalmazott ágakat (nyelvművelés, kiejtésnormalizálás; helyesírás-szabályozás) meg a részleg-típusok vizsgálatát (a standard kialakulásának története, a dialektológia, a névtan), amelyekben leíró és történeti szemlélet eléggé komplex egységben jelentkezik.

Összefoglalóan előre kell bocsátanom: leíró vizsgálódásunk mai helyzete szinte össze sem mérhető a felszabadulásunk előttivel; abban az időszakban ugyanis a magyar nyelvtudomány a kutatásnak ezt az ágát szinte nem is tekintette területébe tartozónak.

1. Hangtan; fonetika és fonológia

Korszakunk első tíz évének *fejlődését* Vértes O. András foglalta össze: A magyar leíró hangtan újabb eredményei (1945–1955); lásd: MNy. LII, 107–19. Gyűjteményként jelent meg e tárgykörből: Magyar hangtani dolgozatok (NytudÉrt. 17. sz.) és: Dolgozatok a hangtan köréből (NytudÉrt. 67. sz.); újraközlésként Laziczius Gyula Fonétikája (1963). Sok kisebb és nagyobb közlemény vagy kiadvány látott napvilágot akusztikai tárgykörből, elsősorban Fónagy Iván, Magdics Klára és mások műszeres vizsgálatainak eredményeként. Újabban Szende Tamás (NyI.) a fiziológiai tényezők kísérleti vizsgálatában ért el eredményeket. Jó összefoglalás Molnár József frissen megjelent beszédhangatlasza. — Az akusztikai vizsgálatok továbbfolytatását ott látjuk a Nyelvtudományi Intézet fonetikai osztályának *tervei* között. Köznyelvi és nyelvjárási tárgyú eszközfonetikai vizsgálatok címszószerűen előfordulnak a debreceni bölcsészkar fonetikai laboratóriumának hároméves tervében is, de — sajnos — szünetelő munkaként.

Hangstatisztikai felmérések területén Tarnóczy Tamás és Vértes Edit ért el jó *eredményeket* (MNy. XXXVIII, 352; XXXIX, 369; NyK. LIII, 107; illetőleg: NyK. LV, 138; LIV, 215). Gépi fonémastatisztikai munkát folyik a Nyelvtudományi Intézetben Kelemen József vezetésével; és szerepel hangstatisztikai vizsgálat a fonetikai osztály *tervei* között is; ez utóbbiban közreműködőként részt vesz a budapesti bölcsészkar fonetikai laboratóriuma is. Mindkettő témalapos munka. Nem derül ki pontosan róluk, hogy hogyan vágnak egybe, illetőleg határolódnak el; de ez a kérdés az intézetben belül nyilván könnyen rendezhető.

Magyar fonológiai kutatás és összefoglalás terén eléggé szűken állunk. Kisebb cikkek, más tárgyú munkák hoztak jó *eredményeket*, számos fonológiai részletet tisztáztak, de sok a megvizsgálatlan terület is. Szépe Györgynek a generatív és transzformációs grammatikai vizsgálatok keretében készült részletes hangtani leírása (megjelent: ÁltNyTan. VI.) nem ezeknek összefoglalása, hanem sajátos szempontú új feldolgozás.

A mondatfonetikai eszközök vizsgálatának területén — kiejtési célzatú összefoglalásokat nem véve (l. őket később) — Molnár Imrének spekulatív-empirikus munkáján kívül (A magyar beszéddallam rendszere) kísérleti úton is haladtunk előre. A legfontosabb kiadványok: Fónagy Iván: A hangsúlyról (NytudÉrt. 18. sz.), uő.: A költői nyelv hangtanából (IrodFüz. 23. sz.); Fónagy—Magdics: A magyar beszéd dallama (1967). Jelentősek e területen Elekfi László eredményei is. — További kutatási, feltárási *tervet* azonban e problémakörre nem találtam, pedig a kiejtés normalizálásához sok minden felderítendő volna még. (Erről l. később.)

Javaslatokat a fonetikai kutatások részleteire vonatkozólag nem tesztek; e terület gondozására az általános nyelvészeti munkabizottság önálló fonetikai albizottságot hívott életre.

Föltétlenül szükséges volna azonban a magyar nyelvtudományi munkabizottságnak ezzel az albizottsággal a kapcsolatot felvennie. Félő ugyanis, hogy a két szerv között kimarad a magyar fonológia, s főleg a magyar morfofonetika és morfofonológia egész területe; és hiányt szenvedhet a mondatfonetikai eszközök továbbvizsgálásának dolga is. Talán egy jól előkészített együttes ülés megindíthatná a kellő együttműködést és elhatárolódást.

2. Szófajtan és szóalaktan

E terület *eredményeiről* külön összefoglaló „Szemle” nem készült; anyaga a leíró nyelvtanról írt összeállítás keretében található meg. — Az alaktanra lásd az „Alak- és mondattani gyűjtélék” c. anyagot (NytudÉrt. 46. szám). A szófajok általános kérdéseit az egy-egy szófajra vonatkozó monográfiák bevezetői vizsgálják; például H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben (NytudÉrt. 60. sz.); Kelemen József: A mondat- és szóalaktani statisztikai feldolgozást is tartalmaz a Papp Ferenc szerkesztette „Magyar szóvégmutato szótár”. — A *tervek* között témá-lapon találjuk a költői nyelv szófajstatisztikai vizsgálatát (hangtani és mondatfajstatisztikai vizsgálata mellett). Szerepel a szófajstatisztika Kelemen József (NyI.) kis intézeti csoportjának tervei között is. E kettőnek intézetben belüli egyeztetése alighanem könnyen megoldható. — Egy fontos szófajnak — a határozószóknak —, s ezzel kapcsolatban az általános és magyar szófajelméletnek vizsgálati tervét közli Sebestyén Árpád (DE.): láthatóan egyéni munkaként. Megjelenésre vár Jakab Istvánnak (Pozsony) az igekötőkről statisztikai módszerrel készített felmérése.

Vannak *eredmények* a morfológia területén is. Morfológiai rendszerezési kísérlet Antal László munkája: A magyar esetrendszer (NytudÉrt. 29. szám), részben Zsilka Jánosé is: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer (NytudÉrt. 53. szám); a morfematika vizsgálatát erősen érintő terület a generatív és transzformációs nyelvtani munkálatoké; s az a munka is, amelyet a debreceni matematikai és alkalmazott nyelvészeti kutatócsoport Papp

Ferenc vezetésével végez. Figyelemre méltóak Melcsuk Igor szovjet kollégáinknak a magyar morfológiára vonatkozó írásai is. Fontos részletet érintett „Az ige grammatikája és szemantikája” c. nemzetközi munkaértekezlet. (Sokszorosított anyaga 1967-ben jelent meg.)

A *tervek* között elég sok alaktani téma szerepel. A budapesti bölcsészkar II. számú magyar nyelvészeti tanszéke a magyar szóképzés szinkron jellegű feldolgozását tervezi kollektív munkaként. Egyéni munkában Kiss Jenő (Bp. II.) szófaji és szóképzési problémákat vizsgál; Jakab László (DE.) a mai magyar igeragozás rendszere; Berrár Jolán (Bp. II.) a denominális igék szinkron és diakron jellegű strukturalista feldolgozását ígéri; Soltész Katalin (NyI.) a szóösszetétel problémáit kutatja; ugyanezt Teleki Tibor is (Nyitra), tipológiai és statisztikai módszerrel; Nyirkos István (DE.) a mellérendelő szókapcsolatok feldolgozását tervezi.

Szófajtani és alaktani vizsgálódásunk ma szemléletében és módszerében meglehetősen sokarcú. Ez önmagában nem aggasztó; a sokoldalú szempontkeresés kutatómunkánknek mai fázisában föltétlenül hasznos és megtermékenyítő. Bizonyos fajta tematikai egyeztetés azonban célszerűnek látszanék, nehogy egyrészt fedések, másrészt viszont jelentős hiányok mutatkozzanak a területnek egyéni munkákkal való behálózásában.

Javaslat:

1. Talán érdemes volna a magyar nyelvészeti munkabizottság számára a felsoroltaktól rövid — néhány lapos — tématervet kérni, ezt megfelelő szakreferensnek kiadni, s a témaelosztást az érintett kutatók bevonásával egy bizottsági ülésen megvitatni.

2. Fel lehetne hívni az említettek figyelmét annak a várható hasznára, ha koncepciójáról és már elért rézszeredményeiről ki-ki előadást tartana a Nyelvtudományi Társaságban, a rokon témában munkálkodók tájékoztatására s problémáinak velük való megvitatására.

3. Szójelentés tan

A jelentés tan sokáig kevésbé művelt terület volt, az utóbbi időkben azonban nekilendült a munka itt is, és jó *eredményeket* hozott. Szemléljük: Bánhidi Zoltán—Pais Dezső: A jelentés tan helyzete hazánkban 1945 óta (MNY. LIII, 291—8); majd Károly Sándor: A szójelentés tani kutatások újabb tizenkét éve (1967—68), megjelent: MNY. LXVI, 117—22 és 240—45. A legfrissebb nagy monográfia: Károly Sándor: Általános és magyar jelentés tan (1970); s az említett szemlék sok fontos részlettanulmányra utalnak; kiemelném közülük Martinkó András és O. Nagy Gábor ilyen tárgyú munkásságát.

A *tervek* között a Nyelvtudományi Intézet általános nyelvészeti osztályának munkájaként szerepel témalapon jelentés tani kutatás. Egyéb — más kutatóhelyeken folyó — témák közül egy egyéni terv vonható ide: Raisz Rózsának (EF.) „Zenei kifejezések megváltozott jelentésbeli használata a publicisztikában és a kritikában” című vizsgálata.

Javaslatként azt említeném: a magyar nyelv történeti—etimológiai szótárát készítő munkaközösség tagjainak tarsolyában rengeteg jelentés tani, főleg jelentés történeti megfigyelés és adalék halmozódhatott fel. Érdemes volna őket ezeknek folyamatos közzétételére serkenteni.

4. Lexikológia és lexikográfia

E területen nyelvtudományunk jelentős *eredményeket* ért el a felszabadulásunk előtti időkhöz képest, bár sok feladat még így is megvalósítatlan maradt. A Nyelvtudományi Intézet munkájának eredményeként megjelent a hétkötetes értelmező szótár, s befejezéséhez közeledik az egykötetes kézisztár is. Az elsőnek tanulságait két gyűjteményes elméleti, illetőleg módszertani kötet ismerteti külön is (A szótárírás elmélete és gyakorlata. Nytud. Ért. 36. szám; Szótártani tanulmányok. 1966); a szótárelméleti vizsgálódást O. Nagy Gábor különféle hasznos közleményeiben (pl. a MNY. legutóbbi évfolyamaiban) azóta is folytatja. — Részleges, de hasznos szinonimikai gyűjtemények: Balassa László: Garmada (1958) és Nagy József: Szép magyar szó (1961, 1967). — E témakörhöz kapcsolható O. Nagy Gábor két gyűjteménye: *Mi fán terem?* (1957) és *Magyar szólások és közmondások* (1966).

A *tervek* között — O. Nagy Gábor munkájaként — ott szerepel egy modern, nyelvi és nyelvhasználati tényezőket egyaránt figyelembe vevő szinonimasztár; íróknak, szerkesztőknek, pedagógusoknak és a művelt közönségnek régi vágya. Készülésének ütemét sajnálatos módon lassítja a szerzőnek más irányú lekötöttsége. — Inkább problémaként, mint effektíve készülő munkálatként kerül elő a tervekben a sok évtized óta folyó „Akadémiai nagyszótár” munkája. Kérdése az Akadémia elnökségének szintjén áll (vagy azon is felül), így nem látom célját, hogy itt foglalkozzam vele.⁵

Új munkaként, még a tervelőkészítés állapotában, találjuk a szótárak sorában a magyar nyelv gyakorisági szótárát. Megindítását a gyakorlat egyre szorítóbb szükségletei kényszerítették ki. A vállalkozás gazdája, a Nyelvtudományi Intézet, egyéb bel- és külföldi kutatóhelyek bevonásával igyekszik a feladatot megoldani; igénybe véve a lyukkártyás kompjúterek adta lehetőségeket.⁶

A régóta nélkülözött írói szótáraknak első darabjai megjelenés előtt állnak. A Benkő László egyéni munkájaként készült Juhász Gyula-sztár kész kéziratként a kiadónál van. A Nyelvtudományi Intézetben szerkesztett Petőfi-sztár első kötete a költő születésének százötvenedik évfordulójára hagyja el a sajtót. Lassú ütemben, de folyamatosan készül a Wacha Imre munkájaként születő József Attila-sztár. — A hároméves tervekben még szerepelt — Bachát László vállalkozásaként — egy Kölcsény-sztár is, erről azonban az újabb dokumentumokban nem találunk nyomot; nem tudni: a kivihetőség vagy a szükség iránti kétségek miatt-e.

Javaslat:

1. A Magyar Nyelvészeti Munkabizottságnak is fel kellene vetnie a Nyelvtudományi Intézet és O. Nagy Gábor serkentésére: hogyan kaphatna

⁵ A nagyszótár ügyének újrafelvétele többen is fontosnak nyilvánították. O. NAGY GÁBOR hangsúlyozta és részletezte: csak megfelelő méretű külön apparátus szervezésével lehet e munkálatba intenzív szándékkal belevágni; az Intézet jelenlegi állományának és költségkeretének semmiféle átszortosítása nem oldaná meg a szótár ügyét, viszont megnyomorítaná a többi — folyó és társadalmilag fontos — munkálatot.

⁶ KELEMEN JÓZSEF kiemelte a gyakorisági szótár munkájának fontosságát, de nehézségeit is. Rámutatott, hogy gyakorlati és tudományos hasznossága egyaránt a megfelelő előkészítéstől függ.

a szerkesztő-szerző több időt a nagyon várt szinonimaszótár munkáinak gyorsítására.⁷

2. A szótári bizottsággal s a megfelelő irodalomtörténész körökkel együttműködve munkabizottságunk megvizsgálhatná egy alkalommal: mely írók egyéni szótárának elkészítésére van a nyelvtudománynak reálistan szüksége. (Petőfié és József Attilaé plauzibilisan indokolt; Juhász Gyuláé indokolható; Kölcseyé már igen kérdésesnek látszik; Adyé például sokkal tanulságosabb volna, mert szókincse-szóhasználatja egyénibb; Jókaié nyilvánvalóan hasznos volna, de vajon reális feladatvállalás volna-e; stb.)⁸

3. Megtárgyalandó volna az is: az egyéni írói szótárak sorozata viszi-e jobban előre a kutatást, vagy esetleges írói nyelvhasználati monográfiák.

4. Mindezek megalapozására, de általában is a helyzet áttekintésének megkönnyítésére érdemes volna a Magyar Nyelv szerkesztőit megkérni: adjanak ki megbízást a lexikográfia és lexikológia eredményeinek szemleszerű feldolgozására.

5. Szerkezettan és mondattan

A morfológiai kutatásnak fentebb jelzett, némileg elhanyagoltabb állapotát az is magyarázza, hogy az érdeklődés súlypontja az utóbbi időkben az alaktanról a szerkezet- és mondattanra tevődött át. Az e terület *eredményeit* összefoglaló „Szemle” is a következő fejezetben, a leíró nyelvtani összefoglalásokban található meg.

Elméleti területen négy irányzat emelkedik ki az utóbbi időkben. Az első a mondatot szintaktikai, illetőleg ezt is felbontva, közvetlenül morfológiai felépítettsége alapján vizsgálja. E kutatási irány gazdája a Nyelvtudományi Intézet strukturális nyelvészeti osztálya, Károly Sándor vezetésével. Generatív és transzformációs indulású kutatásaik szempontjait és részeredményeit foglalja össze az ÁltNyT. VI. kötete. — A második irányzat némiképp ezzel ellenkezésben nőtt ki, s inkább csak elméleti jelleggel. Ez Zsilka János egyéni munkálkodásaként alakul, aki a szerves nyelvi rendszert az általa tükrözött valósággal, az erre épülő logikai rendszert viszont a gondolkodással hozza közvetlen kapcsolatba. Eredményeiből egy könyvnyi megjelenőben van; előzményeként vö. tőle: Szerves rendszer—szervetlen rendszer (NyK. LXXI/1. füzet; I. OK. XXVI, 267), és számos egyéb folyóirateikk.

A további két irányzat egyaránt funkcionális szemléletűnek nevezi magát. Közülük az első Hadrovics Lászlóé (A funkcionális magyar mondattan alapjai. 1969; hozzászóló ismertetése Tompa Józseftől: MNy. LXVI, 13), aki a mondatot részleteiben a benne szereplő elemek szemantikai tartalma, egészében pedig informatív jellege felől közelíti meg. — A másik Deme László mun-

⁷ O. NAGY GÁBOR közölte, hogy a szinonimaszótárnak az eredeti koncepció szerint való elkészítéséhez akkor is 7–8 évre volna még szüksége, ha más munkálatokban nem volna lefoglalva. Bejelentette, hogy a közigény sürgős kielégítésére egy kisebb (kb. 30 ív terjedelmű) változatot készít most elő, mely néhány éven belül megjelentethető.

⁸ PAPP ISTVÁN — akadályoztatása folytán a munkabizottság elnökéhez küldött levélben — bejelentette, hogy a debreceni magyar nyelvészeti tanszék tervei között szerepel a Csokonai-szótár elkészítése. A munka megkezdésével azonban várniuk kell az alapul szolgáló kritikai kiadás megjelenéséig. (Tudomásuk szerint ennek I. kötete 1973-ban hagyja el a nyomdát.) — SZATHMÁRI ISTVÁN úgy látta: bármelyik író szókinésének hasznos a szótárszerű feldolgozása, tehát a sorrendezést nem tartja fontosnak.

kásságában érlelődik. Ennek központjában a mondat úgy áll, mint a kommunikáció egységét jelentő szövegnek elemi része, a nyelvi anyag pedig mint az ennek megszerkesztéséhez szolgáló elemkészlet. (Megjelenő könyve: Mondat-szerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata; előtte folyóiratcikkek.) — E kísérletek mellett számos részfeldolgozás jelent meg a hagyományos szemléletmód alapján, de azt folyamatosan alakítva, fejlesztve. (Felsorolásuk a következő pontbeli „Szemle” cikkben.) Gyakorlati célokra — saját jó előzményeikre építve — Rácz Endre és Szemere Gyula állított össze „Mondattani elemzések” címen egyetemi segédkönyvet. (Szedés alatt a Tankönyvkiadó gondozásában.) — Fontos aspektus, de aligha nő önálló mondatelemzési rendszerre az „aktuális tagolódás” szerinti vizsgálat; nálunk ezt Elekfi László, Szépe György, Dezső László ismertetik és alkalmazzák magvas folyóiratcikkekben.

A *tervek* között ott találjuk a Nyelvtudományi Intézet strukturalista osztályának munkájából, a generatív és transzformációs nyelvtani (főleg mondattani) kutatásokból Károly Sándor kezében kinövő új munkaterületnek: a nyelvtani-szerkezeti szinonimikára épülő produktivitásvizsgálatnak ígérését. Mellette számos más egyéni témát is. Így Rácz Endre (Bp. II.) A magyar mondatbeli egyeztetés címen készít monográfiát; Keszler Borbála (Bp. II.) az egyszerű és az összetett mondat határkérdéseit tanulmányozza; Bodnár Ferenc (SzE.) az adnominális predikatív szerkezetek, Szabó Géza (PF.) a magyar helyhatározói rendszer, Bánréti Zoltán (PF.) a megengedő mellékmondatok tüzetes vizsgálatát tervezi, illetőleg már folytatja.

Javaslat:

Az e területen tapasztalható forrongás és sokszínűség a pillanatnyi helyzetben előre vivőnek látszik. Egyeztető szándékú szervezési befolyásolása még aligha időszerű.

Azt azonban hasznos volna elérni, hogy a megjelenő művek körül komolyabb, nagyobb terjedelmű alkotó vita alakuljon ki; jelenleg túlságosan is nagy hallgatás veszi körül őket. (És lásd még a következő fejezet végén mondanivalókat.)

6. Leíró nyelvtani összefoglalások

Az *eredmények* szemléje — a részletekre vonatkozó közleményekével együtt — Tompa József összeállításában: Az 1945-től 1960-ig megjelent magyar leíró nyelvtani közlemények (MNY. LVIII, 115—25, 243—55, 387—95). Az igényes publikusabb összefoglalások sorából kiemelendő Temesi—Rónai—Vargha: Anyanyelvünk (1955), Rácz—Takács: Kis magyar nyelvtan (1959). A Nyelvtudományi Intézetben készült részletező összefoglalás: A mai magyar nyelv rendszere, szerk. Tompa József (I. kötet 1961., II. kötet 1962). Az egyetemi oktatás céljaira született: Bencédy—Fábián—Rácz—Velcsó: A mai magyar nyelv rendszere (1968). Külföldi olvasók számára megjelenőben van „The Hungarian Language” címen egy összefoglaló — a grammatikánál szélesebb területet átfogó — tanulmánykötet. — Elméleti vonatkozásban tulajdonképpen mindaz ide vonható, amit a mondattannal kapcsolatban felsoroltunk: a mondatelméleti kutatások mindegyike grammatikaelmélet is egyben; csak más-más indulással és a fő szinteknek (lexika, morfológia, szintaxis), illetőleg a fő nagyságrendi egységeknek (morféma és mondat) más-más súly-

viszonyokat tulajdonítva. Kerek és részletező nyelvtani összefoglalást azonban egyikük sem produkált még.

A *tervek* között elsősorban grammatikaelméleti és vizsgálati módszertani szándékot találunk, a Nyelvtudományi Intézet strukturális grammatikai osztálya részéről, témalapon. Egyéni munkaként B. Lőrinczy Éva (NyI.) tervezi a fontosabb grammatikaelméletek kritikai számbavételét. --- A konkrét munkában a budapesti bölcsészkar II. sz. magyar nyelvészeti tanszéke a leíró magyar nyelvtan egyetemi tankönyve problematikus és kevésbé kidolgozott részeinek finomítását tervezi; a tanárképző főiskolák pedig — a pécsi magyar nyelvészeti tanszék és személy szerint Temesi Mihály szervezésében, illetőleg szerkesztésével — a leíró magyar nyelvtan főiskolai tankönyvét igyekeznek (jó jegyzetelőzményeikre támaszkodva) kimunkálni.

Javaslatot itt is nehéz tenni. A felsőoktatás szintjének gyakorlati szükségletei részben kielégítettek, részben a tervek szerint kielégítést nyernek. A két kötetes „akadémiai nyelvtan” a továbbkutatás mai helyzetében alapvetően nem módosítható, viszont nem is helyettesíthető még. Mégis átmeneti megoldás: már születésekor sok-sok tudományos és tudománypolitikai kompromisszum jellemezte. A leíró nyelvtan ma kutatásunkban is, oktatásunk mindegyik szintjén is, a leginkább problematikus kérdés; pedig az anyanyelvi műveltség tovább-bontakoztatásában kulcsszerepe van.

Idestova időszerű volna terveinkbe venni egy tüzetes magyar nyelvtan kidolgozásának munkálatait, mégpedig egy tüzetes leíró nyelvtanét. Ehhez azonban előbb nem is csak részfeldolgozások kellenének tömegével, hanem olyan elvi-elméleti váz, amelyhez e munkák csatlakozhatnának. A nyelvi rendszer részletein kívül — s épp jobb megismerésük érdekében is — jelentős méretű feldolgozást kellene indítani a nyelvhasználat területén is, tipológiai és statisztikai felmérésekkel.

Kívánatos volna mindenképpen, hogy kutatóink és szakmai vezető tesületeink (Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvészeti Munkabizottság, Magyar Nyelvtudományi Társaság) lassanként nagyobb figyelemmel forduljanak egy új, átfogó nyelvtani feldolgozás problematikájára felé. Néhány éven belül talán már eredménnyel volna megrendezhető egy olyan szakkonferencia, amelynek tárgya egy tüzetes leíró nyelvtan megtervezésének problematikája. Azért kellene ez, nehogy — töretlen utakon járva — olyanba kezdjünk esetleg, ami azután érdekes eredményeket hoz, de kézikönyvszerű teljes összefoglalássá sohasem kerekíthető.⁹

7. Kontrasztív vizsgálatok

A rendszerösszevetés fiatal ága a nyelvtudománynak, de sok hasznot ígér; nemcsak a gyakorlat (a nyelvoktatás) számára, hanem az összevetett nyelvek rendszerének-sajátosságainak jobb megismerésére is. Ezt a munkát elsősorban a gyakorlat sürgeti, de a tudománynak föltétlenül érdemes támo-

⁹ Dezső László fontosnak, de problematikusnak ítélte a tüzetes leíró nyelvtan kérdésével való foglalkozást. Egyelőre párhuzamos, többféle módszerrel egyszerre kísérletező megközelítéseket tartana hasznosnak, az így születő eredményeknek tanulmánygyűjteményekben való közzétételével. — RÁCZ ENDRE az új utak keresése mellett — megtalálásukig — fontosnak tartotta az oktatás és a közönség szükségleteinek kielégítésére a hagyományainkban megerősödött grammatikának továbbbeszólását, az új kísérletek lehiggadt eredményeinek beléjük építésével.

gatnia. — Tulajdonképpen ehhez a stúdiumhoz csatlakozik a magyart idegen nyelvként (külföldieknek) tanítók munkája is: az ő tapasztalataik és meglátásaik olyan szférában mozognak, amely mintegy középhelyet foglal el az autochton strukturális leírás és a kontrasztív vizsgáldás között.

Szemle ennek a fiatal munkaágnak *eredményeiről* nem készült még, pedig lassanként volna már mit summázni. Erre enged következtetni a debreceni nyelvészkongresszus anyagának (NytudÉrt. 58. szám) jó néhány tanulmánya, s az „Idegen nyelv — anyanyelv” című kötet is (1970).

Tervként a Nyelvtudományi Intézet strukturalista osztálya vette fel egy — amerikai magyar nyelvészekkel közösen készítendő — magyar—angol kontrasztív feldolgozás megkezdését; ebben részt venne a pécsi főiskola és a közgazdasági egyetemi nyelvi tanszék jó néhány oktatója, s más külső munkatársak is. A Nyelvtudományi Intézetben — az újvidéki Hungarológiai Intézettel együttműködésben — folynak már egy magyar—szerbhorvát összevetés munkálatai. A pécsi főiskola oktatóinak kutatási tervében — az említett mellett — szerepelnek magyar—francia, magyar—oros és magyar—német részfeldolgozások is. — Egyre jobban összehangolódnak ezek a munkák egymással, illetőleg azzal, amit olyan idegennyelv-oktató munkahelyek terveznek és végeznek, mint például a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem nyelvi tanszéke.¹⁰

Javaslat:

1. A Magyar Nyelvtudományi Munkabizottság — az illetékes egyéb munkabizottságokkal (az általános nyelvészetivel vagy alkalmazott nyelvészetivel) és a Nyelvtudományi Intézettel közösen — szervezhetne egy munkakonferenciát a kontrasztív feldolgozások alapszemléletének és módszerének egyeztetésére. — Esetleg az 1971 októberében rendezendő pécsi kontrasztív munkakonferencián lehetne az általános kérdéseknek a most tervezettnél (jóval) nagyobb súlyt adni.

2. Már előbb érdemes volna — a Nyelvtudományi Intézet törekvéseit támogatva — kapcsolatot keresnie az ilyen és hasonló profilú kutatóhelyekkel (a Közg. Egy. nyelvi tanszéke, az ELTÉ központi magyar nyelvi lektorátusa, a nyelvi előkészítő intézet); érdeklődni terveik s esetleges együttműködési igényeik vagy készségük iránt, és serkenteni vagy segíteni a kutatómunka megszervezését ott, ahol ezt szervezeti vagy más tényezők pillanatnyilag gátolják.

8. Összefoglaló megjegyzések

Bevezetőben jeleztem: leíró nyelvészeti munkálkodásunk mennyiségében és minőségében is jelentős ugrást tett a korábbi korszakokhoz viszonyítva. De — mint látni — az e területen folyó munka még nagyon is szétszórt. Sokszínűsége hasznos, mert a kísérletezés sokféle lehetőséget vet fel és mutat be. Ám lassanként időszerű — s talán már lehetséges is — kísérletet tenni a külön-

¹⁰ DEZSŐ LÁSZLÓ megemlítette a kontrasztív vizsgálatokkal kapcsolatos néhány olyan mozzanatot és eredményt (újvidéki módszertani vita, az angol—magyar egybevető munka szerveződése, néhány kutatóhely bevonása), amely a referátumnak 1970 novemberében való lezárása után történt vagy vált ismertté.

féle törekvések, irányzatok értékének, érvényének és helyének meghatározására; s ezzel a mostaninál némileg közösbbe meredni a kutatást, hogy a folyó munkák fokozatosan egy nagy, tüzetes feldolgozást készítsenek elő. Olyat, amelyik jó alapul szolgálhat a társadalom általános nyelvi kultúrájának továbbfejlesztéséhez is, a nyelvhasználat minden szintjén. Nem szándékaiban és ígéreteiben — mert abban általában nincs hiány —, hanem végigvitt és elkészült valóságában.

IV. Nyelvtörténeti vizsgálódások

A nyelvtörténet művelése hagyományos ága nyelvtudományunknak, sőt a felszabadulásig szinte egyeduralgkodó volt benne. Vizsgált korszakunkban százalékos részesedése eléggé visszaszorult; de ez nem a nyelvtörténeti kutatás visszafejlődését jelenti, hanem a leíró vizsgálódás örvendetes felcsatlakozását. Abszolút volumenében ugyanis nyelvtörténeti munkánk is jelentősen fennállt az utóbbi évtizedekben; s nem is csak mennyiségét tekintve fejlődött nagyot, hanem elvi és módszertani vonatkozásában is.

Itt is meg kell említenem: nem minden történeti stúdiumot soroltam ebbe a részbe. A részlegtípusok, továbbá a rokon és komplex területek (pl. az irodalmi nyelv története, a névtan, a stilisztika) elég nehezen lettek volna leíró és történeti részre bonthatók, s ezért egész anyagukkal külön kerültek, későbbi fejezetekbe.

1. Történeti forráskiadványok

E munkaágban, az *eredményeket* tekintve, a Nyelvemléktár korszakát természetesen nem értük utol, legalábbis mennyiségi vonatkozásban. Minőségileg azonban a megjelent forráskiadványok felülmúlják annak teljesítményét. — Szemléjük Molnár Józseftől: Nyelvtörténeti forráskiadások 1945 és 1961 között (MNY. LVIII, 506—20); de már előtte jó szempontokat adott hat kiadvány ismertetésével és még jó néhány bibliográfiai adattal Bárczi Géza: Régi magyar szövegek új kiadásai (MNY. LI, 377—86).

Eddig ismeretlen nyelvemlékek után rendszeres kutatás nem folyik, egyegy kerül elő, inkább csak véletlenül. Közülük a legjelentősebbek: a marosvásárhelyi sorok és glosszák (kiadása: Farczady Elek — Szabó T. Attila: A marosvásárhelyi sorok. Bukarest, 1957; vö. még Szabó T. Attila: MNYTK. 97. szám). Új anyagot tár fel Király Péter is: Ismeretlen magyar glosszák (Nytud. Ért. 21. szám). — Ismert nyelvemlékeknek új — általában hasonmás — kiadásait tartalmazza a Codices Hungarici sorozat; időkörünkben a PéldK., a BirkK. és a CornK. jelent meg. (Szabó Dénes Festetich-kódex kiadása — mint elkészült munka — ugyancsak ide vehető már.) Jelentős a Bibliotheca Hungarica antiqua sorozat, eddig összesen hét ősnyomtatvány újraközlése. Külföldön jelent meg — tehát sorozaton kívül — a Müncheneri Kódex hasonmása (1958). Ennek — a szegedi bölcsészkar magyar nyelvészeti tanszékének munkájaként — kiadás előtt áll a betűhív és a latin szöveget is közlő változata (Cod. Hung. sorozat).

Sajátos műfaj — tulajdonképpen átrendszerező újraközlés — a Károly Sándor szerkesztésében megjelent — a Nyelvtudományi Intézet kollektív munkájából kinőtt — kiadvány: A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. Morfológiai rész (1965).

A tervek között eddig ismeretlen szöveg kiadása nem szerepel. Oktatási célokra való válogatás a Simon Györgyi—Molnár József (BpE.) munkájaként készülő magyarázatos szemelvénykiadás a magyar nyelvemlékekből; fakszimilével, betűhív formával, olvasattal, fonetikus átírással. — A további kutatást hivatott segíteni a Jókai-kódex latinjának kiadása, melyet P. Balázs János (NyI.) készít elő. — A magyar nyelvészeti tanszék oktatóinak közös munkájaként készül a szegedi bölcsészkaron a Bécsi és a Müncheni kódex magyar—latin és latin—magyar szójegyzéke.

Nem terv, inkább csak ötlet formájában felmerült 1970 nyarán — az anyanyelvi konferencia tárgyalásain — egy általánosabb és tervszerűbb feltáró munka megindításának gondolata, azokban a nyugat-európai kolostori és vidéki könyvtárakban, amelyekben — a korábbi rendi kapcsolatok folytán esetleg oda került — magyar kódexek és más magyar nyelvemlékek lappanghatnak. A megbeszéléseken úgy látszott: az ehhez szükséges anyagi ráfordítás a mi részünkről túlságosan nagy volna; s így talán realisabb azt kezdeményezni, hogy az ott helyben (Ausztriában, Nyugat-Németországban, Franciaországban) élő magyar származású nyelvész kutatók próbálják meg az előzetes felderítő munkát elvégezni.¹¹

Javaslat:

Ami a hasonmás és egyéb technikájú kiadások tervezési sorrendjét illeti, ennek az ügynek részünkről tulajdonképpen nincs gazdája. A Codices Hungarici gondozására érdemes volna egy olyan szerkesztő bizottságot létrehozni, amely az újraközléseknek nemcsak technikai lebonyolítását ellenőrizné, hanem koncepcióját és ütemtervét is megalkotná. Ezt a közösséget a nyelv- és irodalom tudomány illetékeseivel (talán a textológiai bizottsággal) egyetértésben lehetne kijelölni.

2. Hangtörténet és történeti dialektológia

A két stúdium korszakunk elején még különállt, s közülük a történeti dialektológia épp csak kifejlődőben volt. Ez *eredményeik* felmérését is némileg bizonytalanná tette. E. Abaffy Erzsébetnek A magyar hangtörténeti kutatások 1945-től 1957-ig című első összefoglalásában (MNy. LIV, 574—91) a történeti dialektológia éppúgy helyet kapott, mint P. Hídvégi Andreának és Papp Lászlónak közös dialektológiai szemléjében: Magyar nyelvjárási tanulmányaink 1945-től 1958-ig (MNy. LV, 288—302, 434—41, 551—59). — E fedéssel ellentétben most félok, hogy az újrafelmérések során ki ne maradjon a két terület között. Abaffy Erzsébet ugyanis most A magyar hangtörténeti kutatások 1958-tól 1967-ig címen (MNy. LXIV, 354—72, 487—96) csak a XVI. századig

¹¹ BENKŐ LORÁND és BAKOS JÓZSEF a szervezett nyelvemlékkutatás gondolata mellett foglaltak állást; elsősorban bécsi, brünni, zágrábi, dalmáciai, de általánosabban is: ausztriai és jugoszláviai levéltárakban, kolostori könyvtárakban stb. tartának fontosnak szervezett felderítő munkát. BÁRCZI GÉZA e kérdésnek — nagy költségkihatására való tekintettel — a Nyelvtudományi Bizottság elé terjesztését javasolta. — NYIRI ANTAL az előbbivel egyenrangúan fontosnak — s nála könnyebben megvalósíthatónak — minősítette misszilis levelek nagyobb tömegű publikálását. — KELEMEN JÓZSEF hangot adott a már többször felvetett kívánságnak: más szakok forráskiadásai (történész és irodalomtörténész gyűjtemények előkészítésébe) vonjanak be megfelelő képzettségű nyelvész(e)ket is, hogy a kiadott anyag nyelvi tanulmányozásra is alkalmas formában jelenjék meg.

terjedő időszakot veszi; Balogh Lajos viszont a dialektológiai szemlét így szűkítette le: A mai magyar nyelvjárások irodalma 1959-től 1968-ig (MNy. LXV, 351–61).

A Gombocz-féle kerek, de szűk hangtörténeti séma kereteit korszakunkban Pais Dezső kezdte feszegetni, majd Bárczi Géza oldotta fel a Magyar hangtörténet című egyetemi tankönyvrészletnek már első kiadásában (1954; a bővített második kiadás: 1958; egy terjedelmében visszaszűkített változat „A magyar nyelv története” c. egyetemi tankönyv fejezeteként: 1967). Ez a Bárczi munkásságával kezdődő történeti dialektológia eredményeit is nagymértékben magában foglalja már. — Az összefoglaláson kívül több jó, nem-egyszer módszertani értékű részlettanulmány született. Csak mutatóban említve: Benkő Lorándtól A magyar *ly* hang története (NytudÉrt. 1. szám), D. Bartha Katalintól Magánhangzóink története a XVI. század közepéig (NytudÉrt. 42. szám), Keszler Borbálától A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban (NytudÉrt. 63. szám).

Hangtörténeti vizsgálódásunk — kétségtelenül igen nagy előrehaladása ellenére — még mindig nem ért el a történeti fonológia fokára, azaz a hangtörténetnek a fonémarendszer történeti vizsgálata formájában való műveléséig. Erre Kálmán Béla tett kísérletet (MNy. LVI, 385; LXIV, 5), de ő is inkább csak egy elvi sémánál maradva, nem tüzetes kidolgozásban.

A *tervek* közt főleg részlettanulmányokat találunk. Abaffy Erzsébet (Bp. I.) a szórványos mássalhangzó-változásokat kívánja áttekinteni, Nyirkos István (DE.) az inetimologikus hangokról készül feldolgozást készíteni, Sima Ferenc (a pozsonyi bölcsészkar magyar tanszékén) a fonémakapcsolatok monofonematikus megjelenítésének, majd polifonematikussá való visszabomlásának történetét vizsgálja. Más természetű áttekintést tervez Kázmér Miklós (Bp. I.): a helynevek történeti adatainak hangtörténeti tanulságait foglalja össze. Régóta nem művelt terület egyes nagyobb terjedelmű nyelvemlékek hangtani feldolgozása; most D. Bartha Katalin (Bp. I.) a Nagyszombati Kódex és más kódexek anyagán végez ilyen munkát.

A korszakunk előtt általános — földrajzi megoszlást nem tükröző — hangtörténet az utóbbi két évtizedben vált nyelvjárásos szemléletűvé. *Eredményeivel* két vonalon nő fel. Az egyik: egy-egy terület történeti állapotának szinkronikus rekonstrukciója. Ilyen az északkeleti részről Papp László néhány munkája: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása (NytudÉrt. 19. szám), Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. század deákjainak gyakorlatában (NytudÉrt. 25. szám), Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika (1963); és Deme László dolgozata: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez (NytudÉrt. 20. szám). Az északnyugati részről E. Abaffy Erzsébet: Sopron megye nyelve a XVI. században (NyTan. 7. szám); egy palóc területről Török Gábor tanulmánya (NytudÉrt. 45.). — A másik munkaág: lokalizálatlan nyelvemlékek nyelvallapotának tipizálása. Példa rá Farkas Vilmos munkája: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben (NytudÉrt. 55. szám). A kérdésre módszertanilag vö. Deme László: Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái (1956; 281–313). A problematika sokrétű összefoglalása Benkő Lorándtól: Magyar nyelvjárástörténet (EMNyF. sorozat, 1957).

E stúdium a nagy fellendülés után némieggé megtorpant. A *tervek* között területi monográfiát vagy részvizsgálatot nem találunk. A másik munkaágban Farkas Vilmos jelzi, hogy tovább folytatja a történeti-statisztikai típusvizsgálatot.

Javaslatot nem tennék; úgy érzem: e stúdium az átható siker és a jó összefoglalások után a lassú, de szerves továbbfejlődés, az újabb mennyiségi felhalmozódás korszakát éli; egy rendszeres történeti fonológia elkészítésére vagy akár előkészítésére pedig még nem érett meg a helyzet.

3. Szókincstörténet

A szótörténet és a szófejtés nagy hagyományú és sok *eredményt* felmutató stúdium nyelvtudományunkban. Egy-egy jövevényszórétégnek korszerű összefoglalásai születtek már felszabadulásunk előtt is, sőt egyiknek-másiknak jóval előtte. De teljes etimológiai szótárig sohasem jutottunk; ezért is volt több évtizeden át páratlan értékű hézagpótló mű Bárczi Géza Magyar szófejtő szótára (1941). Időközben a részösszefoglalások elavultak; s a meglévő munkákra támaszkodva — habár sokszor velük vitatkozva — a szófejtésnek új lendülete bontakozott ki. Nem véletlen, hogy szemléje három részre bontva készült el; vö. K. Sal Éva: Magyar vonatkozású finnugor szófejtések (1945—1957), megjelent: MNy. LIV, 387—99; Kubinyi László: A magyar nyelv külön életében keletkezett szavak szakirodalmi 1945-től 1956-ig: MNy. LIII, 523—34; Mollay Károly: Jövevényszó-kutatásunk 1945-től 1957-ig: MNy. LIV, 146—57. Kerek összefoglalás Bárczi Géza egyetemi tankönyvrészlete: A magyar szókincs eredete (1951; második, bővített kiadása: 1958).

Az elmondottak érthetővé teszik: e területen „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” korszakunknak egyik legnagyobb vállalkozása. Az első és a második kötet — Benkő Loránd szerkesztésében, a budapesti bölcsészkar I. számú magyar nyelvészeti tanszékének és a Nyelvtudományi Intézetnek közös vállalkozásaként — már megjelent (1968, 1970), a harmadik készülóban van. (Szorosan nem tartozik vizsgálódásunk körébe, de föltétlenül megemlítené itt, hogy „A magyar nyelv finnugor elemei” című etimológiai gyűjteménynek is megjelent az első kötete, a második nyomdában van; s megindult az uráli etimológiai szótár munkája is; mindkettő a Nyelvtudományi Intézet finnugor osztályának a budapesti bölcsészkar finnugor tanszékétől is támogatott erőfeszítését dicséri.)

Ez a nagy vállalkozás — mint Bárczié is — csak kisebb részben támaszkodhatott egyes jövevényszórétégek új monográfiájára: időkörünkben Kniezsa Istvánnak „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című összefoglalása jelent meg (1955). A szótár gyűjtőköréből időben, de némiképp tárgyában is kiesik Márton Gyulának — egyébként igen tanulságos és módszeres — monográfiája: A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönzavai (NyTudÉrt. 66. szám). — A *tervek* között viszont találunk további összefoglaló feldolgozásokat: Bakos Ferenc a magyar nyelv román jövevényszavainak, Benkő Loránd olasz jövevényszórétégünknek feldolgozását jelentette be. A XVIII. századi német jövevényszók felmérését Horváth Mária készíti. Pusztai Ferencnek e tárgykörbe vonható témája: szókészleteti rétegek és köznyelv a XVIII. században.

Eredmények tekintetében az etimológiánál némileg rosszabb helyzetben van a szótörténet. Igaz: a háromkötetes nagy etimológiai szótár szótörténeti is; de részfeltárásunk kevés van. Ezért is megbecsülendő Soltész Katalin könyvnyi műve az ősi magyar igekötőkről (1959), és Sebestyén Árpádé a magyar névtatókról (1965). — Más jellegű Kovács Ferenc dolgozata a magyar jogi terminológia kialakulásáról (NyTan. 6. szám), és Velcsov Mártonné a legrégebb magyar mértéknevekről (megjelenésre vár).

Ezért is öröndetes, hogy a *tervek* között ilyeneket találunk: Mátaí Mária: a MünchK. kötőszói és módosító szói; Bakos József: Comenius terminológiája és textológiai problémái; Simon Györgyi: A magyar természettudományi nyelv a nyelvújítás előtt; Keszler Borbála: az orvosi szakszókincs a nyelvújítás korában. — (Más természetű stúdium, de leginkább ide vonatkozó, a magyar szókincsnek egészként való történeti-szerkezeti vizsgálata, melyet Benkő Loránd kezdeményezett „A magyar nyelv története” című egyetemi tankönyv egyes fejezeteiben. Ebből nőhet ki egyszer a magyar történeti morfológia.)

Ami a szótörténeti adatfeltárást illeti: egy új magyar nyelvtörténeti szótár előkészítése régóta szerepel terveinkben, lényegében a legelső tervidőszak (1949) óta. Munkálatai körülbelül azóta folynak is, a budapesti bölcsészkar magyar nyelvészeti tanszékének (eddig az I. számúnak) és a Nyelvtudományi Intézetnek közös vállalkozásaként. Anyagi, személyi, s most már szervezeti problémák is lassítják, akadályozzák a munkát (ti. az intézeti felelős közben nem nyelvtörténeti jellegű osztály vezetője lett, a tanszéki felelős pedig a II. számú, azaz a leíró nyelvészeti tanszékre került). Ezért talán nem is véletlen, hogy a munkálatról a hároméves tervek között olvashattunk, a mostaniak közt nincs nyoma. Ha szünetelő munkaként is, de mindenképpen nyilván kellene tartani. — Nem a mi hatókörünkben, de a mi számunkra is készülő hatalmas munka Szabó T. Attila erdélyi oklevélszótára. Tudomásunk szerint anyaga együtt is van, s már szerkesztése folyik.

Javaslat:

1. A Magyar Nyelv szerkesztő bizottságának érdemes volna megbízást kiadnia, hogy megfelelő kutató mérje fel a Szemle rovat számára a szótörténeti munka eredményeit; ez az etimológiai rétegfelmérések közt elsikkadt.

2. Egyik — talán távolabbi — ülésén a Magyar Nyelvészeti Munkabizottságnak is hasznos volna megfelelő referátum alapján áttekintenie szótörténeti munkálkodásunkat, hozzá véve az etimológiai rétegmonográfiák kérdését is; és meghatározni: mely témakörökben volna célszerű kandidátusi vagy más szintű témaajánlásokkal serkenteni kutatásunknak ezt az ágát.

3. Föltétlenül napirendre kellene tűzni a munkabizottságnak — közeli jövőbeli — ülésén az új magyar nyelvtörténeti szótár kérdését, hogy e fontos munka sorsa valahogy egyenesbe jusson.

4. Történeti alak- és jelentés

A két stúdium közül a történeti alaktannak van jóval nagyobb hagyománya. *Eredményeinek* szemléje D. Bartha Katalintól: A magyar történeti alaktani kutatások 1945-től 1957-ig (MNy. LV, 144—54). Összefoglalás egyetemi tankönyvrészletként Bárczi Gézától: A szótövek, D. Bartha Katalintól: A szóképzés; — a ragozás története Berrár Jolánnak Magyar történeti mondat-tan című részletében (valamennyi az EMNyF. sorozatában); együtt minderről: A magyar nyelv története c. tankönyv megfelelő fejezeteiben. — A történeti jelentés tan kevésbé rendszeresen művelt terület. Szemléje és Károly Sándortól származó legújabb monográfiája a leíró jelentés tannál szerepel felmérésünkben.

A történeti alaktan nyelvtudományunkban hagyományosan ascendens szemléletű. Ezen belül a szótövek vizsgálata leginkább rendszertörténeti, a többi részlet már jóval kevésbé, abban az elemtörténeti vizsgálódás uralkodik. E hagyományból kitérés bizonyos fokig az új egyetemi tankönyv, A magyar nyelv története; de a probléma még sok részfeldolgozást megérdemel, illetőleg kíván.

A *tervek* közt főleg nyelvemlék-monográfiák részeként találunk alaktani feldolgozásokat. D. Bartha Katalin (Bp. I.) a NagyszK. és más kódexek, E. Abaffy Erzsébet (Bp. I.) XVI. századi dunántúli misszilisek, Szabó Dénes (NyI.) a Festetich- és a Czeh-kódex, Jakab László (DE.) a Lencsés-féle XVI. századi orvosi könyv monográfiájában tervez alaktani részt. — Új próbálkozás Nyíri Antal összeállítása a magyar főrendszer descendens történetéről (kisebb részei már megjelentek). — Nyelvemlék-, illetőleg szócsoport-monográfiák keretében gyarapodnak történeti jelentéstani ismereteink is. H. Bottyánffy Éva (Bp. I.) az AporK. jelentéstaniát kívánja feldolgozni, Végh József Mihály (SzE.) XV. és XVI. századi párhuzamos szövegeket vesz jelentéstani és stilisztikai vizsgálat alá. Más típusként Zsilinszky Éva (Bp. I.) belső keletkezésű igecsoportjaink jelentéstani kérdéseivel, Zelliger Erzsébet (Bp. I.) pedig finnugor eredetű alapigéink jelentésváltozásaival foglalkozik.

A rendszertörténetiséget sokat emlegetjük az utóbbi időkben (vö. pl. Deme: MNy. LXIV, 16 kk), de fogalma sincs eléggé körülhatárolva, és sem vázlata, sem mintaadó részfejezete az ilyen típusú feldolgozásnak nem született. Ám nem megnyugtató állapot, hogy a leíró alaktani vizsgálódások szemléletétől és módszerétől a történetieké ennyire távol maradjon.

Javaslat:

Az igény hangoztatóinak valamelyikét — vagy közülük többet is — vita-indító referátum elkészítésére felkérve, néhány éven belül talán már érdemes volna — erre illetékes kutatóhelyek közös szervezésében — konferenciát rendezni a történeti alaktan elvi és módszertani kérdéseiről. Ide csatlakozhatna akár e stúdium terület-körülhatárolásának kérdése is; minthogy nem mindenkint nyugtat meg a szóragozás történetének jelenlegi (a történeti mondatban való) besorolása sem.

5. Történeti mondatban

Klemm Antal nagyszabású összefoglalása óta a történeti mondatban területén — e jó alapokra építve — igen sok további *eredmény* halmozódott fel. Szemléljük Károly Sándortól: Magyar történeti mondatban tanulmányok és közlések 1945-től 1954-ig (MNy. LI, 511—22). Azóta született összefoglalása Berrár Jolántól: Magyar történeti mondatban (EMNyF.), rövidített és módosított változata A magyar nyelv története című tankönyvben. A sok sikerült monografikus tanulmány közül vö. pl. Károly Sándor: Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában (NytudÉrt. 10. szám); Berrár Jolán: A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig (NytudÉrt. 23. szám); Rácz Endre: A magyar nyelv következményes mondatai (NytudÉrt. 39. szám).

E kutatási águnk is eléggé ascendens szemléletű Klemm óta; a legtöbb összefoglalás tulajdonképpen leíró mondatban történeti adatokkal, háttérrel és magyarázatokkal. Mint a leíró vizsgálódásban, itt sem vált eléggé szét szó-

szerkezetten és mondatszerkezetten; s csak beszűrődésként jelentkezik a konstrukciós lehetőségek számbavétele mellett a konstrukcionális eszköz- és formátípusok terheltségi vizsgálata. Azaz elméleti és módszertani téren e kutatási ágban is vannak még tennivalóink.

A *tervek* között nyelvemlék-monografikus és tárgykör-monografikus feldolgozásokat egyaránt találunk. Az első munkatípusba esik D. Bartha Katalinnak (Bp. I.) a NagyszK. és más kódexek, E. Abaffy Erzsébetnek (Bp. I.) pedig XVI. századi dunántúli misszilisek anyaga alapján tervezett mondattani feldolgozása. A másodikba tartozik Kiss Antal (DE.) témája: Határozós szerkezetek a kódexek korában, és Máté Józsefé (DE.): Tárgyas szerkezetek a kódexek korában. — Összefoglaló munkát tervez Papp István Magyar történeti mondattan címen.

Javaslat:

Alighanem még a most kezdődő ötéves terven belül elérkezik az ideje annak, hogy a történeti mondattan szemléleti és módszertani kérdéseiről olyasféle konferenciát tartsunk, amelyet a történeti alaktan dolgában javasoltam; esetleg azzal össze is kapcsolva. S ha közben a leíró parole-statisztika módszerében és eredményeiben eléggé kiforr, meg lehetne majd vizsgálni annak lehetőségét, hogy e kutatási módszert átvigyük történeti szövegek feldolgozására is.

6. Nyelvtörténeti összefoglalások

Ez a munkaág korai nyelvemlékek komplex feldolgozásával kezdődött korszakunkban. Kiemelkedő első *eredménye* Bárczi Géának A Tihanyi Alapítólevél mint nyelvi emlék című könyve (NyTan. 1. szám). Hozzá hasonló B. Lőrinczy Éva dolgozata: A KT. és Szalagjai mint nyelvi emlék (NyTan. 3. szám). E nemben új arculatú munka Imre Samué: A Szabács Viadala (NyTan. 4. szám). Mindegyikük egy-egy fontos emlék kapcsán igyekszik a korabeli nyelvállapot metszetét adni. Közös jellemzőjük, hogy a mondattani rendszert nem tudják — már anyaguk jellege és kicsinysege miatt sem — felépíteni. (Ez lesz a hiányossága a pozsonyi, illetőleg azóta kassai Pásztó András készülő munkájának is, a Halotti Beszéd mondattanáról.)

A magyar nyelv történetének teljes összefoglalását adja Bárczi Géa A magyar nyelv életrajza című nagy sikerű könyvében. Egyetemi oktatási célokra készült Bárczi—Benkő—Berrár munkája: A magyar nyelv története. Erről a korábbi részletek során többször tettem említést.

A *tervek* között két jelentős további mű szerepel. Az egyik Benkő Loránd feldolgozásában egy nyelvtörténeti módszertan; a másik az ő vezetésével, s a budapesti bölcsészkar I. számú magyar nyelvészeti tanszékén kollektív munkaként készülő „A régi magyar nyelv rendszere” című összefoglalás, illetőleg ennek első kötete, mely az 1526-ig terjedő időszakot tartalmazza. Különösen az utóbbi vállalkozás hat teljesen újszerűnek, s ha valóban az lesz, könnyen kilendítheti egész nyelvtörténeti munkánkat a jelenségtörténetiség hagyományos sínjéről.¹²

¹² BENKŐ LORÁND nyelvtörténeti munkálkodásunknak egy sajnálatos hiányára mutatott rá: a lehetőnél és a kelletténél kevésbé foglalkozunk az ősmagyar (az ugor és a nyelvemlékes közötti) korszakkal. Kétségtelen, hogy a munka itt a legnehezebb, de az önálló magyar nyelvtörténetnek ez a kezdete és kulcsidőszaka.

Javaslat:

Ha a szerzői munkaközösség ennek szükségét érzi — akár már a történeti alaktanról, illetőleg a történeti mondattanról szóló részben általam javasolt szakkonferenciát megelőzve is — érdemes volna esetleg e munkálat elvi vázát és mintafejezetét vagy mintafejezeteit — például folyóiratközlemény formájában — előre ismertetni, hogy az érdeklődő körök tudomást szerezhessenek róla, s még a végleges kialakítás előtt esetleg hozzá is szólhassanak e jelentős vállalkozáshoz.

7. Összefoglaló megjegyzések

Mint bevezetőben is említettem: nagy hagyományú nyelvtörténeti bűvár-latunk szép eredményekkel fejlődik tovább. Az e területen tervezett munkálatok mind előre mutatók és előre vivők. Talán jobban lehetne segíteni és siettetni azt, hogy leíró szemléletünk és módszereink fejlődésével történeti tárgyú kutatásaink szorosabban lépést tartsanak; illetőleg hogy az erre máris utaló sok biztató mozzanat tovább szaporodjék. Így érhetjük el azt, hogy ha leíró nyelvészetünk a nyelv rendszerének és használati szabályainak felderítőjévé és összegzőjévé fejlődik, nyelvtörténeti munkánk e rendszer és e szabályok kialakulásának és fejlődésének szakaszait és útját tudja rekonstruálni és bemutatni.

V. Egyes részlegtípusok vizsgálata, alkalmazási területek

A két idevont kérdéskör látszólag — címszerűen — eléggé távol áll egymástól, valójában azonban szinte elválaszthatatlan. Az irodalmi nyelv története a nyelvművelésnek is, a stilisztikának is alapstúdiuma; s ez utóbbiakkal sokban érintkezik a dialektológia, de még a névtan is. Egyébként — ismétlem — egyes részterületeknek ide vagy oda sorolása inkább csak szerkesztési eljárás itt, mintsem valamiféle tudományrendszertani elmélet vetülete.

1. Az irodalmi és köznyelv (a magyar standard) története

E kutatási területünk eléggé fiatal, szinte korszakunkban született; de *eredményei* máris számottevőek. Kevés előzményre támaszkodva készítette el az első összefoglaló áttekintést Pais Dezső, emlékezetes szegedi előadásában (MNyTK. 83. szám). Azóta az e tárgyú kisebb-nagyobb írások száma örvendetesen megszorodott. Szemléjük Hexendorf Edit összeállításában: A magyar irodalmi nyelv vizsgálata 1945 és 1959 között (MNy. LVI, 406—14, 484—92). — Csak a könyvnyi méretű munkákat véve, a vizsgált korszakok rendjében: Deme László: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez (Ny-tudÉrt. 20. szám); Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. század végi deákjaink gyakorlatában (Ny-tudÉrt. 25. szám); Molnár József: A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására (NyTan. 5. szám); Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk (NyTan. 11. szám; XVI. és XVII. századi anyag alapján); Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában (1960); Pais Dezső szerk.: Nyelvünk a reformkorban (1955). — Rövid, de kerek áttekintést

ad korszakokra tagolva Bárczi Géza: „A magyar nyelv életrajza” c. könyvében.

Egy — külföldiek számára kb. négy ív terjedelemben készített — rövid összefoglalás összeállításakor azt láthattam: a fentebb felsorolt munkák a fejlődés csomópontjait elég jól ragadták meg, s jó segítséget adnak egy futó áttekintéshez. De tüzetesebb összefoglalás céljaira mindez kevés még; a korszakok között, sőt a feldolgozottakon belül is, sok még a hézag. Egyes korokból (XVII. század) ismerjük a „normát”, de nem látjuk érvényét; másutt (XVI. század) egy-egy regionális vizsgálatból kell általánosítanunk; s van olyan kor (XVIII. század első fele, XIX. század második fele), amely szinte teljesen felderítetlen.

A *tervek* között ilyen tárgyú munkát egyet találunk mindössze: Szathmári István jelenti be a XVIII. század irodalmi nyelvének tanulmányozását. Ez igen öröndetes, de kevés az elkövetkező időszakra gondolva.

Javaslat:

Ez a problémakör is föltétlenül megérdemelne az elkövetkező években egy magyar nyelvészeti munkabizottsági megvitatást, s utána esetleg egy szakkonferenciát. Ezek kijelölhetnék a legfontosabb vizsgálandó csomópontokat, s ráirányíthatnák a figyelmet arra, hogy egy-egy korszak vizsgálatakor a normán vagy a normatörékvéseken kívül ezeknek az írásgyakorlatban való érvényessége, érvényesülési foka is vizsgálandó. (Erre Benkó Loránd ad kiváló mintát említett könyvében.)

2. Nyelvművelés

Ez a munkaág szervezetileg más bizottság (a Nyelvművelő Munkabizottság) hatáskörébe tartozik; de nem maradhat ki a magyar nyelvtudomány felméréséből. — *Eredményei* igen jelentősek. Szemléjük Sebestyén Árpádtól: Nyelvművelő irodalmunk 1945-től 1960-ig (MNy. LVII, 108—20, 250—57, 367—77). A sok könyv méretű kiadványból elméleti jellegű a Lőrincze Lajos szerk. Nyelvművelésünk főbb kérdései (1953), rendszeres kézikönyv jellegű a Deme László—Köves Béla szerk. Magyar Nyelvhelyesség (1957, s azóta több kiadásban). Olvasmányos gyűjtemények: Lőrincze Lajos: Nyelv és élet (1953), Lőrincze Lajos szerk.: Nyelvművelő (1956), majd: Iskolai nyelvművelő (1959); Lőrincze Lajos szerk.: Édes anyanyelvünk (1961); Lőrincze Lajos szerk.: Nyelvművelő levelek (1964); Lőrincze Lajos: Nyelvőrségen (1969); Nagy József Béla: Egy emberöltő nyelvünk védelmében (1968). A sok hasznos egyéb könyvecske közül vö. Szende Aladár: Szóról szóra (1965), Hernádi Sándor: Helyesen, szépen magyarul (1966).

A *tervek* közt e fontos munkaágban a Nyelvtudományi Intézet témalapjain az immár hagyományos közönségszolgálat szerepel (telefonon és levelezés formájában; több gyűjtemény és számtalan folyóiratközlemény nőtt ki ebből, s igen értékes archívum is született). Emellett — ugyancsak ott — befejezéséhez közeledik egy nagyszabású összefoglaló lexikonféleség, a „Nyelvművelő kézikönyv”. Ez kezelhető formába öntött kritikai gyűjteménye az utóbbi évtizedek nyelvművelő szakirodalmának: gyakorlati tanácsadó, s egyben a további kutatás elindítójává is válhat.

A tervek közül alighanem ide tartozik Fábíán Pálé, aki a magyar nyelv fejlődésének alapvonásait kívánja vizsgálni az utóbbi száz éves szakaszra vonatkoztatva. Ez a munka kitölthet egy — irodalmi nyelvünk történetének felderítésében észlelt, s előző fejezetünkben jelzett — (jelentős) hézagot; de ugyanakkor alappá válhat sok mai, még folyamatban levő változási tendencia értékének megítéléséhez is.

Nyelvművelő munkánknak azonban — kétségtelen erényei és jó eredményei mellett — van egy mindjobban érezhető negatívuma is: tárgykörében a standardra, szemléletében és módszerében pedig saját empirikus hagyományaira szűkült rá. Pedig az 1951-ben kezdődött újraindulás óta nagyot fejlődött egyrészt a nyelvészológia, másrészt a kommunikációkutatás; és más oldalról: sorra kopogtatnak ajtónkon az életnek olyan — a standardon kívüli — területei, mint a közéleti, a műszaki, a tudományos stb. nyelvhasználat, a maguk belső érdekű, de sokban a nyelvi közéletbe is behatoló s így mind szélesebb rétegeket érintő problémáival. — A környező államok magyar nemzetiségi mikrotársadalmi rengeteg közéleti-szakmai terminológiai problémával küzdenek; sajtójuk-irodalmuk a regionalizálódás veszélyének van kitéve nyelvhasználatában is. A rokon és nem rokon szakterületek — a műszaki tudományokig menően — terminológiájuk és nomenklatúráik állandó bővítésének, sőt újraalkotásának feladatában fuldokolnak.

Ezek segítésére nyelvművelésünk nincs felkészülve, s ezt — mint terveiből látni — nem is tekinti feladatának. Egy-egy — nagyon ritkán feltűnő — kiadványka (pl. Klár—Kovalovszky: Műszaki és természettudományi terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései. 1955; — Grétsy—Wacha: A műszaki nyelv művelése. NyrFüz. 8. szám) ezt a kérdést nem oldja meg. A Műszaki Könyvkiadó néhány lelkes dolgozójától összehozott Műszaki Nyelvőr c. kiadványsorozat néhány szám után elakadt. A tervekben a műszaki nyelv művelése Grétsy László egyéni munkájaként szerepel. (Jelentős, de tárgykörében eléggé zárt témájú feldolgozás Bánhidi Zoltánnak a magyar sportnyelvről készített — kiadásra váró — monográfiája.)

Javaslatot nem teszek: a társadalmi igény és szükséglet meg a nyelvművelés tematikája és szervezete közötti nagy ellentmondás feloldása nem a Magyar Nyelvészeti Munkabizottság feladata.

Arra azonban ez a szerv is felhívhatná a Nyelvművelő Munkabizottság figyelmét, hogy itt a kiszélesült feladatkör meglátása és vállalása elodázhatatlan; s a maga részéről is felajánlhatná közreműködését például egy e problémakört tárgyaló szakkonferencia megszervezésében.

3. Helyesírás-szabályozás

E munkaágnak is más a szervezeti gazdája (a Helyesírási Bizottság), de egy ilyen jellegű szemrevételezésből ez sem hagyható ki. A terület *eredményeinek* szemléjét Fábíán Pál állította össze: A magyar helyesírás jelenének és múltjának kutatása 1945-től 1959-ig (MNY. LVI, 121—34; pótlás a szemléhez: MNY. LVI, 492). — Alapvető esemény volt helyesírás-szabályozásunk fejlődésében a 10. kiadás megjelenése (1954), majd a Helyesírási tanácsadó szótáré (1961; tíz éven belül még három kiadása jelent meg). A tizedik kiadást a helyesírás rendszerének — funkciójában, részleteiben és történetében való — átvizsgálása előzte meg, s elmélyedő tanulmányozása követte. Csak néhány kiadvány: Deme László: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadá-

sához (1954, utána több kiadás, összesen több százezer példány); Helyesírásunk időszerű kérdései (NytudÉrt. 4. szám, több kiadásban), A „Helyesírásunk időszerű kérdései”-nek vitája (NytudÉrt. 9. szám). Alapkérdéseket feszeget Deme László a Helyesírási rendszerünk logikája c. tanulmányában (MNyTK 110. szám). Átrendszerezési kísérlet Deme—Fábián—Bencédy közös munkája: A magyar helyesírás rendszere (NytudÉrt. 54. szám, sajnálatosan kis példányszámban). Gyakorlati kézikönyv Szemere Gyulának Hogy is írjuk c. összeállítására (1961) és több tanári segédkönyve. A széles közönségnek szól a legújabb „munkafüzet” jellegű, magántanulásra is kiválóan alkalmas kiadvány: Szende—Szabolcs: Helyesírás — lépésről lépésre (1970). — Hasznos segédlet romániai magyar kollégáink munkája: Helyesírási tájékoztató (Bukarest, 1969; a szerzők: Szabó T. Attila—Gálffy Mózes—Kelemen Béla—Márton Gyula).

A helyesírási bizottság kezdeményezésére és közreműködésével több szakterület is elkészítette közben saját — belső — helyesírási szabályzatát. Megjelent a földrajzinév-írás szabályzata, az állattan, a kémia szakmai helyesírását szabályozó rendszerezés; helyesírási tanácsadó van megjelenőben nyomdászok-korrektorok számára.

A most következő időszakban *tervei* szerint a bizottság a tizenegyedik kiadás előkészítésével és megjelentetésével foglalkozik. Készül a tanulmányterv az egész rendszernek, de különösen problematikus részeinek újból való átvizsgálására; bár nem a minden áron való változtatás szándékával. A bizottság az egységesen kötelező és minden területen azonos előírásokat három követelményszintre kívánja bontani. Az általános érvényű szabályzat alatt egy könnyített, kisebb igényeket támasztó iskolai, felette pedig egy részletezőbb, több tanácsot adó nyomdai-kiadói változatot kívánna elkészüléshez segíteni. — Szorgalmazza más oldalon olyan szakmai helyesírás-szabályozó munkaközösségek létrejöttét, amelyek — a bizottság felügyelete alatt — megoldanák saját területük sajátos problémáit.

Egyéni munkaként Pásztor Emil tervezi a magyar helyesírás rendszerének, nyelvtan- és helyesírás-tanítás kapcsolatának vizsgálatát. E munkájával alighanem bevonható lesz majd az iskolai szintre szánt szabályzatváltozat elkészítésébe.

A helyesírástörténet eredményei is jelentősek; a legfontosabb korszakokat jó tanulmányok hálózzák már be. Rövid, de átfogó áttekintés Kniezsa István egyetemi tankönyvrészlete: A magyar helyesírás története (1952). Fontos részfeldolgozás ugyanőtől: Helyesírásunk a könyvnyomtatás koráig (NyTan. 2. szám). Egy kuleskorszak kulcsproblémáját fejti meg statisztikai módszerrel és vaslogikával Imre Samu: A magyar huszita helyesírás néhány kérdése c. dolgozatában (NytudÉrt. 43. szám). Más kor Abaffy Erzsébeté: XVI. századi dunántúli misszilisek helyesírásáról (NytudÉrt. 62. szám). Két fontos, még mai munkánkra is kiható monográfia: Fábián Pál: Az akadémiai helyesírás előzményei (NyTan. 9. szám) és Szemere Gyula: Az akadémiai helyesírás története (kéziratban kész). — Kniezsa eredményeinek jelentős korrekcióját, s ezzel némileg a helyesírástörténeti vizsgálgóds súlypontjának áthelyezését eredményezi Farkas Vilmosnak legújabb magvas munkája a hangjelölésmódok típusairól és történetéről (kéziratban kész).

Javaslatot itt sem tennék: helyesírás-szabályozó munkánk — úgy látzik — jó mederben folyik. Természetesen a munka bizonyos fázisaiban a helyesírási bizottságnak szüksége lehet minden szakavatott nyelvésznek és

nyelvtudományi oktatónak — így munkabizottságunk tagjainak — bevonására is. De mint munkabizottsággal, közösségünkkel nem feltétlenül kell közvetlen munkakapcsolatba lépnie.

4. Kiejtésnormalizálás

Ezzel a feladattal társadalmunk fejlődésének sajátosságai folytán igen elmaradtunk, így az *eredmény* itt elég kevés. Bárczi Gézának több sürgetése után (vö. pl. I. OK. II, 425) egy Egerben rendezett szakkonferencia lendítette meg ennek ügyét. Anyaga ilyen címen jelent meg: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd (1967); a kézikönyv munkálatainak állásáról, nehézségeiről, terveiről Deme László adott legutóbb összefoglalót (MNY. LXVI, 146). — Hiányát néhány gyakorlati célú szakkönyv hidalja át most, pl. Nagy Adorján: A beszédtechnika vezérfonala (1947), Fischer Sándor: A beszéd művészete (1966, második kiadása: 1969). A normalizálásnak alapjául szolgáló, sőt részben már segítségére született fonetikai munkákra (elsősorban a Nyelvtudományi Intézet fonetikai osztályának eredményeire) lásd a leíró hangtani kutatásoknál felsoroltakat. Itt külön kell megemlíteni G. Varga Györgyi alapvető felmérését: Alakváltozatok a budapesti köznyelvben (NyTan. 10. szám).

A *tervek* között — mint már folyamatban levő munkálatot, amely határozottan a normalizálás hiányát kívánja pótolni — a kiejtési kézikönyv előkészítését kell elsőnek említenünk. E vállalkozást, az egri kiejtési konferencia kezdeményezését megértve, a Magyar Nyelvészeti Munkabizottság és a Nyelvtudományi Intézet gondolja. Ennek eredményeképpen az intézet mellett minden felsőoktatási magyar nyelvészeti tanszék is részt vállalt benne; a morfématár anyaggyűjtésében manuálisan is, a készülő részfejezetek megírásában és megvitatásában pedig mintegy a szakmai közvéleményt képviselve.

Az egyéb tervek között — a kézikönyv keretein belül folyó munka mellett — legfontosabb G. Varga Györgyié (Bp. II.), aki — tíz nagyobb városunknak a Budapesten lefolytatotthoz hasonló megvizsgálásával — a regionális köznyelvek alig bolygatott problémájára keres anyagot, s abból körképet. — Fontos részletet vizsgál Bakos József: a tanári beszéd fonetikája után a tanári beszéd retorikáját. Wacha Imre (NyI.) a kézikönyv munkálatain belül, de az abba szükséges fejezet anyagánál jóval részletezőbben vizsgálja az élőbeszéd stílusproblémáit. — Oktatási célokra elkészült már — Hernádi Sándor munkájaként — a felsőfokú tanítóképzőknek írt Beszédművelés című jegyzet. A tanárképző főiskolák nyelvművelő tankönyvét most Rónai Béla és Kerekes László (PF.) alapos beszédtechnikai irányú kibővítéssel tervezi újra kiadni.

Javaslatot tennem a részletekre vonatkozólag nem volna értelme; a munkálatnak magam vezetője vagyok, a munkabizottság pedig gondozója.

Mint a munkabizottság ügykörébe nem tartozó, de a tagjai által képviselt tanszékeket érintő kérdést, felvetném mégis: nem tudnánk-e valamit tenni azért, hogy egyetemeink is megmozduljanak, hogy legyen beszédtechnikai képzés legalább a leendő tanárok, és beszédtechnika-oktató képzés a magyar szakosok számára.¹³ S másrészt: nem tudnánk-e a fonetikai kutatóhelye-

¹³ NYIRI ANTAL kiemelte a kiejtés tanításának fontosságát az egyre gyakrabban észlelhető hibák leküzdésére. GRÉTSY LÁSZLÓ kiterjesztendőnek tartaná leendő tanárokon kívül jogászokra, tanácsi dolgozókra, minden leendő közéleti beszélőre a kiejtési, sőt retorikai nevelést. TAMÁS LAJOS felvetette: vajon a színésznevelésben kellően meg van-e

ket a mostani foknál intenzívebben bekapcsolni ebbe a munkába! — Szak-konferencia megszervezését mégsem javasolnám most: kézikönyvünk kéziratát fejezetenként megtárgyalja a munkabizottság; s ha a magunk részéről nyersen lezártuk, kiszélesített fórum előtt ismét vitára kerül.

5. Dialektológia

A Magyar Nyelvőr, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, és a Csúry Bálint szervezte debreceni népryelvkutató közösség jó hagyományait és *eredményeit* e téren — a budapesti egyetem Magyarságtudományi Intézetének közvetítésével — alakulásakor a Nyelvtudományi Intézet örökölte egyenes ágon. — De — bár a súlypont így áttevődött az intézetbe — eredményes munkát folytattak a kívülről álló kutatók is. Korszakunk eredményeinek első szemléje P. Hídvégi Andrea és Papp László összeállításában: Magyar nyelvjárási tanulmányaink 1945-től 1958-ig (MNy. LV, 288—302, 434—41, 551—59). A második Balogh Lajos munkája: A mai magyar nyelvjárások irodalma 1959-től 1969-ig (MNy. LXV, 351—6; Márton Gyula kiegészítése: MNy. LVI, 245—6). A korábbiaknak fontos összefoglalója a Benkő—Lőrincze szerkesztette Magyar Nyelvjárási Bibliográfia (1951).

Korszakunkban nőtt fel a dialektológia kebelében, majd önállósult, s végül a nyelvtörténet — elsősorban a hangtörténet — keretei között találta meg méltó helyét a történeti nyelvjáráskutatás. (Erről részletesebben lásd a hangtörténeti vizsgálódásról írt fejezetben.) A tárgyalt időszakban nőtt ki a nyelvjárás-tanulmányozás elmélete is. A legfontosabbak e tárgyban: Bárcki Géza szerk.: A magyar nyelvátlasz munkamódszere. (1955), Deme László: A magyar nyelvjárások néhány kérdése (NyudÉrt. 3. szám); uő.: Nyelvátlaszunk funkciója és további problémái (1956). Elméleti és módszertani összefoglaló Benkő Loránd Magyar nyelvjárástörténet c. tankönyvrészletének első fele (EMNyF.). Tankönyvül írt összefoglalás Kálmán Bélától: A mai magyar nyelvjárások (EMNyF.), majd: Nyelvjárásaink (újrafeldolgozás; 1966). Már a nyelvátlasz anyagára alapul Imre Samu részletező rendszerezése: A mai magyar nyelvjárások rendszere (megjelenőben).

Korszakunk legnagyobb eredménye kétségkívül a magyar nyelvjárási atlasz anyagának összegyűjtése, ellenőrzése, megszerkesztése, s most már folyamatosan történő megjelentetése (I. kötet 1968, II. kötet 1970). A munkát — Bárcki Géza irányításával — zömmel a Nyelvtudományi Intézet munkatársai végezték; a gyűjtésben két budapesti és egy debreceni egyetemi oktató is részt vett (de a háromból kettejük intézeti tagként kezdte el). — Regionális atlasz Végh Józsefé az Őrség és Hetés területéről (1959), és Penavin Olgáé Szlavóniából (1969). A legelső fecske az erdélyieké volt: Szabó T. A.—Gálffy M.—Márton Gy.: Huszonöt lap a „Kolozsvár és vidéke népryelvi térképéből” (1944; és munkájukról lásd később is).

Ez a nagy erőfeszítés itthon eléggé elvonta a figyelmet, vagy legalábbis az energiát, egyéb dialektológiai munkálatoktól. Mégis: szakmán kívüliek anyaggyűjtésének eredményeként — de intézeti gondozásában — megjelent korszakunkban két regionális szótár: a Kiss Géza anyagát közlő Ormánysági

oldva ez a kérdés; a fiatal színészek nyelvi és beszédkultúrája nem erre mutat. — TEMESI MIHÁLY közölte, hogy a helyes kiejtésre és kiejtéstanításra nevelés a tanárképző főiskolákon oktatási programba került, s hamarosan megfelelő tanítási segédleteket is kap.

tájszótár (1952) és a Bálint Sándor munkájaként készült Szegedi szótár (1957). Frissen csatlakozik hozzájuk harmadikul Penavin Olgáé a szlavóniai magyar területről (I. kötet 1969). Kéziratban kész Imre Samunak több mint 3000 szavas felsőőri tájszógyűjteménye. — További szókincsgyűjtés hazai területen inkább önkéntes társadalmi munkások közreműködésével folyik; ennek a — pályázatok formájában zajló — folyamatnak Végh József a szervezője. Nem tudunk eleget a pozsonyi egyetem magyar nyelvész oktatói által végzett — és részben vezetett — nyelvjárásgyűjtő munkáról; de személyes tapasztalataim számot tevő anyag felgyülemelésére engednek következtetni.

Dialektológiánknak csendes és lassú ütemű, de igen jelentős vállalkozása az Új Magyar Tájszótár munkája. Intézeti és debreceni egyetemi anyaggyűjtés alapján ma már a szerkesztés munkájának első fázisában tart. Gazdája a Nyelvtudományi Intézet, szerkesztője B. Lőrinczy Éva; s bizonyos mértékben része van a munkában a budapesti bölcsészkar II. számú magyar nyelvészeti tanszékének is. (A debreceni tanszék a gyűjtés befejeztével a szerkesztés munkájába nem volt bekapcsolható, már csak topográfiai okokból sem.) A munkálat anyagi ellátottsága szűkös, így üteme folyamatos ugyan, de eléggé lassú.

Nyelvjárási anyaggyűjteményt és — ami még inkább sajnálatos — teljes monográfiát a mi korszakunk egyet sem tudott produkálni. Jó jelenségeirások azonban születtek egy-egy község valamelyik sajtóságáról. Mintaszerű és bő anyagú munka például Várkonyi Imrée: A Somogy megyei ö-ző nyelvjárás (MNyTK. 113. szám), Márton Gyuláé: A borsavölgyi nyelvjárás igetővei és igealakjai (NytudÉrt. 32. szám), illetőleg Szabó Zoltáné: A kalotaszegi nyelvjárás igekepzőrendszere (NytudÉrt. 48. szám). Sajnos nem véletlen, hogy akiket itt példaként említhetek, egy sem főhivatású magyarországi nyelvész (mert ha magyarországi, nem főhivatású, ha főhivatású, nem magyarországi). Ez az állapot az atlaszkészítés hátulütője. Szabályt erősítő kivétel, hogy megjelenőben van (a NytudÉrt. sorozatban) Imre Samu áttekintő leírása a felsőőri nyelvjárásról.

Mínt hogy a magyarországi használó számára még nem hozzáférhető, nem a gyűjtési eredmények, hanem a kiadási tervek között tartandó részünkről számon az a hatalmas mennyiségű anyag, amelyet romániai magyar nyelvész kollégáink két és fél évtized szorgalmas és áldozatos munkájával hazai nyelvjárásaikból egybehozdtak, s nagyrészt már el is rendeztek. Kerek összefoglalását adja munkájuknak Márton Gyula „A romániai magyar nyelvjáráskutatás egy negyedszázada (1944—1969)” című tanulmányában (Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XIII. 197—220; vö. még ugyanőtöle: uo. XIV, 9—24 is). — Itt arról értesülünk, hogy a romániai magyar nyelvjárások általános atlaszának anyaggyűjtése már készen van; ezenkívül kilenc teljes hálózatos tájatlász anyaga is lényegében együtt áll. (Csik és Gyergyó anyagából térképekkel gazdagon ellátott mutatvány: NyIrtudKözl. I, 63.) — Megtudjuk, hogy az atlaszmunka romániai magyar kollégáink számára — tőlünk eltérően — nem jelentette az egyéb dialektológiai ágak elhanyagolását: négy terjedelmes regionális szótárhoz gyűlnek a cédulák, és — másrészt — jócskán van már anyaguk fontos népi foglalkozások és kismesterségek műszókincsére. A nyelvtani — főleg hangtani és alaktani — leírásoknak is egyre szaporodik a száma. Magnetofonszalag-archívumuk értékes szövegyűjteményt rejt. — A szűk keresztmetszet — úgy látjuk — a publikálás területén van. Pedig igen fontos volna, hogy ez a sok hasznos anyag máris — vagy legalábbis minél hamarabb —

rendelkezésre álljon az egyetemes magyar dialektológiának a maga nyelvi — és nem kevésbé: elvi és módszertani — tanulságaival együtt; a tudatos feladatvállalásnak (erre vö. Márton: MNY. LV, 501) és a fáradhatatlan munkának örvendetes eredményeként.¹⁴

Az itthoni *tervek* lényegében ugyanolyan jellegű osztódást mutatnak, mint a fentebb felsorolt hazai munkák. Dominál bennük a további atlaszkiadatok kiadása; s egy gyűjteményes köteté az atlaszmunka elméleti és módszertani tanulságairól. — Örömmel, hamarosan elkészülő munkálatként áll a tervek közt Rónai Bélának (PF.) zselici regionális atlasza; kezdődő vállalkozásként a nyíregyházi főiskola és az ungvári egyetem együttes munkája: egy Felső-Tisza vidéki tájatlász és tájszótár. — Hamarosan megjelentethető állapotba kerül Balogh Lajos és Király Lajos közös anyaga: egy Somogy megyei regionális tárgyköri atlasz (állatnevek, állatterelő szók stb.). — Sajnálatos módon szünetelő munkálat viszont (s e formában is csak a hároméves tervben található meg, az évesek közt nem) Sebestyén Árpád (DE.): egy Tisza—Szamos közti regionális atlasz.

Teljesen lekerült a napirendről Temesi Mihály ormánysági atlasza (pedig ez jó húsz évvel ezelőtt készen volt), Szathmári István nagykunsági atlasza; és az a Budapest központú tájatlász is, amely pedig fontos is, sürgős is volna. Ennek előmunkálatait Deme László kezdte meg évekkkel ezelőtt, annak tisztázására, hogy a budapesti (és helyzeténél fogva központi) beszélt köznyelvnek van-e közvetlen nyelvföldrajzi bázisa. Mindegyikük a kezdeményező más irányú elfoglaltságai miatt állt meg; de folytatandó volna, akár feladatátadás árán is.

Nyelvjárási szöveganyag lejegyzését és közlését egyedül Balogh Lajos (NyI.) tervezi; s nem szerepel e tervek között továbbra sem egy — hangos melléklettel ellátott — nyelvjárási olvasókönyv, pedig az oktatás céljaira is kellene, de alighanem a szélesebb közönség számára is hasznos volna.¹⁵ — Jelenségeírás formájában kíván foglalkozni a Győr megyei í-zéssel Mucsi Józsefné (SzF.). Szaporodnak végre a többé-kevésbé teljes monográfiák tervei: Temesi Mihály ormánysági hang- és alaktani leírást készít, Sebestyén Árpád (DE.) kollektív munkával készülő gyűjteményt szerkeszt Hajdúböszörmény nyelvjárási leírására, Szabó József (SzE.) Nagykónyi nyelvjárási leírását ígéri. — Szünetelnek viszont azok a nyelvjárási eszközfontikai vizsgálatok, amelyeket Sebestyén Árpád jelzett korábban.

Javaslat:

1. Úgy gondolom: a Magyar Nyelvtudományi Munkabizottságnak és a Nyelvtudományi Intézetnek egyszer közösen meg kellene vizsgálnia a dialektológia problémáit; főleg a regionális atlaszokét és monográfiáikét. Egyes tervezett munkáknak szakmai segítségre, fontos és nem készülő munkáknak viszont szervezési kezdeményezésre volna szükségük.

2. Ezzel összefüggésben, vagy egy más alkalommal, foglalkozni kellene a dialektológusok képzésének problémáival is. A felsőoktatás e téren nehézsé-

¹⁴ Romániai kollégáink anyagainak nyelvtudományunk vérkeringésébe juttathatóságát sok hozzászóló fontosnak ítélte. A munkabizottság több e tárgyú felszólalás után — BÁRCZI GÉZA javaslatára — úgy határozott, hogy a problémát a Nyelvtudományi Bizottság, illetőleg szükség esetén rajta keresztül annál is felsőbb fórumok elé terjeszti, a maga részéről az együttműködésre legteljesebb készségét nyilvánítva.

¹⁵ SZATHMÁRI ISTVÁN bejelentette, hogy a II. számú budapesti tanszék tervei között ott szerepel egy nyelvjárási olvasókönyv (szöveggyűjtemény) összeállítása.

gekkel küzd, habár szintenként más és más természetűekkel. De a nyelvjárási anyaggyűjtés fellendítése egyre sürgetőbbé válik, s ezért az utánpótlás kinevelésének vajdó kérdéseit jó volna mihamarabb megnyugtatóan megoldani.

6. Névtan

Nagy hagyományú névtudományunkat mai formájában — sajátos vargabetéivel — tulajdonképpen Erdélyből kaptuk vissza: monografikus stúdiummá fejlődése Szabó T. Attilának és tanítványainak nevéhez és munkásságához fűződik. Itthon való újrakedése az 1958-ban tartott névtani konferenciától datálható (anyaga Névtani tanulmányok címen jelent meg 1960-ban); s a hagyományosabb földrajzi névi vizsgálat mellett egyre inkább áttérjed a személynevekre is.

a) A földrajzinév-vizsgálat *eredményeinek* szemléje Kázmér Miklóstól: Földrajzinév-kutatások 1945—55 között (MNy. LII, 238—55), majd uő.: Helynévkutatásunk 1956-tól 1966-ig (MNy. LXV, 101—22, 245—55). A nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés folytán igen sürgőssé vált földrajzi névi anyaggyűjtő munkába a társadalom széles rétegei kapcsolódtak bele. Ennek eredményeként jelent meg a Zala megye földrajzi nevei című hatalmas anyag (1964), s legújabban a Heves megye földrajzi nevei első fele: Az egri járás anyaga (1970), meg a Szabolcs-Szatmár megyei baktalórántházi járásé (1970). Szerkesztés alatt áll a Somogy megyei, feldolgozás alatt a Vas megyei; s a gyűjtés — Végh József országos irányításával, Papp László és mások szakmai segítségével — számos más területen folyik. — A nyelvészek készítette monográfiák meg egyre inkább túllépnek a pusztá adatközlésen, s elvi-módszertani tanulságokat nyújtó feldolgozásokká fejlődnek. Ilyen már Benkő Loránd korai munkája: A Nyárámente helynevei (MNyTK. 74. szám); a legújabbakból Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei (MNyTK. 95. szám), és ugyanőtőle a *jala* utótágú helynévtípusok feldolgozása (a NytudÉrt. sorozatban); Inczei Géza: Szeged környékének földrajzi nevei (NytudÉrt. 22. szám), és ugyanőtőle: Földrajzi neveink névtudományi vizsgálata (dél-alföldi anyag alapján; megjelenőben a NytudÉrt. sorozatban). — Egy-egy romániai magyar község földrajzinév-anyagának szakdolgozatként való feldolgozásáról ad hírt Márton Gyula (NyIrtKözl. XIII.).

A *tervekben* részben a gyűjtőmunkába való bekapcsolódás szerepel (természetesen az önkéntes gyűjtőkénél magasabb szinten). Pécsről Rónai Béla és Pesti János (PF.), Egerből egy nagyobb kollektíva, Nyíregyházáról Bachát László és Budané Nagy Erzsébet (NyF.), Debrecenből Sebestyén Árpád és egy magyar tanszéki kollektíva ilyen tárgyú munkálkodásáról értesülünk. Egerhez kapcsolódva Fekete Péter egyéni munkaként foglalkozik Tiszaszöllös földrajzi neveinek (és nyelvjárási anyagának) gyűjtésével.

A máris szép mennyiséget kitevő anyag egyre inkább kívánja és lehetővé teszi az általánosabb tanulságok leszűrését. E munkaterületről jelenti be a tervek közt Inczei Géza a földrajzi neveknek immár országos anyagon való névtudományi vizsgálatát, s ezen belül a földrajzi nevek elméletével való foglalkozást. Fehértói Katalin (Bp. I.) a földrajzi nevek tipológiáját kíséri meg felrajzolni. A Nyelvtudományi Intézetben — elsősorban Kiss Lajos munkájaként — megindult a földrajzi nevek etimológiai szótárának előkészítése. Az oktatás és kéaderképzés céljaira tervezi Kázmér Miklós (Bp. I.) Bevezetés a helynévkutatásba című összefoglalását. Más természetű, de ugyancsak tanul-

ságos feldolgozás Mező Andrásé (NyF.) a hivatalos községnevéadás történetéről és mai problémáiról.

b) A személynévvizsgálat *eredményeiről* szemle Berrár Jolántól: Személynévkutatásunk 1945 és 1959 között (MNY. LVI, 267—9), majd Hajdú Mihály összeállításában: Személynévkutatásunk 1960 és 1967 között (MNY. LXV, 93—104, 239—51). A munkaág klasszikusának legfrissebb dolgozata: Szabó T. Attila: A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században (NytudÉrt. 59); néhány egyéb tanulmány: Büky Béla: A fővárosi keresztnévéadás hatóerői (NytudÉrt. 26), Karácsony Sándor Zsigmond: Személyneveink 1500-tól 1800-ig (NytudÉrt. 28. szám), Fehértói Katalin: A XVI. századi magyar megkülönböztető nevek (NytudÉrt. 68. szám); s a sort folytathatnánk. Mint ennyiből is látni: történeti és jelenkori anyagok monografikus feldolgozása egyaránt bővében található. — Egy-egy romániai magyar község személynévanyagának szakdolgozatként való feldolgozásáról ad hírt Márton Gyula (NyIrtudKözl. XIII.).

A *tervek* itt soványabbak a termésnél. Orosz Béla (NyF.) jelenti be Nyíregyháza XVIII. századi személyneveinek feldolgozását; s a debreceni bölcsészkar munkájába kapcsolódó É. Kiss Sándorról olvassuk, hogy Debrecennek vagy nagyobb környékének személynévi (esetleg helynévi) anyagát dolgozná fel történetileg. — A Zala megyei földrajzi névi anyag megjelenésén fellelkesedve, jelentős nagyságú újabb munkába kezdett az ottani önkéntes gyűjtők egyik vezetője, Ördög Ferenc; megyei segítséggel Göcsej és Hetés személynévanyagát hordja egybe és dolgozza fel. (Vö. erről Ördög: A készülő göcseji és hetési személynév-monográfia. MNY. 1969 LXV, 184.) — Összefoglaló természetű vizsgálat Rácz Endréé a magyar személynévképzésről. Gyakorlati célú összeállítás, s várhatóan normatív hatású lesz az a magyar utónévkönyv, amelyet a Nyelvtudományi Intézet munkatársaként Ladó János készít illetékes állami anyakönyvi szervek számára.

c) Az állatnevek vizsgálata köréből egyetlen tervmunkát találunk, az viszont összefoglaló jellegű. Hajdú Mihály (Bp. I.) jelentette be, hogy a magyar állatnevek rendszerével foglalkozik.

Javaslatot e területtel kapcsolatban nem teszek. A fellendülés örvendetes, újabb névtani szakkonferencia éppen az elmúlt évben volt (1969); a jelenleg legsürgősebb munka, az anyaggyűjtés országos méretekben folyik, a társadalmi szervek szervezési, erkölcsi és anyagi támogatásával, megfelelő szintű szakirányítás mellett. — Nyilvánvalóan segíteni fogja a névtudomány továbbfejlődését az a névtani kutatócsoport, amely a budapesti bölcsészkar két nyelvészeti tanszéke mellett van megalakulóban.¹⁶

7. Összefoglaló megjegyzések

E szétágazó és eléggé heterogén stúdiumcsoport azt mutatja: nyelvnyelvtudományunknak elég jók a kapcsolatai a gyakorlattal, s a szűkebb szakmán kívül álló nagyközönséggel. Ahol kell, ott tud adni neki, ahol meg az szükséges, ott tud kapni tőle. Munkája súlypontjainak kialakításakor tekintetbe veszi a társadalom fejlődése támasztotta igényeket (helyesírás-szabályozás, kiejtésnor-

¹⁶ GRÉTSY LÁSZLÓ felvetette a családnév-történeti kutatások fontosságát. BÁRCZI GÉZA aláhúzta e gondolatot. — RÁ CZ ENDRE sürgette a névkutatás központjának megteremtését addig is, amíg a tervezett tanszéki kutatócsoportnak — vontatottan haladó — ügye nem rendeződik.

malizálás; nyelvművelés), de az örvendetes fejlődés produkálta veszélyhelyzeteket is (nyelvjárási és földrajzi névi anyaggyűjtés). — Itt is kívánczoznék néhány megjegyzés a tudományos kutatóhelyek profilkérdéseit illetően; de ezt talán célszerűbb lesz mégis inkább az áttekintés végén, külön fejezetben megtenni.

VI. Komplex munkaterületek

Bizonyos fokig minden tudományágnak minden vizsgálati területe komplex: a nyelv és a nyelvhasználat mai kérdéseit a lélektan, a logika, a szociológia s általában a dialektikus materializmus alapvető eredményeinek ismerete nélkül éppúgy nem lehet igazán eredményesen vizsgálni, mint ahogy a nyelvtörténeti bűvárlat sikeres műveléséhez elengedhetetlen az irodalomtörténet, a paleográfia, a filológia, a történettudomány, és általában a történelmi materializmus alapjainak és az adott kutatási körbe vágó részeredményeinek elsajátítása. — Mégsem véletlen — s nem is szándéktalan —, hogy néhány stúdiumot kiemelünk itt a fenti címen: ezeknek komplex jellege az általánosnál is erősebb, vagy legalábbis erősebb kellene, hogy legyen. Ezért ide sorolásuk van annyira tendenciózus és intenciózus, mint amennyire a tények által megokolt; mindegyiknél azt szeretnénk, hogy a nyelvtudomány eredményei jobban érjenek el a területileg kapcsolódó rokontudomány eredményeiig; illetőleg azt, hogy a nyelvtudomány jobban vegye észre és nagyobb mértékben vállalja azokat a feladatokat, amelyek egy-egy — más tudományággal érintkező — területen rá várnak.

I. Stilisztikai vizsgálatok

Stilisztikai vizsgálódásunk bizonyos pangás után szépen fellendült, nem kis mértékben a III. országos nyelvészkongresszus kezdeményezésére. (Anyaga Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet címen jelent meg 1956-ban). A szakterület *eredményeinek szemléje* Szathmári Istvántól: A magyar stilisztikai kutatás eredményei 1945 és 1956 között (MNy. LII, 512—25), majd Fábíán Páltól: A magyar stilisztikai kutatás eredményei 1956 és 1969 között (MNy. LXV, 479—98). Egyetemi tankönyvként született összefoglalás: Fábíán—Szathmári—Terestyéni: A magyar stilisztika vázlatja (1958); népszerűsítő célokra: Terestyéni és mások: Nyelvtan, stílus, szónoklás (1960). Többektől származó tanulmánygyűjtemény a Stilisztikai tanulmányok (1961), a Dolgozatok az irodalmi nyelv és stílus köréből (1960); jól válogatott anyagok újraközlése a Szathmári István szerk. A magyar stilisztika útja (1961). Kiemelendő Zolnai Béla munkássága (két gyűjteményes válogatott kötet is rögzíti), Török Gábor szép könyve: A líra: logika (1968). Gyakorlati célt szolgál Szekér Endre munkája: Stilisztikai szöveggyűjtemény és példatár (1970). — Cikk nagyságú íróportrénk szép számmal van; de akadnak könyvnyiek is. Ilyen Soltész Katalin Babits Mihály költői nyelvéről (NyTan. 8. szám), Benkő László Veres Péter szókincséről és mondatfűzéséről (A szépirodalmi stílus elemzése címen: NytudÉrt. 35. szám).

Stílusvizsgálatunk azonban még nem eléggé ér össze az irodalmárokéval, illetőleg irodalomtörténészekével. Egyrészt, mert ritkán jutunk el mondani-valónak és azt közvetítő formának valóban egységként való szemléletéig. De újabban azért is, mert az irodalmárok elemzésmódjában szaporodnak

a strukturális szemlélet elemei, s mi e téren nem haladunk velük. A nyelvi stílus vizsgálatára — hagyományaink talaján — hasznos módszereket dolgoztunk ki; de stílusvizsgálatunk nem funkcionális szemléletű, illetőleg nem mikrofunkcionális kérdésfeltevésű. — S a tervek azt nem mutatják, hogy e téren, a belső tartalom terén, mennyiben és mennyire számíthatunk megújódásra.

Pedig tematikáját tekintve igen gazdag és sokszínű a *tervbe vett* munkálatok anyaga. Szerepel benne összefoglaló munka: Szathmári István kidolgozásában egy egyetemi stilisztikai tankönyv. Vannak átfogó jellegű elvi témák; a korstílusok nyelvi-stilisztikai jegyeinek vizsgálata, a budapesti bölcsészkar II. számú magyar nyelvészeti tanszékének kollektív munkájaként. Kiss Antal (DE.) mondattani jelenségek stilisztikai vizsgálatát tervezi, Berrár Jolán (Bp. II.) fejezeteket ígér a strukturalista stilisztikából. A budapesti II. számú tanszéknek másik kollektív terve egy stíluselemző módszertani példatár összeállítása. — Írói portrék vagy részvizsgálatok a tervek között: Végh József Mihály (SzE.): stilisztikai (és jelentéstani) vizsgálatok XV. és XVI. századi párhuzamos szövegekből; Horváth Mária (Bp. II.): Zrínyi-művek nyelv- és stílustörténeti elemzése; Pásztor Emil (EF.): Arany nyelv-művészete; Kónya Lászlóné (DE.): Németh László stílusa; Török Gábor (SzF.): József Attila nyelve; Rozgonyiné (SzF.): Csokonai szólásai; Bakos József: Gárdonyi szövegeinek kontextuális vizsgálata; Raisz Rózsa (EF.): Mikszáth írói nyelve, frazeológiája; Elekfi László (NyI.): Petőfi versmondattana; Horváth Mária (Bp. II.): Kaffka Margit és a Nyugat, s ugyanő folytatja máris szép eredményű vizsgálódásait Kosztolányiról. — Deme Lászlónak Pozsonyban most megjelent könyve négy csehszlovákiai magyar író egy-egy kötetének oly elemzését tartalmazza, amelyben a szerző a formát a tartalom függvényében, a mondanivalót közvetítő funkciójában vizsgálja.

A munka volumene tehát örvedetes növekedést mutat, illetőleg ígér. Ezért is fontos volna már a továbblépés. — Irodalmárokat és nyelvészeket együtt magában foglaló stilisztikai és verstani munkabizottság néhány év óta működik már. Egy-két közös irodalmár-nyelvész munkaülés volt is a stilisztika tárgyában, illetőleg a műelemzés bizonyos kérdéseinek megvizsgálására (pl. Szegeden, a budapesti Kossuth Klubban, az OPI rendezésében), de mindig elég szűk körű, s a résztvevők személyét tekintve ötletszerűen és esetlegesség alapján szervezve. A problémakörnek szervezeti profilgazdájá a stilisztikai és verstani munkabizottság; szakmaiként meg magától kínálkozik erre a feladatpa — a budapesti bölcsészkar két tanszékének újrafelosztása után — a budapesti II. számú tanszék, s másrésről az Irodalomtudományi Intézet illetékes osztálya.

Javaslatok:

1. A profilgazdáknak munkabizottságunkkal és a Nyelvtudományi Intézetrel együtt érdemes volna jól előkészített stilisztikai konferenciát szerveznie; szorosán együttműködve a megfelelő irodalmár körökkel is.¹⁷

¹⁷ SZATHMÁRI ISTVÁN azt jelezte, hogy a stilisztikai és verstani munkabizottságon belül egyre jobb az együttműködés a nyelvész és irodalomtörténész tagok között. Bejelentette, hogy az 1972 nyarán rendezendő nemzetközi magyar nyelvészeti kongresszusnak a (magyar) stilisztika az egyik súlyponti témája.

2. Ennek szellemében az egyetemi munkában is szorosabbra kellene vonni a stilisztikai oktatásban a nyelvtudomány és az irodalomoktatás kapcsolatát.

2. Szociolingvisztika

Nyelv és nyelvhasználat társadalmisága igazság szerint nem is lehetne külön stúdium tárgya: ideális körülmények között ennek a tételnek alapállásnak és alapszempontnak kellene lennie a nyelvészeti, főleg a leíró nyelvészeti vizsgálódásban. De körülményeink nem ideálisak, hagyományaink nem ilyen természetűek, sőt az újabb szemléletmódok nagyobbik része sem erre az igazságra alapoz. Ezért indokolt, hogy a nyelv és a nyelvhasználat társadalmiságát — s ezen belül mikrotársadalmiságát — átmenetileg, a szempont megfelelő felfutásáig, éles fókuszbeállítással külön is vizsgáljuk. E stúdium komplex, mert a modern szociológiától sok mindent tanulhatunk hozzá; de nézőpontjában azért nyelvészetinek kell maradnia. Ugyanez vonatkozik nyelvtudomány és kommunikációkutatás kapcsolatára is: a kommunikációs formák és tényezők közül nekünk a nyelveket kell a központba állítani.

Itt szinte csak *tervekről* lehet beszámolni. A legközelebbi — s reméljük: jelentős — esemény a várhatók közül az Általános Nyelvészeti Tanulmányok VIII. kötete, melynek központi problematikája: nyelv és társadalom. — A további tervekben a Nyelvtudományi Intézet részvétele szerepel néhány komplex, kiemelt akadémiai társadalomtudományi témában. Az egyik nagy téma: „Az életmód változásának gazdasági, szociológiai és kulturális hatása”; ebben — Szépe György szervezésével — a kérdés nyelvi vetülete kerülne vizsgálatra. A másik központi téma eléggé hasonló: a tudományos-technikai forradalomnak társadalmunk fejlődésére tett hatása. Itt az intézet a tervek tanúsága szerint három részletet lát kidolgozandónak. Az egyik: a tudományos-technikai forradalom szerepe a nyelvészeti kutatásokban (ezt Papp Ferenc szervezné), a második: a tudományos-technikai forradalom nyelvi vetülete, különösen a szakszókincsekben (ezt Grétsy László gondolná); a harmadik: a nyelvhasználat átrétegződése a tudományos-technikai forradalom hatására (ezt Deme László vezetné). Mindhárom résztéma maga is komplex. Az elsőben szemlélet, módszerek és eszközök behatolása egyaránt vizsgálandó; a második fogalomkincsünk és ismeretanyagunk átalakulását kell, hogy a szókincsen mérje; a harmadik pedig gondolkodásunk szintjének emelkedését, mégpedig réteges bontásban.

Ehhez a legutóbbihoz kapcsolódhat talán Békési Imre (SzF.) egyéni terve: annak vizsgálata, hogyan hat az értelmi fejlettség és a pszichikus alkat a nyelvbéli (helyesebben talán: a nyelvhasználatbeli) különbségekre. — De ezt a problémát szélesebb értelmében véve, ide tartozik a dialektológiának szociológus feldolgozásától a nemzetiségek nyelvhasználatának regionalizálódásáig igen sok kérdés. Nyilvánvaló, hogy ezt sok kutatóhely és kutató közös munkájával lehet csak megfelelően kidolgozni.

Talán leginkább a szociolingvisztikához tartozik — mint történeti alkalmazása — az az érdekes téma, melyet a budapesti bölcsészkar I. számú magyar nyelvészeti tanszéke vett tervbe: a magyar művelődés történetének felvázolása a szókincs vallomása alapján. Ilyesfélét jó sikerrel kísérelt meg már Bárczi Géza is, részletekre tagolva A magyar nyelv életrajza című könyvében, egységgé koncentrálna pedig A magyar nyelv története című tankönyvüknek utolsó fejezetében, A magyar nyelvtörténet összefoglaló áttekintése címen.

Javaslat:

A szociolingvisztikának — úgy tudom — az Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottság a gazdája. Ám — minthogy az e kérdéskörbe vágó kutatások többségének magyar a tárgya, vagy legalábbis az anyaga — alighanem hasznos volna ezt a stúdiumot a Magyar Nyelvészeti Munkabizottságnak is megfelelő figyelemre méltatnia, és partnerszinten segítenie.

3. A gyermeknyelv vizsgálata

Ezen a területen — alkalmi kalandokon túl — nem sokat tettünk még. E kevés — de nem lebecsülendő — *eredményt* Meggyes Klára foglalja össze majdnem készen álló könyvében. Munkájának azonban ez csak mellékes része; a fő téma egy kétéves gyermek teljes nyelvi, illetőleg nyelvhasználati anyagkészletének rögzítése és szisztematikus alaki és funkcionális feldolgozása. — Hasonló korú gyermek nyelvhasználati anyagát gyűjti Dezső László, együttműködve egy szerb-horvát anyanyelvű gyermeket tanulmányozó újvidéki kollégánkkal, Mikes Melániával. Itt érdekes kérdése az egybevetésnek: mik a formai különbségeken túl a mélyebben fekvő egyezések a megfigyelt két — más-más nyelvű — alany fejlődésében.

4. Nyelvpedagógia

E területen előzményeket és eredményeket nem említenék. A *terveket* azonban érdemes felsorolni, a témamegjelölések önmaguk magyarázzák tartalmukat is, szükségüket is.

A pécsi tanárképző főiskolán: a nyelvtanítás szaktárgyi pedagógiája (Hoffmann Ottó), a gondolkodás és kifejezőkészség együttes fejlesztésének problémája (Hoffmann Ottó). — Az egri tanárképző főiskolán: a szemléltetés szerepe és módszere a magyar nyelvtan tanításában (kollektív téma), a jelentés és a mondatformák szerepe a gondolkodás fejlesztésében (Chikán Zoltánné), csoportos foglalkozások a nyelvtanórán (Chikán Zoltánné), a tantervi anyag és a korukbeli nyelvtanok viszonyának felderítése (Chikán Zoltánné), a nyelvtan- és az irodalomtanítás kapcsolatának vizsgálata az általános iskolában (Pásztor Emil). — A szegedi tanárképző főiskolán: értelmi nevelés a nyelvtanórán (Inczefi Géza), a magyar nyelvtan tantárgyi sajátosságai (Békési Imre), a stílus pedagógiája (Benkő László), a felsőfokú anyanyelvi oktatás módszere (Benkő László). — A nyíregyházi tanárképző főiskolán: a nyelvészeti tárgyak oktatásmódszertana (kollektív munka; talán e két utóbbi téma egyeztetést vagy elhatárolást kívánna). — Budapesti bölesészkar, II. számú magyar nyelvészeti tanszék: a szakmódszertan problémái (Szemere Gyula), a fogalmazástanítás módszere (Balassa László).

A tervekből nem látni a témák terjedelmét és a kidolgozás mélységét. Sokuk esetleg csak folyóiratcikk lesz. Mind fontos téma, de együttesükben mégis sok az ötletszerűség, esetlegesség. Egyeztetésükre, a tervszerűbb tervezetésre talán nem a Magyar Nyelvészeti Munkabizottság illetékes; de valamilyen közösségnek érdemes volna ezt a területet is megvizsgálnia.¹⁸ — Okta-

¹⁸ Többben kevesellték a nyelvpedagógiáról itt mondottakat, s további részadatokkal egészítették ki. Mások arra utaltak viszont, hogy a kérdés a Nyelvművelő Munkabizottságból épp most kinövő Anyanyelvi Főbizottság ügykörébe tartozik. — Mindezekkel kapcsolatban I. a 2. számú jegyzetet, s a fölötte álló szövegben mondottakat.

tási rendszerünket jellemzi, hogy míg a tanárképző főiskolákon elég sok az ilyen jellegű (részben a főiskolai oktatásra, de nagyobb részben az általános iskolai munkára vonatkozó) téma, az egyetemi tanszékek alig-alig jelentenek be ilyesfélét, noha tanítványaik zöme középiskolai tanárnak készül, illetőleg az lesz.

5. Összefoglaló megjegyzések

Ami tehát az interdiszciplináris együttműködést illeti, annak szinte minden területén történtek már kezdeményezések. (A fentebb nem említett pszicholingvisztikára lásd pl. az ÁltNyT. most megjelent VII., Nyelv és gondolkodás alcímű kötetét; ez, és a szépen induló kommunikációkutatás a magyar nyelvészet területéről már eléggé az általános nyelvtudományra visz, ezért nem részletezem itt). — De az együttműködés nyelvészeti munkánkknak eléggé csak a perifériáit érinti még; a kapcsolódó tudományok eredményei — s a velük való szemléleti összefüggés szükségérzete — nem hatoltak be mélyebbre. A stílus funkcionálitása, nyelvnek és nyelvhasználatnak a társadalmisággal és a gondolkodással való kapcsolata inkább szélre eső résztema a magyar nyelvészeti kutatómunkában, mintsem sajátta érett vizsgálati alapszempontra. A kezdeményezéseket tehát érdemes és szükséges tovább folytatni és bővíteni.

VII. Elméleti, szervezési és tervezési kérdések

Az eddig elmondottakban igyekeztem „abszolút” képet rajzolni kutatómunkánk állásáról és terveiről, elsősorban azt keresve és abból indulva ki, ami van és ahogyan az van, s csak a „Javaslatok” körében céloztam arra, hogy mi és hogyan lehetne vagy kellene még emellett. Ám részstudiumokat vizsgálván, s azokon belül konkrét eredményeket és terveket, a nagy összefüggések feltárására, keresztvizsgálatokra nem adódott lehetőség. — Ezért ebben a befejező, áttekintő, összefoglaló részben kell most a részletekben már elmondottakat még egyszer, s most az eddigiéknél magasabb — vagy olykor inkább csak más, keresztező — szempontból röviden újból elővennem; de — remélem — mégsem pusztá megismétlésükként.

1. Kutatási tematikánk alakulása

Mint a részletek vizsgálata során is kiderült: magyar nyelvtudományi kutatómunkánkat, mint részletekből összeadódó s azokat átfogó egészet, felszabadulásunk előtt egyfajta sajnálatos és elég nagyfokú egyoldalúság jellemezte. Egyrészt túlzottan nyelvtörténeti beállítottsága volt, másrészt — s ettől nem függetlenül — a kelleténél jóval távolabb állt a gyakorlattól, a közvetlen társadalmi feladatok vállalásától. E két jellemvonása révén pedig — már a húszas évek végén, a harmincasok elején kezdődően — bizonyos vonatkozásban elmaradt a világszínvonalától, amely pedig elsősorban épp az általa nem művelt területeken növekedett, emelkedett. Magyar nyelvészetünk ekkori elmaradottságát persze nem abban lehetett keresni elsősorban, amit csinált — mert a nyelvtörténetnek s később a leíró dialektológiának igen szolid iskolája fejlődött itt ki —; hanem abban, amit nem csinált, s ami így a részterületek sikeres művelése ellenére *mint egészet* tette — hiányával — nyelvészeti tevékenységünket világszínvonal alattivá. — Mindezt nemcsak én látom így,

s magam sem először mondom; ilyen tárgyú és szellemű megnyilatkozásoknak hosszú sorát idézhetném. (Csak példaként vö. Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet 14; NyK. LXI, 13, 25.)

Ebből a tematikai egyoldalúságból a felszabadulásunk előtti időszakban társadalmilag és tudományosan furcsa helyzet következett. A gyakorlatnak, a társadalomnak ugyanis szüksége volt arra, amit a nyelvtudomány kiiktatott a tematikájából, illetőleg nem vett bele: helyesírás-szabályozásra az egész művelt írásbeliségnek, nyelvművelésre a nyelvi közéletnek, leíró nyelvtanra és stilisztikára az iskolai oktatásnak akkor is igénye volt, ha ezt a nyelvtudománytól nem kapta meg, illetőleg nem tőle kapta meg. Ám így a kérdéses szükségletek kielégítése kutatási szint alatt történt, s ezért — ha buzgalommal és jószándékkal is — általában a továbbfejlődést hátráltatva. A helyesírási, a kényelvű meg az egynyelvű (értelmező) szótárak kiadásából egyéni — s nem egyszer pusztán üzleti — vállalkozás lett; s a megjelenő művek egymást másolgatták-javították, nem a nyelvi anyagnak újból való és új szempontú átbúvárlásából születtek. A nyelvművelés eleinte szakavatott nyelvészek közreműködésével folyt ugyan, de — minthogy legtöbbször a nyelvnek csak történetét vizsgálta tudományosan, mai rendszerét-mozgását nem — tulajdonképpen mégsem tudományos szinten; később pedig laikusok (vagy esetleg éppen politikailag felfűtött sarlatánok) kezébe csúszott át.

Ezt a lényegében tematikai — de gyökerét és következményeit tekintve is szemléleti és módszertani vetületű — anomáliát a magyar nyelvtudomány első ötéves terve próbálta először megtörni. Ötévesnek ez a terv irreális volt (szövegét l. MNy. XLV, 97--100; rá vonatkozó találó megjegyzések pl. Imre Samutól: MNy. LXVI, 275); de a szocializmus útjára lépő társadalomnak a nyelvtudománnyal szemben támasztott igényeit, s ennek alapján a kutatási tematika irányát lényegében helyesen szabta meg. — Az e fordulat után elért részeredményeket itt nem szükséges megismételni, ezek a felmérő részben megtalálhatók. Tematikánknak mint egésznek átalakulásáról azonban összefoglalóan nem árt talán jelezni: a mai nyelv és a társadalmi beszédgyakorlat felé fordulás szerencsés módon — bár nem éppen harcok nélkül — addigi tematikánknak nem helyettesítője és félreszorítója, hanem kiegészítője és megtermékenyítője képében vonult be kutatómunkánkba. A nagy hagyományú és méltán híres magyar nyelvtörténeti iskola tehát tovább fejlődött a megindult leíró tanulmányozás mellett, sőt: jelentősen továbbfejlődött annak hatására.

Ma tehát kutatásunk témarendszere egyensúlyt mutat mind belső szerkezetében, mind pedig külső összefüggéseiben. Az alapvető egyensúlyon belül azonban még mindig van javítanivaló: tovább kell növelnünk a leíró vizsgálódás részesedését; s azon belül elsősorban a kommunikáció valóságának (a szövegnek) és alapegységének (a mondatnak) problémáit kell tisztáznunk, sőt sok tekintetben még csak meglátnunk. Ezt követeli tőlünk az anyanyelvi oktatás és a társadalmi szélességű nyelvművelő munka gyakorlata: hogy a nyelvi eszközök állományának értékelő számbavétele meg rendszerszerű összefüggéseik felderítése után, s azon túlmenve, a nyelvhasználat szabályait és törvényeit felderített és letisztított, a gyakorlatra visszaalkalmazható formában tárjuk az ifjúság és a felnőtt társadalom nyelvi-gondolkodási nevelői elé.

S emellett — és ennek érdekében is — nagyobb súlyt kell biztosítanunk a komplex vagy érintkező kutatási területeknek. A nyelvhasználati vizsgálódásnak például már első feskéi is adnak olyan jelzéseket — a nyelvhasználat

társadalmisága révén a társadalomról magáról —, amelyeknek terapeutikus szociológiai kezelése csak egy diagnosztikus nyelvészeti továbbitás révén indulhat meg. És ilyen figyelmeztető jelzéseket kaphat a szépirodalom, az irodalomtudomány, a pszichológia, a pedagógia stb. De még az információ-, a kommunikáció- és a halmazelmélet is: belső indulású és a nyelv felé ható kérdésfeltevésüket bizony korrigálhatja is az, ha mi is indulunk feléjük a nyelvhasználat vizsgálata irányából; de kontrolljukként ez még akkor is szükséges, ha eredményeiben csak az övéik megerősítését szolgálják.

Az ilyen irányú tevékenységet alkalmazott nyelvészetnek szokás ma nevezni, s e kérdéskör gondozása szervezetileg elvált a Magyar Nyelvészeti Munkabizottságtól: egy külön Alkalmazott Nyelvtudományi Munkabizottság ügykörébe került. Persze sosem a címszavak a lényegesek, hanem az alájuk sorolt tartalom. Ám ennek a két munkabizottságnak — a fejlődés érdekében — valahogy sokkal szorosabb egységben kellene munkálkodnia, amint ahogy jelenleg, hogy területi fedések az egyik és kimaradások a másik oldalon elkerülhetők legyenek; s hogy az alkalmazás, meg a komplexitás felfedése, ne külön munkaterület legyen, hanem mindennapi kutatótevékenységünk általános alapszempontja.

2. Szemléleti és módszertani fejlődésünk kérdései

Az előző fejezet végén tulajdonképpen már mélyen bele kellett vágnom az e címben jelzett problémakörbe. Nem véletlenül: a szemlélet és a módszer nemcsak egymással áll dialektikus kölcsönhatásban, hanem a kutatási tematikával is. S az iménti előlegezés nem is volt összeállításom során az első: a részterületek számbavétele folyamán elég gyakran kellett szemléleti vagy módszertani természetű megjegyzéseket tennem.

Összefoglalóan azt kell mondanom: a nyelvészeti szemlélet és a vizsgálódási módszer területén is elég jelentős volt az az egyoldalúság, ami magyar nyelvészeti kutatómunkánkat a felszabadulásunk előtti időszakban jellemezte. A történeti stúdiumok túltengése és a leírónak elhanyagolása a hagyományos jelenségsszemléletből nem vezethetett át a rendszerszemléletbe; a mának s ezen belül a gyakorlati, az eleven nyelvhasználatnak, a beszédtevékenységnek figyelmen és programon kívül hagyása pedig abban akadályozta meg nyelvészeti kutatómunkánkat, hogy eljusson a nyelvi eszközök jelszerűségének meg a nyelv és a nyelvhasználat társadalmiságának felfedezéséig. Erre — korlátainál fogva — még akkor sem tudott ráérezni, amikor pedig — a harmincas évek elejétől — imporként készen és letisztítva kaphatta volna meg (igaz: túlságosan nyersen, eredeti tévedéseivel együtt, s hazaivá adaptálás nélkül).

E helyzetben kétségkívül javított első öt éves tervünk tematikai átállása; de nem automatikusan, s nem is hátráltató mozzanatoktól mentesen. Az egyik hátráltató körülmény — bár inkább tudománypolitikai köntösben, s eszmei-módszertani hatásában csak elriasztó-visszatartó tényezőként — a marrizmus átmeneti jelentkezése volt. A másik — már később, majd tíz éves intervallum után — a Nyugaton felnőtt s részben Keletre is átszármozott modern vagy inkább modernista törekvések hazai ismertetőinek kezdetben túlságosan abszolutisztikus, minden eddigit félresöpörni és helyettesíteni kívánó fellépése. Mindkettőről azt bizonyította be a fejlődés, hogy kevesebb több lett volna belőle: nyelvészeti szemléletünket és vizsgálódási módszereinket nem alapjaiban kicserélni kellett, csak kibővíteni, megújítani, továbbfejleszteni.

Ebben a kiegyenlítődési és megtermékenyülési folyamatban az utóbbi évtizedben jócskán előrehaladtunk az egyensúly megteremtődése felé; de még korántsem értünk a végére. A nyelvnek funkcionális jelrendszerként s a beszédnek a nyelvet mozgató kommunikációs tevékenységként való szemlélete terjedő vonása magyar nyelvészeti kutatómunkáknak; de még nem alapjellemzője, s főleg: nem minden részletét átható kiindulópontja. Sem leíró, sem történeti vizsgálódásunknak, de még a gyakorlatot közvetlenül érintő munkálkodásunknak területén sem ez a szemlélet szabja meg mindennapi tevékenységünket tárgyválasztásában és módszerében. Konkrét magyar nyelvészeti munkánkban sok előre mutató részeredmény született már e téren, de még nem ért az eszmei letisztultság szintjére; s a más társadalmakban elért elméleti és módszertani eredményekből is sokat ismerünk már, de nem tudtuk őket gyakorlati munkánkat áthatóan a magunkévá érlelni. Így konkrét nyelvészetünk és általános nyelvtudományunk között egyelőre hézag tátong, s ami ezt kitölthetné — magyar nyelvészeti kutatómunkánk elméleti és módszertani kvintesszenciája —, még egyik oldalról sem fogalmazódott meg. De talán ennek felméréseig is eljutunk egyszer. (Részletesebben e kérdésről a Nyelvtudományi Intézet húszéves jubileumának ünnepi ülészakán beszéltem.)

Ami nyelvnek és nyelvhasználatnak marxista szemléletét, s a bennük való vizsgálódási módszer dialektikussá való átfejlődését illeti, ezek megvalósítására magyar nyelvészetünk máris többet tett a kezdeti lépéseknél. De tovább kell jutnia; s itt most — sajátos, de nem paradox módon, hanem az egyenlőtlen fejlődés törvénye alapján — a két fiatalabb testvér: a leíró meg a komplex területi vizsgálat adhat többet az idősebbnek, a nyelvtörténetnek. Mert ez utóbbi az a tanulmányozási ág, amelyikbe nehezebben hatol be a rendszerszemlélet meg a funkcionalitás elve; most elsősorban ennek kell megújulnia ahhoz, hogy a jó hagyományú jelenségtörténeti vizsgálódás rendszertörténetivé érjen át, s a nyelvi eszközök története mellé bevonuljon az új stúdium: a nyelvhasználat történetének földerítése is.

Am ha már keservesen és nem is vargabetűk nélkül megtanultuk az utóbbi évtizedekben, ne felejtsük el a továbbiakra nézve sem, hogy „Et scientia non facit saltus”; azaz hogy az eddigieknek a tudományban nem az a bölcs és célra vezető tagadása, ha félresöpörjük őket, hanem az, ha továbbépítésük érdekében belülről oldjuk fel bennük rejtőző korlátaikat.

3. Kutatóhelyeink és profilírozásuk

A magyar nyelvtudományi kutatásoknak legnagyobb súlyú — hiszen e célra létesített és fenntartott, tehát főhivatású kutató munkatársakkal működő, helyzeténél és létszámánál fogva is központi és központoszerű — intézménye: a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Ez a tény nem privilégiumot vagy előnyöket jelent számára, hanem kötelességet ró rá: az Intézetnek kell elvégeznie vagy legalábbis megszerveznie és kézben tartania az olyan nagyszabású munkálatokat, amelyek anyagi, személyi és szervezeti tekintetben különleges koncentrálttságot igényelnek. Munkatársaira nézve ez azt jelenti, hogy erejük nagyobbik részével az intézetnek ezt a — létét indokoló — tevékenységét kell szolgálniuk, s csak az ez után fennmaradó kapacitással egyéni érdeklődésüket, illetőleg minősítési vagy más előmenetelüket szolgáló egyéni érdeküket. Am — intézeti munkájuk során valamelyik munkálat részfeladataival napi szinten küszködve — elég gyakori az, hogy temati-

kailag az egyéni érdeklődést kielégítő, egyéni kutatásból születő munkák is valamelyik nagyobb kollektív vállalkozáshoz kapcsolódnak, úgy vizsgálva annak egy részkérdését, ahogyan a közösbe nem illenek, de annak előrehaladását mégis szolgálja.

Az intézettel — ez nem lebecsülésük, csak a valóságos helyzet leszögezése — nagyságrendben nem az egyes tanszékek, hanem nagyjából a felsőoktatási magyar nyelvészeti tanszékek együttese volna létszáma, s főleg munkalehetőségei tekintetében egyenes párhuzamba állítható. Alighanem ezt a tényt, illetőleg ennek felismerését tükrözi az a kialakult területmegosztás, amelynek értelmében a Magyar Nyelvészeti Munkabizottság mint tudománypolitikai és koordináló szerv elsősorban az intézeten kívül folyó magyar nyelvészeti kutatómunka irányító gazdája. Így is mondhatnánk: munkabizottságunk az intézeten kívüliek intézetének igazgató testülete. Mint ilyen, teljesen demokratikus alakulat, hiszen az intézeten kívüli kutatóhelyek felelős vezetőiből áll, azaz önmagát igazgatja, szervezi és ellenőrzi.

(Itt némileg ellentétben állok a felmérésem I/2. részében említett Köpöczi—Kirschner-féle anyaggal. Ez abból adódhat, hogy ők a tanszékek szerepét az egyetem, illetőleg egy egyetem egységén belül nézték, magam viszont tudományszakunk országos egységének és fejlődésének ezt keresztező szemszögéből. Hogy a két — alapjában véve egyaránt jogos — nézőpont közül melyik az érdemibb, az — mint említettem — vitakérdés. Mindenesetre: eredeti szövegemen nem éreztem föltétlenül szükségesnek most a változtatást.)

Persze az „intézetén kívüliek intézete” csak jelképes meghatározás lehet. Egyrészt azért, mert a felsőoktatási tanszékeken az oktatómunka a fő feladat, s a kutatómunka mellette elengedhetetlen, de volumenében mindenképpen másodlagos jelentőségű. A Nyelvtudományi Intézet példáját véve alapul, azt mondhatnánk: a tanszékeken a „kollektív” meg a „közérdekű” feladatokat az oktatás és nevelés munkája jelenti, s legfőljebb az „egyéni kutatásokra” szánható időmennyiség és energia az, ami alkotó tudományos tevékenységre marad. — Ám — azt láttuk — a kutatásnak egyéni jellege az intézetben sem zárja ki azt, hogy e munka azért valamilyen központi vagy legalábbis közös témakörbe kapcsolódjék; sőt egyre jellemzőbb az ilyen téma-választás. (Csak példának említve: az intézet fonetikai osztályán immár a második kandidátusi dolgozat készül a magyar kiejtési norma felé vezető rész-munkák köréből.) S akkor semmi sem mond ellene annak, hogy a tanszéki munkatársak is alkalmasint egy-egy nagyobb, több egyéni magában foglaló munkatéma kereteibe illeszkedve dolgozzanak egyéni kutatómunkájukon.

Ami az egyes tanszékeken belüli tematikát illeti: e kutatóhelyek közül jó néhánynak — elsősorban persze a nagyobbaknak — ki is alakult vagy legalábbis kialakulóban van valami sajátos, egyéni profilja. A kisebb létszámúak már több nehézséggel küzdenek e téren; s nem is volna szerencsés, hogy egy öt-hat tagú tanszéknek minden tagja egyetlen irányba forduljon tudományos érdeklődésével még egyéni kutatómunkájában is. És többségben azért az ilyen létszámú tanszékek vannak. — Ez a helyzet sugallja viszont azt a gondolatot, hogy az egy-egy kisebb lélekszámú tanszékeken szükségszerűen szétágazó érdeklődés esetleg a mostaninál is jobban összegeződhetne tanszékek, illetőleg hát kutatóhelyek közötti együttműködés formájában, a Magyar Nyelvészeti Munkabizottság figyelmes koordináló tevékenységének eredményeként. Ami a kollektív ténykedést illeti, erre volt, vagy inkább: van is példa, hiszen a készülő kiejtési kézikönyv a munkabizottságra szerveződött kutató-

helyeknek közös vállalkozása. De például elég szoros egy-két témában az együttműködés a különféle főiskolai tanszékek, s egyéb területen például a debreceni egyetem meg a nyíregyházi főiskola oktató-kutató munkatársai között.¹⁹

Érdemes volna ezt a kérdést a munkabizottságnak egyszer külön is megvizsgálnia, megfelelően előkészített referátum alapján. Ez alkalommal foglalkozhatna azzal a többször felvetődött problémával is: a tanszéki kutatócsoportok, illetőleg kutatók számának szaporítása-e a fejlődés útja az egyetemeken, vagy inkább a tanszéki törzslétszáma oly módon, hogy a tanítási és vizsgakötelezettség ezzel egyéni lebontásban némiképpen csökkenthető, a kutatási lehetőség viszont ezáltal minden tanszéki tagra nézve növelhető legyen mennyiségében. S a tanszékek és tanszékiek ilyen természetű hivatalos ténykedése lehetővé tenné az érettebb hallgatók bekapcsolását, ami nemcsak leendő tudósok számára nevelő értékű, hanem leendő tanároknak is. (E problémát — bár más beállításban — felveti Köpecziék említett egyetemi anyaga is.)

S meg kellene nézni az egyetemi fonetikai laboratóriumok dolgát. Ezek sem létszámukban, sem felszereltségükben nem ütik meg ma a kívánt mértéket; közülük a budapesti is nehézségekkel küzd, a debreceni inkább virtuálisan van, szegedi pedig még névleg sincsen. Pedig volnának feladataik, oktatásiak is, kutatásiak is. E kérdéskörben a Magyar Nyelvészeti Munkabizottság segítő együttműködését ajánlhatná fel a — nem ugyan kebelében, de már mégis megtalált — fonetikai albizottságnak. — Végül még azt kellene megfontolni: minden szóba jövő potenciális kutatóhelyet bevontunk-e a munkába. Mint másutt említettem: a kontrasztív vizsgálatokba meg a strukturális leírásba (vagy esetleg a kettő közti területre valahol) bekapcsolhatók volnának idegen és magyar nyelvi lektorátusok, tanszékek, oktatóhelyek más egyetemekről is.

Végül: szembe kellene nézni azzal a — hivatalos oldalról is táplált — tévhitel, hogy a tanárképző főiskolák tanszékei részlegesen sem kutatóhelyek, sőt — e felfogás szerint — tudományos tevékenységük csak hátráltatja az oktatást, hiszen növendékeiknek a filológiai készség és a kutatási gyakorlat területén az elemekre sincsen szükségük. — Ez természetesen babona. A földrajzi nevek és a nyelvjárási anyag társadalmi gyűjtői között, de a honismereti és más szakkörök vezetői között is egyre több olyan közép- és általános iskolai tanárunk van, aki a gyűjtőmunka elemeit nemcsak megismerte és hasznosítja, hanem át is adja a tanuló ifjúságnak, s ezzel növendékeit belsőleg gazdagabbá, teljesebb emberré teszi. Nem beszélve arról, hogy a helyszíni munka helyhez, terephez kötött; s így igazán jó nyelvjárásleírást, tájszótárt, egyéb anyagot szinte csak a helyszínen vagy ennek közelében lakó és dolgozó kutatóhelyektől és kutatóktól várhatunk. — S utoljára, de nem utolsósorban: hogyan fejleszthetné magát együtt a rohanó idővel és a fejlődő ismeretanyaggal az az általános

¹⁹Többen is egyetértésüket fejezték ki az itt elmondottakkal. NYÍRI ANTAL rámutatott: a kisebb tanszékek — oktatási feladataik sokoldalúsága folytán — épp a sokarcúság, a széles szórású skála elve alapján épülnek fel. Súlyponti feladataik persze lehetnek (mint pl. a szegedi tanszéknek a nyelvemlékek kiadásra előkészítése), de zárt profiljuk aligha. E megfogalmazással BENKŐ LORÁND is egyetértett. SZATHMÁRI ISTVÁN reményét fejezte ki, hogy a tanárképző főiskolák szervezetiesen visszakerülnek a felsőoktatási intézmények sorába, ez erősítené tudományos alkotó és nevelő munkájukat. BAKOS JÓZSEF kivihetőnek látta egy-egy termunkának vidéki központhoz való telepítését. INCZEFI GÉZA ezt azzal támogatta, hogy e központokhoz azután más tanszékek megfelelő érdeklődésű tagjai is csatlakozhatnának.

iskolai tanár, aki a filológiai tájékozódási módszernek még az elemeit sem sajátította el, csak megtanult egy bizonyos „tananyagot”, amely 10—15—20 év alatt bizonyára teljesen elavul, újra cserélődik.

4. A munkatervezés és -szervezés problémái

Nem a sértés, csak a ténymegállapítás szándékával mondom ki: amennyire rövid tagságom alatt a magyar nyelvészeti munkabizottság tevékenységét megítélhettem, azt kellett látnom, hogy lehetőségei megrekesztik munkájában a tudomásul vevő tanácsadó testület szintjén, már ami a kutatómunka tervezését és szervezésének problémáit illeti. A tanszékek tudományos terveinek finanszírozása ugyanis nem a munkabizottság kezében van, hanem az egyes felsőoktatási intézmények vezetőségében. Tehát azt, hogy egy adott magyar tanszéknek adott kutatási témája forintban kifejezve mekkora tudományos és társadalmi szükséglet elégít ki, nem a munkabizottság, sőt egyáltalában nem is szaktudományi fórum ítéli meg. Az anyagiak elosztásánál így nem — mondjuk — történeti mondattani összefoglalás kerül szembe — teszem azt — nyelvelméleti bibliográfiával, hanem például a középbirtokos nemesség reformkori szerepének vizsgálata a történeti mondattanéval, illetőleg az urbanizáció deszocializáló hatásának felmérése a nyelvelméleti bibliográfiával. Vagy olykor egyik tanszékvezető személyi súlya a másikéval. (A javaknak például karok közötti elosztására nézve, az aránytalanságnak jó példáit látni az I/2. részben említett Köpeczi—Kirschner-féle anyagban. A karokon belüli aránytalanságokra adataim nincsenek, tapasztalataim viszont vannak.)

A kérdés megoldására javaslatot tenni nem tudok, de a fonákságát föltétlenül érzem. Ezt illetékes szervek előtt fel kellene vetni, mert a jelenlegi helyzet nagyban veszélyezteti a munkabizottságok működésének hatékonyságát, olykor komolyságát. Ha munkabizottságaink ezt a vonalat is kezükben tudnák tartani, akkor volnának igazán gazdái a szakterületükön folyó munkának, mert akkor volna módjuk arra, hogy nyíltan és közösen és megfontoltan és érdemben mérjék a tervek realitását és az elvégzett munka sikerességét.

De még e nehéz kérdés elintézetlensége esetén is megvan a lehetőség a jobb összefogásra. Példa rá a debreceni egyetem és a nyíregyházi főiskola magyar tanszékének együttműködése a földrajzi nevek gyűjtése területén. Vagy akár az, hogy a szegedi főiskola magyar nyelvészeti tanszéke az ott folyó nyelvelméleti kutatómunka patronálására a szegedi bölcsészkar általános nyelvészeti tanszékének vezetőjét kérte. Példa a főiskolai tanszékek jó együttműködése a jegyzetek és tankönyvek közös készítésében. — Ezeknek számát kellene és lehetne szaporítani; meg azokét is, ahol egy-egy tanszék a Nyelv-tudományi Intézet megfelelő osztályával működik együtt valamilyen nagyobb munkálat végzésében. Tanszékvezetőink mind érett és érdemes tudósok, sokoldalú kutatók és nevelők. De egyikünk sem polihisztor, és — sajnos — a kezünk alatt dolgozó fiatalok irányítására fordítható időnk sem végtelen. Tehát sértés nélkül és racionálisan kisegíthetnének egymást — és tudomány-szakunkat — azzal, hogy a tudományterületeket, ami az ott folyó munkák összefogását illeti, a realitás határain belül szétosztjuk egymás között, s ezzel e határokon belül koncentráltabban és koordináltabban kézbe fogjuk.

Ehhez persze az lenne szükséges, hogy a tanszéki kutatók a mostaninál némileg nagyobb lélegzetű (3—5 éves) egyéni tervajánlatot dolgozzanak ki a maguk részéről, ezeket az egyes szakterületeknek a munkabizottság által

megbízandó munkálatfelelősei kritikai és véleményező összesítésben terjesszék elő, s azután beszéljék meg az érintettekkel a munkabizottság viszontajánlatát (tehát nem valamiféle kötelező erejű határozatát). Ez az eljárás látszólag felbontaná a tanszékek sajátos arculatát, de valójában épp több színűvé tenné. Látszólag beavatkozás volna az egyéni kutatói érdeklődésbe, de valójában inkább segítené a köz javára való kibontakozását. Látszólag nehézkes bürokráciával terhelné a tanszékvezetőket (mint területfelelőseket), de valójában ellenkezőleg: mentesítené őket a sokféle egyéni munka irányításában való szétszóródás terhétől. — Mindezt természetesen csak az önkéntesség elvének betartásával volna szabad végrehajtani; de abban, hogy egy ilyen típusú szervezetséget legtöbbünk önként és szívesen vállalna, nem kételkedem: az értelmesen centralizált decentralizmus erejét alighanem mindannyian ismerjük és elismerjük.

Vegye a munkabizottság a fentebb elmondottakat is olyan javaslatnak, amit megfontolásra elébe terjesztek.

VIII. Az elmondottak során tett javaslatok összegezése

Részletező, és — remélem: nem a magam, hanem a dolog természete folytán — hosszúra nyúlt áttekintésem befejezéseként, eredeti összefüggéseiből kiemelve, s megfelelően átrendezve, megismétlem most a menet közben tett javaslatokat. Hogy visszakereshetők legyenek, mindegyikről utalok arra a fejezet- és pontszámra, amely alatt megjelölhetők. (Tehát: III/3 = a III. rész 3. fejezetének végén adott egyetlen javaslat; illetőleg: III/4/3 = a III. rész 4. fejezetében tett javaslatok közt a 3. sorszámú.)

1. Befelé ható feladatok

Felmérésem alapján úgy láttam és látom: jó néhány kérdést célszerű volna a munkabizottságnak egy-egy ülésén — megfelelő referátum alapján — megtárgyalnia.

A) *Ülésprogramba* iktatandók volnának a következő részletkérdések:

a) Mucsi Józsefné (SzF.) grammatikai szakszótárának tervezete, a szerző referátuma alapján, az általános nyelvészeti terminológiai szótár szerkesztőjének bevonásával (lásd: II/2/1).

b) Annak megvizsgálása, hogy — például oktatási célokra — nem volna-e szükség más tárgykörből is hasonló szakszótárra. Referátum elkészítésére esetleg a budapesti magyar nyelvészeti tanszéket lehetne felkérni. A kérdést együtt tárgyalhatnánk az előzővel, vagy esetleg egy utána következő ülésen, hogy a referáló annak tanulságait felhasználhassa már (vö. II/2/2).

c) Az új magyar nyelvtörténeti szótár munkálatainak állapota és perspektívája. Referátumot valamelyik fő munkatárstól kérhetnénk (lásd: IV/3/3).

d) Közös megbeszélés a különféle leíró alaktani témákon dolgozókkal. A szerzőktől néhány lapos autoreferátumot kellene kérni, s ezt a munkabizottságnak egy megbízott tagja véleményezve terjesztené elő, az érintettek jelenlétében (lásd: III/2/1).

e) A tervezett tudománytörténeti portrészorozat nyelvész témáinak megvitatása; esetleges korszak- vagy irányzattörténeti témák felvetése. Lehe-

tőleg már a közben megalakítandó tudománytörténeti albizottsággal közösen, valamelyik tagjának referátuma alapján (vö. II/1/2).

f) A készülő, tervbe vett, elakadt vagy tervbe sem vett regionális atlaszok, monográfiák, szótárak ügyének megvizsgálása. Referátum készítésére Végh József és a munkabizottság egy tagja volna felkérhető; meghívandó a Nyelvtudományi Intézet néhány dialektológusa (vö. V/5/1).

g) Az egyetemi és főiskolai dialektológusképző munka állapotának és lehetőségeinek felmérése. Az egyes tanszékek rövid referátumait egy felkért szakember véleményező összesítésben ismertetné. Tanácsos volna meghívni az ülésre a Műv. Min. illetékesét is (vö. V/5/2; a főiskolák munkájának fontosságára: VII/3).

h) Annak megvizsgálása: hogyan volna szorosabbra vonható a nyelv- és az irodalomtudomány kapcsolata az egyetemi (majd ennek lesugárzásaként a középiskolai) stilisztikai oktatásban. A kérdést a Stilisztikai és Verstanti Munkabizottsággal közösen, a minisztérium illetékeseit is meghíva tárgyalhatnánk; nyelvész és irodalomtörténész szakembernek (és gyakorló középiskolai tanárnak vagy módszertani októnak) külön-külön vagy esetleg már közösen elkészített referátuma alapján (vö. VI/1/2).

j) Az írói szótárak dolgának megtárgyalása: sürgessük-e a bejelentett vagy elkezdett, de most szünetelő munkákat; mennyire támogassuk magát a műfajt, s mely írókat jelöljük ki legsürgősebben feldolgozandóként. Írói szótár vagy írói nyelvi és stílusmonográfia-e az előbbre vivő? Mindezt a Szótári Bizottság, a Stilisztikai és Verstanti Munkabizottság, a Nyelvtudományi Intézet, az Irodalomtudományi Intézet képviselőinek bevonásával tárgyalhatnánk. Esetleg érdemes volna a kérdést később szakkonferenciái témává tenni (lásd: III/4/2 és III/4/3).

k) A szótörténeti és szóréteg-történeti munka megvitatása, témaajánlások és fontossági rendjük meghatározása (lásd: IV/3/2).

l) A tüzetes leíró magyar nyelvtan gondjának előzetes megbeszélése, sok illetékes más szerv és szervezet bevonásával; akár azt is megvizsgálva: elérkezett-e az ideje egy hosszabb határidejű tervpályázat kiírásának, s az eredmények szakkonferencián való majdani megvitatásának (lásd: III/6).

B) Az itt jelzett témavitaakkor akkor volna igazán értelmük és súlyuk, ha a munkabizottság valóban szervező gazdájává tudna szerveződni a Nyelvtudományi Intézetten kívül folyó kutatómunkának, s így működése hatékonyságában és összefogottságában együttműködő partnerévé az intézetnek. — Az ehhez szükséges *belső átszervezésre* a következő javaslatokat tettem fentebb:

a) Annak megfontolása: lehetséges-e a kutatóhelyek intenzívebb bevonása, profilírozása, és munkájuk decentralizált centralizálása (vö. VII/3).

b) Annak felmérése: lehetséges-e a fontosabb témáknak és témaköröknek tanszéki kereteket túllépő egyeztetése és koncentrálása (vö. VII/4).

2. Kifelé ható feladatok

Az általam áttekintett anyagból javaslatként kikiváncozott sok olyan feladat felvetése is, amelynek megoldása nem munkabizottságunk feladata ugyan, de kezdeményezőjeként ez a közösség kellő súllyal fel tudna lépni.

A) E feladatoknak egy része *egyszeri*, illetőleg gondját tekintve *kiseb* jellegű. Ilyenek:

a) Javasolni a Magyar Nyelv szerkesztőbizottságának, hogy méltán ismertté vált „Szemle” rovatába iktasson be — megbízás alapján készített — összefoglalást a tudománytörténeti munka eddigi eredményeiről (lásd: II/1/4), a lexikográfia és lexikológia örvendetes előrehaladásáról (lásd: III/4/4), a szó-történeti munka termékeiről (lásd: IV/3/1); — illetőleg buzdítsa jelentéstani-jelentéstörténeti cikkek megírására az etimológiai szótár munkálatában résztvevőket (vö. III/3).

b) Megkérni szakfolyóirataink szerkesztő bizottságait: ügyeljenek rá, hogy a mondatban — s általában a leíró nyelvtan — elmélete és módszertana köréből megjelenő — több esetben könyvnyi méretű — munkák ne maradjanak hozzászóló ismertetés nélkül (vö. III/5).

c) Ajánlani a budapesti bölcsészkar I. számú magyar nyelvészeti tan-székének mint „A régi magyar nyelv” című fontos vállalkozás alkotó közös-ségének: koncepciójukat s egy-két mintafejezetüket előre ismertessék a szak-sajtó útján, hogy az érdeklődők (írásban, társasági ülésen, esetleg e célra rende-zendő szakkonferencián) érvényesíthessék e nagy munka iránti segítőkészsé-güket (lásd: IV/6).

d) Felhívni a figyelmét a különféle leíró alaktani témákon dolgozóknak: társasági felolvasó ülés keretében — vagy más formában — próbálják meg egyeztetni és elhatárolni munkaterületüket (lásd: III/2/2).

e) Mindent megtenni annak érdekében, hogy a székesfehérvári Sajno-vics-napok anyaga, s különösképpen a tudománytörténeti ülészaké, minél hamarabb — megfelelő szerkesztésben — megjelenjék. Itt a Finnugor Munka-bizottsággal kell együttműködni (lásd: II/1/3).

f) Felhívni a Nyelvtudományi Intézet figyelmét annak közérdekű fon-tosságára, hogy O. Nagy Gábor szinonimaszótára minél gyorsabb ütemben készülhessen (lásd: III/4/1).

g) Megkérni a Nyelvtudományi Intézet vezetőit annak megvizsgálására: maradt-e megfogható és felhasználható nyoma Keresztes Kálmán hajdani terminológiai anyaggyűjtésének (lásd: II/2/3).

B) Vannak *nagyobb*, illetőleg *folymatos* figyelmet és erőfeszítést igénylő teendők is. A javasoltak közül ilyenek:

a) Egy tudománytörténeti albizottság létrehozása, s működésbe lendí-tése (lásd: II/1/1)

b) Szerkesztő bizottság kijelölése a Codices Hungarici sorozat tervének megalkotására és gondozására, együttműködve a Textológiai Bizottsággal (lásd: IV/1).

c) A munkabizottságunkba tömörült kutatóhelyek állományának kiszé-lesítése továbbiak bevonásával, mint pl. az ELTE központi magyar nyelvi lektorátusa, a Közg. Egyetem nyelvi tanszéke stb. (vö. III/7/2).

C) Fontos feladatként jelentkezett az, hogy munkabizottságunk — legtöbbször másokkal való együttműködésben, de a kezdeményezést magára vállalva — *szakkonferenciák* rendezésével mozgasson meg pangó, vagy segítsen a tisztázódás felé vajúzó kérdéseket. Ez a következő témakörökben látszanék szükségesnek:

a) A kontrasztív grammatikai vizsgálódás elveiről és módszeréről; a Nyelvtudományi Intézettel, az Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottsággal, esetleg más szervekkel együtt (lásd: III/7/1).

b) A tudománytörténet szemléletének, módszerének és programjának további kérdéseiről; a felállítandó tudománytörténeti albizottsággal, a Nyelv-

tudományi Intézettel, a tudománytörténeti monográfiásorozat szerkesztőivel és másokkal közösen (lásd: II/1/5).

c) A stilisztikai kutatás és oktatás nyelvi és irodalmi oldalának az eddigénél szorosabb kapcsolatba hozására; a Stilisztikai és Verstanti Munkabizottsággal, a nyelv- és irodalomtudomány egyéb illetékes szerveivel együttműködésben (lásd: VI/1/1).

d) A nyelvművelésnek társadalmunk szabta új feladatairól, az ezek megoldására kidolgozandó elvekről és módszerekről; a Nyelvművelő Munkabizottságot mint rendező szervezet támogatva (lásd: V/2).

e) Az irodalmi és köznyelv (a magyar „standard”) történeti vizsgálatának problémáiról, módszeréről (lásd: V/1).

f) A történeti alaktan és történeti mondatban „rendszer-történeti” szemléletének és módszerének kérdéséről; esetleg már „A régi magyar nyelv” szerkesztő közösségének előközleménye alapján (vö. IV/4 és IV/5).

D) Tudományos és szervezési-igazgatási problémákban vállalnia kell munkabizottságunknak az *együttműködés* feladatát olyan szervekkel, amelyek helyzetüknél fogva jelentős befolyással vannak magyar nyelvészeti témák, illetőleg magyar nyelvészeti munkákon dolgozó kutatók és kutatóhelyek sorsára. E tevékenységi területről a következők szerepelnek javaslataim között:

a) Kapcsolatteremtés tematikai egyeztetés céljából a frissen létesült, de máris aktíve működő fonetikai albizottsággal (lásd: III/1).

b) Kapcsolatteremtés az Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottsággal, mely részben magyar nyelvészeti, részben magyar nyelvészettel érintkező interdiszciplináris témák szervezését és gondozását végzi, egyelőre munkabizottságunktól függetlenül (lásd: VI/2 és VII/1).

c) Szempontegyeztető tárgyalások és állandó — befolyásoló, tanácsadó — együttműködés a Művelődésügyi Minisztérium illetékeseivel, a következő problémák megnyugtató rendezése érdekében: fonetikai kutatóhelyek ki-, illetőleg továbbfejlesztése az egyetemeken (lásd: V/4, vö. még: VII/3), beszédtechnikai képzés bevezetése leendő tanárok számára (lásd: V/4); tanszékek és tanszékiek tudományos kutató munkájának lehetővé tétele az oktatásiak mellett, egyetemeken és főiskolákon (lásd: VII/3); a tanszékeken folyó kutatások finanszírozási rendszerének célszerű átszervezése, egyetértve az Akadémia vezetőségével is (lásd: VII/4).

*

Lehet, hogy a fent elmondottakkal a maximalizmus érzését keltettem sokakban; lehet, hogy a megvalósíthatóság felől nézve fenti javaslataim egy része, nagy része vagy akár egésze illúzióként, szép álmokként hat. — Ám nem az volt most a feladatom, hogy azt nézzem: mit lehet tenni adott helyzetünkben, hanem azt, mit kellene tennünk adott helyzetünk javítására. A taktikai realitások felmérése a munkabizottság dolga, e referátum alapján.

De ha már a realitás kérdésénél tartunk, annyit megjegyeznek: ha javaslataim esetleg nem mind reálisak is, ami megvalósíthatóságukat illeti, azért a szükségletek felől annak érzem mindegyiküket. S e szükségletek — meggyőződésem szerint — nem is csupán szaktudományunk autochton igényeit fejezik ki, hanem a tagjait szocialista gondolkodásra nevelni kívánó társadaloméit. A jövő közösségének nevelése nem valósítható meg anélkül, hogy az e közösség fogalomvilágának egységét és egzaktságát rögzítő és biztosító

nyelvi anyagot, meg a gondolkodás árnyaltságát és pontosságát tükröző és terjesztő nyelvhasználatot a lehető legpontosabban — ha kell, itt-ott normatíve beleavatkozva — megismerjük és gondoljuk. Ezért a nyelvtudomány egészséges fejlődése elemi, objektív érdeke a társadalom előrehaladásának — akár felismerte már maga a társadalom is ezt az igazságot, akár még csak ezután fogja.

Deme László

Függelék

Deme László általános áttekintésének az volt a feladata, hogy a szakterületünkön folyó munkálatok állapotát, a köztük itt-ott mutatkozó hézagokat s a velük kapcsolatos további teendőket nagyobb összefüggéseikben és távlatokban nézze. A konkrét tennivalók, s különösen a most következő hároméves *tervidőszak* súlypontjainak kijelölése tekintetében tehát ez az összeállítás csak támpont lehet. Belőle kiindulva, de számolva azzal, hogy a már folyamatban levő kollektív és egyéni tervtémák az egyes kutatóhelyek kapacitását nagyrésztben lekötik, azt a néhány kérdést emeljük itt ki, amelynek sorsát gátló körülmények ellenére is előbbre kellene lendíteni már a legközelebbi jövőben.

Nyilvánvaló persze, hogy az egyes kutatóhelyek munkatervének összeállítása a kutatóhely vezetőségének a hatáskörébe tartozik. A kutatók egyéni munkájában már a témaválasztás területén is érvényesülnie kell a kutatás szabadságának, amit a tudománypolitikai irányelvek is hangsúlyoznak. Ugyanakkor azonban mindenképpen meg kellene találni annak a módját, hogy a tervek kialakításában érvényesüljön a hazai nyelvtudomány egészének érdeke is, tehát hogy az egyéni érdekek és érdeklődés a társadalmi érdekekkel önkéntes harmóniába kerüljön. Különösen fontos ez az egyetemi, főiskolai kutatóhelyeken, ahol a tudománypolitikai irányelvek alapján az elkövetkező években a tudományos kutatás lehetőségeinek jelentős mértékű javulása várható. Mindenképpen kívánatos volna tehát, hogy ezeken a kutatóhelyeken a soron következő hároméves kutatási terv ne egyszerűen az egymástól független egyéni kutatási tervek összesítése legyen, hanem az egyéni tervek is már valami általánosabb, közösen kialakított és elfogadott nagyobb keretbe, fő irányokba illeszkedjenek bele.

Ennek megfelelően az elkövetkező hároméves tervidőszakban elsősorban a következő területeken javasoljuk a kutatásnak a lehetőség szerint koordinált fejlesztését:

1. *A fonetikai kutatások.* Kívánatos volna körvonalazni a fonetikai kutatások országos tervét. Az eddigieknél sokkal jobban figyelembe kellene venni az egyes kutatóhelyek személyi adottságait, az egyes kutatóhelyek munkáját jobban kellene profilizálni és koordinálni. A tervek kialakításában jobban kellene számolni az eszközfonetikai lehetőségekkel, illetőleg azzal a ténnyel, hogy elkezdődött a Nyelvtudományi Intézet fonetikai laboratóriumának korszerű műszerekkel való felszerelése. A kutatási tervek csak úgy lesznek reálisak, ha ütemezésükben is alkalmazkodnak a műszerezettség állapotához. S az egyes kutatóhelyek tudományos terveik összeállításában vegyék figyelembe a többi kutatóhely kínálta technikai lehetőségeket is.

2. *Leíró nyelvtani kutatások.* Az e téren az elmúlt években mutatkozó sokszínűség, ami egyúttal a módszerkeresést is jelezte, kétségtelenül hasznos volt, de főképpen elméleti-módszertani vonatkozásban. A hazai leíró nyelvtani kutatások eredményeképpen most már ki kellene alakulnia egy olyan helyzetnek, amely lehetővé teszi a magyar nyelv modern, teljes, tüzetes leíró nyelvtanának elkészítését. Az elkövetkező hároméves tervet e nagy munkálat elméleti-módszertani előkészítésének kellene tekinteni, ezt az előkészítést a hazai magyar nyelvészeti kutatóhelyek (és irányzatok) képviselőinek a tervidőszakban el kellene végezniük, hogy a konkrét munkálatok az utána következő hároméves tervben megindulhassanak; ha csak lehetséges, a Nyelvtudományi Intézet és több más kutatóhely közös témájaként.²⁰

3. *Nyelvszociológiai kutatások.* Ez a kutatási terület mindeddig meglehetősen elhanyagolt volt nálunk, jóllehet a társadalmi-gazdasági-kulturális változások hatása a nyelvre, nyelvhasználatra vitathatatlan. Sürgőssé teszi az ilyen jellegű bűvárlatot az az erős nyelvi mozgás is, amely különösen egyes nyelvi rétegekben található. Részletes vizsgálatot érde-

²⁰ Súlyponti kiemelésre javasolták a nyelvpedagógiát, a stilisztikát, a nyelvművelést is. Az ügy fontossága kétségtelen, de a szervezeti kérdésekre 1. a 2. számú jegyzetet.

melnének a nyelvjárásokban folyó erős ütemű változások, ezek formái. Alig tudunk valamit — elméleti vonatkozásban is — az úgynevezett regionális köznyelvekről. De sok vizsgálati lehetőséget nyújt a köznyelv — s általában a beszélt nyelv.

Az e területen végzendő kutatások nem kívánának jelentős szervezettséget, csupán bizonyos fokú laza tematikai koordinálás célszerű az egyes kutatóhelyek között. Egyéni munkaként jól végezhető. — Ezeknek a kutatásoknak megvan az a hasznuk is, hogy összekapcsolhatók a hasonló jellegű nem magyar nyelvészeti kutatásokkal.

Csak részben és távolról kapcsolódik ehhez a témakörhöz a *kiejtési kézikönyv* kérdése. Mindenképpen szükséges, hogy ez a munka a következő hároméves tervben elkészüljön. Megírása azonban az eddigieknél szervezettebb koordinálást kíván az egyes kutatóhelyek között.

4. Tulajdonképpen a nyelvszociológiai vizsgálatok körébe sorolható az Akadémia Társadalomtudományi Főosztálya által kijelölt két *komplex jellegű* „kutatási főirány”. Ezek témája: „Az életmód változásának gazdasági, szociológiai és kulturális hatása”, illetőleg: „A tudományos-technikai forradalomnak társadalmunk fejlődésére tett hatása.”

Feltétlenül kívánatos volna, hogy ezekben a tudományos szempontból kétségtelesen érdekes és fontos témákban, melyeknek társadalmi hasznossága és aktualitása is vitathatatlan, szintén minél több kutatóhely részt vegyen.

5. *Nyelvjárástani kutatások.* A magyar nyelvjáráskutatásnak vitathatatlanul nagy eredménye a Magyar Nyelvjárások Atlaszának elkészülte. Ennek a munkának a fényében azonban valahogy elsikkad vagy megszépül a magyar nyelvjárástani kutatások sajnálatosan sötét helyzete.

Feltétlenül kívánatos volna egyrészt nyelvjárási monográfiák készítése, mindenhonnan, de elsősorban azokról a területekről, amelyeknek nyelvi állapotáról a nyelvatlasz sem ad kielégítő képet. Főképpen ezekről a területekről volna célszerű és szükséges regionális atlaszok készítése is.

Sajnálatosan hiányzik egy „palóc szótár”. Ennek elkészítését a nemrégben megindult palóckutatások keretében — kedvező földrajzi helyzeténél fogva — talán az egri Tanárképző Főiskola vállalhatná, hosszabb lejárátú kollektív tervtémaként.²¹

Az ilyen jellegű nyelvjárástani kutatások végzése éppen a mai nyelvészgenerációnak elengedhetetlen kötelessége. Meggyőződésünk ugyanis, hogy ha ebből a munkából a mai nemzedék nem veszi ki a részét, a néhány évtizeddel későbbi generációknak ezt olyan konkrét eredménnyel már nem lesz módjukban elvégezni, mint a maiaknak.

Az egyes kutatóhelyeknek érdemes volna elgondolkozniuk azon: nem volna-e helyes, ha egy-két, megfelelő előképzettséggel rendelkező kutató már a következő hároméves tervben ilyen témakörhöz nyúlna, esetleg más, szintén fontos, de az idő által kevésbé sürgetett téma félretevése árán is.

6. *Történeti nyelvtani kutatások.* Nagyon fontos feladat lenne egy tüzetes történeti nyelvtan elkészítése. Az ELTE ilyen irányú terve, ha megvalósul, kétségtelesen jó eredményeket hozhatna, és nagy előrelépés lenne e területen. Ez a terv azonban egyelőre csak a magyar nyelv 1526-ig terjedő korszakát öleli fel. Talán hasznos lenne, ha az ELTE tervében szereplő munka elméleti-módszertani elképzeléseinek körvonalazása után — ebben azonban részt kellene vennie más kutatóhelyek szakembereinek is — ilyen jellegű kollektív tervtémákat más munkahelyek is tervükbe iktatnának (a Nyelvtudományi Intézet is gondol erre perspektivikusan), és esetleg bizonyos korszakot más-más kutatóhelyek dolgoznának fel.

7. Mindenképpen szükséges az elmúlt években jelentősebb mértékben megindult *névtani kutatások* továbbfejlesztése. Kívánatos volna, hogy az ELTE magyar nyelvészeti tanszékén tervezett kutatócsoport a következő években valóban megalakuljon.

8. A fenti nagyobb szakterületek mellett még két olyan témakört is megjelölünk, amelyekben a tudományos kutatómunkát szintén a hároméves terv sürgős feladatának látjuk. Az egyik a *magyar—angol kontrasztív nyelvtani kutatások*. Ez a Nyelvtudományi Intézet szervezésében folyó munkálat, de elengedhetetlen más kutatóhelyek bekapcsolódása is.

A másik a *magyar nyelv gyakorisági szótárának* elkészítése. Vitathatatlan fontossága ellenére alig haladt túl az eszmei tervezés stádiumán. Az előállításához szükséges szellemi és anyagi kapacitásból egyelőre semmi nincs biztosítva, pedig meggyőződésünk, hogy kellő összefogás esetén a munkálat elvégzése nagy nehézségek nélkül megoldható lenne,

²¹ BAKOS JÓZSEF, mint illetékes tanszékvezető, készségét nyilvánította egy (vagy két) palóc község szótárát készítő, lehetőleg a terepen lakó (pl. helyben tanító) gyűjtő munkájának szakmai támogatására.

annál is inkább, mert az újvidéki Hungarológiai Intézet mint együttműködő intézet — úgy látszik — a számítógép-kapacitást hajlandó lenne biztosítani.

* * *

Az elmondottakban mindössze azt a néhány szakterületet soroltuk fel, melynek művelését, fejlesztését az elkövetkező hároméves tervben különösen fontosnak tartjuk.

Ez a beszámolóban felsorolt feladatoknak csupán egy kis hányada. Úgy gondoljuk azonban, hogy konkrét terveink összeállításakor nem lehet csupán a kívánalmakból kiindulni, hanem a realitások talaján kell maradni, és a kívánságok mellett a lehetőségekkel is számolni kell. Tervezésünkben el kell kerülnünk a maximalizmus csábító veszélyét, és nem volna értelme tervek helyett olyan „kívánságlisták”-at összeállítanunk, amelyek önmagukban szépek és mutatósak ugyan, de amelyekről már összeállításuk pillanatában tudjuk, hogy megvalósíthatatlanok.

A fenti szűkebb összeállításban figyelemmel voltunk arra is, hogy egy hároméves tervidőszak lezárása és egy újabb hároméves tervidőszak elkezdődése elsősorban adminisztratív, esetleg tudománypolitikai szempontból jelentős határvonal; de magának a kutatómunkának, a szabad vagy felszabaduló szellemi és anyagi kapacitásnak a szempontjából nem feltétlenül az. Tudjuk, hogy számos kollektív és egyéni munka minden kutatóhelyen átnyúlik a következő tervidőszakba, és ezeket nem lehet és nem is szabad leállítani, befejezetlenül hagyni csak azért, mert új tervidőszak kezdődik. Ez legfeljebb akkor célszerű, ha szakmai vagy egyéb szempontok kívánják, de akkor az új tervidőszak megkezdése előtt kell megtenni.

Amikor a fenti területek kutatását a kutatóhelyeknek különösképpen figyelmükbe ajánljuk, egy kicsit már a távolabbi jövőt is szem előtt tartjuk. S egy-két váltót érdemes talán már most és éppen most, az új tervidőszak kezdete előtt átállítani, akkor is, ha a sínek egy ideig még párhuzamosan futnak, de így talán könnyebb lesz majd a távolabbi célt is elérni.

E néhány témakör kicmelésével tehát azt akartuk elsősorban sugallni, hogy az egyes kutatóhelyek a rendelkezésükre álló vagy a későbbiekben rendelkezésükre bocsátott szabad szellemi és anyagi kapacitást a lehetőség szerint a megjelölt területeken használják fel, s terveik összeállításában ezt a célt vegyék figyelembe.

Imre Samu

a Nyelvtudományi Intézet
igazgatóhelyettese

Rácz Endre

a Magyar Nyelvészeti Munkabizottság
titkára

Deme László

az általános áttekintés összeállítója

Jelkules

a tervrészekben az egyes nevek után szereplő rövidítések feloldására

- (NyI.) = Az MTA Nyelvtudományi Intézete
 (Bp. I.) = Az ELTE Bölcsészettudományi Karának I. sz. magyar nyelvészeti tanszéke
 (Bp. II.) = Az ELTE Bölcsészettudományi Karának II. magyar nyelvészeti tanszéke
 (DE.) = A KLTE Bölcsészettudományi Karának magyar nyelvészeti tanszéke; illetőleg fonetikai laboratóriuma
 (SzE.) = A JATE Bölcsészettudományi Karának magyar nyelvészeti tanszéke
 (EF.) = A Ho Si Minh Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszéke
 (NyF.) = A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszéke
 (PF.) = A Pécsi Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszéke
 (SzF.) = A Szegedi Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszéke

TERVTANULMÁNY A KÜLFÖLDI KÖNYVTÁRAKBAN LEVŐ, MAGYARORSZÁGI
EREDETŰ KÓDEXEK FELKUTATÁSÁRA

Talán egyetlen más ország középkori kódexállományát nem érte olyan méretű pusztulás, mint Magyarországot. Okai közismertek. Erre tehát nem kell kitérni. Legfeljebb annyit lehet megjegyezni, hogy a pusztulás éppen az ország legműveltebb, legsűrűbben lakott területeit, legfontosabb központi intézményeit érte, tehát a legjelentősebb könyvtárak mind elpusztultak. Ami a peremvidékeken (Erdély, Felvidék) a pusztulásból fennmaradt, azok szerényebb, kisebb gyűjtemények voltak, de ezek a területek is az első világháború végével külföldre, könyvtárai külföldi könyvtárakká lettek. Így a mai Magyarország területén igen csekély kivétellel csak az a kódexmennyiség található, amelyet a 18. század óta nagy könyvgyűjtők, a 19. század óta állami nagykönyvtáraink és egyes nagyobb egyházi könyvtárak szereztek meg. Ezeknek a kódexeknek nagyobb része azonban külföldi eredetű, nem tartozott a középkori magyarországi könyvállományhoz.

A pusztulás óriási méretei folytán természetesen csak egy relatíve csekély töredék lehet az, amit középkori kódexeinkből a török háborúk elől külföldre tudtak menteni, vagy amelyek a művelődési kapcsolatok folytán időnként idegen országokba kerültek. Éppen ezért van rendkívüli fontossága annak, ha céltudatos, szervezett, folyamatosan, hosszú időn keresztül végzett munkával felkutatnánk a külföldi könyvtárakban az odakerült magyar kódexanyagot. Ezeknek a kódexeknek nemcsak a szövegük fontos történelmi, irodalomtörténeti, tudománytörténeti forrás és nemcsak művészi díszítésüknél, kötésüknél fogva fontos emlékei a magyar könyvtörténetnek és művészettörténetnek, hanem gyakran található bennük olyan feljegyzések is, amelyek ismeretlen adatokkal világítják meg a magyar művelődéstörténet különböző tisztázatlan kérdéseit (iskolák főnállása stb.).

*

A feladat fontosságának felismerése nem új. Már Széchényi Ferenc a maga hungaricum-gyűjtésének céljául nemcsak a nyomtatott könyvanyag összegyűjtését tűzte ki, hanem — főleg Kovachich ösztönzésére — tervbe vette minden külföldön található magyar vonatkozású kézirat (nemcsak a középkoriak) felkutatását, jegyzékbe foglalását, a legnevezetesebbeknek lemásoltatását. A középkori anyaggal kapcsolatban pedig tervbe vette egy Bibliotheca Hungarica medii aevi elkészíttetését, amely a magyarországi vonatkozású középkori kódexek részletes ismertetését tartalmazná, s annak bibliográfiai apparátussal felszerelt katalógusa lett volna. (L.: CSONTOSI JÁNOS: A müncheni könyvtár hazai vonatkozású kéziratjai. Magyar Könyvszemle 1882. 204. l.)

Széchényi Ferenc terve nem valósult meg. A következő kezdeményezés Horvát Istváné volt. Ő megkezdte a „Codices manuscripti potissimum ad illustrandam historiam Hungariae pertinentes” összegyűjtését azoknak a nyomtatott katalógusoknak az alapján, amelyek rendelkezésére állottak. (A gyűjtemény az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában.)

Ezeknél az inkább csak célkitűzéseknél és elkezdett munkáknál sokkal nagyobb eredményekkel járt Csontos János nagy kitartással folytatott vállalkozása. Csontos nemcsak a korvinák felkutatása terén szerzett nagy érdemekeket, hanem külföldön igen sok kéziratárban helyszíni kutatásokat is végzett,

ittthon pedig különböző kéziratári katalógusok átvizsgálásával hatalmas magyar anyagot tárt föl. Egyéni kezdeményezésből megkezdett munkájához hamarosan hivatalos támogatást is kapott. Előbb a Magyar Tudományos Akadémia Történeti Bizottsága adott neki erre megbízatást, utóbb pedig hivatali főnöke, Fraknói Vilmos mint a Széchényi Könyvtár őrre bizta meg a hazai és külföldi könyvtárakban levő magyarországi vonatkozású kódexek tanulmányozásával.

Csontosai a megbízatások alapján megkezdte a Magyar Könyvszemle hasábjain először is a Magyarországon hozzáférhető katalógusok alapján a magyar vonatkozású anyag közlését abból a célból, hogy azok a kutatók, akik külföldre mennek, ennek az útmutatásnak alapján gyarapíthassák, tökéletesíthessék a katalógusok hiányos adatait és így közreműködjenek egy „Magyarországi Középkori Bibliographia” elkészítésében. Ezzel párhuzamosan közölte saját külföldi kutatásainak új eredményeit is. Ekkor még Csontosai azt remélte, hogy néhány év alatt be tudja fejezni kutatásait és ki tudja adni a főntebb megnevezett című munkát, amely „Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának pendantja lesz”. (CSONTOSI i. h. 207. l.)

A következő években Csontosai is, meg más múzeumi könyvtári kollégái, főleg az évek nyári hónapjaiban, amikor a hivatalos munkáktól jobban szabadulhattak, rengeteg külföldi kutatást végeztek. Így pl. 1885-ben Csontosai kutatott Prágában, Görlitzben, Drezdában, Weimarban, Kasselben, Göttingában, Halleban, Stuttgartban. Ugyanakkor Majláth Béla Bécsben, Fejérvataky László Bécsben, Admontban és Rómában. De éppen ez a sok helynév mutatja, hogy ezzel a módszerrel, szervezetlen egyéni munkákkal véglegesnek tekinthető eredményekre nem lehet jutni. Ez inkább csak előkészítő, föltáró munka lehetett. Csontosai maga is már 1884-ben megírta, hogy a bécsi Hofbibliothekban (ma Österreichische Nationalbibliothek) „az összes itt levő hazai vonatkozású kéziratokat úgy tartalom mint provenientia szempontjából rendszeresen még senki sem tanulmányozta”, pedig „a bécsi könyvtár még ma is a hazai történetírásnak kimeríthetetlen kincsesbányája, hogy a kéziratgyűjtemény alapos átkutatásából, főleg középkori művelődéstörténetünkre egészen meglepő eredményeket várhatunk”. Csakhogy a nyomtatott katalógusok adatai hiányosak és megbízhatatlanok. „Az itt levő hungaricákat tehát csak magukból a kéziratokból lehet alaposan felderíteni . . . Itt is vissza kel térnünk a forráshoz s a kéziratokat a provenientia szempontjából a helyszínen kell közvetlenül tanulmányoznunk.” (CSONTOSI J.: A bécsi udvari könyvtár hazai vonatkozású kéziratai. Magy. Könyvszemle 1884. 157—164. l.)

Thallóczy Lajos 1891-ben megismételte Csontosinak a bécsi gyűjtemények darabonkénti átvizsgálásának fontosságáról tett megállapítását. (THAL-LÓCZY: Corvin-codexekről. Magy. Könyvszemle 1891. 1—6. l.) Ezután azonban már az igény se merült fel többé. Csontosai bukása lehetetlenné tette az ő saját kutatásait, hasonló más vállalkozó pedig többé nem akadt. Ami ezután történt, az mindig csak egyes témák egyéni kutatása volt. Ilyen kutatások során talált Bécsben Fógel József számos ismeretlen korvinát, művészettörténetseink pedig, elsősorban a bécsi könyvtár illuminált kódexeinek nyomtatott katalógusa segítségével számos díszes magyarországi kódexszel foglalkoztak, de gyűjtemények rendszeres átvizsgálásának, a szervezett föltáró munkának még a gondolata is végleg letűnt a napirendről.

Így állt elő az a sajnálatos helyzet, hogy még a legutóbbi évtizedekben is elsősorban külföldi kutatók publikáltak nagy értékű magyarországi közép-

kori kódexanyagot, olyan köteteket, amelyekre egyéb tárgyú munkájuk során, többnyire csak véletlenül akadtak. Csak példaként említünk meg egy néhány ilyent:

A Vatikáni Könyvtár Arrianus-korvinája (Ross, 1957.)

A manchesteri Aulus Gellius-korvina (Hobson, 1958.)

A Vatikáni Könyvtár Livius-korvinája (Marucchi, 1964) Uo. Quintilianus-korvina (ua.)

A madridi Nemzeti Könyvtár Wilhelmus de Conchis-korvinája (Schmidt, G., illetve Krása, J. 1971.)

A madridi Escorial budai eredetű Platón-kódexe (Albinia de la Mare, 1970.)

A wolfenbütteli 13. századi magyarországi psalterium (Butzmann, 1971.)

Janus Pannonius-kódex Sevillában (Hamm, 1972.)

Meg kell itt még említenem az amerikai Kristeller hatalmas egyéni vállalkozását, főleg évtizedes olaszországi kutatóútjait, amelyeknek eredménye igen nagy magyar vonatkozású anyagot is ismertté tett. Ez az ő anyaggyűjtése (Iter Italicum. 1—2.) azonban a mi itt célul kitűzött programunkhoz kevés hasznavehető eredménnyel járul hozzá. Az ilyen nagyméretű vállalkozás, mint amilyen Kristelleré is és még inkább az, amit a tervtanulmány tekint feladatának, csak akkor vezethet eredményre, ha a célja pontosan körül van határolva. Kristeller célja az volt, hogy fáradhatatlan munkásságával forrásanyaggal szolgáljon a humanizmus-kutatásnak. Őt tehát kizárólag a kódexek *tartalma* érdekelte. Nem foglalkozott a kódexek *eredetével*, nem közli a possessorokat. Ezért azután magyar vonatkozás természetesen csak akkor bukkan elő nála, ha egy kéziratot éppen egy magyar humanistának szóló ajánlással láttak el, vagy ha a tartalom magyar vonatkozású. De hogy az illető kódex magyarországi származású-e, azt az ő hatalmas adattárából nem tudhatjuk meg, arra az ő kutatásai nem is terjeszkedhetek volna ki.

Végeredményben nem is várhatjuk azt, hogy ezt a magyar művelődés múltját érintő föltáró munkát mások végezzék el helyettünk. Szükséges tehát a külföldi kódexgyűjtemények helyszíni vizsgálata, az egyes darabok eredetiben való kézbevétele, — természetesen reális keretek között. Semmiképpen nem elegendő másodkézből való adatok pusztá átvétele.

*

Még hozzátéveleg adatok sincsenek arról, hogy mennyi lehet a világ valamennyi könyvtárában és hasonló intézményében (levéltár, múzeum) őrzött középkori kéziratok teljes mennyisége. Még a kódexeket őrző intézményekről sincs semmiféle teljes és pontos nyilvántartás. Még az évről évre megjelenő és igen nagy terjedelmű *The World of Learning* is csak a fontosabb (elsősorban a világi) könyvtárakról közöl többé-kevésbé részletes állományadatokat. Pedig a kisebb (főleg kolostori) könyvtárakban is található sok, minket közelről érdeklő anyag. Sajnos az egyes ismertetett gyűjteményekre vonatkozó szám adatok is nagyon egyenetlenek, néha alig használhatók. „Kézirat”-on ti. nemcsak középkori kódexek értendők. Azután egyes könyvtárak főleg kötetes kéziratokat őriznek kéziratállományukban, mások a levelek és kis-kéziratok számát együtt adják meg a kötetesekével. Ezért van az, hogy gyakran aránylag jelentéktelen gyűjtemények több százezer kézirattal szerepelnek, míg világhírű nagy kéziratállományok néhány ezres vagy néhány tízezres szám-

adattal. Pusztán mechanikus számításokat végezni ezeknek a számadatoknak az alapján nem lehet az elvégzendő munka nagyságára vonatkozólag, hanem minden egyes esetben mérlegre kell tenni az egyéb rendelkezésre álló adatokat, átvizsgálni korábbi kutatók beszámolóit és figyelembe venni magát a valószínűséget is.

Annyi bizonyos, hogy nincs meg a lehetősége annak, hogy a világ valamennyi kódexgyűjteményét átvizsgáljuk, minden kódexét kézbe vegyük annak megállapítására, hogy nem magyarországi provenienciájú-e. De ez nem is szükséges. Nagyon fontos ellenben a célok pontos körülhatárolása, a számba jöhető valószínűség figyelembevételére és főleg a megfelelő előkészület.

A célok pontos körülhatárolásán azt értem, hogy egyszerre csak egy fő szempontot lehet a kutatás alapjául venni. Éppen Kristeller említett példája a bizonyossága annak, hogy nem lehet egyszerre tartalmi és proveniencia szempontú kutatásokat végezni ilyen óriási méretű anyagban. Csontosiek vállalkozásának is ez a túlméretezés volt az egyik sebezhető pontja. A „magyar vonatkozás” olyan tág fogalom, a kódexek szövegeinek olyan részletes áttanulmányozását, végigolvasását jelentené, az átvizsgálálandó anyag méreteit olyan nagyra fokozná, hogy a munka eredményessége kilátástalanná válnék.

A jelen vizsgálat célja tehát szigorúan a magyarországi eredetű kódexek felkutatása és nem a magyar vonatkozásúaké. Eredeten természetesen nem okvetlenül azt értve, hogy a kódex Magyarországon készült, hanem azt, hogy a középkorban Magyarországon használták. Időhatárként, ugyanúgy, mint az oklevelek esetében, 1526-ot kellene megjelölni.

A cél pontos körülhatárolása természetesen nem jelenti azt, hogy mellékesen, járulékosan nem fognak más adatok is (tartalmi magyar vonatkozások is) összegyűlni. Nem jelent különösebb munkatöbbletet az sem, ha magyar szerzők műveinek a kutatások során kézbe kerülő kódexei is nyilvántartást kapnak.

A valószínűség figyelembevételére azt jelenti, hogy nem okvetlenül minden gyűjtemény tartalmaz magyarországi eredetű anyagot, tehát nem szükséges minden gyűjtemény alapos átvizsgálása. Sőt az is bizonyos, hogy nem okvetlenül egy-egy gyűjtemény nagysága, elismert értéke a döntő abból a szempontból, hogy a mi szempontunkból érdemes-e darabonként átvizsgálni. Hanem figyelembe kell venni azt, hogy az illető könyvtár, illetve város, ország földrajzi fekvésénél, történelmi, művelődési kapcsolatainál a könyvtár gyűjtési szempontjainál, kialakulásánál, eredeténél fogva olyan helyről van-e szó, ahol egyáltalán várható magyarországi anyag. Figyelembe kell venni azt is, hogy az illető gyűjteményből váltak-e eddig is már ismeretessé magyarországi eredetű darabok, s így föltételezhető, hogy ugyanazon az úton ahogy ezek az ismeretesek, más anyag is kerülhetett oda Magyarországról.

Így jönnek szóba elsősorban Ausztria, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia, azután mindkét Németország (és Nyugat-Berlin), Lengyelország és Itália könyvtárai. A többi területen már inkább csak egyes gyűjtemények lennének fontosak. Így Angliában, Franciaországban, Spanyolországban, a Szovjetunióban, Törökországban. Ezeknek az országoknak a gyűjteményeit sorra átvizsgálni nemcsak reménytelen, de valószínűleg eredménytelen vállalkozás is volna. Az eddigi tapasztalatok alapján nemigen látszik érdemesnek magyarországi kódex-kutatás a skandináv államokban, Svájcban, Belgiumban, Hollandiában, Portugáliában, Bulgáriában, Albániában, sőt Görögországban sem. Nem látszik reálisnak az akció keretei közt az Egyesült Álla-

mokban s általában az amerikai kontinensen való kutatás sem. Nem azért, mintha nem tudnánk itt is már eddig számos magyarországi eredetű kódexről, de a nagy távolság, a költségek, a gyűjtemények száma és szétszórtsága miatt s mivel itt számos magángyűjteménnyel is kellene próbálkozni, a vállalkozás lehetetlen lenne. Itt sokkal inkább megfelelő eljárás a kinti magyar kutatókkal való kooperálás, akik sokkal nagyobb eredménnyel végzik máris ezt a munkát, mint amire mi innen képesek lehetnénk.

Ami a megfelelő előkészületet illeti, itt a legfontosabb minden egyes kutatás megkezdése előtt a már kiadott, nyomtatott katalógusok átvizsgálása már itthon. Igaz ugyan, hogy még a legjobb nyomtatott katalógus sem pótolja az eredeti kódex tanulmányozását (sőt, a katalógusok igen nagy százaléka a possessor-adatokra egyáltalán nem is terjeszkednek ki, még kevésbé a ránk nézve oly fontos bejegyzésekre, nem lehet megismerni belőlük a jellegzetes magyarországi kötéseket), viszont tömegesen lehet kiszűrni belőlük előre már azt az anyagot, amelyet a hely színén *nem kell* kézbe venni és átvizsgálni. Egyrészt azért, mert az illető kézirat későbbi időből származik. (Említettük már, hogy a külföldi kéziratok is igen nagy százalékban későbbi kéziratokat is őriznek, nemcsak középkori kódexeket, sőt általában az újkori kéziratokat is Cod. Lat. stb. jelzet alatt találhatók, bár nem kódexek, hanem újkori kötetek vagy éppen hagyatékok. Így, ha pl. a bécsi vagy a vatikáni nyomtatott kódex-katalógust megnézzük, láthatjuk belőlük, hogy a „kódex-anyag” nagyobb része 16—19. századi.) Másrészt gyakran megállapítható a katalógus alapján, hogy az ott leírt kódex a középkorban semmi esetre sem lehetett Magyarországon, kár lenne vele az időt tölteni. Ilyenek például azok a külföldi kolostorok, egyházmegyék számára készült liturgikus kódexek, amelyeknek Magyarországon nem lehetett volna hasznát venni, ugyanígy helyi statutumokat, krónikás följegyzéseket vagy más olyan részeket tartalmazó kötetek, amelyeket bizonyosan nem Magyarországon használtak. Szükségtelen foglalkozni azokkal a kódexekkel, amelyekről a katalógusból megtudjuk, hogy a középkorban megnevezett külföldi személy vagy testület tulajdonában voltak, még ha ma nem is azon a külföldi helyen őrzik, amelynek a számára eredetileg készültek.

A kódexgyűjteményeknek helyszínen való vizsgálata tehát egyáltalán nem jelenti azt, hogy minden darabot kézbe kell venni, hanem a *gondos itthoni előkészület erősen csökkenti a külföldi kutatásra szükséges időt* az egyes gyűjteményekben. Ugyancsak a nyomtatott katalógusok gondos tanulmányozása alapján lehet azt is megállapítani olykor, hogy valamely gyűjtemény átkutatása már eleve *fölösleges*, mert a gyűjtemény összetétele, eredete, kapcsolatai folytán teljesen valószínűtlen, hogy ott magyarországi eredetű darabot találjunk.

Szeretném viszont arra is felhívni a figyelmet, hogy a kódexeken kívül ajánlatos lenne hasonló módon átvizsgálni a könyvtárak *ősnyomtatványait és 1526 előtti többi nyomtatott könyvét is*. Hiszen az 1526 előtti félszázad folyamán fokozatosan átveszi a kézzel írott könyv helyét a nyomtatott. Ezek a régi könyvek tehát szinte pontosan ugyanazokból az okokból értékes források a magyar művelődés múltjának, mint a kódexek. Tartalmuk, tulajdonosaik nevei, a bennük található kézírásos bejegyzések, egykorú kötésük, gyakran művészi díszítésük is teljesen a kódexek hasonló vonatkozásainak felelnek meg. Az ősnymtatványokat általában ugyanazok a gyűjtemények, tehát a kézirat-tárak őrzik, mint a kódexeket, katalogizálásuk általában elég jó, sok a possessorokat is feltüntető nyomtatott gyűjtemény-katalógus ezekről. Egy kutatási

szakaszban lehet velük foglalkozni, mint az ugyanott őrzött kódexekkel. Sajnos — bár elvben nagyon fontos lenne feltárásuk — nem mondható el ez a 16. század eleji könyvekről. Ezeket a külföldi könyvtárak általában nem őrzik külön gyűjteményben, vegyesen vannak szétszórva a többi raktári állományban, possessor-katalógusok, illetve a régi tulajdonosokat feltüntető nyomtatott katalógus csak elvéve készült róluk. A 16. századi könyveknek a mi célunkból való feltárása tehát még hosszú ideig csak a jövő feladata marad, belőlük szinte véletlenül felbukkanó, elszórt eredményekre számíthatunk.

*

A következőkben megpróbálom vázlatos áttekintést adni azokról a gyűjteményekről (országok szerinti csoportosításban), amelyekben eredményes kutatásra lehet számítani. Igyekszem bizonyos támpontokat adni a kutatási idők várható szükségletéről. Természetesen pontos képet mindig csak akkor lehet kapni, amikor a kutatás a helyszínen megindult. A legtöbb esetben arról is csak akkor lehet tapasztalatot szerezni, hogy hol milyenek a kutatási lehetőségek, milyen a segítőkészség, a kiszolgálás gyorsasága, milyenek a meglévő katalógusok, milyen szempontokra terjeszkednek ki, mennyi az egy munkanapon elvégezhető munkamennyiség. (Természetesen az eredmény túlnyomó részben a kutatást végzőnek képzettségétől, tapasztalataitól, egyéni munkabírástól is függ.) A helyszíni kutatások során lehet értesítéseket szerezni olyan más gyűjteményekről is, amelyekről eddig nincs tudomásunk vagy legalábbis nincsenek pontosabb értesüléseink. Sok esetben egyébként is először csak helyszíni tájékozódás kellene, s akkor derül ki az ott végzendő kutatás fontossága és az elvégzendő munka mennyisége.

Ausztria

A leggazdagabb eredmény természetesen a közeli Ausztria könyvtáiraiban, elsősorban a bécsi Österreichische Nationalbibliothekban várható a történelmi kapcsolatok következtében. Itt történt máris a legtöbb kutatás, innen van a legtöbb eredmény, ezeknek a könyvtáraknak állományát ismerjük a legjobban, elsősorban természetesen az ÖNB-ét, ahol magam is a legjobban ismerem a gyűjtemény szerkezetét, összetételét, segédleteit, kutatási lehetőségeit, tehát mintegy például szolgálhat a többi helyen végzendő kutatások számára. A kutatási lehetőségek is a legkedvezőbbek Ausztriában, elsősorban Bécsben, a Collegium Hungaricum miatt. Tudomásom szerint az ausztriai kutatásokra speciális elgondolás van már, mégis szükséges, hogy legalább fő vonásokban ismertessem az itteni szóba jöhető legfontosabb kéziratárakat.

Bécs. Österreichische Nationalbibliothek. A World of Learning szerint 36 000 kézirat van itt (ebben a számban természetesen nincsen benne a több százévezres ún. autográf-gyűjtemény, amely kis kéziratokat, főleg leveleket tartalmaz). Bár ez a szám elsősorban kötetes kéziratokat jelent, így nagyobbik fele jelenlegi kutatásaink szempontjából közömbös, mert nem középkori. Mintegy 20 000 tételről vannak 19–20. századi, tehát modern elvek szerint készült katalógusok (több ezer tételre rugó újabb beszerzéseikről semmiféle katalógus nincs, az megközelíthetetlen, de folyamatosan jelennek meg jó ütemben az újabb és újabb katalógus-kötetek). A kiadott katalógusok azonban nagyon különböző részletességűek. Hermann kitűnő katalógusa, a Beschrei-

bendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich sorozatában olyan részletes, sok illusztrációval, a possessorok feltüntetésével, hogy a legnagyobb mértékű segítséget adja több száz kódex megvizsgálásához. Ugyancsak nagyon jók a görög kódexek Hunger-féle katalógusai. A teljes latin betűs állományról megjelent, illetve megjelenő katalóguskötetek közül azonban a mi szempontunkból csak az újabb kötetek, a Series nova anyaga ad komoly segítséget, mert a múlt század utolsó szakaszában több mint 10 000 egységről kiadott Tabulae codicum csak a tartalmi vonatkozásokra nézve használható, egyéb adatokat nem közöl. Nagyon jól használhatók azonban ma is a 18. század különböző nyomtatott katalógusai. Az ÖNB-ban különösen fontos lenne a töredékgyűjtemény alapos átvizsgálása mert nagyon sok kötetet restauráltak s ezekből a töredékeket, mellékleteket általában kiszedték és a töredékgyűjteményben őrzik. Ezekből a töredékekből lehet sok esetben megállapítani egy-egy kódex magyarországi eredetét. — Érdemes lenne a mintegy 7000 ősnymotatvány átvizsgálása is, amelynek katalógusa igen gyöngé. (Érdekes magyarországi darabot találtam itt is, tehát feltételezhető, hogy más is akad.)

Teljesen ismeretlen ma is a bécsi *érseki könyvtár* anyaga, amelyről Cson-tosi még 1890-ben azt írta (Könyvtárbúvárlatok Ausztriában. Magy. Könyvszemle, 1890. 34. l.), hogy állítólag gazdag reneszánszkori kéziratokban, de neki akkor nem sikerült bejutnia. Thallóczy is javasolta az itteni kutatást idézett cikkében. Nem tudok róla, hogy azóta is valaki magyar részről kutatott volna ott. Itt tehát először még csak helyszíni tájékozódás kellene. — A bécsi *Egyetemi Könyvtár* kéziratára valószínűleg kihagyható a programból, mert ez a gyűjtemény kódexeit (köztük sok korvinát) még a 18. század közepén átadta az akkori Hofbibliotheknak (= ÖNB).

A bécsi kolostori könyvtárak közül az úgynevezett skót-kolostor nem nagy kódexállományát kellene megvizsgálni, ha a kolostornak több könyvet ajándékozó Martinus de Lewbicz a szepesi Leibicről származónak bizonyulna. (Catalogus codicum manu scriptorum, qui in bibliotheca monasterii BMV ad Scotos Vindobonae serv. 1899.)

Salzburg. Egyetemi Könyvtár. (Régebbi nevén Studienbibliothek.) 1100 kéziratról és 1400 ősnymotatványról olvasunk itt. A bencések itteni Szent Péter apátságának könyvtáráról pedig azt tudjuk, hogy 1300 kéziratot, 900 ősnymotatványt őriznek itt. Az Egyetemi Könyvtárban van egy ismeretes korvina, egy Vitéz János-kódex, Pálóczi György breviáriuma, egy valószínűleg magyarországi missale. Tekintettel arra, hogy Beckensloer Vitéz János könyveinek egy értékes részét a jelek szerint Magyarországról kicsempészve Salzburgba vitte – innen került néhány darab Münchenbe és Bécsbe –, lehetséges, hogy további kutatások Salzburgban még újabb darabokat hoznának felszínre.

Több más kolostori könyvtáron kívül (l. BARTALUS ISTVÁN jelentése felső-ausztriai kolostoroknak Magyarországot illető kézíratairól. Pest 1870), elsősorban a *göttweigi Stiftsbibliothek* alapos átvizsgálása szükséges. Számadataim az állomány nagyságáról nincs, de futó megtekintés alapján nem tűnt nagyobb-nak, mint egy átlagos kolostori könyvtár. Viszont máris rendkívül sok magyarországi eredetű (főleg pálos és esztergomi) kódex ismeretes innen. A kolostornak később a magyar bencésekkel volt szoros kapcsolata. Ebből a könyvtárból került Budapestre a Bessarion-korvina. Magyar kutatók máris sok kutatást végeztek itt (RÓMER FLÓRIS: Könyvtári búvárlataim Altenburgban és Göttweigben. Magy. Könyvszemle, 1881. 99–115. l. — CSONTOSI JÁNOS: Könyvtárbúvárlatok Ausztriában. Magy. Könyvszemle, 1890. 34. l. —

FALVY ZOLTÁN: Göttweig és Voraú magyar vonatkozású kéziratái. *Magy. Könyvszemle*, 1959. 122—125. l.). Az anyag teljes, rendszeres, sokoldalú és nem pusztán egy-egy kutató egyéni szempontjai érdekében való átvizsgálása még szükséges.

Klosterneuburg. Ágoston-rendi kolostor könyvtára. (1200 kézirat, 800 ősnyomtatvány.) Pfeiffer, Herman—Čevnik, Berthold: *Catalogus codicum manu scriptorum, qui in Bibl. can. r. S. Augustini Klaustroneub. asser.* 2 kötetű csak a kéziratok kisebbik felét közli. Ebben a részben a possessor-jegyzék nem tüntet fel magyar tulajdonost, amiből arra lehetne következtetni, hogy a további rész átkutatása sem érdemes. A magasabb számjelzetű kódexek közt azonban máris ismeretes három olyan, amely magyarországi eredetű. A kutatás tehát itt is szükséges.

Innsbruck. Egyetemi Könyvtár. (1100 kézirat, 2000 ősnyomtatvány.) Fejérpataky L. azt írja (*Magy. Könyvszemle* 1889. 99—101. l.), hogy átvizsgálta a gyűjteményt, de nem talált benne magyar vonatkozásút. A középkori anyag legnagyobb részben osztrák kolostorok anyagából való. Bizonyos tájékozódás azonban itt sem ártana, mert innen ismeretes egy nyomtatott Vergilius, amelyet Corvin János ajándékozott menyasszonyának, Bianca Maria Sforzának. Elképzelhető, hogy más hasonló is került ide.

Admont. Bencés kolostor könyvtára. (1100 kézirat, 900 ősnyomtatvány.) Tekintettel arra, hogy innen került ki az Admonti Kódex és ezen kívül egy 16. századi magyarországi kódexet ismerünk innen, a kutatás itt is szükséges.

Melk. Apátsági Könyvtár. Számadatom az állományról nincs, mindenestre a nagyobb kolostori könyvtárak közé tartozik. Beatrix királyné Psalteriuma van itt, de ez legjobb esetben is csak a 17. század folyamán került ide. Először általános tájékozódás lenne szükséges. (Csak mellékes tapasztalatként jegyzem meg itt, hogy a könyvtáros magyar származású és rendkívül készséges a segítésben.)

Graz. Egyetemi Könyvtár. Állományadatunk innen nincs, de Kern nyomtatott katalógusa több mint 2000 tételt ír le. Ezek közt magyarországinak tűnő anyagot nem találtam. Túlnyomóan osztrák kolostori anyag. A kutatás nem sok sikert ígér, bár a Codex Albensis éppen itt van. (Ez az utóbbi egyébként arra is jellemző, hogy a külföldi katalógizálások possessor-adatai nem mindig megbízhatóak számunkra.) Thim József, aki 1885-ben kutatta át a gyűjteményt, lényeges magyar vonatkozású anyagot nem talált. (*Magy. Könyvszemle* 1885. 77—85. l.)

Fontos lenne természetesen még számos ausztriai könyvtár sorravétele: Heiligenkreuz, Lilienfeld, Voraú, Schlägl stb.

Csehszlovákia

Itt természetesen elsősorban Szlovákia könyvtárait kell rendszeresen átvizsgálni és pontos nyilvántartásba venni, hiszen itt olyan kódexanyag van, ami a középkor óta folyamatosan helyén maradt. Múlt századi elődeinknek szorgalmas és alapos kutatásokat köszönhetünk ezek közt a kódexek közt (a Történelmi Társulat vándorgyűlései alkalmával, azután Knauz Nándor kutatásai és közlései, Csontos gyűjtése stb.). Az utóbbi időkben is folytak alapos egyéni kutatások, főleg a *pozsonyi káptalani könyvtár* egykori anyagában; sajnos azonban, ezek a kutatások inkább csak egy-egy kódexre vagy

egy-egy szempontra terjedtek ki. (Főleg Szigeti Kilián, Körmeny Kinga és a Népzene kutató Csoport egyes tagjainak vizsgálatai fontosak ebben a tekintetben.) Szó sincs azonban arról, hogy teljesen és részletesen ismernék az anyagot.

A pozsonyi *Egyetemi Könyvtár* csekély kódexanyaga is fontos, mert idekerültek az egykori pozsonyi ferences könyvtár kódexei, legalábbis részben. (CSONTOSI JÁNOS: A pozsonyi sz. ferenciek tartományi könyvtárának codexei. Magy. Könyvszemle, 1878. 45—54. l. és KORVAN, IMRICH: Rukopisy Univ. knižnice v Bratislave. 1970.)

Kassa, Eperjes, Nyitra stb. gyűjteményeivel együtt a teljes szlovákiai anyag felkutatása és adatainak felvétele kb. egy esztendei munkát jelenthetne. Ezen a téren sok eredményt lehetne várni szlovák kollégáinktól, talán egyes meglevő jó személyi kapcsolatok segítenek a fönnálló nehézségekben.

A történelmi *Csehország* területén más a helyzet. Egyelőre meglepően csekély az a kódex-mennyiség, amelyet mint magyarországi eredetűt ismerünk ezen a területen. Pedig a földrajzi közelség, történelmi kapcsolatok (főleg II. Ulászló és II. Lajos) alapján azt lehetne várni, hogy itt közel annyi magyarországi eredetű kódexet őriznek, mint Ausztriában, a török háborúk elől odamentett anyagból. Sőt, azt is tudjuk, hogy már korábban Hassensteini Lobkowitz Bohuszláv sok kódexet igyekezett megszerezni a Corvinából. Törekvése valószínűleg sikerrel is járt. Csakhogy sajnos, az ő könyvtárának legnagyobb része a 16. században elégett.

Prága. Egyetemi Könyvtár. Truhlář kitűnő kétkötetes nyomtatott katalógusa nagyon jó segítségül szolgál a gyűjtemény megismeréséhez. De az is kiderül belőle, hogy az ő korában, a századfordulón, nagyon kevés magyarországi anyag volt itt, ezeket már ismerjük. Tudomásom szerint azonban a könyvtárállamosítások, szerzetesrendi könyvtárak megszüntetése idején igen sok, több ezer kódex került ide, ami valószínűleg még távolról sincs feldolgozva. Ez az anyag mindenesetre számunkra még nem ismeretes, pedig feltehető, hogy kolostori könyvtárakból magyarországi eredetű anyag is lehet közte. Itt tehát először is alaposabb tájékozódásra lenne szükség. A morva területekről az államosított anyagot a *brnói egyetemi könyvtárba* vitték. Itt tehát hasonlóképpen először is helyszíni tájékozódás lenne szükséges.

Mindenesetre át kellene vizsgálni a *prágai káptalan könyvtárát*, ahol egyelőre csak Vitéz János leveleskönyvét ismerjük.

A *prágai Nemzeti Múzeum Könyvtára* mintegy 4000 kéziratának átvizsgálása, úgy látszik, nem érdemes, mert Bartos nyomtatott katalógusa (Soupis rukopišu Národního Musea v Praze. 1—2.) azt mutatja, hogy nagyon kevés a középkori anyag, főleg 17—19. századi kéziratok vannak itt. Rövidebb előzetes tájékozódás mindenesetre itt is szükséges.

Olomoučan a Káptalani Könyvtárnak az Állami Levéltárban őrzött anyagát kellene közelebről megismerni (közelebbi adataim nincsenek), mert itt egy korvinát őriznek. Lehetséges tehát más magyarországi eredetű anyag előfordulása is. Ugyanitt az *Egyetemi Könyvtárból* is ismeretes egy 14. századi győri kódex. A kutatás tehát itt is szükséges.

A rendelkezésre álló meglehetősen hiányos adatok és az említett államosítások folytán szükségessé vált nagy kéziratári munkálatok eredményeinek nem ismerése folytán egyelőre az elvégzendő munka mennyiségét nemigen lehet megtervezni. Az előzetesen szükséges helyszíni tájékozódásokra a cseh területen mindenesetre kellene 3—4 hónapot szánni.

Románia

Erdély könyvtárait ugyanaz áll, mint a régi Felvidék gyűjteményeire. Erről az anyagról is sokat tudunk már. Főleg a gyulafehérvári nagy értékű és rengeteg régi magyarországi kódexet tartalmazó kódexállományról és ősnymotatványról állnak rendelkezésünkre kitűnően használható nyomtatott katalógusok: SZENTIVÁNYI RÓBERT: *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Battyányanae*. 1958. (L. még: VARJU ÉLEMÉR: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár*. 1899., illetve: KULCSÁR PÉTER: *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Battyányanae*. 1965.) A mintegy 700 kéziratnak a kisebbik fele középkori. Az ősnymotatványok száma 565. Minthogy mindkét katalógus kiterjeszkedik a possessorokra és bejegyzésekre, itt a munka igen könnyű, inkább csak helyszíni ellenőrzés jellegű lenne. Sok publikálás történt a különböző száz városok könyvtárainak kódexeiről, azután Kolozsvárról, Marosvásárhelyről. Itt először is Jakó Zsigmonddal kellene konzultálni: mennyire van tervük, vagy mennyire vannak elvégzett munkálataik erről az anyagról. Esetleg az egész gyűjtőmunkát ők maguk elvégeznék vagy velük kooperációban lehetne végezni. A történelmi Románia területén viszont magyarországi eredetű középkori anyag után kutatni nem látszik érdemesnek.

Jugoszlávia

Horvátország és Dalmácia fontos eredményeket ígér. Bár Zággrábból máris, régóta ismerünk elsőrangú fontosságú magyar eredetű anyagot, sajnos rendszeres kutatás tudtommal itt a mi részünkről sohasem történt. (Kéziratokra vonatkozó számadatokkal sajnos a W. o. L. nem szolgál ebben az esetben.) Csontosai közlése a Magyar Könyvszemlében (A zágrábi érseki és egyetemi könyvtárak kéziratai. 1880. 97—127. l.) nem ad mást, mint Kovachich 1812-i feljegyzéseit, s ezek alig használhatóak. A *Nemzeti (Egyetemi) Könyvtár* és a *Főszékesegyházi Könyvtár* anyagát tehát darabonként át kell vizsgálni. Ugyancsak érdemes lenne, a sok történelmi kapcsolat folytán Dalmáciában Trau, a két dubrovniki szerzetesi könyvtár, Zára stb. gyűjteményeinek átkutatása. A jugoszláviai kutatások becslésem szerint legalább 5—6 hónapot kitennének. — Egyáltalán a történelmi közösség alapján elképzelhető lenne a teljes horvátországi anyag számbavétele a magunk számára is.

Lengyelország

Ausztria és a történelmi cseh terület után a harmadik olyan ország, ahová a török dúlások elől leginkább menthettek Magyarországról kódexeket és amellyel a történelmi kapcsolatok is rendkívül erősek voltak (krakkói egyetem stb.). Magyar részről azonban itt sem folyt soha rendszeres kutatómunka, csak értékes egyéni kutatások. Sajnos, a nagy gyűjtemények közül a varsói *Nemzeti Könyvtár* több ezer darabos kódexállományát a németek a második világháborúban elégették, a katalógussal együtt, így ma azt sem lehet tudni - egy külön fönmaradt csekély töredéken kívül —, hogy mi volt ebben. Mégis ezt a maradékot is alaposan meg kellene vizsgálni. Sokkal fontosabb ennél a krakkói, sértetlenül maradt, *Jagello (Egyetemi) Könyvtár* hatalmas kódexanyaga. Számadataim nincsenek, de a gyűjtemény közismerten igen nagy. Az is bizonyos, hogy sok magyar vonatkozású anyaga van, magyarországi eredetű

kódexeket ismerünk innen (Vitéz, Ilkusz Márton stb.). Legalább egy félévi kutatásra lehetne itt gondolni.

A másik, korvinával is rendelkező krakkói könyvtár a *Czartoryski Könyvtár*, ez azonban nem olyan nagy, hogy átnézéséhez sok idő kellene.

A *toruńi Városi Könyvtár*nak van korvinája, amely korábban a gimnáziumi könyvtárban volt, más budai eredetű kötetekkel együtt. Ez utóbbiakról csak Rómer Flóris közléséből tudunk, kérdés, ma megvannak-e (Corvin-code-kek Thornban, Königsbergben és Sz. Pétervárott. Magy. Könyvszemle, 1878. 1—14. l.). Sok időre itt nem lenne szükség.

Nem tudjuk azonban: mennyi az elvégzendő munka Poznanban, ahová tudtommal a régi lembergi Ossolynski-gyűjtemény vagy annak egy része került és Wrocławban, valamint egyéb sziléziai könyvtárakban. Szerencsére a lengyelek elég nagy ütemben folytatják a kéziratári katalógusok publikálását, s így a következő években talán már tisztább képet kaphatunk arról, milyen reménnyel lehet itt magyarországi eredetű kódexek után kutatni. Ezekben a helyeken előzetes tájékozódás kellene. Nem látszik szükségesnek a kutatás a *gdański* könyvtárban, rövid ott-tartózkodásom alatt úgy láttam, ez fölösleges lenne.

Olaszország

A távolabbi területek közül itt várható a legtöbb eredmény, főleg a 15 század anyagában. Az olasz gyűjtemények ismeretéhez a World of Learningnél jobb tájékozódást lehet szerezni az Annuario delle biblioteche italiane köteteiből, de meg kell mondani, hogy sok helyen az olaszok maguk se tudják, miük van. Az átvizsgálendő gyűjtemények nagy száma és a kódexállományok nagysága miatt az egész munka súlypontja bizonyos, hogy Olaszországra esik. Elsősorban a következő könyvtárak jönnek szóba:

Bologna

Egyetemi Könyvtár. (7500 kézirat, 900 ősnymtatvány.) A könyvtárat Marsigli alapította, aki Magyarországról is vitt el kéziratot anyagot. Ebben az anyagban már többen dolgoztak, közlések is történtek innen, de tennivaló lenne még bőven. 2—3 hónapi kutatás után derülne ki, szükséges-e hosszabb vizsgálódás.

Cesena

Városi Malatesta Könyvtár. (2100 kézirat.) Mint nevezetes humanista könyvtárban, szükséges lenne először egy-két heti alapos helyszíni tájékozódás arról, érdemes-e a mi szempontunkból kutatni ott.

Ferrara

Városi Ariosto Könyvtár. (Több mint 4000 kézirat, 1500 ősnymtatvány.) Tekintettel arra, hogy a modenai Este Könyvtár régebben Ferrarában volt, tájékozódni kellene az itteni anyagban. További kutatás ettől az egy-két heti előzetes tájékozódástól függne.

Firenze

A többi itteni fontos könyvtár közt az első helyet a kutatás szempontjából a *Biblioteca Medicea-Laurenziana* 10 000 kötetes kéziratállománya foglalja el.

(Jelenleg 10 korvinát ismerünk innen.) A kutatás itt azért is nagyon fontos lenne, mert tudjuk, hogy Mátyás király halálakor 150 befejezetlen, kifizetetlen kódex maradt Firenzében. Igaz ugyan, hogy ezekben valószínűleg még nem volt címer, de elképzelhető, hogy egyes darabokra mégis fényt lehet deríteni a kódexek egyéb vonatkozásaiból. Kutatásra tehát egy évet lehet szánni.

Ugyanott a *Nemzeti Könyvtár*ból eddig nem ismerünk magyarországi eredetűt, de a 24 000 kézirat és 3000 ősnymotatvány közt alapos, több hónapos kutatás érdemes lenne.

Ugyancsak tájékozódni kellene a helyszínen a *Biblioteca Riccardiana-Moriena*-ban. 5800 kézirat van itt, közte Attavante-kódex és Cenninius kézírásával készült is akad, tehát reneszánsz anyag van. További kutatás szükségessége rövidebb helyszíni szemle után derülne ki.

Végül érdemes lenne vizsgálatokat végezni a firenzei *Capponi Könyvtár*-ban, mert éppen a Capponiaknak is voltak a birtokukban a Mátyás király számára készülő említett kódexekből. (A könyvtár régi nyomtatott katalógusa „Capponi: Catalogo dei manoscritti . . . 1845.” nemigen használható.) Két-három hónapi helyszíni kutatás a 2100 kéziratban megérné a fáradságot.

Milano

Biblioteca Trivulziana. (1300 kézirat, 1000 ősnymotatvány.) Két korvina ismeretes itt. 2–3 hónapi kutatás érdemes.

Biblioteca Ambrosiana. A World of Learning szerint 35 000, az Annuario szerint 10 000 kötet itt a kézirat. Bizonyára az utóbbi az elfogadható. Van még 2000 ősnymotatvány. Eddig nem sokat tudunk magyar részről az állományról. Alapos előkészület, helyszíni tájékozódás alapján valószínű, hogy több hónapos kutatásra lehet itt számítani.

Modena

Biblioteca Estense. (13 500 kézirata, 1600 ősnymotatványa van.) Egyike a legtöbb ismert korvinát őrző könyvtáraknak. Fava és Salmi kutatásai és publikációi alapján ebből a szempontból jól fel van tárva, újabb korvinák itt nem várhatók, de ez még nem jelenti azt, hogy egyszerűbb, magyarországi eredetű anyag nem lehet még itt. Valószínű, hogy előzetes, rövidebb tájékozódás után itt is hosszú, több hónapos kutatás szükséglete fog felmerülni.

Nápoly

Nemzeti Könyvtár. (27 000 kézirat, 4500 ősnymotatvány.) Miskolczi István, akinek pedig igen jó olaszországi kapcsolatai voltak, 1927-ben azt írta a Magyar Könyvszemlében („A nápolyi Biblioteca Nazionale magyar vonatkozású kéziratai”), hogy felkutatta a helyszínen a magyar vonatkozású anyagot; ő 8387 kéziratról tud, amelynek nagyobb része újkori anyag. Magyarországi kódexet egyet sem talált. Ezzel szemben egy újabb nyomtatott katalógusban megtaláltam Beatrix királyné egy ismeretlen, hiteles zenei kódexét. Tehát vagy újabban került oda más anyag is, mint amit Miskolczi látott, vagy pedig neki mégsem volt módjában mindent látni. Igaz ugyan, hogy a nápolyi Aragon-könyvtár szétszóródott, töredékei ma nemcsak Franciaországban vannak, ahová a 15–16. század fordulóján kerültek, hanem például Bécsben is nagy számban vannak, mégis a több százados nápolyi—magyar kapcsolatok folytán Nápolyban még sok meglepetés akadhat a gyűjteményekben. Mindenekelőtt egy 2–3 hónapos helyszíni, előzetes tájékozódás kellene.

Padova

Egyetemi Könyvtár. (2450 kézirat, 1500 ősnymtatvány.) Eddig magyarországi eredetű anyagot mindössze egy kétes kódexet ismerünk, de egy-két hetes tájékozódás nem ártana.

Parma

Biblioteca Palatina. (5000 kézirat, 3000 ősnymtatvány.) Magyarországról eddig csak egy Beatrix-kódex ismeretes, de helyszíni tájékozódásra itt is szükség lenne.

Torino

Mindkét itteni nagykönyvtárban, a *Biblioteca Nazionale* 2700 kézirata és 1600 ősnymtatványa, valamint a *Biblioteca Reale* 4000 kézirata tekintetében egyelőre még teljesen tájékozatlanak vagyunk. Ugyanúgy először helyszíni tájékozódás kellene, mint az előbb említettekben.

Trento

A *Biblioteca Comunale* több mint 5000 kódexe közt értékes darabokról tudunk, tehát itt is kellene bizonyos előzetes tájékozódás. Fontosabb azonban ennél a *Museo Nazionale* kis gyűjteménye, mert az első világháború után az olaszok sok értékes kódexet hoztak ide Ausztriából, főleg az Österr. Nationalbibliothek kódexei közül. Ez utóbbiak közt lehetnek Budáról származó könyvek, valamint esetleg Vitéz János Salzburgba s onnan Bécsbe került könyvei is. A Bécsben olaszoknak átadott kódexekként nyilvántartott darabok jelzetei ugyanis olyan csoportokra utalnak, amelyekből már ismerünk hasonlókat. Egyes bécsi darabok ugyancsak Trentóba, a *Museo Diocesano*ba kerültek. Ezeket is meg kell tehát vizsgálni. (L.: KRISTELLER: *Iter Italicum* 2. kötet 191—193. l.) A trentói kutatásokra egy hónapot kellene szánni.

Venezia

Biblioteca Nazionale Marziana. A W. o. L. és az Annuario adatai a kéziratok mennyiségét illetően ellentmondóak. Az előbbi 24 000, az utóbbi 12 000-ről szól és 3000 ősnymtatványról. Mindenesetre ez lenne az egyik legfontosabb olaszországi könyvtár a szóban forgó kutatásokkal kapcsolatban. Nemcsak azért, mert eddig is már 4 korvinát ismerünk innen, hanem mert ebből a négyből három a velencei S. Giovanni e Paolo kolostorból került ide. Márpedig bizonyos adatok arra mutatnak, hogy ennek a kolostornak birtokában még több könyv is volt Mátyás király könyvtárából. A kolostor könyveit pedig ma a Marziana őrzi. A korai és állandó velencei—magyar kapcsolatok alapján remélni lehet, hogy nemcsak 15. századi, hanem korábbi magyarországi eredetű kódexre is lehet itt bukkanni. A gyűjtemény nagysága és fontossága miatt egy teljes évet kitevő kutatás szükségesnek látszik.

Meg kellene vizsgálni ugyancsak Velencében a *Museo Civico-Correr* könyveit is, ahonnan katalógusadat alapján hiteles Ulászló-kódexet sejtünk. Tájékozódás lenne szükséges a S. Giorgio Maggiore kolostor könyvtárában is.

Verona

Káptalani Könyvtár. Itt két hiteles korvinát ismerünk. A nem nagy (1500 kötetes), de nagy értékű kódexgyűjteményben a többi darabot is át kellene vizsgálni. (Kb. 2 hónap.)

Kevesebb eredménnyel kecsegtet a kis *Biblioteca Comunale Guarnacci* 500 kézírata *Volterrán*ban, bár innen is ismerünk egy hiteles korvinát.

Pistoia

Biblioteca Fabroniana. A jelek szerint csak kis gyűjtemény, de egy Kristellernél található kódexet meg kellene vizsgálni, hogy nem Ulászló király példányáról van-e szó, s ha igen, talán más hasonló is akad ott.

Roma

Utolsónak hagytam *Rómát*, mert itt lenne szükséges a legtöbb kutatás. A *Biblioteca Casanatense* 5000 kódexe és 2000 ősnymtatványa közt mint magyarországit csak egy korvinát ismerünk. De a könyvtár nyomtatott katalógusának 5 kötete eddig a gyűjteménynek csak egy tizedéről ad tájékoztatást. Itt tehát több hónapos kutatás lenne ajánlatos. (Az *Annuario* tévesen egy világtörténeti tartalmú korvináról beszél az *Encyclopaedia Medica* helyett. — Levélbéli tájékozódás alapján.)

A *Vatikáni Könyvtár* 60 000 kézírata és 7000 ősnymtatványa még ma is az a gyűjtemény, ahol újra és újra magyarországi eredetű kódexek bukkannak fel. Nyomtatott katalógusai kitűnőek, nagy segítséget adnak a munka előkészítésére, az átnézendők megállapítására. Sajnos, ezek a katalógusok azonban ma is csak a gyűjtemény egy részéről jelentek meg, még sok ezer kódexről hiányzik mindenfajta közlés. Gondolom, minimálisan két esztendei kutatómunka elengedhetlen itt.

Nem lehet elmulasztani Rómában a *Nemzeti Könyvtár* 5000 kódexében való előzetes tájékozódást sem, s ugyancsak fontos lenne a kisebb *Vallicelliana Könyvtár* megismerése, az utóbbiban 2500 kódex, köztük értékes 15. századi anyag.

Német Szövetségi Köztársaság

München

Bayerische Staatsbibliothek. 50 000 kéziratával, 20 000 ősnymtatványával a legnagyobb ilyen német gyűjtemény. Természetesen az 50 000 kézirat itt sem jelent ennyi középkori kéziratot. Támponatul szolgálnak az anyag kiválasztásához elég jó nyomtatott katalógusai, amelyekből először is ki lehet szűrni azt az anyagot, ami a mi szempontunkból érdektelen, s ez a munka mennyiségét jelentősen csökkenti. Az eddig ismert magyarországi anyag (10 korvina, Vitéz János, Garázda Péter könyvei, a pécsi „egyetemi beszédek” stb.) arra mutat, hogy a kutatás itt eredményekre számíthat. Egy esztendei munka, gondolom, szükséges.

Wolfenbüttel

Herzog August Bibliothek. Egyike a világ legértékesebb kódexgyűjteményeinek. 10 korvina már régóta ismeretes innen, legújabbán került oda egy ismeretlen 13. századi magyarországi Psalterium. Nyomtatott katalógusai az állomány túlnyomó részéről megjelentek és igen jók, ezért aránylag kevés az átvizsgálandó kódexek száma. Sajnos, elég reménytelen a helyzet az ősnymtatványokkal kapcsolatban. Ezeknek a számát kb. 4000-re becsülik, de nincsenek különválasztva, kutatásuk tehát csak a betűrendes katalógus alapján,

szerzők szerint lenne lehetséges, ami megoldhatatlan, pedig 1900-ban Pellechet jelezte, hogy talált itt egy korvina-ősnyomtatványt. Sajnos, közelebbi adatot nem adott (nem sokkal utóbb meghalt). Helyszíni kutatásokkal nem sikerült eddig nyomára bukkannom, bár az ottani kollégák minden lehetséges segítséget megadtak. Itt tehát a távoli jövő, az ősnyomtatványok feldolgozása után, még érdekes meglepetéseket tartogathat, de ehhez a könyvtár saját földolgozó munkájának előrehaladása szükséges.

Nürnberg

Városi Könyvtár. Méreteit nem ismerem, bár nem látszik nagy gyűjteménynek. Viszont nemcsak arról nevezetes, hogy egy Budán készült Ulászló-kódex van itt, hanem hogy idekerültek Regiomontanus saját kódexei, legalább 20 darab. Ezek maguk megérdemelnék az alapos vizsgálatot, — esetleg magyarországi működésével, s így a kódexek magyarországi használatával kapcsolatban. Egy-két hónap azért elég lenne itt.

Erlangen

Egyetemi Könyvtár. (2500 kézirat, 2000 ősnyomtatvány.) Fischer két-kötetes nyomtatott katalógusa csak a kódexállomány egyharmadát közli, de ezek közt máris 5 magyarországi van. Gondolom, mintegy háromhónapi kutatás szükséges lenne itt.

Stuttgart

Württembergische Landesbibliothek. 11 000 kézirata és 6000 ősnyomtatványa helyszíni tapasztalataim szerint annak ellenére sem ígér nagyobb eredményeket, hogy egy hiteles korvinájuk van. Stuttgartnak nem volt olyan középkori kapcsolata Magyarországgal, hogy ott sok eredmény reményében kutathatnánk, nem is olyan könyvtár, amely tudatos gyűjtőtevékenységről ismeretes, mint Wolfenbüttel.

Kiel

Egyetemi Könyvtár. Ugyanazt kell mondani róla, mint Stuttgartról. Itt is van egy Budáról elhozott kódex, de több valószínűtlen. Némi helyszíni tájékozódás azonban nem ártana.

Göttingen

Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek. 9000 kézirata és 6000 ősnyomtatványa komoly figyelmet érdemel. Eddig ugyan csak egy hiteles korvinát és egy 14. századi esztergomi kódexet ismerünk innen a magyarországi középkori anyagból, de várható egyéb is. Mindenesetre egy előzetes rövidebb vizsgálat alapján lehetne képet alkotni az elvégzendő feladat szükségességéről és méreteiről.

Nem ártana bizonyos előzetes szemle *Augsburgban*, *Bambergben* és *Würzburgban* sem. (Az utóbbi helyen van egy korvina.)

Nyugat-Berlin

Az itteni Staatsbibliothekban van a berlini Deutsche Staatsbibliothek kódexanyagának jelentékeny, talán éppen a nagyobb része. Köztük van egy hiteles és néhány kétesnek tartott korvina. Helyszíni vizsgálat itt is szükséges

lenne, ha nem is hosszú ideig tartó; ti. a régi berlini nyomtatott katalógus (Rose) alapján legalábbis így tűnik.

Német Demokratikus Köztársaság

Berlin

Deutsche Staatsbibliothek. L. a Nyugat-Berlin alatt mondottakat.

Drezda

Sächsische Landesbibliothek. Jó nyomtatott katalógusa van a kéziratártnak, ezen az alapon a már ismeretes — és a második világháborúban nagyon megrongálódott — két korvinán, Filipec püspök egy ősnymtatványán kívül itt más magyar anyag nem igen várható. A kódexanyagot általában nagyon súlyos károk érték a második világháborúban.

Lipcse

Egyetemi Könyvtár. Két Janus Pannonius-kódex és egy hiteles görög korvina ismeretes itt mint magyar anyag; ezek a Városi Könyvtárból kerültek ide. További anyagok nem igen várhatók magyar szempontból. Legfeljebb rövidebb tájékozódó vizsgálat lenne esedékes.

Gotha

Landesbibliothek. Eddig nincsenek közelebbi ismereteink róla azon kívül, hogy 6600 kézirat van itt. Előzetes feltárás kellene.

Jena

Egyetemi Könyvtár. A kéziratok számadata 6600. Azon kívül, hogy egy hiteles korvina van itt, közelebbi adataim magyarországi vonatkozásokról nincsenek. Előzetes feltáró tájékozódás kellene.

Görlitz

Városi Könyvtár. Tekintettel, hogy a kis (800 kézirattal rendelkező) gyűjteményben egy Janus Pannonius-kódex van és tekintettel a földrajzi közelségre, nem ártana rövidebb helyszíni szemle. Ugyanígy *Bautzen*ben sem.

Franciaország

Minél távolabbi ország kerül sorra, annál kevésbé lehet szó jó hatásfokú kutatásokról, hiszen annál kisebb a valószínűsége annak, hogy nagyobb számú magyarországi eredetű kódex lehet ott; bár tudjuk, hogy kerülőutakon oda is sok jutott. Mégis, hogy a reális lehetőségek keretei közt maradjunk, az ezekben az országokban sorra kerülő átvizsgálendő kódexgyűjtemények számát erősen korlátozni kell. Ilyen terület Franciaország is.

Besançon

Városi Könyvtár. 3000 kódexet őriz, közte egy hiteles, több kétes korvina. Itt tehát érdemes lenne legalábbis egy rövidebb helyszíni tájékozódás.

Párizs

Bibliothèque Nationale. Az óriási kéziratgyűjtemény sok magyarországi anyagot őriz (korvinák, Szathmáry György breviáriuma, Kálmáncsehi Domo-kos imádságoskönyve stb.). A W. o. L.-nek a gyűjtemény méreteire vonatkozó adata számunkra nem sokat ígér, mert a 155 000 kézirat bizonyos, hogy nem kódexeket jelent. Több hónapos kutatás nézetem szerint elengedhetetlen lenne itt.

Anglia

Több gyűjteményből ismeretes egy-egy magyarországi darab: *Oxford. Bodleiana.* — *Cambridge. Trinity College.* — *Manchester. Chetham's Library.* — *Holkham Wells. Leicester Könyvtár.* Ezek azonban általában nem a korai történelmi kapcsolat, hanem későbbi gyűjtés folytán kerültek oda; több magyar anyag után rendszeresen kutatni bennük nemigen látszik érdemesnek. Éppen a legutóbbi időben merült fel egy adat, hogy Pirkheimer útján állítólag Angliába került korvinák után lehetne nyomozni a Royal Society könyvtárában; ebben az irányban megtettem az érdeklődés első lépéseit. Egyelőre azonban semmi pozitívumról nem lehet beszélni. — Az egyetlen angliai gyűjtemény, ahol alaposabb kutatások szükségesnek látszanak, a *British Museum Könyvtára Londonban.* Részletes nyomtatott katalógusai vannak, ezeknek az alapján való alapos előzetes felkészülés után valószínűnek tartom, hogy az óriási mennyiség ellenére is néhány hónapi kutatás elegendő lenne.

Spanyolország

A magyar kódexkutatás szempontjából eddig valóságos terra incognita. Tudomásom szerint hosszabb kutatásokat a spanyol könyvtárakban magyar részről még senki sem végzett (csak levéltári kutatások folytak). Pedig éppen a bevezetőben említett új felfedezések arra mutatnak, hogy nagyon fontos lenne először legalábbis alapos helyszíni tájékozódás. Korábban ugyanis az egyetlen, de pusztán hagyomány alapján magyarországi eredetűnek tartott kódex az Escorial híres Arany Bibliája volt, amelyet állítólag II. Lajos özvegye, Mária királyné ajándékozott II. Fülöpnek. A legutóbb előkerült escoriali és madridi kódex azonban arra vall, hogy a hagyománynak lehet reális alapja, és érdemes ezen a téren tovább kutatni. Talán a könyvtárakban olyan adat is felkutatható lenne, ami tájékoztatna Mária királyné esetleg ide került könyveiről. Egy-két hónapos helyszíni kutatások alapján lehetne dönteni a további kutatások szükségességéről.

Törökország

Konstantinápoly

Eski Serail Könyvtára. Meglepő új eredményekre, a Corvina nagyobb maradványaira itt már nem lehet számítani. Ami volt, kevés kivétellel már Budapesten van a múlt század óta. Deismann kutatásai alapján (Forschungen und Funde im Serail) pontosan tájékozva vagyunk az ottani nyugati eredetű anyagról, mennyiség és cím szerint nem sok ez. Eddigi ismereteink szerint ezek közt az Ulászló-kódexen túlmenően néhány olyan darab van, amelyet

a helyszíni vizsgálat valószínűleg magyarországinak fog bizonyítani. (Sajnos, eddig mikrofilmszerzésre vonatkozó megismételt erőfeszítéseim teljesen eredménytelenek maradtak.)

Szovjetunió

Eddig összesen két magyarországi kódexről van adat, az egyik a *leningrádi Szaltukov-Scsedrin Könyvtárban*, a másik az *Akadémiai Levéltárban*. Elképzelhető, hogy még más is akad, de a gyűjtemények óriási méretei és a magyar anyag valószínű csekély volta miatt nem látszik érdemesnek a magyar részről való kutatás. Sokkal szerencsésebb megoldásnak tűnnék valamilyen kooperáció a szovjet kollégákkal.

Eddigi adataim szerint nem nagy reményt kelt a középkori magyar kódexanyag után való kutatásra Hollandia (*Amsterdam, Egyetemi Könyvtár. — Hága, Királyi Könyvtár. — Utrecht, Egyetemi Könyvtár*). Ugyanígy Belgium sem (*Bruzelles, Királyi Könyvtár 35 000 kézirattal. Pedig Belgiumba II. Lajos özvegye, Mária útján más kódexek is kerülhettek, nemcsak a bruxelles-i Missale, de a jelek szerint az ő könyvei továbbjutottak Spanyolországba. Ez a kérdés még kutatásokat igényel; Gent, Egyetemi Könyvtár. 5000 — Liège, Egyetemi Könyvtár. 6000 kézirat*). Svájból sem ismerek olyan gyűjteményt, amelyet a mi szempontunkból érdemes lenne átkutatni. Ugyanez mondható Bulgáriáról, Albániáról, Görögországról a déli, Dániáról, Norvégiáról és Svédországról az északi országok közül, annak ellenére, hogy Svédországból elég sok régi magyar nyomtatvány ismeretes, amit a svédek a harmincéves háború idején hoztak el Csehországból. Magyar vonatkozású kódex azonban eddig nem ismeretes innen. Valószínű, hogy kódexeket nem hoztak el a cseh területről, hiszen a svédek a 16. és 17. század közepe közti időben saját kódexanyaguk legnagyobb részét is likvidálták, levéltári anyagok kötésére használták fel mint számukra értéktelen könyveket. Az Amerikai Egyesült Államokról már a bevezetőben megemlítettem, hogy itt eredmény az ottani kitűnő, magyar származású kutatóktól (Gábel Asztrik, Szabó György, Domonkos László) várható.

*

Ha az Ausztriára vonatkozólag számba vett és együttesen mintegy két esztendőre való kutatásokat — mint különleges megoldást nyelő feladatot — itt nem számítjuk, az egész föltételezett elvégzendő munkamennyiség végösszegeként mintegy 130—140 hónap, tehát egy munkaerő 10—12 évi, két munkaerő párhuzamos munkája esetén 5—6 esztendei munkát lehetne tervbe venni. Ez a számítás, bár adatokra és gyakorlati tapasztalatra támaszkodik, természetesen meglehetősen elméleti értékű, hiszen a helyszíni tapasztalatok, maguknak a megindult kutatásoknak a menete sok tekintetben módosíthatják e számokat.

Mindenesetre ezekből a feltételezett és nagyon szerény számításokon alapuló kalkulációkból is látható, hogy ilyen nagy feladatot nem lehet sem egyéni munkával, sem rövid lejáratú, alkalmi munkákkal megoldani. Ehhez hosszú időn át tartó, jól előkészített, gondosan megszervezett munka, több kutatónak egymás teljesítményeihez kapcsolódó, központilag kézben tartott munkássága szükséges.

Részint előkészületként, részint a meginduló külföldi kutatásokkal párhuzamosan össze kell gyűjteni a külföldi kódexekre vonatkozólag már eddig publikált, valamint a még nem publikált, de hozzáférhető adatokat (Rómer Flóris hagyatéka az OSZK-ban, Schönherr Gyula anyaggyűjtése a MTAK-ban, az OSZK Kézirattárában levő ún. kéziratbibliográfiai anyaggyűjtés stb.). Ezek az elszórt publikációk és különböző helyeken található kéziratgyűjtemények, katalógusok máris rengeteg anyagot tártak fel, nagyon sok magyarországi eredetű kódexet tettek ismeretessé. Ezeknek azonban semmiféle központi nyilvántartása nincs. A közlések egy része az eredeti példány gondos tanulmányozása alapján készült alapos leírás, ami szükségtelemmé teszi a példány újra kézbevételeit, tervbe vett munkánkhoz tehát nagy segítséget, tekintélyes megtakarítást ígér. Más esetekben viszont csak rövid közlés, utalás van, de ez meg igen sok olyan kódexhez vezet hozzá, amelyeket azután esősorban kell eredetiben tanulmányozni és részletesen leírni. Egy ilyen kartoték, mondhatni corpus összeállításához egyéni munkával már korábban hozzáfogtam. Ez a munka ugyan még csak a kezdet kezdetén van, de a jelenlegi tanulmányterv elkészítésének alapja is ez volt.

Ugyancsak össze kell gyűjteni és kartotékba foglalni a nagy könyvtáraink mikrofilm-táráiban (MTAK, OSZK) őrzött nagyszámú külföldi kódex-mikrofilm adatait, mert sok esetben a már megszerzett mikrofilm teljesen feleslegessé teszi az eredeti példánynak a helyszínen való tanulmányozását.

Ami mármost a külföldön megindítandó kódexkutató munkát illeti, meg kell jegyezni azt, hogy ez a munka teljesen független attól és teljesen más természetű, mint az a hungaricum-nyilvántartás, amire a művelődésügyi miniszter és az MTA főtitkárának 205/1971. M.K. 23. MM—MTA számú együttes utasítása (a magyar vonatkozású külföldi levéltári anyag nyilvántartásbavételéről) vonatkozik. Nemcsak azért, mert a kódexek sem természetüknél, sem őrzési helyüknél fogva nem számítanak a levéltári anyaghoz, s így a hungaricum-nyilvántartási tevékenység nem foglalkozik velük, hanem azért is, mert itt nem arról lenne most szó, hogy egyéni, speciális kutatásokat végző személyek a munkájuk során felhasznált vagy akárcsak esetlegesen kezükbe került magyar vonatkozású anyaggal kapcsolatban bejelentési kötelezettséggel tartoznak az Országos Levéltárnak, amely a bejelentéseket nyilvántartásba veszi és más kutatóknak rendelkezésére bocsátja, hanem egy speciális, *egy bizonyos célra irányuló, céltudatos kutatómunkáról*. Ezt a munkát, tehát a külföldi könyvtárakban őrzött magyarországi eredetű kódexeknek a felkutatását, speciálisan ezzel a céllal foglalkozó, ezzel megbízott kutatók végzik, az eredményeknek először központi nyilvántartásba vétele, utóbb egy corpus-ban való közlése céljából. Ez a corpus tartalmazná — a lehetőségek határáig — a fennmaradt magyarországi középkori kódexek teljes katalógusát.

A kutatómunkát végzők természetesen nem valami segéderők, pusztán anyaggyűjtő személyzet lennének, hanem munkájukkal kapcsolatban ugyanúgy tiszteletben kell tartani az általuk felkutatott anyagra vonatkozó publikálás, első felhasználás jogát, mint ahogyan ez a levéltári hungaricum-nyilvántartási rendeletben is megtalálható.

Alapvetően szükséges az, hogy valamilyen szerv, központ legyen, amely kézben tartja a munkálatokat, amelyhez befutnak az eredmények központi kartotékolás céljára és amely nyilvántartja azt is, hogy milyen gyűjtemények, illetve azokban mely kódexek átvizsgálása történt meg, valamint azt is, hogy mely kódexcsoportokról vagy egész gyűjteményekről derült ki az előzetes

kutatások során, hogy a darabonkénti átvizsgálás felesleges. Ugyanez a központ gondoskodnék arról is, hogy kapcsolatot tartson a nagykönyvtárak mikrofilmtáraival a kódexek mikrofilmjeinek fokozatos beszerzése céljából. Ez a központi nyilvántartó szerv lehetne az MTA Könyvtárának kéziratára.

A munkálatok eredményes végzése természetesen függ a munkát végzők speciális egyéni felkészülésétől, egyéni munkateljesítményétől, tehát nem lehet mechanikus előírásokkal szabályozni. Bizonyos azonban, hogy komoly eredményt csak olyanok fognak elérni, akik a munkában alapos jártassággal rendelkeznek, s egyéni kutatási érdeklődésüknek is megfelel. Szükséges lenne tehát az is, hogy a munkában részt vevő fiatal munkatársak különleges, gyakorlati képzést kapjanak ezen a téren (beleértve paleográfiai, könyvtörténeti, címertani, kötéstörténeti stb. kérdéseket is), szükséges, hogy jól ismerjék a középkori Magyarország történetét, műveltségét. Esetleg lehetne valamilyen kisebb segédletet is elkészíteni erre a célra: szóba jöhető személyek nevei, címerai, magyarországi latin és német helynevek; hiszen tapasztalat szerint fiatalabb könyvtárosok és történészek sem ismerik ezeket a neveket, s így félő, hogy nem ismerik fel a kódexek magyarországi eredetét sem.

A munkálatok zavartalan és gyors menetét nagyban segíti a személyes kapcsolatok kiépítése, hogy elzárkózás helyett segítőkészséggel fogadják kutatóinkat a kéziratárakban, pl. hogy betekintést kaphassanak házi katalógusokba, töredékgyűjteményekbe, hogy tájékozódást kaphassanak a gyűjtemények kialakulásáról, s ezzel kapcsolatban olyan vonatkozásokról, hogy eredményre lehet-e számítani vagy sem. Azért is szükséges ez, mert a szokásosnál sokkalta nagyobb forgalmat fog jelenteni egy-egy ilyen kutatás a gyűjteményekben, ami nem csekély kiszolgálási problémát okozhat, esetleg szabályokon túlmenő külön engedélyezésre is szükség lesz ehhez. A külföldi könyvtárosok kollegiális segítsége azért is nagyon fontos, mert már eddig gyakran éppen az ő előzékenységük segítette hozzá a magyar kutatókat őket érdeklő anyagok ismeretéhez.

Nagyon fontos — s ennek elősegítése az említett központi irányítás egyik feladata lenne —, hogy az egyes gyűjteményekben egymás után kutatók egymás munkáját segítsék, hogy tapasztalataikat az ott végzett munkákra, a munkalehetőségekre és nehézségekre vonatkozólag közöljék.

Azt, hogy mindez az erőfeszítés, több kutató évekre terjedő kutatómunkája milyen eredményeket fog hozni — ma még nem láthatjuk előre. Azt sem lehet tudni, hogy ettől a szervezett munkától függetlenül, azzal egyidejűleg, a véletlen, magyar és külföldi kutatók egyéb munkái mennyi mindent fognak még föltárni, de az eddigi kutatásokból és eredményekből is bizonyos az, hogy a rendszeres, szervezett kódex-feltáró munkában olyan páratlan lehetőségek rejlenek, amelyek nagyon sok ismeretlen forrásanyaggal fognak hozzájárulni olyan gyengén ellátott középkori történetünk, középkori művelődésünk minden ágának megismeréséhez. Sőt a kutatások eredményei új fényt vethetnek Magyarország és más országok művelődési kapcsolatainak történetére is. A munkálatoknak tehát nemcsak a magyar történelem szempontjából lenne jelentőségük, hanem új, értékes anyagot tárhatnak föl a nemzetközi történelmi kutatások számára is.

A munkálatokkal párhuzamosan, illetve azoknak befejezte után sor kerülhetne Széchényi Ferenc nagy álmának megvalósítására: nyomtatásban megjelentetni a *Corpus codicum manuscriptorum medii aevi Regni Hungariae*-t.

Csapodi Csaba

100 ÉVES A RÉGI MAGYAR KÖLTŐK TÁRA

Száz esztendeje múlt 1971 decemberében, hogy a MTA I. Osztálya „két-ség nélkül meg lévén győződve a régi magyar költők művei kiadásának a nemzeti nyelv, irodalom és történet szempontjából egyaránt halaszthatatlan szükségességéről”,¹ Gyulai Pál javaslatára megbízta Toldy Ferencet a *Régi Magyar Költők Tára* szerkesztésével. Irodalomtörténetírásunk atyját nem érte váratlanul a megbízatás; évek óta készült erre a feladatra. Már 1860-ban, amikor az *Új Magyar Múzeum* szerkesztésétől megvált, ezt írta: „Korom int . . . intenek még sürgetőbben befejezetlen munkáim, úgy egy az évek hosszú során át előkészített, s ha magamat nem ámitom, jelentékeny vállalat: a XVI. és XVII. század összes magyar költői kiadása.”² A hosszú időn át dédelgetett terv megvalósítása mégsem neki jutott, mert még az előkészítő munka stádiumában elragadta a halál.

A Toldy halála után gazdátlanul maradt feladat vállalására Szilády Áront (1837—1922) kérte fel az Akadémia, és ez a választás igen szerencsésnek bizonyult, bár korábbi tudományos munkássága nem kapcsolódott közvetlenül a régi magyar irodalomhoz. Orientalistának indult, Salamon Ferencel és Szilágyi Sándorral közösen adta ki a *Török-magyarkori történelmi emlékek* (1863—72) kilenc kötetét, behatóan foglalkozott nyelvészeti kérdésekkel, ma is figyelemre méltó dolgot írt a nevekről, műfordításokat is közölt, s éppen Toldy Ferenc ítélte úgy műfordítói gyakorlatát, hogy „finom s valódi költői érzéssel, meglepő könnyűséggel, biztonsággal, s nem elegancia nélkül dolgozik”.³

A szent nyelveken kívül (görög, latin, héber) törökül, franciául, finnül, németül és angolul is tudott, otthonosan mozgott a néprajz, a rokon népek nyelve és irodalma világában. Ez a mély, szerteágazó tudás, attól a pillanattól kezdve, amikor a *Régi Magyar Költők Tára* szerkesztését elvállalta: egyetlen, határozott célt kapott és így lett „szaktudományunk történetében Szilády Áron az első nagyarányú specialista”.⁴ Részt vett a *Nyelvemléktár* munkálataiban, huszonegy éven át szerkesztette az *Irodalomtörténeti Közleményeket*, megindította a ritka XVI. századi magyar nyelvű nyomtatványok faksimile kiadását (Komjáti Benedek: *Az szent Pál levelei magyar nyelven*. Krakkó 1533; Pesti Gábor: *Új Testamentum magyar nyelven*. Bécs 1536; Szegedi Gergely:

¹ RMKT I. Bp. 1877. V. lap.

² HORVÁTH JÁNOS: Szilády Áron emlékezete. Tanulmányok. Bp. 1956. 509.

³ I. m. 509.

⁴ I. m. 513.

Énekes Könyv. Debrecen 1569). Tudományos pályáján azonban — Horváth János szavait idézve — „Hatalmas monumentumként magaslik fel a *Régi Magyar Költők Tára* hét kötete”,⁵ mely élete fő művének tekinthető.

A „Középkori költői maradványok”-at tartalmazó első kötet 1877-ben jelent meg és 71 Mohács előtti magyar nyelvű verses emléket foglal magában, a korszak eszmevilágának megfelelően túlnyomórészt vallásos jellegű szövegeket; közöttük a középkori magyar nyelvű költészet leghosszabb (4073 soros) költeményét, a Szilády Áron által Temesvári Pelbártnak (1435 körül—1504) tulajdonított *Alexandriai szent Katalin legendáját*, valamint himnuszokat, imádságokat és a világi műköltészet különféle termékeit: történeti énekeket (*Ének Pannónia megvételéről, Szabács viadala*), versbe szedett naptárt, virágének-töredéket (*Supra aggnő, szökj fel kabla*), familiáris versszerzők énekeit (*Beriszló Péter éneke, Geszti László éneke* stb.). Röviden szólva: a kor tudományos színvonalán összeállította középkori nemzeti nyelvű költészetünk első corpusát.

A további kötetekben a XVI. századbéli magyar költők műveit publikálta, időrendben haladva. A második kötetben (1880) a Mohács utáni két évtizedtől természet gyűjtötte össze, kettő kivételével olyan műveket, melyeknek szerzői — a középkori hagyománytól eltérően — ismertek. Ezek — kivéve Péchy Ferencet és Istvánfi Pált — mind a reformáció terjesztőinek első nemzedékéhez tartoznak: Farkas András, Batizi András, Dévai Bíró Mátyás, Sylvester János, Szkárosi Horváth András stb. Munkásságuk új korszak hírnöke a magyar irodalom történetében. A harmadik kötet (1881) Tinódi Sebestyén, a XVI. századi históriásének és világi műzene legjelentősebb képviselőjének összes műveit tartalmazza. A negyedik (1883) kilenc költő munkásságát adja közre, három névtelenét és az 1540 és 1575 közötti időszakból hat névről is ismert szerzőét. Ezek: Nagybánkai Mátyás, Siklósi Mihály, Végkecskeméti Mihály, Battyáni Orbán, Tolnai György és Ilosvai Selymes Péter. Az ötödik (1886) Radán Balázs, Dézsi András, Sztárai Mihály műveit tartalmazza. A hatodik (1896) a névtelenekkel együtt huszonöt szerző, közöttük Szegedi Kis István, Ráskai Gáspár, Szegedi Gergely énekeit adja közre. A hetedik és egyben a Szilády Áron által sajtó alá rendezett utolsó kötet (1912), melyben húsz költő, közöttük Dávid Ferenc és Bornemisza Péter énekeit, a Szendrei Névtelen *Szilágyi Mihály és Hajmási László históriáját* találjuk, már jegyzetek nélkül jelent meg. Ezeket Dézsi Lajos pótolta, Szilády Áron hagyatékának felhasználásával 1926-ban.

Szilády Áron azonban nem egyszerűen csak kiadta ezeket a szövegeket, hanem egyúttal a velük kapcsolatos filológiai kérdéseket is tisztázta a jegyzetekben. Itt mutatkozott meg igazán tudós kvalitása, itt érvényesült maradéktalanul sokoldalú műveltsége és nyelvtudása, páratlan tájékozottsága az irodalomtudománnyal határos területeken. Egyik-másik „jegyzete” monográfia igényű irodalomtörténeti munka. A Tinódi-kötet életrajzi bevezetése a történeti folyamatok és egyéni sors kapcsolatát érzékelteti s művészi jellemzését adja Tinódi személyiségének. Az Ilosvai Selymes Péter életét és műveit tárgyaló rész több mint nyolcvan oldalnyi terjedelmű és a komplex kutatási módszer nem egy vonását előlegezve világítja meg élet és mű filológiai-történeti problémáit. Különösen emlékeztet a Toldi-monda történeti gyökereit tárgyaló fejezet, mert először Szilády Áron ért el — épp e szóban forgó jegyzetekben —

⁵ I. m. 512.

maradandó részeredményeket ebben a véglegesen máig sem tisztázott kérdés-körben. Legmélyebbre a Sztárainól írt monográfiájában ásott (RMKT V. 293 – 369). Alkalma nyílt Sztárainak a Baranya megyei hódoltsági mezővárosban, Laskón folytatott irodalmi és reformátori működését vizsgálva, egyebek között a török források közvetlen felhasználására és elemzésére. Ez az írása „kelti fel sokoldalúságával s erudíciójával a legnagyobb mértékben tiszteletünket”.⁶ Egész munkásságára jellemző, hogy a filológiai munka elvégzésén túl, mindenütt „ahol csak teheti, jellemez, ítél, megtanít a régi szépségek ízlésére is”.⁷ Ha azonban tudományos teljesítményének értékét és szükségképpen hiányosságait mérlegre kívánjuk tenni: ki kell jelölnünk helyét korának szellemi életében.

1871-ben, amikor az MTA I. Osztálya a *Régi Magyar Költők Tára* megindítását elhatározta, Pauler Gyula, *A pozitívizmus hatásáról a történetírássra*⁸ címmel felolvasta akadémiai székfoglaló értekezését. A magyar társadalomtudományok történetében — francia, angol és német hatás alatt — ezzel új szakasz kezdődik, a pozitívizmus korszaka. Mint minden új tudományos módszer és irány, ez is nagy reményekkel indult. Comte, Buckle, Draper rendszere és nézetei Pauler Gyulában és a pozitívizmus minden hívében azt az illúziót táplálta, hogy „meg van találva a helyes módszer, mely nélkül a legnagyobb lángelmék is hasztalan bolyonganak az események tömkelegében”,⁹ és ez a csodaszor nem más, mint az a felismerés, hogy „a történelem physikai tünete, melyet tehát azon módszerrel kell vizsgálnunk, mely módszernek a természettudományokban oly fényes vívmányokat köszönünk”.¹⁰ A pozitívista filozófia elméleti gyengesége azonban, mely ismeretelméletének agnosztikus voltából fakadt, eleve lehetetlenné tette a történeti tények sokasága mögött megbúvó, alapvető törvényszerűségeket feltárását, valódi szintézis létrehozását. A társadalomtudományok remélt megújulása tehát nem következett be, helyette a kezdetben viszonylag egységes módszer polarizálódott. Kialakult a Scheerer-féle ún. németes irányzat, melyet Heinrich Gusztáv neve jelez a magyar filológia történetében és a Taine-féle franciás, melyet legszívesebben Riedl Frigyes képviselt.¹¹

E tudománytörténeti folyamatokkal párhuzamosan, a XIX. század utolsó harmadában, a további fejlődés szempontjából is lényeges jelenségek játszódtak le a társadalomtudományok területén. Megindultak a tudományos szakfolyóiratok: *Századok* (1867), *Magyar Nyelvőr* (1872), *Magyar Könyvszemle* (1876), *Történelmi Tár* (1878), *Egyetemes Philológiai Közlöny* (1887), *Irodalomtörténeti Közlemények* (1891). Korábbi kezdeményezések nyomán nagy lendülettel folytatódott a történelmi források publikálása: *Anjoukori Okmánytár* (1878–91), *Archivum Rákócziánnum* (1873–89), *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* (1875–98) stb. Megszületett az első jelentős magyar könyvészeti munka, Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtára* (I. köt. 1879-ben) és a pozitívizmus korának kétségkívül legnagyobb arányú vállalkozása: Szinnyi József *Magyar*

⁶ I. m. 512.

⁷ I. m. 512.

⁸ *Századok* 1871. 527–545, 624–641.

⁹ *Századok* 1871. 528.

¹⁰ *Századok* 1871. 530.

¹¹ HORVÁTH KÁROLY: A pozitívizmus a magyar irodalomtörténetírásban. ItK 1959. 403–15. — KLANICZAY TYBOR: Pozitívizmus és filológia. Marxizmus és irodalomtudomány Bp. 1964. 221–22.

írók élete és munkái c. 14 kötetes lexikona (1891—1914). A régi magyar irodalom kutatásában és feltárásában három sorozat játszott kiemelkedő szerepet: A Wolf György és Katona Lajos által kiadott 15 kötetes *Nyelvveléktár* (1874—1908), a Heinrich Gusztáv által szerkesztett *Régi Magyar Könyvtár* és a Szilády Áron nevéhez fűződő *Régi Magyar Költők Tára*.

A pozitivisták szövegkiadványok és feldolgozások hosszú időn át a filológiai módszerességet és pontosságot szimbolizálták a magyar tudományos gondolkodásban. Az újabb kutatások — és itt mindenekelőtt az utolsó huszonöt év marxista eredményeire gondolunk — a pozitívizmus szemléleti korlátai és szintézisképtelensége mellett azt is világossá tették, hogy a pozitivisták korszak filológiai munkássága sem gáncstalan, nem mentes olykor a súlyos pontatlanságoktól, tendenciózus elhallgatásoktól sem.¹² Az elfogulatlan bíráló szemében Szilády Áron filológiai tevékenysége természetesen a korszak értékes hányadához tartozik, világosan kell azonban látnunk hiányosságait is.

Horváth Cyrill (1865—1941), a pozitivisták második nemzedékének kiválóan képzett kutatója, *Középkori magyar verseink* címmel, 1921-ben, a *Régi Magyar Költők Tára* I. kötetének második kiadásaként, újból megjelentette Mohács előtti költészetünk emlékeit. A két kiadás tartalmi és formai eltérései jól szemléltetik Szilády Áron szövegkiadásának fogyatékoságait. Csáthi Demeter *Pannoniai énekét*, a Listi János jegyzetei között fennmaradt *Balaszewld meg a' Kyralt*, a Székely István Cronikájából ismert, *A pesti gyermekek utcai énekét*, a XVIII. századi eredetű *Ének a Szent Jobbkézhez* c. verset — szemben Sziládyval, aki középkori eredetűeknek tekintette őket — Horváth Cyrill, az előszóban kifejtett nyomós indokai alapján, nem vette be a gyűjteménybe; közölt ezzel szemben néhány olyan darabot, mely Sziládynál még nem szerepelt. Szilády kronologikus rendben akarta hozni az emlékeket, Horváth Cyrill rámutatott, hogy a kutatás állása szerint a pontos időrend nem állapítható meg, ezért tanácsosnak látta, ha „a szövegek sorrendjét illetőleg a forrásoknak chronologicus egymásutánjához és belső sorrendjéhez alkalmazkodik”.¹³ Formai tekintetben is van eltérés. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a szövegkiadások esetében az alaki problémák nagyon is a lényeghez tartoznak: fokozott mértékben billen a mérleg nyelve Horváth Cyrill kiadásának javára. Szilády ugyanis a régi szövegek helyesírását modernizálta és némiképpen egységesítette. Ezzel a szerencsésnek aligha mondható gyakorlattal Szilády Áron nem állt egyedül. A *Nyelvveléktár* szerkesztői és közreadóinak szemében is „célyszerűnek látszott, hogy az egyes codexbeli írásmódoknak fölös különbözeteit egy kevéssé megszorítsuk s a nyomtatványban valamenynyire egyforma külalakot alkalmazzunk”.¹⁴ Ez a szerkesztési-textológiai elv nemcsak az egykorú nemzetközi, de a korábbi hazai gyakorlattal szemben is visszalépést jelent, hiszen már a *Régi Magyar Nyelvvelékek I—IV* (1838—1846) tudós szerkesztője, Döbrentei Gábor, igazi filológiai érzékkel a szövegkiadás problémájának lényegét ragadta meg az első kötet előbeszédében és a kiadás során a megfogalmazott elvet következetesen érvényesítette: „a' többi nyelvszöveget, különösebb régi jegyek' meghagyása mellett, mai betűkkel

¹² KLANICZAY TIBOR i. m. 223—24.

¹³ HORVÁTH CYRILL: *Középkori magyar verseink*. Bp. 1921. 5. lap. (Régi Magyar Költők Tára I.)

¹⁴ *Nyelvveléktár* I. Bp. 1874. A kötet elején közölt *Értesítés* szövegében. Idézi: SZABÓ DÉNES: *Jókai-kódex*. Bp. 1942. Előszó VI. lap. (Codices Hungarici I.)

folyand. De híven adatik az egész kéziratban álló minden betű' régi alakja 's helyesírás' minémüsége."¹⁵

A *Régi Magyar Költők Tára* és a *Nyelvemléktár*, sok más pozitivisták oklevél- és egyéb kiadvánnyal egyetemben, a nyelvészeti kutatások számára nem nyújtott biztos alapot.¹⁶ Az irodalomtörténeti kutatómunkában azonban a hangtani, paleográfiai kérdések döntő szerepet ritkábban játszanak. Ezért a sorozatok hatása az irodalomtörténetírásban igen nagy, termékenyítő, mondhatnánk korszakos jelentőségű volt. Toldy Ferenc még egyedül végezte mind az adatfeltárás, mind az összefoglalás, a szintézisalkotás munkáját, és ezzel tulajdonképpen megteremtette a magyar irodalomtudományt. A XIX. század utolsó és a XX. század első három évtizede azonban teljesen új helyzetet teremtett a társadalomtudományok területén. E mintegy hatvan esztendő alatt, folyóiratokban és önálló kiadványokban, az adatok és szövegek olyan sokasága vált hozzáférhetővé a tudományos kutatás számára, hogy a már említett hibák, hiányosságok és tendenciózus elhallgatások ellenére is lehetőségessé vált az irodalomtörténetírás magasabb szintre emelkedése, mégpedig olyan tudós életművében, aki mind a pozitivisták, mind a szellemtörténeti módszereken felülemelkedett: Horváth János (1878–1961) munkásságában. Gazdag életműve — egyebek között — a tudományos kutatás belső törvényszerűségeinek elemzéséhez is számos tanulságot adhat. *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* (Bp. 1931), *A magyar irodalmi műveltség megoszlása* (Bp. 1935), *A reformáció jegyében* (Bp. 1953) és a *Tanulmányok* c. kötetében (Bp. 1956) megalkotta a magyar irodalom történetének szintézisét; a részletes kidolgozásban azonban csak az 1570-es évekig jutott el. A későbbi korszakok fő pilléreit a *Tanulmányokban* építette fel, a monografikus feldolgozás már nem valósulhatott meg. Nem csupán azért, mert ilyen nagyarányú feladat egy ember teljesítő-képességét meghaladja, de azért is, mert a megbízható szövegkiadások és előtanulmányok hiánya, ill. csekély száma lehetetlenné tette az első három kötet-hez hasonló igényű és mélységű szintézis létrehozását.

Az alapkutatások (kritikai szövegkiadások, forrástanulmányok, az egyes részproblémákat megvilágító dolgozatok) és a szintézis dialektikus összefüggését láthatjuk abban, hogy Horváth János az irodalomtörténeti folyamatok részletes, szerves kidolgozásában addig jutott, ameddig Szilády Áron a *Régi Magyar Költők Tára* I–VII., ill. Dézsi Lajos a VIII. kötetben (Bp. 1930) eljutott: a XVI. század utolsó harmadáig, pontosabban 1577-ig. Irodalmi írásbeliségünk első 500 esztendejének feldolgozásában természetesen a *Régi Magyar Költők Tára* mellett más sorozatok: *Régi Magyar Nyelvemlékek*, *Nyelvemléktár*, a magyarországi latin irodalom szövegeit publikáló Juhász László-féle *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* is jelentős szerepet játszottak, továbbá tudós nemzedékek egész sora, akik a forráskutató, összehasonlító, elemző aprómunkát végezték, közöttük tudományszakunk olyan pozitivisták kiválóságai, mint Horváth Cyrill és Katona Lajos.

A *Régi Magyar Költők Tára* 1930-ban, a VIII. kötet megjelenésével elakadt. Igaz, hogy Badics Ferenc Régi Magyar Költők Tára sorozatcímmeel megjelentette Gyöngyösi István Összes költeményeit 4 kötetben (1914–1937); ez azonban tulajdonképpen nem tekinthető a Szilády Áron-féle *Régi Magyar*

¹⁵ Előbeszéd I. kötet VI. lap. Idézi: SZABÓ DÉNES: Jókai-kódex. Bp. 1942. Előszó V. lap. (Codices Hungarici I.)

¹⁶ JAKUBOVICH EMIL és PAIS DEZSŐ: Ó-magyar olvasókönyv. Pécs 1929. 302–05. (Tudományos Gyűjtemény 30.)

Költők Tára folytatásának, mert valójában egy jelentős költő életművének kritikai kiadása. Érezte ezt a kiadó Badics Ferenc is; ezért nem tüntette fel, hogy hányadik kötet a sorozatban — és így formailag sem kapcsolódott hozzá. Nehezen is tehetné volna, hiszen a Szilády-féle sorozat utolsó kötetének datált darabja 1577-ből való, Gyöngyösi pedig 1664-ben jelentkezett először az irodalomban. Ez a közel 100 esztendősi pauza eleve lehetetlenné teszi a korábbi kötetekhez való szerves kapcsolódást.

A *Régi Magyar Költők Tára* történetének első szakasza tehát 1930-ban lezárult, anélkül, hogy a XVI. századi verses emlékek teljes egészében napvilágot láttak volna. A pozitívizmus nem végezte el tudománytörténetileg adott feladatát az irodalomtörténet vonatkozásában sem, ezért a marxista irodalomtudományra kezdettől fogva kettős feladat hárult: az anyagfeltárás és publikálás, valamint ezzel párhuzamosan a feldolgozás, szintézis-alkotás feladata. A *Régi Magyar Költők Tára* XVI. századi sorozatának folytatása és egy új XVII. századi sorozat indítása, a VIII. kötet megjelenése után húsz évvel, új helyzetben, már a szervezkedő-megerősödő marxista irodalomtudomány sürgető feladataként merült fel újólaj.

Az MTA Irodalomtörténeti Főbizottsága 1951-ben határozatot hozott a *Régi Magyar Költők Tára* folytatására, és az 1952-ben meginduló munkálatok irányításával Klaniczay Tibort bízta meg. Az előkészítő munkát 1953 elejétől kezdve Klaniczay Tibor és Stoll Béla közösen vezették.¹⁷ A kutatók és a szakemberek szélesebb rétegei számára világos volt, hogy fontos és szükséges lenne a XVI. századi sorozat új kiadásban való megjelentetése, hiszen — mint láttuk — Szilády Áron szövegpublikációja nem hibátlan, és azóta a textológia elmélete és gyakorlata sokat fejlődött; több ismeretlen szöveg bukkant fel és a régebről ismertekkel kapcsolatos filológiai kutatások is jelentős új eredményeket hoztak. Mindezek kellőképpen indokolják az újabb kiadás fontosságát. Az irodalomtörténeti kutatások rendszeres, tervszerű fejlesztése azonban azt követelte, hogy a XVII. századi teljes énekanyagot mielőbb közzé kell tenni, mégpedig a *Régi Magyar Költők Tára* keretében, annak XVII. századi sorozataként. A XVII. század költészetének irodalomtörténeti vizsgálata ugyanis a szövegpublikációk elégtelensége miatt annyira hátramaradt, hogy e hiányok pótlása nélkül, igényesebb szintézis létrehozására gondolni sem lehetett.¹⁸

Ilyen hatalmas vállalkozás sikere nagymértékben függ az előkészítő munkálatok alaposságától és mélységétől. Egy az irodalomtörténeti kutatás által hosszú időn át elhanyagolt évszázad költői termését közreadó sorozat tervének előkészítése ugyanis csak nagyarányú, anyagfeltáró kutatómunka elvégzése után lehetséges, ellenkező esetben az egyes kötetek tartalma esetleges és hiányos lesz. A szerkesztők 23 kutató bevonásával, viszonylag rövid idő alatt, ezt az igen szerteágazó, fáradságos alapozómunkát elvégezték, és így „a XVII. századi énekanyag forrásait három év alatt megközelítő teljességgel sikerült összegyűjteni”.¹⁹ A források feltárása három területen folyt: a kéziratok, a régi magyar nyomtatványok és az újabb kori publikációk vonatkozásában. A kéziratok anyag számbavételénél az eddig ismert bibliográfiák, mindenekelőtt Szabó T. Attila a maga korában úttörő jelentőségű, de mai ismereteink szerint hiányos munkája jelentette a kiindulópontot (Kéziratok énekeskönyveink és verses kézirateink a XVI—XIX. században. Zilah 1934). A kuta-

¹⁷ RMKT XVII. század I. 6—8.

¹⁸ Uo. 7.

¹⁹ Uo. 9.

tás során — miként az várható is volt — az egyes kézirat- és levéltárakból nagy mennyiségű eddig ismeretlen verses kézirat került elő és szaporították az anyagot a régi magyar nyomtatványok kéziratosa verses bejegyzései is. A teljes anyag átvizsgálására természetesen gondolni sem lehetett, hiszen ez önmagában is több évtizedes feladatot jelentett volna. Meg kellett elégedni a fontosabb kézirat- és levéltárak verses kéziratok szempontjából gyanús egységeinek darabról darabra történő átnézésével. A XVII. századi régi magyar nyomtatványok teljes (verses és prózai) anyagát át kellett vizsgálni, mert prózai művekben is fel-felbukkannak elszórtan versek. Tekintettel kellett lenni a XVIII. századi kiadványokra is, főként a ponyvanyomtatványokra, mivel tudjuk, hogy a XVII. századi versek közül több a XVIII. században jelent meg nyomtatásban első ízben. A XVII. századi versek újabb kori publikációinak bibliográfiai tételeivel párhuzamosan a szerzőkre és az egyes versekre vonatkozó teljes adattárat kellett összeállítani és ez a munka az egyes önálló kiadványok mellett (Thaly Kálmán, Erdélyi Pál stb.) számos irodalomtörténeti, történeti, nyelvészeti, egyháztörténeti folyóirat feldolgozását tette szükségessé.²⁰

Ezek után lehetségessé vált a *Régi Magyar Költők Tára* új XVII. századi sorozatának megtervezése. A sorozat a XVII. század szöveghagyomány útján fennmaradt teljes verses hagyatékát teszi közzé, kivéve a nagy költőegyeniségek: Rimay János, Zrínyi Miklós és Gyöngyösi István műveit, mert kiemelkedő írók és költők életművének kritikái kiadása más szempontok szerint készül, mint a kor átlagköltészetéé, tehát nehezen lenne beilleszthető a sorozat keretei közé. Rimay műveit egyébként is tanulmányozhatjuk Eckhardt Sándor kritikai kiadásában (Bp. 1955). Gyöngyösi munkái pedig ugyancsak hozzáférhetőek, Badics Ferenc gondozásában jelentek meg 4 kötetben (Bp. 1914—1937). Nem szerepelnek továbbá a sorozat főszerzői között a töredékes versfordítások, és a prózai fordítások versbetétei közül is csak a teljes fordításokat kapjuk a főszerzőkben.

A sorozat első kötete, mely a tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészetét mutatja be, 1959-ben jelent meg, Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos és Stoll Béla gondozásában. Kézbe vehettük a marxista régi magyar irodalomkutatás legnagyobb vállalkozásának első kötetét. Szakembernek és a régi magyar irodalom iránt érdeklődőnek egyaránt a meglepetés erejével hatott a kötet gazdagsága, imponáló bősége. Igaz, Balassihoz fogható költő egy sincs közöttük; jó verselő annál több akad, és az énekek összessége arról tanúskodik, hogy a Balassiban európai rangra emelkedett magyar nyelvű költészet szétáradt már a XVII. század első évtizedeiben; utánpótlásra, folytatókra talált, akik technikai, versmondattani, stilisztikai tekintetben finomították, termékenyebbé tették a magyar nyelvű poézis talaját, lehetőséget biztosítva a későbbi, még gazdagabb és magasabb színvonalú kibontakozásnak.

A szép számú, névről is ismert költők között figyelemre méltó csoportot alkotnak az országos politikában jelentős szerepet játszó, egymással személyes kapcsolatban is álló főúri verselők: Báthory Boldizsár, Ecsedi Báthory István, Homonnay Bálint, Homonnay István, Illésházy István, Rákóczy Zsigmond, Petki János. Ecsedi Báthory István három éneke (59., 60. és 61. sz.), Illésházy István *Forog a' szerencse mit bizunk ő benne* kezdetű (80. sz.) és *Az Erdélinek siralmas éneke* c. (81. sz.), a sztoikus filozófia hatása alatt fogant versei és az

²⁰ Uo. 7—9.

ugyancsak sztoikus hívó Petki János három éneke: *Igaz Felség egyedül Ur egy hatalmas Isten* (68. sz.), *Jaczik az szerenche most szegenj fejemmel* (69. sz.), *Az Virtvsnak es Volvptasnak egy massal valo vetekedések* c. (70. sz.) a kötet legértékesebb darabjai közül valók. E csoport tagjain kívül számos énekszerző szerepel a kötetben: Hegyi Pál, Egri Miklós, Lakatos Péter, Szőlősi István, Gyarmati Imre, Sárközi Máté, Gyulai Márton, Ádám János, Debreceni S. János, Bornemisza Váczi Menyhért, Detsi István, Daróczi Király Imre, a Pázmánnyal vitatkozó Magyar István stb. A kötet szerzői közül azonban egyedül Wathay Ferenc hagyott hátra számban is jelentős költői életművet. A többiek egy-két énekkel örökítették meg a nevüket.

Wathay Ferenc 1605-ben írt, de élete eseményeit csak 1603-ig részletező önéletrajza szerint, kényszerűségből lett költővé, a konstantinápolyi fekete toronyban töltött raboskodása idején, nyomorúsága enyhítésére, maga vigasztalására. Énekeskönyvét gondosan állította össze, elejétől végig maga kezével másolta és rajzaival illusztrálta, azzal a félreérthetetlen szándékkal, hogy versei szélesebb körben is ismertté váljanak, ha sorsa jobbra fordul. Bár bevezetőjében inti a jóakarátú olvasót, nehogy azt gondolja: ezeket az „énekeket néhány históriákkal, azvégre egyben szereggettem és írogattam, hogy én azok-bul valami ez világi dicsőségre való hírt, avagy nevet keresnék”²¹ — ez azonban a korban szokásos szerénykedő formula csupán.

Tudatossága kiemeli Wathayt a XVII. századi kéziratos költők átlagából. Témái: históriás énekek (*Székesfejérvár veszéséről való história*, 33. sz., *Szinan és Ibrahim basa idejében lett tatár rablásról való história*, 40. sz.), bibliai históriák (*Historia de populo Iudaico in tertio Machabeorum scripta*, 43. sz.), vallásos énekek (*Vegh es kezdet neküll leuö Isten Christus*, 34. sz., *Uram ha köniörül sz raytam*, 36. sz.), panaszversek (*Aldott Magyar nemzeth keues maradekia*, 54. sz.), vitézi köszöntők (*Szeles ez feöld hatan Vitezek kik uattok*, 49. sz.), tavaszénekek (*Isten aldotta Oh szép Kikeleth*, 55. sz.) — hagyományos úton járnak. Költői nyelvén, stílusán szintén a XVI. századi énektudomány hatása érződik. És ez így természetes, mert egyebek között, műveltségének hiányai is megakadályozták őt abban, hogy új utakat keressen. Pedig élt benne valami ösztönös tendencia, amely a tradíció kereteinek szerény feszegetésére, ill. alkalmoszerű újrafogalmazására utal. A középkori eredetű test és lélek, élet és halál vitájának motívumát átformálva sajátos, önnön belső gyötrődését az önkívületig fokozó helyzetétől sarkallva, egyik énekében képzeltét korholja, mert az minduntalan régi, kedves lakóhelyére száll vissza (*Ó te én bolond elmém, mire ekképpen faratsz*, 45. sz.). A *Vérben beborult szívem, miért háborgatsz* (38. sz.) kezdetű versében pedig saját szívével vitatkozva ad hangot rabsága miatti szomorúságának.²²

A sorozat második kötete három költő: Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás verseit tartalmazza. A sajtó alá rendezés és jegyzetelés munkáját Jenei Ferenc, Klaniczay Tibor, Kovács József és Stoll Béla végezte.

Az egyháztörténeti és irodalomtörténeti kutatás Pécseli Király Imre nevéhez — tévesen vagy eléggé nem bizonyíthatóan — több éneket kapcsol. Hitelesnek az itt közölt 15 magyar nyelvű énekét tekinthetjük. A három énekszerző közül Pécseli Király I. kapcsolódik a legtöbb szállal a XVI. századi

²¹ Uo. 142.

²² BÁN IMRE: Régi Magyar Költők Tára XVII. század 1. ItK 1960. 250—255.

hagyományokhoz. Balassi istenes verseinek hatása lépten-nyomon kiütközik. A „*Jambor Atyák, kik Uyarban lakoztok*” kezdetű (5. sz.) éneke pedig — bár bő argumentuma, mely akár egy missilis levél ünnepélyes megszólítása is lehetne — Rimay hatását mutatja. Az ének szövege azonban, stílszerűen és nem minden pedagógiai célzatosság nélkül szól „Az vitézségnek jó hírével nevével meg-ékesétetet erős férfiaknak, Az Uyvári Lovas és Gyalog sereg előtt járóknak” — Tinódi modorában.

Katekizmusa — melynek ez az ének az ajánló verse —, de egész munkássága is azt mutatja, hogy — bár ezer szállal kapcsolódik a XVI. század költészetéhez — eltávolodott a reformátorok harcosszellemtől és mindvégig idegen maradt számára az ellenreformációs hitszónokok barokk szenvedélyessége is. Megnyugvást neki a Lipsius által új életre keltett sztoikus filozófia és élet-szemlélet jelentette.²³

Miskolczi Csulyak István saját kezűleg lejegyzett, összegyűjtött életművet hagyott maga után. Latin nyelvű önéletrajzi írásait, külföldi tanulmányútjáról készült latin nyelvű útinaplóját, latin és magyar verseit *Diarium Apodemicum* (OSZK. Oct. Lat. 656.) c. kötete tartalmazza. A Sárpospataki Ref. Nagykönyvtárban található *Liber Redituum* (Kt. 15.) c., mintegy 500 levélnyi terjedelmű, kéziratos gyűjteményében a zempléni ref. egyházmegye egyes egyházközségeinek jövedelmeit írta össze. *Diarium Senioratus mei*, ugyancsak a Sárospataki Ref. Nagykönyvtárban (Kt. 16.) található kötetében levélfogalmazványait, alkalmi beszédeit, a vizitációk jegyzőkönyveit, egyes zsinatokról szóló feljegyzéseit másolta le; és ezzel a gondos, aprólékos munkával felbecsülhetetlen értékű egyháztörténeti és művelődéstörténeti forrásanyagot hagyományozott az utókorra.

Külön meg kell emlékeznünk a *Diarium Apodemicumban* (341a—351a) saját kezűleg összeállított 393 tételből álló könyvtárjegyzékéről. A XVII. századból ugyan több magánkönyvtár lajstromát is ismerjük, Miskolczi Csulyakét azonban ezeknek a sorában megkülönböztetett hely illeti meg, mert nem csupán a könyvek címeit sorolja fel, hanem becses adatokat szolgáltat az egyes kötetek eredetéről, a vásárlás körülményeiről, a kötések jellegéről, a könyvek és a könyvek kötésének áráról, kitől kapta vagy kinek adta kölcsön stb. Gyakran levelezésében is találunk adatokat bibliofil hajlamairól. Egy alkalommal pl. utasítást ad arra vonatkozólag, hogy Szenci Molnár Albert bibliakiadását hogyan kössék be számára.

Miskolczi Csulyak István Szenci Molnár Albert baráti köréhez tartozott. Alapos, későhumanista könyvműveltséggel, külföldi egyetemi tanulmányai révén európai látókörrrel rendelkezett. Minden lehetősége megvolt, hogy „tudós költő”-vé váljon. Mégis a versírás provinciális válfaját művelte, nagy tudatossággal. Teljes gyűjteményt az alkalmi költészet ekkoriban oly általános és népszerű termékeiből egyedül az ő tollából ismerünk. Latin és magyar nyelvű alkalmi versei ismeretében világosan rajzolódik ki előttünk az a szerep, melyet a régi magyar énekköltés a társadalmi életben betöltött. Az évenként ismétlődő ünnepek (karácsony, újév, húsvét), az emberi élet főbb állomásai (születés, házasság, halál), éppúgy alkalmat adtak Miskolczi Csulyaknak a versírásra, mint a különféle kisebb-nagyobb társadalmi események. A bíróválasztásra összegyűltek pl. munkához sem foghattak addig, míg Csulyaknak erre az alkalomra írt énekét meg nem hallgatták, valamelyik fia előadásában. Versben

²³ VÉGH FERENC: Régi Magyar Költők Tára XVII. század 2. ItK 1963. 525—28.

invitálja barátait vendégségbe, versben köszöni meg ajándékaikat. Ízlésének az felel meg, ha versrészlet kerül a templom tornyára, a parókia kapujára, de még feleségével is saját verseit hímezteti párnába, keszkenőbe. Jó verselő, helyenként bravúros nyelvi megoldásokra képes. Egészében mégis végletesen provinciális, tollát nem valami belső elhivatottság mozgatja, hanem legtöbb esetben a jól felfogott önérdék. Ugyanakkor irodalom- és művelődéstörténeti szempontból igen jelentős, mondhatnánk: egyedülállóan érdekes jelenség.

Pécseli Király Imre és Miskolci Csulyak István költői tevékenysége tematikai és formai tekintetben egyaránt megmaradt a későreneszánsz poézis keretei között. A kötet harmadik, legszínvonalasabb szerzője, Nyéki Vörös Mátyás, szintén a sztoikus-későhumanista költészet eredményeit felhasználó hagyományhoz kapcsolódva indult költői pályáján. A Pázmány Péter *Imád-ságos könyvének* függeléke számára fordított személyes hangú bűnbánó zsol-tárok minden során még Balassi és Rimay hatása érződik, leggyakoribb vers-formája a Balassi-strófa. Szép Mária-énekei — a középkor óta elsők a magyar irodalomban — mintegy átmenetet képeznek pályájának későreneszánsz és barokk szakasza között.

Nyéki Vörös Mátyás barokk periódusát és egyben a magyar nyelvű barokk költészet megindulását a „*Dialogus, az az: Egygy kárhozatra szállott kazdagh Test és Leleknek siralommal tellyes egymással való keserves panaszol-kodo beszélgetések*” c. középkori témát felelevenítő verses párbeszéde és az „ember négy utolsó dolgairól”, a halálról, az ítéletről, a pokolról és a boldogságról, azaz a mennyországról szóló „*Tintinnabulum tripudiantium, az-az, A' Földi Részeg Szerenchének Es Dichösegnék Alhatatlan Lakodalmában Tom-bolok Jóra-Intő Chengettyűje*” c. műve jelzi. A túlvilági boldogság leírása — mint oly sok más, nála különb költő művében is — sápadt, jellegtelen. A pokol borzalmainak naturalista, részletező festésében azonban magára talál. Helyen-ként persze félelem helyett mosolyra készíti inkább az embert, de vannak strófái, melyek a mai olvasóban is borzongást keltenek.

Szerelmi és lakodalmi versek címmel Stoll Béla rendezte sajtó alá a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának harmadik kötetét. Ez nem csupán a XVII. század névtelen szerelmi énekeit teszi közzé, hanem azokat a verseket is, amelyek a szerelemmel valamiféle kapcsolatban vannak: házase-nekeket, vénlány-csúfolókat, lakodalmi énekeket, sőt néhány olyat is, mely-ben nincs is szó szerelemtől, de tudjuk, hogy lakodalomban adták elő. Ez a közel 800 lapnyi könyv XVII. századi szerelmi közköltésünk — mai ismereteink szerint — teljes korpuszát foglalja magában.

A kronológiai bizonytalanságok nem tették lehetővé, hogy ezek az éne-kek az egyes időrendben megjelenő kötetekben kapjanak helyet. A legjobb megoldásnak az bizonyult, amit a kényszerűség is diktált: egybegyűjtve kiadni az egészet. Annál is inkább, mert az anyag természete — eltérően a két első kötettől — más típusú jegyzetelést kíván, hiszen névtelen vagy csak névről ismert szerzőknek a kéziratosság során variálódott alkotásairól van szó. Így jött létre a sorozat talán legizgalmasabb, a beavatottak számára is igen sok újdonságot és tanulságot nyújtó darabja. A közreadott anyag gazdagsága mindenkit meglepett. Kevesen gondolták, hogy a sok pusztítás és nemtörő-domség után még ennyi minden megmaradt: 282 ének, a variánsokkal együtt közel 500 szöveg a XVII. századból. Igaz, sok a csonka, a másolók tollán kisebb-nagyobb mértékben eltorzult vers, Balassi-típusú és színvonalú egy-kettő, ha akad közte, mint pl.: a 24. sz. „*Kely fel, ki uallal te szép leanj*” kez-

detű, vagy a 24 variánsban ismert 221. sz. „*Iffiusagh, mint solyom madar*” A szerelmi és lakodalmi versek könyve mégis lenyűgöz, sokoldalú, megkapó. képet ad a népköltészetrel oly sok szálon összefüggő XVII. századi kéziratos költészetről. „Tomboló, szilaj, nyerítően vad vallomások váltakoznak benne fegyverben elsuttogott, délceg gyöngédségekkel, nemesen egyszerű, már-már népi tökéletességű alkotások mesterkéltséggel és mesteri cikornyákkal, stilizált költőiség elterpedt, részletező naturalizmussal, keleties pompában pávázó, nehéz színek, vérre menő, borsos ugratások, öncélúan groteszk gajdolnivalók, keservek és mámorok.”²⁴ Ezek a névtelen költők, akiknek a verseit a *Teleki-énekeskönyv*, a *Vásárhelyi-daloskönyv*, a *Mátray-kódex* őrizte évszázadokon keresztül, valahogy mélységesen rokonok a legnagyobbakkal: Csokonaival, Adyval, Illyés Gyulával. Amikor pedig helyel-közzel ilyen strófákra bukkanunk:

„*Meg kell a' búzáknak érni,
Mert mindennap a' fény éri,
Meg kell szívemnek repedni,
Mert minden nap a' bú tépi.*” (173/IV. 17—20.)

*Hon vagy, hon vagy, lelkem, szép aszszonyom?
Hon vagyok, hon vagyok, szerelmes virágom.
Jövel bé, jövel be, szerelmes virágom,
Sérémis jó vagyon, boromis jó vagyon.*

*Innodis iot adok, enned is jot adok,
Neked on kupából, másnak fa kupából,
Neked ingyen adok, másnak pénzert adok,
Ágyat is jot adok, jól élis nyugotlak.*” (157. 13—20.)

— a népdal kristálytisztá egyszerűsége és a székely népballadák világa csillan meg egy pillanatra előttünk.

Kettős természete van a kéziratos költészetnek: lényegében műköltészet, részese az írásbeliség előnyeit élvező „magas” irodalomnak. Ugyanakkor: életformájában hasonlít a népköltészetre, termékenyítő hatásokat köszönhet neki, de maga is befolyásolta annak fejlődését.

A Stoll Béla, Tarnóc Márton és Varga Imre gondozásában megjelent: *Az unitáriusok költészete* c. 4. kötet énekanyaga irodalomtörténeti (stílus és forrásorientáció) vonatkozásában is jól körülhatárolható, zárt egységet képez.²⁵ A szombatosok költészetével közvetlen kapcsolat csak igen gyéren mutatható ki, s ez azt jelenti: az unitáriusok énekirodalma a szombatosok különválása után indult fejlődésnek, a kényszerű befeléfordulás idején. Az első unitárius énekeskönyv 1605—1607 táján keletkezett, a második pedig 1632 körül jelent meg, nagy valószínűséggel Thordai János közreműködésével.

Noha az unitarizmus az erdélyi reformáció fejlődése következtében visszaszorult, mintegy belső emigrációba kényszerült, ez nem jelentette egyúttal irodalmának sterilizálódását. A XVII. század költészetének unitárius ága is a két nagy mester: Balassi és Rimay eredményein épül, tisztán mutatkozik meg benne a késői reneszánsz poézis minden formai-technikai vívmánya. Thuri Mihály ezt a ma már közhely számba menő irodalomtörténeti tételt „*Az sonak dűsiretiről való magyar Rythmusok*”-ban meg is fogalmazta:

²⁴ CSANÁDI IMRE: *Régi Magyar Költők Tára* XVII. század 3. ItK 1962. 517.

²⁵ BÁN IMRE: *Az unitáriusok költészete*. ItK 1971. 647—50.

*Magyarok között-is jó híres Psallistát,
Hallottunk egy jeles Uri fő Balassat,
Az után Rimait Enekek laurussat,
Ertettünk illyen két Magyar fő Poetát.”* (213. 5—8.)

Ez a későreneszánsz szellemiség azonban erős szálakkal kapcsolódik a középkor misztikus, profetikus, chiliastikus világához, nem idegenek tőle a legendák sem. A humanizmusnak és misztikumnak ez a sajátos erdélyi unitárius összefonódása ugyanakkor kedveli a költészet és valóság világias elemeit, szívesen elidőzik a mindennapok egyszerű szépségénél.

A kötet tematikája többreű. A konzervatívabb jellegű egyházi énekek (himnuszok, zsoltárok, invokációk), epikus énekek (Rákosi András: *Szép historia egy pharisaevs, és egy publicanvsnak imádságokrol, A hét iffiak historiaja*) és Fiátfalvi György erőteljes, helyenként dantei színeket is felhasználó *Pokolbéli látomása* mellett megtaláljuk a világias szellemű, reneszánsz szemléletű bibliai históriákat (Szentmártoni Bodó János: *Az tékozlo fiunak historiaia, Historia az Maria Magdolnanak sok büneiből való, jó remenség alatt, kegyes meg-téréseről*). Kolosi Török István, *Az aszszonyi-nemnek nemessegéről méltóságáról és ditsireitiről való rythmusok* c. laudatio szerzője pedig a bibliai tények egyéni tálalásával, azok helyenkénti erőszakos átforgalmazásával állítja össze példaanyagát és a hízelkedő humanista-prókatori fogások segítségével, egy világiasabb életszemlélet jegyében „meghamisítja” a Biblia szellemét.

A magyar nyelvű költészet tematikájának bővítését láthatjuk Szentmártoni Bodó Jánosnak a vasról, a malom- és ácsmesterségről, a sónak és a vadászatnak dicséretéről szóló énekeiben. Ha pusztán ipar- és művelődéstörténeti dokumentumként tartanók számon, jelentőségük akkor is nyilvánvaló, mert a Bethlen Gábor által megindított erdélyi polgári fejlődésnek megnyilatkozásai ezek a korabeli költészetben. Leírásai szépek, érzékletesek. A munkafolyamatok (a vas és só bányászata stb.), a szakácsmesterség fogásai, a vadászat, a vadak életének bemutatása, a húsok, halak, madarak pompás leírása: lényegében a polgári mindennapok világát emeli a költészet szférájába, nem egy ponton a XVII. századi csendéletek, piaci jelenetek, életképek atmoszféráját juttatva eszünkbe.

A kötet legjelentősebb egyéni teljesítménye Thordai János kolozsvári unitárius kollégiumi tanár teljes zsoltárfordítása. Bogáti Fazekas Miklós az 1580-as évek elején már készített teljes zsoltárparafrazist, de azt a szombatosok teljesen kisajátították. Thordai új fordítását feltehetőleg annak köszönhetjük, hogy Bogáti Fazekas munkáját erős ótestamentumi zsidó szemlélet hatja át, Thordai pedig olyan szöveget kívánt a hívők kezébe adni, amelyet nem lehetett a zsidózás vádjával illetni. Tartalmi tekintetben Thordai munkájára a Bogáti-zsoltároktól való távolodás, formai vonatkozásban pedig Szenci Molnár Albert Psalteriumához való közeledés a jellemző. Legalábbis Szenci inspiráló hatását kell abban látnunk, hogy 39 versformát vett át; közöttük igen bonyolult strófaszervezeteket a régi magyar énekköltészet dallamtárából, és több helyen kedvvel alkalmazta a bonyolult rímképleteket is. Versművészete egészében mégis hagyományos, nem törekedett minden áron való újításokra, és egyéni érzéseit, személyes vallomásait sem fogalmazta bele fordításába. Szenci Molnárhoz viszonyítva konzervatívabb, de talán épp emiatt érezzük helyenként dallamosabbnak, mert jól ismert, kitaposott úton járt. Munkája

igen népszerű volt az unitáriusok körében a XVII—XVIII. században. Erről tanúskodnak egyebek mellett a szép számban ismert kéziratos másolatok is.

Az a vallási szekta, melynek tragikus sorsát Kemény Zsigmond *Rajongók* c. regényében oly emlékezetesen megrajzolta, az egykorú krónikás, Nagy Szabó Ferenc kissé naiv elképzelése szerint Erdélyben az 1580-as évek vége felé így keletkezett: „Szent-Erzsébeten lakik vala egy főember, kinek Eössi András vala neve, ez — mondom — addig olvasá a bibliát, hogy szépen kitálálá belőle a szombatos vallást.”²⁶

A valóság persze ennél egy kissé bonyolultabb. A szombatoság lényegében a radikális unitarizmus egyik mellékhajtása, végső fázisa a Luther által elindított reformációs vallási erjedésnek, ahonnan tovább — a keresztény dogmatika alapján — már semmilyen út sem vezet. Az egyetlen kapocs, mely még a kereszténységhez fűzte: Jézus személye, akinek istenségét ugyan tagadta, messiás voltát azonban elismerte. Az 1630-as évektől kezdve ez a kapocs is szakadozni kezdett, és számukra Jézus megszűnt messiási szerepében létezni; s ezzel a szombatoság az ótestamentumi zsidóság hitelveit teljesen magáénak vallotta.

Eössi Andrásnak Dávid Ferenc, Sommer János és főként Glirius Mátyás ösztönzései nyomán kialakított vallási nézetei kezdetben csak rokonai és barátai körében találtak megértésre, de rövidesen megkezdődött komolyabb térhódítása is, főleg a székelyek között, majd Marosvásárhelyt, Tordán és Kolozsvárt is keletkeztek szombatos szigetek. Lélekszámukat a XVII. század első évtizedei táján húszezerre becsülhetjük. Bár ez nem túlságosan nagy szám, jelentőségét emeli, hogy soraikban szép számmal voltak főrangúak, nemesek, külföldi egyetemeken tanult értelmiségiek, akik hatalmi helyzetük, műveltségük révén a szombatos eszmék terjesztésének belső erőforrását képezték.

Közülük tudományos képzettség és társadalmi állás tekintetében egyaránt kiemelkedett Péchi Simon, Bethlen Gábor fejedelem kancellárja, akit Kemény János Önéletírásában „okos, jó deák, tanácsos, fő zsidó ember”-ként jellemezte. Életútja több szempontból is rendkívüli. Szegény sorból emelkedett fel a fejedelem után legmagasabb rangra, a kancellári méltóságra. Eössi András birtokait örökölve: az ország egyik legvagyonosabb embere lett. Peregriációja során olyan országokat, művelődési intézményeket látogatott: Konstantinápoly, Észak-Afrika, Itália, Spanyolország, Portugália és Franciaország zsidó iskoláit, melyeket előtte senki figyelemre sem méltatott, és barangolásának 6—8 esztendeje alatt oly alapos tájékozottságot szerzett a héber nyelvben és a rabbinikus irodalomban, hogy rajta kívül hasonlóval egyetlen nem zsidó hebraista sem dicsekedhetett a XVII. században.

Eössi András azzal a biztos tudattal halhatott meg, hogy Péchi Simon révén a szombatosok ügye jó kezekbe került. Valóban, magas színvonalú, irodalmi becsű munkásságot fejtett ki. Imádságos könyve, zsoltárfordítása, Mózes öt könyvének fordítása és magyarázata, énekei egyaránt jeles stilisztának mutatják. Mélyebb hatást mégsem tudott kifejteni. Az évtizedenként ismétlődő üldözések után, 1638-ban I. Rákóczi György, akinek uralkodása idején a református vallás úgyszólván államvallássá lett, az ún. „dési complanatio” során végleg megtörte a szombatosok erejét, Péchi Simont is be-

²⁶ DÁN RÓBERT: Szombatos énekek. ItK 1971. 370—73.

börtönözte, vagyonát elkobozta. Igaz, rövidesen kiszabadult, részben vagyonát is visszakapta hite megtagadása árán. A szombatosság azonban ezeket a vereségeket sohasem tudta már kiheverni.

Az állandó, meg-megújuló üldöztetésekkel magyarázható, hogy Eössi András és Péchi Simonon kívül alig néhány énekszerzőt ismerünk. A *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi sorozatának 5. kötetében Varjas Béla által közzétett 153 ének (a ma ismeretes teljes anyag!) szerzői közül mindössze: Alvinci Énok, Bekény János, Pankotai Tamás, Tolnai István, Magyar Péter, Sándor János neve maradt meg. És e szövegeket megőrző énekeskönyvek száma sem nagy. Az 1620-as évek végéig terjedő korszakból három ismeretes: *Péchi Simon-énekeskönyv*, *Jancsó-kódex*, *Kissolyosi Mátéfi János énekeskönyve*. Az 1630-as évektől az 1860-as évekig eltelt mintegy 230 esztendőből is csupán kilenc énekeskönyv maradt ránk.

A *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi sorozatának Varjas Béla által sajtó alá rendezett 5. kötete a szombatos énekek ma ismeretes teljes corpusát magában foglalja. A rövid és mégis minden fontos problémát érintő bevezetés után következnek a szövegek ilyen csoportosításban: 1. Az ünnepek (szombat, újhold ünnepe, újesztendő napja stb.) megszentelésére csináltatott énekek. 2. Tanító énekek. A szombatos énekirodalomnak legarchaikusabb részét ezek a tanító célzatú, hitelveket magyarázó énekek alkotják. Mindegyik „az hamis vallásoknak rontására és az igaz vallásnak mindön részeinek megmutatására irattatott”. Szándék, cél és módszer nem új dolog. Hasonló megfontolások vezették az énekszerzők tollát a reformáció minden fázisában, hiszen az énekekkel könnyebben tudtak hatni az írástudatlan tömegekre is. Szerepe ezért volt mindig nagyobb a prózai vitairatokénál. 3. Péchi Simon énekei. 4. Bekény János énekei. 5. Vegyes énekek a XVI. századból és a XVII. század első feléből. 6. Magyar Péter énekei. 7. Magyar Péter kódexének énekei. 8. Pál András énekeskönyvének énekei. 9. A XVIII. század fordulójáról való források énekei.

Bár ezek a versek esztétikai szempontból nem jelentősek, megjelenésük mégis nagy nyereség. Segítségükkel alaposabban, történeti folyamatosságában ismerhetjük meg a XVI—XVII. századi énekirodalmat, azt az átlagot, melynek megszakítatlan folytonossága szükséges ahhoz, hogy nagy alkotások létrejöhessenek. Általuk világosabban látjuk a kor politika- és művelődéstörténetének, vallás- és ideológiatörténetének nem egy vonatkozását. E soha el nem ismert szekta sorsa azt is világosan megmutatja: milyen korlátok között kell értékelnünk a XVI—XVII. századi Erdélyben a vallásszabadságot, a toleranciát. Az utóbbi évek marxista kutatása sokat foglalkozott az unitáriusok és szombatosok ideológiájának kérdéseivel. Varjas Béla értékes munkája ezek további kibontakozásához ad biztos alapot.

A *Régi Magyar Költők Tára* 1971-ben megjelent 6. kötetét, mely Szenci Molnár Albert költői műveit: *Psalterium Ungaricum*-át, a zsoltárkiadások függelékeinek énekeit, egyéb verseit, alkalmi rögtönzéseit, valamint az oppenheimi zsoltárkiadás ismeretlen szerzőktől származó énekeit, Szenci latin verseit, ajánlásait és előszavait tartalmazza, a sorozat szerkesztője: Stoll Béla rendezte sajtó alá. A sorozattervben eredetileg nem szerepelt Szenci verseinek megjelentetése, ugyanis egy korábbi elképzelés értelmében Szenci összes műveit tervezték kiadni. Ez az elgondolás azonban túlzottnak és több szempontból nehezen megvalósíthatónak bizonyult. Örülnünk kell azonban annak, hogy költői műveit most kritikai kiadásban tanulmányozhatjuk, prózai munkái

közül pedig a *Discursus de summo bono* a *Régi Magyar Prózai Emlékek* c. sorozatban meg fog jelenni.

Szenci életművének legértékesebb, legmaradandóbb része: zsoltárfordítása. A XVI. század utolsó és a XVII. század első harmadában három teljes, verses zsoltárfordítás készült magyar nyelven: Bogáti Fazekas Miklósé 1580 táján, Thordai Jánosé 1627-ben és Szenci Molnár Albert *Psalterium Ungaricum*, melynek első kiadása Hernbornban jelent meg 1607-ben. A három közül a legmélyebb hatást Szenci zsoltárai gyakorolták a magyar szellemi életre; és nem túlzás azt mondanunk: „történeti funkcióját tekintve, a *Psalterium* eredeti műalkotásszámba megy”.²⁷

Szenci magyar barátai és német pártfogóinak buzdítása, a zsolotárok városának, Heidelbergnek inspiráló hatása, a hazai igények felismerése és egyéni hajlandóságának szerencsés összehangolódása nyomán született meg a magyar *Psalterium*, régi irodalmunk egyik klasszikus alkotása. Benne látjuk kiteljesedve Szenci Molnár Albertnek „a vallási-teológia tartalomnak sérelme nélkül költői hajlamát, világi tapasztalatait és lírizmusát”.²⁸ Így vált a zsolotárok mondanivalója személyes vallomássá, ugyanakkor egy tágabb közösség: a mezővárosi polgárság igényeinek, vágyainak kifejezőjévé.

A 65. zsolotár három utolsó szakasza minden kommentárnál ékebben szól Szenci Molnár Albert költészetének szépségéről, személyes és közösségi mondanivalójának természetéről:

*Az te kutaidból az vizec
Soha el nem fogynac
Hogy az szép földi veteményec
Szaporodhassanac.
Az barázdákat megitatod
Az szánto földeken,
Az vetést szép essövel áldod,
Hogy bőven teremjen.*

*Megkoronázod az esztendöt
Nagy soc javaiddal
Lábaid nyoma kövérségöt
Czöpöget nagy sírral.
Lako helyei az pusztáknac
Folynac kövérséggel,
Hegyec es halmoc vigadoznac
Nagy böv termésseckel.*

*Az szép sic mezöc ékesednec
Soc barom czordáckal
Villagnac az szép szánto földec
Sürö gabonáckal.
Az hegy oldalac, mezö földec
Szép buza nevéssel
Örvendznec, és énekelnec
Nagy gyönyörüséggel.*

²⁷ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Szenci Molnár Albert Heidelbergben. Magyar irodalom — világirodalom. Bp. 1961. II. 150.

²⁸ Uo. 150.

„Ezek a szakaszok a mezővárosi polgár kérdéseit, vágyait, jobb élet utáni vágyódását fejezik ki, tömör világossággal. A veteményeket, a szántóföldeket felfrissítő eső, a bőséges termés utáni vágy hangja szárnyal a zsoldárban. A »sík mező« Balassi Bálint költői képe itt már nem a vitézi élet színtere, hanem baromcsordákkal teli mező. A szántóföldek sűrű gabonával, a hegyoldalak pedig szép búzavetéssel ékesek. A három szakasz a XVII. század eleji mezővárosi polgár legszebb líráját, vágyódását juttatja kifejezésre.”²⁹

Szenci Molnár Albert jól ismerte a zsoldáriródalom magyar hagyományait. Az előszavában idézett három példa közül biztos esztétikai érzékkel Balassi Bálint „Boczásd meg Istenem, ifjúságomnac vétékét” kezdetű parafrázisát tartja a legszebbnek. A históriás énekek verselésére tett megjegyzései is nagyfokú költői tudatosságról, a hazai költészet eredményeinek és hiányosságainak mély ismeretéről tanúskodnak. A Psalterium létrejöttében természetesen a magyar formai hagyományok döntő szerepet nem játszhattak. Ajánlásában írja: „Dávid Soltárit . . . nagj munkával Magyar nyelvre fordítottam, es az Franciai notákra s' az Lobvasszzer Ambros Doctornac Nemet versei szerint formaltam es özveszorítottam.”³⁰ Szenci Molnár Albert strassburgi tanulmányéveiben (1593—96) ismerkedett meg Clément Marot (1496—1544) és Theodor Beza (1519—1605) francia verses zsoldáraival, Ambrosius Lobwasser (1515—1585) német fordításában, és 1598-tól kezdve ezek dallamának világában él. Ez idő tájt már a sárospataki diákok körében is énekelhették a genfi dallamokat latinul, Spethe 1596-os kiadásából. Azt gondolhatnók ezek után, hogy Szenci Molnár Psalteriuma könnyen utat talált a magyarsághoz. Nem egészen így történt. Szélesebb körű elterjedése csak a puritanizmus térhódításával vette kezdetét. Azokat a ritmus- és dallamformákat pedig, melyek a magyar melódiaérzék számára idegenek voltak, eleve módosítva, megváltoztatva sajátították el. Ezen aligha csodálkozhatunk. Szenci Molnár Albert költői műfordítói remeklése, a 150 zsoldár és 130 különféle dallama, bonyolult ritmikája nehéz feladatot jelentett a befogadók számára. Szenci egyik pártfogója, Asztalos András nagyszombati polgár megjegyzése is erre utal: „mint-hogy a magyarok nem tanulják az musicát, nem találják fel az nótáját mindeneknek”.³¹ De alig telt el egy-két évtized, a Psalterium mély gyökeret eresztett a magyar szellemi élet talajába.

Szenci Molnár Albert zsoldárfordítása XVII. századi líránk legjelentősebb alkotása. Létrejöttével egyben Szenci költői korszaka is lezárult. Nem mintha felhagyott volna a versírással! Verses ajánlások, prózai művek verses betéeteinek magyar fordításai a *Discursus de summo bono* és a *Postilla Scultetica* szövegében szép számmal akadnak. Kiszalad a tolla alól néhány alkalmi rögtönzés, latin nyelvű énekeket is szerzett, de ezek egyike sem közelíti meg a *Psalterium Ungaricum* színvonalát, lényegében alig különbözik a kortárs prédikátor írók hasonló jellegű és funkciójú írásaitól. Egyéb műveinek irodalom- és művelődéstörténeti szempontból egyaránt fontos előszavaival és ajánlásaival együtt a *Régi Magyar Költők Tára* Szenci Molnár Albert költői műveit közreadó 6. kötetét az egész XVII. század irodalma, irodalmi életének vizsgálatára szempontjából nélkülözhetetlenné teszik.

²⁹ TOLNAI GÁBOR: Szenci Molnár Albert értékelésének néhány kérdése. Vázlatok és tanulmányok. Bp. 1955. 33.

³⁰ Szenci Molnár Albert költői művei. RMKT XVII. század 6. köt. 9.

³¹ Idézi: TOLNAI GÁBOR i. m. 34.

A *Régi Magyar Költők Tára* szövegállományának ismertetését és a vele kapcsolatos problémák vázlatos áttekintését -- várva a további köteteket -- pillanatnyilag befejezhetjük. A továbbiakban a sorozat kiadási elveiről, szövegkritikai, zenei stb. apparátusáról, egyszóval filológiai értékéről, tudományos jelentőségéről kell szólnunk.

Magyar irodalmi szövegek kritikai kiadásának alapelveit a MTA I. Osztályának szabályzata határozza meg. Sorozatunk jellege is ezekhez az általános irányelvekhez igazodik. Az 1. kötet jegyzeteinek bevezetésében mind a fő szempontokat, mind pedig a *Régi Magyar Költők Tára* speciális adottságaihoz és szükségleteihez szabott eljárásokat tömör, egyértelmű megfogalmazásban olvashatjuk. Főbb pontjait meg kell ismételnünk, hogy a sorozat jellegét és az egyes kötetek felépítését világosan láthassuk.

A *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi sorozata az énekszövegeket és azok változatait az eredeti kéziratok, nyomtatványok vagy fényképmásolataik alapján közli. Korábbi kutatók másolataira vagy közléseire csak abban az esetben támaszkodik, ha az eredeti kézirat vagy nyomtatvány lappang, ill. elveszett, elpusztult és fényképmásolat sem maradt róla. Példaként említhetjük a *Vasady-kódexet* (1613—15 k.), mely a szépsiszentgyörgyi Szekeley Múzeum tulajdonában volt és a második világháború során megsemmisült. Részletes bibliográfiai leírását Dézsi Lajos közölte (ItK 1913. 14—22). Sajnos, lappangó vagy megsemmisült kézirateink ezen kívül is szép számmal vannak: a *Sárospataki-Patay graduál* (XVII. sz. eleje), a *Csáti-graduál* (1602) megsemmisült, a *Jakubovich-kézirat* (1607), a *Kájoni-kódex* (1634—1671) ismeretlen helyen lappang -- és lehetne még a példákat tovább sorolni.

A kiadás betűhív, a korabeli nyelvallapot és helyesírást híven tükrözi. Ez azonban nem jelent paleográfiai hűséget. A régies, ma már nem használatos betűtípusokat következetesen átírja: ő = ö; ű = ü; ű = ű; f = s; ß = sz; 3 = z; ŷ = y stb. A eredeti kézirat kis és nagy betű használatát csak abban az esetben tartja meg, ha a közlés alapja valamely szerző sajátkezű kézírata vagy általa sajtó alá rendezett nyomtatvány. Ez a helyzet pl. Wathay Ferenc, Miskolci Csulyak István, Nyéki Vörös Mátyás műveinek kiadásánál. Ilyen esetekben a kis és nagy betűk használata és a központozás a szerző, ill. a nyomdász többé-kevésbé következetes szándékát fejezi ki, hív reprodukálásuk tehát indokolt. Egyéb esetekben a központozást a sajtó alá rendező határozza meg, nagybetűvel pedig csak a tulajdonneveket jelölik.

Az énekeket mindig sorokra és strófákra bontva közli, függetlenül a források sor- ill. strófabeosztásától. Az eredeti kézirat sor- és strófaszerkezetét csak abban az esetben tartja meg, ha gondosan tisztázott szerzői autográf kézirat vagy olyan nyomtatvány volt a közlés alapja, melyet a szerző saját kezűleg rendezett sajtó alá.

Ha a szöveg több változatban maradt ránk, azt a változatot veszi alapul a kiadás, mely a szerző eredeti szövegezéséhez legközelebb áll. A variánsokat római számmal jelöli. Az I. számot az a variáns kapja, amelyik a közlés alapjául szolgált.

Az énekek eredeti címjelölését (az *Alia*, *Más* semmitmondó töltelék-címek kivételével) megtartja. Ha valamelyik változat ad jobb, az ének megértését elősegítő címet, azt szintén a főszövegben közli. Önkényes címet csak abban az esetben ad, ha a kötetben való tájékozódás szükségessé teszi az ének tárgyának megjelölését.

Az ének megszámozott soraira és a variánsok számára utalva, a szöveg

alatt, a lap alján kapjuk a tömör, lényegre szorítókozó szövegkritikai jegyzeteket. A szövegek után következő jegyzetek az énekek számára utalva tartalmazzák azokat a tudnivalókat, melyek az énekek megismeréséhez és megértéséhez elengedhetetlenek: a változatokra, a szövegek korábbi publikációira, a vers keletkezési körülményeire, dallamára, utóéletére és a szerzőre vonatkozó adatokat és végül — szükséghez mérten — az egyes verssorokhoz fűzött magyarázatokat.

Olyan versszerzők esetében, akiknek tevékenysége országos politikai jelentőségű, de irodalmi munkásságuk viszonylag csekély (Illésházy István, Homonnai Bálint stb.), részletes életrajzot természetesen nem várhatunk: ez meghaladná az irodalomtörténetírás illetékességi körét és megbontaná a sorozat egyes kötetének arányait. Irodalmi, énekszerzői munkásságukra vonatkozólag azonban minden számbajöhető tény, adatot megtalálunk. Hasonló a helyzet azokkal is, akik bár jelentős alakjai a magyar irodalomnak, de életművükben a magyar nyelvű énekszerzés csekélyebb jelentőségű (Magyari István, Filiczki János).

A jegyzetek után a források, dallamok, képek és rövidítések jegyzéke következik, majd névmutató, kezdősorok mutatója és a nótajelzések mutatója teszi teljessé a köteteket.

A körültekintően kialakított sorozatszerkesztési elvek következetes gyakorlati alkalmazása biztosítja e nagyarányú vállalkozás egységét. De mindenki, aki csak egy kicsit is belekóstolt a szövegkritikai munkába, tudja, hogy úgyszólván minden szöveg egy kicsit más-más jellegű, így más és más elbánást igényel a sajtó alá rendezés szempontjából is. A sorozat egysége tehát csak bővebb határok között tartható fenn. Az anyag természete hozza magával, hogy az egyes kötetek — noha az alapelvekben azonos módszerrel készültek — mégis határozott egyéni vonásokkal rendelkeznek.

Ha egy ének vagy egy énekszerző egész munkássága csak egy kéziratból vagy nyomtatványból ismert, a sajtó alá rendezőnek viszonylag könnyű dolga van. Ha pedig — esetleg — az egyetlen fennmaradt kézirat a szerző autográfja, a helyzet ideálisnak mondható, mind pl. Wathay Ferenc és Miskolczi Csulyak István esetében. Az ilyen — a kiadás szempontjából szerencsés — szituációk viszonylag ritkák. A *Régi Magyar Költők Tára* anyaga a kutatótól elmélyedést, alapos filológiai tudást és a korszak irodalmi, általános műveltségi viszonyainak biztos ismeretét követeli meg. Ezek a megállapítások lényegében az új XVII. századi sorozat eddig megjelent hat kötetének teljes anyagára vonatkoznak. Az egyes kötetekkel behatóan foglalkozó szakbírálókat szerzői: Bán Imre, Csanádi Imre, Végh Ferenc és mások elismeréssel szólnak a sorozat magas tudományos színvonaláról, értékéről, jelentőségéről. Rámutatnak az ilyen nagyarányú munkánál szükségszerűen jelentkező kisebb-nagyobb szeplőkre, hiányosságokra is. Ezek elismételését vagy kiegészítését nem tekinthetjük feladatunknak, annál is inkább, mert a sorozat értékelésének lényegén mit sem változtatna. A *Régi Magyar Költők Tára* szerkesztői gárdája: Bisztray Gyula, Jenei Ferenc, Klaniczay Tibor, Kovács József, Nagy Lajos, Stoll Béla, Varga Imre, Varjas Béla szép számú kritikai kiadásaink egyik legszínvonalasabb, ha nem a legszínvonalasabb sorozatát hozták létre. Egy-egy kötet jegyzetanyagában monográfiák építőköveit halmozták fel. Különösen Stoll Béla, Varjas Béla és Varga Imre munkássága érdemel e tekintetben megkülönböztetett figyelmet.

Vers és dallam a XVII. században is lényegében még együtt élt, bár a szétválás folyamata erősen megmutatkozott. A *Régi Magyar Költők Tára* zene-történeti megoldásában értékes munkát végeztek Csomasz Tóth Kálmán és Papp Géza, a *Régi magyar Költők Tára* testvérsorozatának, a *Régi Magyar Dallamok Tára* két kötetének szerzői. Csomasz Tóth Kálmán sajtó alá rendezte az 1., 5. és 6. kötet dallamait és összeállította a zenei jegyzeteket, a 6. kötetben pedig tanulmányt írt Szenci Molnár Albert zsoltárainak dallamairól. Papp Géza a 2. és 4. kötet dallamait rendezte sajtó alá és látta el jegyzetekkel.

Ilyen nagy vállalkozás, mint a *Régi Magyar Költők Tára*, csak akkor lehet eredményes, ha van egy kutató, aki ezt az ügyet életfeladatának tekinti, szellemi kapacitásának döntő hányadát erre fordítja. A *Régi Magyar Költők Tára* XVI. századi sorozata Szilády Áron nevéhez kapcsolódik, az új XVII. századi sorozat Stoll Bélához. Igaz, az 1—3. kötetet Klaniczay Tibor és Stoll Béla közösen szerkesztette, a 4. kötettől azonban Stoll Béla egyedül látja el a szerkesztői feladatokat. Az eddig megjelent 6 kötet közül a harmadikat és a hatodikot egyedül készítette, az 1., 2. és 4. kötetben szerzőtársként dolgozott — és a munkálatok megindulásának első percétől kezdve ő volt a kulcsemberré, a hajtómotor. A szövegkritikai munka terén — elméleti és gyakorlati vonatkozásban egyaránt — nagy tudással és tapasztalattal rendelkeznek; hozzá hasonló szakember egy-kettő ha akad. Aligha kell erre más bizonyítékot felhozunk, mint a sorozat 1959 és 1971 között megjelent 6 kötetét, kiemelve a *Szerelmi és lakodalmi versek* c. 3. kötetben nyújtott magas színvonalú filológiai teljesítményét, főként a kéziratos költészet és népköltészet összefüggéseit megvilágító jegyzeteit. Tudományos közéletünk sajátos ellentmondása, hogy noha a szövegkritikai munka nélkülözhetetlen fontosságával, tudományos értékével mindenki tisztában van, mégis hamupipóke szerepre kényszerül; nem kapja meg azt a tudományos rangot és elismerést, ami joggal megilleti.

A marxista magyar irodalomtudomány az elmúlt két évtizedben tervszerű munkával nagyrészt pótolta a pozitivisták korszak mulasztásait: létrehozta a magyar irodalom történetének 6 kötetes szintézisét, eredményes kísérleteket tett a modern műelemző módszerek alkalmazására, megalapozta és kiszélesítette az irodalomtudomány külföldi kapcsolatait, felszámolta az egészségtelen magunkba zárkózást. Tudjuk persze: a kritikai kiadások színvonala egyenetlen, a szintézis sem örök időkre szól, s az irodalmi mű lényegét megragadni vágyó új és felújított módszerek meghonosodása sem egészen egyértelmű. Mégis, tárgyilagosan megállapíthatjuk: olyan eredmények ezek, amilyenekkel tudományterületünk egyetlen korábbi korszaka sem dicsekedhet. Biztos alapot jelent az egészséges továbbfejlődés számára.

Ha a *Régi Magyar Költők Tára* 100 éves történetét ebben a tágabb perspektívában vesszük szemügyre; jelentősége, a felvilágosodás előtti magyar irodalom kutatását meghatározó szerepe még nyilvánvalóbb lesz. A sorozatot életre hívó Akadémia, a sok tudós munkatárs, a kéziratokból igényes, szép könyveket alkotó Akadémiai Kiadó és Nyomda minden elismerést megérdemel.

Tarnóc Márton

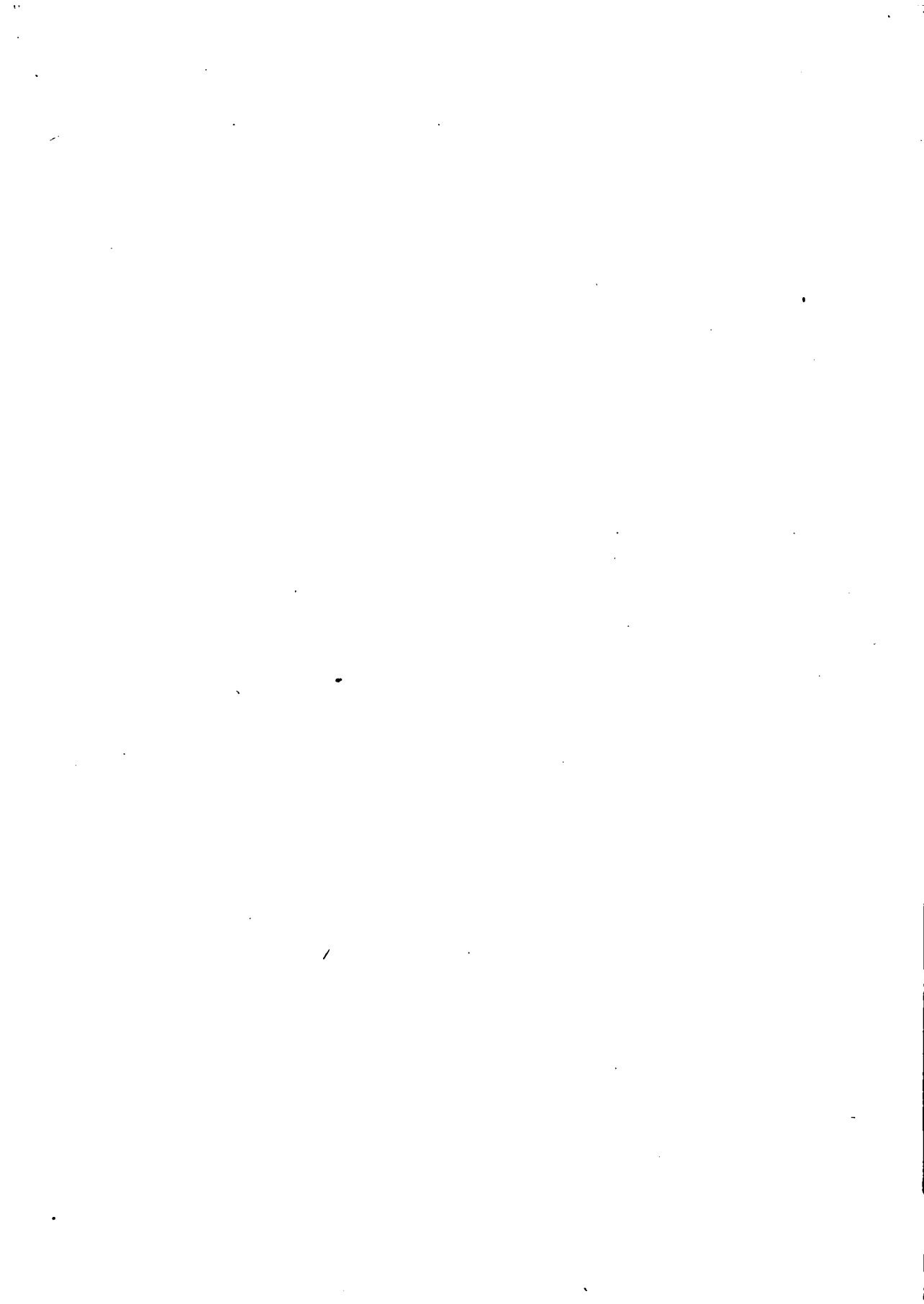

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sós Attila

A kézirat nyomdába érkezett: 1973. VIII. 13. — Terjedelem: 33,60 (A/5) ív

74.75360 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

Tudományos ülésszak Petőfi Sándor születésének 150. évfordulója alkalmából:

<i>Ortutay Gyula</i> elnöki megnyitója	117
<i>Pándi Pál</i> : Petőfi Sándorról	119
<i>Arató Endre</i> : Petőfi és a kor nemzetiségi problémái	141
<i>Sötér István</i> : A Petőfi-kutatás új feladatai	151
<i>Barta János</i> : Petőfi és Arany	157
<i>Vajda György Mihály</i> : Petőfi és Heine	165
<i>Gáldi László</i> : Petőfi nyelve a Petőfi-szótárban	179
<i>Spira György</i> : Petőfi a képviselőház karzatán	185
<i>Fekete Sándor</i> : A származás kérdései a Petőfi-biográfiában	195
<i>Rózsa György</i> : Petőfi forradalma és a művészet	201
<i>Mátrai László</i> zárszava	207

Emlékezés Kodály Zoltán születésének 90. évfordulóján:

<i>Erdey-Grúz Tibor</i> elnöki megnyitója	209
<i>Ajtai Miklós</i> üdvözlő beszéde	210
<i>Szabolcsi Bence</i> : Kodály Zoltán emlékezete (1882—1967)	211
<i>Ortutay Gyula</i> : Mire tanít Kodály Zoltán életműve?	215
<i>Erdey-Grúz Tibor</i> zárszava	220

A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának felolvasó ülései:

<i>Köpeczi Béla</i> : Nyelv, struktúra, eszme az irodalomban	221
<i>Barta János</i> : Arany János és az epikus perspektíva	233
<i>Ligeti Lajos</i> : Az altaji nyelvrokonság és a szókészlet-statisztika	259
<i>Lukó György</i> : Budenz József és a korabeli összehasonlító nyelvvtudomány ..	277
<i>Horváth János</i> : Janus Pannonius műfajai és mintái	303
<i>Borzsák István</i> : Spectaculum — A „tragikus” történetírás egy motívuma Liviusnál és Tacitusnál	345

Évfordulók — Megemlékezések

Búcsú Szabolcsi Bence akadémikustól (1899—1973)	357
Búcsú Pais Dezső akadémikustól (1886—1973)	363

Az Osztály életéből

Az 1972. évi közgyűlés anyaga:

<i>Szabolcsi Miklós</i> : Tudományos feladatok és társadalmi igény	369
Vita (Összefoglalás)	376
A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának munkája 1971—1972-ben	385
A Helyesírási Bizottság újabb határozatai II. (Fábián Pál)	399
Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról (Deme László)	409
Tervtanulmány a külföldi könyvtárakban levő, magyarországi eredetű kódexek felkutatására (Csapodi Csaba)	459

Szemle

100 éves a Régi Magyar Költők Tára (Tarnóc Tamás)	479
---	-----

Megjelent 1974. II. 25.